

พิมพ์โดยศูนย์ มหาวิทยาลัยบูรพา
พ.ศ. ๒๕๕๑ อ.เมือง จ.ชลบุรี ๒๐๑๓๑

รายงานการวิจัย

เรื่อง

นางมโนห์รา : การศึกษาเชิงวิเคราะห์

สิริวรรณ วงษ์ทัต

#BK0080409

AQ.0023707

๒๓ พ.ย. ๒๕๔๗

184280

เริ่มบริการ

๒๑ ส.ค. ๒๕๔๘

ได้รับทุนสนับสนุนจากงบประมาณเงินรายได้คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์

มหาวิทยาลัยบูรพา ปีงบประมาณ ๒๕๔๖

ISBN 974 - 384 - 021 - 4

คำนำ

วรรณกรรมท้องถิ่นเป็นงานสร้างสรรค์ที่แสดงถึงภูมิปัญญาของคนท้องถิ่น ทั้งยังแสดงเอกลักษณ์ของแต่ละท้องถิ่นอีกด้วย การศึกษาค้นคว้าวรรณกรรมท้องถิ่นจึงเป็นการเผยแพร่ให้คนทั่วไปได้รู้จัก และยังเป็นความรู้แก่ผู้สนใจ ทำให้รู้ เข้าใจวัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อ ค่านิยม วิถีของชีวิตของคนท้องถิ่น รวมทั้งกลวิธีการประพันธ์ที่เป็นลักษณะเฉพาะของกวีท้องถิ่น และวิธีการเขียนคำที่แสดงความเป็นท้องถิ่น ไม่ว่าจะเป็นการเขียนตามสำเนียงท้องถิ่น การใช้เครื่องหมายประกอบการเขียน ด้วยเหตุดังกล่าวผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาวรรณกรรมท้องถิ่น โดยเลือกศึกษาวิเคราะห์วรรณกรรมท้องถิ่น จังหวัดจันทบุรี คือ วรรณกรรมกลอนสวดเรื่อง นางมโนहरา ซึ่งเป็นเรื่องที่รู้จักแพร่หลายในหมู่คนไทย

รายงานวิจัยเรื่อง นางมโนहरา : การศึกษาเชิงวิเคราะห์ จากการศึกษาวิเคราะห์เนื้อหา นอกจากได้รับความรู้ด้านวรรณกรรมและสังคม การนำต้นฉบับลายมือซึ่งเป็นสมุดไทยมาศึกษา ยังทำให้ได้รับความรู้ด้านตัวอักษร อักษรวิธีในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นที่ทับบันทึกวรรณกรรมเรื่องนี้ อีกทั้งยังเป็นการเผยแพร่ให้คนทั่วไปได้รู้จักวรรณกรรมกลอนสวดเรื่อง นางมโนहरา ฉบับจังหวัดจันทบุรี วรรณกรรมท้องถิ่นภาคตะวันออกเรื่องหนึ่งในจำนวนหลายร้อยเรื่อง ซึ่งล้วนน่าสนใจทั้งสิ้น และรายงานวิจัยเรื่องนี้อาจเป็นแรงกระตุ้นให้เกิดการศึกษาค้นคว้าวรรณกรรมที่บันทึกอยู่ในสมุดไทย ซึ่งเป็นการอนุรักษ์มรดกของชาติให้อยู่ต่อไป

ขอขอบคุณคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพาที่ให้ทุนสนับสนุนการทำวิจัย

ขอขอบคุณ คุณชาติรี จันทา เจ้าหน้าที่หอสมุดรัชมังคลาภิเษก จังหวัดจันทบุรี ที่อำนวยความสะดวกในการค้นคว้าข้อมูลในการทำงานวิจัย

ขอขอบคุณศาสตราจารย์รัช ปุณโณทก ที่ให้คำปรึกษา ตรวจสอบแก้ไข และแนะนำเป็นอย่างดียิ่งในการทำงานวิจัย

ขอขอบคุณรองศาสตราจารย์ชูจิตต์ เขียวสมบุญธรรมและอาจารย์ ดร.ศุภรางค์ อินทรารุณ ที่กรุณาแปลบทคัดย่อเป็นภาษาอังกฤษ

สิริวรรณ วงษ์ทัต

30 เมษายน 2547

บทคัดย่อ

งานวิจัยนี้มุ่งศึกษาและวิเคราะห์วรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รา ฉบับจังหวัดจันทบุรี เนื้อหางานวิจัยแบ่งเป็น 5 บท บทที่ 1 บทนำ กล่าวถึงความสำคัญของปัญหาและความมุ่งหมาย บทที่ 2 ภูมิหลังต้นฉบับเรื่องมโนห์รา บทที่ 3 ศึกษาวิเคราะห์เรื่องมโนห์ราเชิงวรรณกรรม บทที่ 4 ศึกษาวิเคราะห์เรื่องมโนห์ราเชิงสังคม บทที่ 5 สรุปและข้อเสนอแนะ

ผลการวิจัยชี้ให้เห็นว่า ต้นฉบับลายมือเรื่องนางมโนห์ราบันทึกเป็นอักษรไทย ภาษาไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น รูปแบบอักษร อักษรวิธีแตกต่างจากปัจจุบัน วิธีการเขียนคำส่วนใหญ่เขียนตามการออกเสียง มีการใช้เครื่องหมายแทนสระ และเครื่องหมายประกอบการเขียน กลวิธีการประพันธ์ใช้คำประพันธ์ประเภทกาพย์ การใช้คำส่วนใหญ่เรียบง่าย มีการใช้คำเก่า คำแปลกลำตามสำเนียงท้องถิ่น การใช้กวีโวหาร และมีการใช้วิธีการเขียนที่เป็นลักษณะเฉพาะของผู้แต่งด้วย รูปแบบการแต่งเป็นไปตามรูปแบบของวรรณกรรมและนิทานชาดก

กลวิธีการสร้างเรื่องทั้งโครงเรื่อง เนื้อเรื่อง ฉาก ลักษณะนิสัย พฤติกรรมของตัวละครเกี่ยวโยงสัมพันธ์กัน และแสดงถึงสาระสำคัญของเรื่องอย่างชัดเจน คือ ความรัก สวรรค์ระรอง คือ การพลัดพราก และการผจญภัย แนวเรื่องเป็นแบบวรรณคดีไทยโบราณ โดยเฉพาะแนวการพลัดพราก คือการพลัดพรากระหว่างพระเอกกับนางเอก ตัวละครในเรื่องมีทั้งมนุษย์และอมมนุษย์ บทบาทของตัวละครกำหนดประเภทของตัวละครอย่างชัดเจน คือ ตัวละครเอก ตัวละครประกอบ ตัวละครฝ่ายดี ตัวละครฝ่ายร้าย

ด้านการศึกษาวิเคราะห์ในเชิงสังคมปรากฏความเชื่อของสังคมไทย มีทั้งความเชื่อทางพุทธศาสนา ไสยศาสตร์ โหราศาสตร์ ด้านค่านิยมของสังคมไทยมีทั้งค่านิยมในอดีต และค่านิยมที่ยังประพฤติกปฏิบัติอยู่ในปัจจุบัน ด้านวัฒนธรรม ประเพณีไทย ปรากฏประเพณี วัฒนธรรมไทยด้านต่าง ๆ สะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิตของคนไทย และบ่งบอกถึงความเป็นไทยอย่างเด่นชัด

Abstract

The purpose of this research is to study a Klon-suat named Manohra of the Chantaburi version. The research is divided into five chapters : Chapter I : Introduction : the significance of the problem and the purposes of the work, Chapter II : The background of this version of Manohra, Chapter III : Literary analysis, Chapter IV : Social analysis, and Chapter V : Conclusion and suggestions.

The consequences of the research reveal that the Manohra manuscript is written in Thai, both language and alphabet, of the early Rattanakosin period. The letters of the alphabet and the orthography are different from what they are now. The spellings of most words depend on their pronunciations, with various graphemes for the same vowels, together with punctuations. The meter used is the "Kaap". The use of words is simple, with the use of archaic, peculiar, regional and rhetorical expressions, which shows the outstanding capacity of the poet. The writing style is in the form of fiction and that of the Jataka tales.

The composites of the story, namely, the theme, the plot, and the characters' characteristics and behaviours are related to each other and clearly lead to the main theme, love. The secondary themes are separation and adventure. The theme of separation, especially of the hero and the heroine, is typical to classical Thai romance. The characters are both human-beings and non-human-beings, whose roles clearly categorise them into major and minor characters, and also into protagonists and antagonists.

On the social aspects, the story reveals Thai social beliefs, comprising Buddhism, witchcraft and astrology. As to Thai social values, there are both those extinct and those still preserved. As to cultural and traditional aspects, the story depicts the Thai ways of life through which the uniqueness of Thai traditions and culture is remarkably revealed.

สารบัญ

	หน้า
คำนำ	ก
บทคัดย่อภาษาไทย	ข
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ (ABSTRACT)	ฅ
สารบัญ	ค
บทที่	
1 บทนำ	1
ความสำคัญของเรื่องที่วิจัย	1
วัตถุประสงค์ในการวิจัย	3
ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	3
วิธีดำเนินการวิจัย	4
สถานที่ที่เก็บข้อมูลในการวิจัย	4
ขอบเขตของการวิจัย	4
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง	4
2 ภูมิหลังต้นฉบับเรื่องนางมโนห์รา	8
ลักษณะเอกสารเรื่องนางมโนห์รา	8
ตัวอักษรและอักษรวิธีในต้นฉบับลายมือ	14
1. พยัญชนะ	15
2. รูปสระ	17
3. รูปวรรณยุกต์	19
4. รูปเครื่องหมาย	19
5. ตัวเลข	26
ลักษณะการประสมคำและการอ่าน	26
1. การเขียนพยัญชนะ	27
2. การเขียนรูปสระและตำแหน่งสระ	41
3. วรรณยุกต์และตำแหน่งวรรณยุกต์	44
กลวิธีการประพันธ์วรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รา	45

บทที่		หน้า
3	ศึกษาวิเคราะห์เรื่องนางมโนห์ราในเชิงวรรณกรรม	51
	จุดมุ่งหมายในการแต่ง	51
	เนื้อหาของวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รา	52
	ลักษณะคำประพันธ์	54
	กลวิธีในการเล่าเรื่อง	58
	โครงเรื่องหรือการดำเนินเรื่อง	58
	สารัตถะหรือแก่นของเรื่อง	60
	ตัวละครและลักษณะนิสัยของตัวละคร	82
	1. ตัวละครที่เป็นมนุษย์	84
	2. ตัวละครที่เป็นอมมนุษย์	108
	ศิลปะการใช้ภาษาในเชิงวรรณศิลป์	115
	1. การใช้คำ	115
	2. การใช้สำนวนคำพังเพย	122
	3. การใช้กวีโวหาร	123
	4. รสในวรรณคดี	131
4	ศึกษาวิเคราะห์เรื่องนางมโนห์ราในเชิงสังคม	135
	ความเชื่อของสังคม	135
	1. ความเชื่อเรื่องกรรม	136
	2. ความเชื่อเรื่องบาป บุญ	138
	3. ความเชื่อเรื่องชาติก่อน ชาติปัจจุบัน ชาติหน้า	139
	4. ความเชื่อเรื่องนรก สวรรค์	141
	5. ความเชื่อเรื่องเทวดา	143
	6. ความเชื่อเรื่องผี	145
	7. ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์	146
	8. ความเชื่อเรื่องโหราศาสตร์	152
	ค่านิยมของสังคม	156
	1. อำนาจสูงสุดคือพระมหากษัตริย์	158
	2. หญิงมีสามีคนเดียว	159
	3. สามีมีภรรยาได้หลายคน	160
	4. ความกตัญญูทวดเวทิต่อบิดามารดา	160
	5. ความหยิ่งในศักดิ์ศรี	161
	6. การให้ความสำคัญต่อการศึกษา	162

บทที่	หน้า
7. การเคารพผู้ใหญ่	162
8. การเลือกคู่ครอง	162
9. บุตรต้องเคารพบิดา มารดา	163
10. ความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์	164
วัฒนธรรม	165
1. การเลือกพี่เลี้ยงนางนมให้แก่พระโอรส	165
2. การแต่งกาย	166
3. ความมีสัมมาคารวะ	168
4. การแสดงความเคารพ	169
5. การกล่าวคำทักทาย	170
6. การขอขมา	171
7. การแสดงมหรสพและการละเล่น	171
ประเพณี	176
1. ประเพณีการทำขวัญเด็ก	177
2. ประเพณีสู่ขวัญ	178
คุณค่าทางสังคม	181
1. คำสอนเรื่องความกตัญญู	181
2. คำสอนเรื่องความอดุสาหะ	182
3. คำสอนเรื่องความจงรักภักดี	183
4. คำสอนเรื่องไตรลักษณ์ กิเลส วัฏสงสาร	183
5. คำสอนเรื่องการประพฤติปฏิบัติตน	184
5 สรุปและข้อเสนอแนะ	187
บรรณานุกรม	189
ภาคผนวก	193

บทที่ 1

บทนำ

ความสำคัญของเรื่องที่วิจัย

ภาคตะวันออกเฉียงเหนือเป็นพื้นที่หนึ่งของประเทศไทยที่มีความสำคัญในด้านต่าง ๆ ได้แก่ ด้านการศึกษา การค้า เศรษฐกิจ การลงทุน การบันเทิง การทหาร ความมั่นคง เป็นต้น ซึ่งความสำคัญด้านต่าง ๆ ดังกล่าวนั้นเป็นที่รู้จักแพร่หลายในหมู่คนทั่วไป นอกจากนี้ภาคตะวันออกเฉียงเหนือก็ยังเป็นพื้นที่ที่สำคัญอีกประการหนึ่ง ในด้านเกี่ยวกับหลักฐานทางวรรณกรรม ซึ่งอยู่ในรูปของสมุดไทยโบราณจำพวกสมุดข่อย สมุดใบลาน หลักฐานทางวรรณกรรมในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีหลากหลายประเภทแจกเช่นเดียวกับหลักฐานทางวรรณกรรมในภาคอื่น ๆ ดังเช่น ตำรายา ตำราสมุนไพร คัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา นิทานชาดก เรื่องบันเทิงคดี กฎหมาย เป็นต้น ซึ่งหลักฐานทางวรรณกรรมต่าง ๆ ดังกล่าวเก็บรักษาไว้ที่หอสมุดแห่งชาติของแต่ละจังหวัด วัตถุประสงค์ต่าง ๆ ซึ่งมีเป็นจำนวนมาก

หลักฐานทางวรรณกรรมประเภทหนึ่งซึ่งพบอยู่เป็นจำนวนมากในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คือ วรรณกรรมประเภทกลอนสวด ซึ่งเนื้อหามุ่งเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาซึ่งมีทั้งเรื่องของพระพุทธเจ้า พระโพธิสัตว์ และเรื่องทั่วไปประเภทที่มีโครงสร้างของเรื่องตามรูปแบบเรื่องบันเทิงคดี เช่น เรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ เป็นต้น วรรณกรรมกลอนสวดเป็นวรรณกรรมที่ผู้ประพันธ์แต่งขึ้นโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อใช้สวดในหมู่ผู้ฟังทั้งหลายที่มาร่วมทำกิจกรรมทางพระพุทธศาสนา ซึ่งเป็นวิธีการอย่างหนึ่งที่จะก่อให้เกิดความนิยม ความสนใจในหมู่ผู้ฟัง อีกทั้งยังทำให้วรรณกรรมกลอนสวดเป็นที่รู้จักแพร่หลายอีกด้วย

วรรณกรรมกลอนสวดจัดเป็นวรรณกรรมประเภทหนึ่งที่หมายถึงวรรณกรรมคำภีร์ที่นำมาอ่านเป็นทำนองสวด วรรณกรรมประเภทนี้แต่งด้วยกาพย์ชนิดต่าง ๆ ได้แก่ กาพย์ยานี 11 กาพย์ฉบัง 16 กาพย์สุรางคนางค์ 28 และมีกาพย์ชนิดอื่น ๆ แทรกบ้างเล็กน้อย เนื้อเรื่องส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา โดยมีเนื้อเรื่องที่มุ่งเสนอข้อธรรมะเพื่อการสั่งสอนทั้งทางตรงและทางอ้อม ซึ่งได้แก่ ชาดก และเรื่องแต่งเลียนแบบชาดก (ตรีศิลป์ บุญขจร, 2530, หน้า 1)

การนำวรรณกรรมประเภทกลอนสวดมาสวดอ่านเป็นทำนองเป็นประเพณีนิยมของคนไทยที่มีมาแต่โบราณ เริ่มนิยมมากในราวสมัยพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. 2155 - 2171) ซึ่งมีประเพณีการอ่านและสวด โดยเฉพาะคำสวดโองการในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยเฉพาะรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก การนำวรรณกรรมกลอนสวดมาสวดอ่านแพร่หลายมาก เรื่องที่นำมาสวดเป็นทำนองนอกจากเรื่องที่เป็นชาดก ธรรมคดี นิทานแล้ว ยังมีการนำหนังสือสำหรับเด็กฝึกฝนอ่าน เช่น เรื่องพระไชยสุริยา สุบินกลอนสวด ประถม ก กา ประถมมาลา มาแต่ง

เป็นกลอนสวดเพื่อให้เด็กอ่านและท่องเป็นทำนองเพื่อจะได้จำได้ง่าย นอกจากนี้ชนบทเมื่อสิ้นหนานาแล้วชาวบ้านก็นิยมฟัง “สวดหนังสือ” กันตามครัวเรือนทั่วไป การสวดเป็นทำนองเริ่มเชื่อมความนิยมในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อประเทศไทยได้มีการเรียนการสอนแบบตะวันตก นักเรียนเรียนในชั้นเรียนในโรงเรียน มีครูสอน มีตำราเรียนภาษาไทย เช่น แบบเรียนภาษาไทยของพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) แบบเรียนเร็วของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ รวมทั้งการนำเรื่องทางพุทธศาสนามาสวดเป็นทำนองในวัดในวันนักขัตฤกษ์ก็เชื่อมความนิยมลงด้วย ในปัจจุบันการสวดเป็นทำนองมีเฉพาะในโอกาสพิเศษเท่านั้น จึงมีเพียงวรรณกรรมกลอนสวดที่เป็นหลักฐานถึงความนิยมการสวดเป็นทำนองในอดีต

ในอดีตวรรณกรรมกลอนสวดประเภทนิทานโดยเฉพาะเรื่องที่น่าเค้าโครงหรือเนื้อเรื่องมาจากนิทานชาดกเป็นเรื่องประเภทหนึ่งที่นิยมนำมาใช้สวดซึ่งผู้ฟังได้ทั้งความบันเทิงและคติธรรมที่แทรกอยู่ในเรื่อง และวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องหนึ่งที่เป็นที่รู้จักแพร่หลาย เป็นที่นิยมในหมู่คนอ่าน คนฟังคือ เรื่องพระสุธนนางมโนห์รา

จากหลักฐานทางด้านการแสดงชี้ให้เห็นว่าเรื่องพระสุธนนางมโนห์ราเป็นเรื่องที่มีมาแต่โบราณ และเป็นเรื่องที่มาจากอินเดียแพร่หลายเข้ามาในประเทศไทย คือ การศึกษาทางการละครที่มีข้อความกล่าวว่า “นาฏศิลป์ทางละครมีต้นกำเนิดมาจากการเล่นโนรา และละครชาตรีที่นิยมเล่นกันในภาคใต้ของประเทศไทยมาแต่ก่อน” (ธนิศ อยุโพธิ์, 2514 หน้า 105) และได้กล่าวอีกว่า “เรื่องที่เล่นคือพระสุธนและนางมโนห์รา ซึ่งน่าจะได้มาจากอินเดียโดยผ่านทางชาวจีน เช่น ศาสนา ศิลปะ ธรรมเนียมต่าง ๆ” (เสาวลักษณ์ อนันตคันต์, ม.ป.ป. หน้า 2)

ในสมัยอยุธยาตอนปลายการแสดงละครในและละครนอกเป็นที่นิยมมาก โดยเฉพาะละครนอกที่ชาวบ้านนิยมเล่นกันแพร่หลาย และเรื่องพระสุธนนางมโนห์ราก็ได้มีผู้นำมาแต่งเป็นบทละครนอก โดยจับตอนตั้งแต่นางมโนห์ราไปเล่นน้ำกับนางกนิรีทั้งหลายจนถึงนางมโนห์ราถูกพรานจับไปถวายพระสุธน

จากการศึกษาเรื่องพระสุธนนางมโนห์รามีสำนวนต่าง ๆ ทั้งสำนวนที่เป็นลายลักษณ์อักษรและมุขปาฐะ สำนวนที่เป็นลายลักษณ์อักษรได้แก่ สุธนชาดกในปัญญาสาตก บทละครนอกครั้งกรุงเก่าเรื่องนางมโนห์รา กาพย์เรื่องมะโนรา มโนหรานิบาตฉบับวัดมิ่งขวัญวาสุ จังหวัดสงขลา พระสุธนคำฉันท์ของพระยาอิศรานุภาพ (อัน) คำกลอนเรื่องพระสุธนของนายพลอย พระสุธนร้อยแก้วของหลวงศรีอมรญาณ บทละครนอกเรื่องมโนห์ราของกรมศิลปากร คำขอเรื่องเจ้าสุธน และเรื่องทำวสีทนต์ของภาคอีสาน (สุกัญญา สุจฉายา, 2520, หน้า 4 - 5)

ส่วนเรื่องพระสุธนนางมโนห์ราที่เป็นสำนวนมุขปาฐะมีปรากฏในรูปเพลงพื้นบ้านคือ เพลงกล่อมเด็กภาคใต้ และปรากฏในรูปนิทานพื้นบ้าน ได้แก่ นิทานพระสุธนมโนห์รา สำนวนจังหวัดสงขลา มีสองสำนวน นิทานพระสุธนภาคตะวันออกเฉียงเหนือจากอำเภอบ้านไผ่ จังหวัดชลบุรี นิทานพระสุธน จังหวัดสุโขทัย นิทานพระสุธนของคนเมืองภาคเหนือ และนิทานมโนห์ราของชาวลื้อ (สุกัญญา สุจฉายา, 2520, หน้า 6 - 7)

นอกจากนั้นเรื่องพระสุธนนางมโนห์รายังมีปรากฏในต่างประเทศคือ ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เอเชียใต้ และเอเชียตะวันออก ได้แก่ กนิรีชาดกในคัมภีร์มหาวัสสุ สุธนกุมาร

วทานในคัมภีร์ทิพาวทานในอินเดีย สุรณกินนรยวานในคัมภีร์อวทานกัลปลดดาในแคว้นเมียร์ สุรณ
 สุรณจักรในแคว้น มโนหรัโยในพม่า และนิทานที่เกาะบอร์เนียว ภาพจำหลักที่มหาสถูปโบโรบูดูร์ใน
 อินโดนีเซีย (สุกัญญา สุธงษา, 2520, หน้า 5)

เรื่องพระสุรณนางมโนหรัานอกจากปรากฏในวรรณกรรมทั้งที่เป็นลายลักษณ์อักษรและ
 มุขปาฐะแล้ว เรื่องพระสุรณมโนหรัายังมีปรากฏในรูปแบบของการแสดงอีกด้วย การแสดงประเภท
 ละครชาตรีและโนรา ซึ่งเป็นการแสดงพื้นบ้านของภาคใต้

เรื่องนางมโนหรัปรากฏสำนวนต่าง ๆ ในทุกภาคของประเทศไทย ดังเช่น สำนวนภาค
 กลาง ฉบับหอสมุดแห่งชาติมีประมาณ 29 ฉบับ ฉบับจังหวัดเพชรบุรีพบแล้ว 7 ฉบับ ฉบับ
 จังหวัดลพบุรีพบแล้ว 2 ฉบับ (เสยห์ เกิดเจริญ, 2531, หน้า [7]) ฉบับจังหวัดกาญจนบุรีพบแล้ว
 1 ฉบับ นอกจากนี้มีสำนวนภาคใต้ ภาคเหนือ และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

สำหรับในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเรื่องพระสุรณนางมโนหรัปรากฏในรูปแบบต่าง ๆ คือ นิทาน
 พื้นบ้านเรื่องพระสุรณ อำเภอบ้านใน จังหวัดชลบุรี บทละครนอกเรื่องพระสุรณ ฉบับวัดเนิน
 สุทธาวาส อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี กลอนสวดเรื่องพระสุรณ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ จังหวัดชลบุรี
 และฉบับหอสมุดศรีมิ่งคลาภิเษก จังหวัดจันทบุรี และกลอนสวดเรื่องนางมโนหรั ฉบับหอสมุด
 ศรีมิ่งคลาภิเษก จังหวัดจันทบุรี

ด้วยความแพร่หลายของเรื่องพระสุรณนางมโนหรั ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาเรื่องพระสุรณนาง
 มโนหรัฉบับหอสมุดศรีมิ่งคลาภิเษก จังหวัดจันทบุรี ซึ่งเป็นวรรณกรรมประเภทกลอนสวด ใช้
 ชื่อเรื่องว่า “นางมโนหรั” ซึ่งเป็นฉบับที่สมบูรณ์มีทั้งหมด 4 เล่มสมุดไทย ทั้งนี้เพื่อเผยแพร่วรรณกรรม
 กลอนสวดเรื่องนางมโนหรัให้เป็นที่รู้จักในหมู่นักวิชาการและคนทั้งหลาย โดยศึกษา
 ในด้านกลวิธีการประพันธ์ การสะท้อนภาพสังคม และการปริวรรตอักษรวิธีในเรื่องให้เป็นการเขียน
 ตามอักษรวิธีปัจจุบัน

วัตถุประสงค์ในการวิจัย

1. เพื่อปริวรรตเอกสารโบราณประเภทสมุดไทย (กลอนสวด) เรื่อง “นางมโนหรั”
 เป็นอักษรไทยปัจจุบัน
2. เพื่อศึกษาและวิเคราะห์วรรณกรรมกลอนสวดเรื่อง “นางมโนหรั” ในด้านลักษณะ
 รูปแบบคำประพันธ์ สำนวนโวหาร ภาพพจน์ อักษรวิธีในการเขียน การใช้เครื่องหมายต่าง ๆ ที่
 ปรากฏในเรื่อง
3. เพื่อศึกษาและวิเคราะห์เนื้อหาด้านการสะท้อนภาพสังคม วัฒนธรรม วิถีชีวิต

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. เผยแพร่วรรณกรรมท้องถิ่นประเภทวรรณกรรมกลอนสวดให้เป็นที่รู้จัก
2. เกิดความภาคภูมิใจในภูมิปัญญาท้องถิ่นด้านวรรณกรรม
3. ทราบถึงกลวิธีการประพันธ์วรรณกรรมกลอนสวดเรื่อง “นางมโนหรั” ฉบับจังหวัด
 จันทบุรี
4. ทราบถึงสภาพสังคม วิถีชีวิต วัฒนธรรมที่ปรากฏในเรื่อง

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รา ผู้วิจัยใช้วิธีวิจัยเอกสาร (Documentary Research) มีวิธีการศึกษาวิจัยดังนี้คือ

1. รวบรวมข้อมูลจากตำรา หนังสือ วิทยานิพนธ์ งานวิจัย บทความ และเอกสารต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับการวิจัย
2. ศึกษาวรรณกรรมกลอนสวด เรื่องนางมโนห์ราอย่างละเอียดจากต้นฉบับที่นำมาเป็นข้อมูล
3. กำหนดโครงร่างของงานวิจัย
4. பிரிวรรคต้นฉบับเอกสารลายมือวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รามาเป็นอักษรและอักษรวิไทยปัจจุบัน
5. จัดเรียงวรรคตอนตามแบบฉันทลักษณ์ และรูปแบบการประพันธ์แต่ละชนิด
6. ศึกษาวิเคราะห์วรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์ราตามจุดมุ่งหมายที่ตั้งไว้
7. เรียบเรียงเสนอรายงานผลการวิจัย

สถานที่ที่เก็บข้อมูลในการวิจัย

หอสมุดแห่งชาติ	กรุงเทพฯ
หอสมุดรัชมังคลาภิเษก	จังหวัดจันทบุรี
หอสมุดแห่งชาติ	จังหวัดชลบุรี
สำนักหอสมุด	มหาวิทยาลัยบูรพา
หอสมุดมหาวิทยาลัยศิลปากร วังท่าพระ	กรุงเทพฯ และ
วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์	จังหวัดนครปฐม
สำนักวิทยบริการ	จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ขอบเขตของการวิจัย

การศึกษาวเคราะห์และการปริวรรคต้นฉบับใช้ข้อมูลจากเอกสารลายมือโบราณ ประเภทสมุดไทยหมูกาพย์ (กลอนสวด) เรื่อง “นางมโนห์รา” จำนวน 4 เล่มสมุดไทยซึ่งพบที่หอสมุดรัชมังคลาภิเษก จังหวัดจันทบุรี

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

สารานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 1 ให้ความหมายของกลอนสวดว่า คือ กลอนอ่านเป็นทำนองสวด แต่งเป็นกาพย์ยานี 11 ฉับ 16 และสุรางคนางค์ 28 กาพย์เหล่านี้เป็นลำนำสำหรับสวดมาแต่โบราณ จึงเรียกกันว่าลำนำ 11 ลำนำ 16 และลำนำ 28 ข้อความที่แต่งมักเป็นเรื่องในศาสนามีชาดกและธรรมคติ เป็นต้น เมื่อว่างจากสวดมนต์ ฟังเทศน์ก็ใช้เวลาที่ว่างนั้นสนทนาธรรมกันบ้างเล่าเรื่องในศาสนาสู่กันฟังบ้าง แต่ก็มีหนังสือที่เอาออกมาอ่านสู่กันฟัง (ราชบัณฑิตยสถาน, 2498 - 2499, หน้า 553 - 554)

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์ไว้ในสาส์นสมเด็จพระ เล่มที่ 26 (2505, หน้า 158 - 169) ถึงลักษณะการเขียนอักษร ตัวอักษรที่ใช้ในสมุดไทยดังนี้

1. ลักษณะเขียนหนังสืออย่างอาลักษณ์ได้แก่ หนังสือที่ผู้เขียนมีความรู้ฝึกหัดการเขียนจากราชการในกรมอาลักษณ์ หรือจากผู้รู้หลัก เช่น พระราชาคณะหรือมหาเปรียญประโยคที่ลาสิกขา เป็นต้น ผู้เหล่านี้มีความรู้ความสามารถในทางอักษรศาสตร์ เขียนหนังสือได้ถูกต้อง สวยงาม เป็นระเบียบตามฉบับแห่งรูปอักษร

2. ลักษณะเขียนอย่างหนังสือเสมียน ได้แก่ หนังสือที่ผู้เขียนนหัดเขียนแต่ตัวหนังสือหวัด เพื่อการเขียนให้เร็วและไม่ตกหล่นข้อความ ส่วนอักษรวิธีไม่ถือเป็นสำคัญ เน้นเฉพาะเพื่ออ่านและเข้าใจความหมายของข้อความที่ต้องการสื่อสารให้ทราบเท่านั้น

3. ลักษณะการเขียนหนังสือวัด ได้แก่ หนังสือที่เขียนให้มีลักษณะคล้ายตัวบรรจงแต่ไม่กวดขันในทางอักษรศาสตร์ ไม่มีรูปแบบแห่งการเขียนอันเป็นแบบฉบับที่แน่นอน มีความประสงค์เพียงเพื่อให้สามารถอ่านได้รู้เรื่องเท่านั้น การเขียนเช่นนี้จึงมีทั้งการเขียนตก และเพิ่มเติมความซึ่งกันไปตามความประสงค์ของผู้เขียนเพียงประการเดียว

กุหลาบ มลลิกะมาส (2518, หน้าคำนำ) ได้ให้ความรู้ความคิดเกี่ยวกับคตินิพนธ์บ้านไว้ในหนังสือคตินิพนธ์บ้าน ทำให้ผู้ศึกษารูจักและเข้าใจสภาพของชีวิตและวัฒนธรรมไทยทั่วไปได้ดีขึ้น ผู้เขียนได้ชี้ให้เห็นว่าวัฒนธรรมท้องถิ่นเป็นเครื่องกล่อมกล่าจิตใจและสอนหลักปฏิบัติแก่คนในสังคม ช่วยให้การศึกษาศาษาวิชาอื่น ๆ เช่น ประวัติศาสตร์ โบราณคดี และวรรณคดี กว้างขวางลึกซึ้งยิ่งขึ้น รวมทั้งเป็นเครื่องให้ความบันเทิงใจแก่คนทั่วไปด้วย

เฉลิม มากนวล (2518, หน้า 3 - 14) ได้เสนองานวิจัยเรื่อง “การวิเคราะห์และเปรียบเทียบนิทานชาดกกับนิทานอีสป” เนื้อหาให้ความรู้อย่างกว้างขวางเกี่ยวกับประวัติความเป็นมาของนิทานชาดก ความหมายของคำว่าชาดก โครงเรื่องและแนวคิดของนิทานชาดก ตลอดจนอนุภาคต่าง ๆ นอกจากนี้ยังได้เปรียบเทียบนิทานชาดกกับนิทานอีสปในด้านลักษณะทั่วไปด้วย

สุกัญญา สุจฉายา (2520) เสนองานการศึกษาด้านคตินิพนธ์เรื่อง “นิทานพระสุธรรนางมโนหรรษา : การศึกษาในระเบียบวิธีภูมิ - ประวัติ” ผลการศึกษาแสดงให้เห็นว่า นิทานเรื่องพระสุธรรนางมโนหรรษามีสำนวนต่าง ๆ ทั้งสำนวนในประเทศไทยและต่างประเทศ สำนวนที่เป็นลายลักษณ์อักษร มุขปาฐะ และรูปแบบการแสดง ด้านการศึกษาโครงเรื่องผู้วิจัยได้นำสำนวนต่าง ๆ มาศึกษาโครงเรื่องโดยรวม โดยใช้ตัวอักษรภาษาอังกฤษตั้งแต่ตัว A - M แทนคุณสมบัติของตัวละคร (นางเอก) และเหตุการณ์ในเรื่อง ในด้านการศึกษาทิศทางที่มาของนิทานเรื่องพระสุธรรนางมโนหรรษามีสำนวนต่าง ๆ ซึ่งปรากฏในทวีปเอเชีย 9 ประเทศ คือ อินเดีย ธิเบต พม่า ไทยใหญ่ ลาว จีน ไทย กัมพูชา และอินโดนีเซีย ผู้วิจัยสรุปว่านิทานเรื่องพระสุธรรนางมโนหรรษามีกำเนิดในอินเดีย แล้วแพร่หลายเข้ามายังดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยมีลักษณะของการเผยแพร่แบบมีแหล่งกำเนิดเดียว (Monogenesis)

นิภา นิจสุนทกิจ (2524) ได้ศึกษาเปรียบเทียบเนื้อเรื่องวรรณคดีท้าวสีรินของภาคอีสานกับภาคต่าง ๆ ได้แก่ ภาคเหนือ ภาคกลาง ภาคใต้ โดยได้วิจัยในด้านลักษณะอักษร อักษรวิธี เปรียบเทียบข้อแตกต่างที่ปรากฏในเรื่องท้าวสีริน อุปนิสัยตัวละคร ชื่อสถานที่ เส้นทางที่พระสุธรรนางมโนหรรษารูปแบบของการประพันธ์ คำคม คติเตือนใจ ประเพณีต่าง ๆ และความเชื่อที่ปรากฏในเรื่อง

ธวัช ปุณโณทก (2525, หน้าคำนำ) ได้เสนอวรรณกรรมท้องถิ่นของทุกภาคไว้ในหนังสือ “วรรณกรรมท้องถิ่น” เนื้อหาของหนังสือเล่มนี้เน้นเฉพาะวรรณกรรมท้องถิ่นที่พบในภาคต่าง ๆ โดยกล่าวถึงความรู้พื้นฐานเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ สังคมท้องถิ่น เพื่อให้ผู้ศึกษาได้เข้าใจภูมิหลังของวรรณกรรมแต่ละถิ่นและสามารถอ่านวรรณกรรมท้องถิ่นเข้าใจได้มากยิ่งขึ้น ซึ่งเป็นประโยชน์สำหรับผู้ที่สนใจศึกษาวรรณกรรมท้องถิ่นให้กว้างขวางและลึกซึ้งต่อไป

ตรีศิลป์ บุญจรรยา (2530, หน้าบทนำ) เสนอวิทยานิพนธ์เรื่อง “วรรณกรรมประเภทกลอนสวดภาคกลาง : การศึกษาเชิงวิเคราะห์” เนื้อหาเป็นการศึกษาเชิงสำรวจวรรณกรรมกลอนสวดที่พบในแผนกเอกสารโบราณ หอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพฯ พบว่ากลอนสวดส่วนใหญ่มีเนื้อหาเกี่ยวกับพุทธศาสนา ยุคสมัยของกลอนสวดสันนิษฐานว่าเริ่มมีมาตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา และยุคที่รุ่งเรืองที่สุดในสมัยอยุธยาตอนปลาย

สุพิศรา สุภาพ (2534) ได้ศึกษาค้นคว้าและเสนอผลงานเรื่อง “สังคมและวัฒนธรรมไทย” หนังสือเรื่องนี้กล่าวถึงค่านิยมของสังคมไทย ครอบครัวยุคใหม่ ศาสนา วัฒนธรรม ประเพณีและโหราศาสตร์ ในด้านค่านิยมนี้ผู้เขียนกล่าวว่า ค่านิยมบางอย่างขึ้นอยู่กับลักษณะของสังคมและสภาพแวดล้อมทางสังคม พร้อมกันนี้ผู้เขียนได้จำแนกค่านิยมของสังคมไทยออกเป็น 3 ประเภทคือ ค่านิยมทั่ว ๆ ไป ค่านิยมของสังคมชนบท และค่านิยมสังคมเมือง โดยมีตัวอย่างของค่านิยมแต่ละประเภทจำแนกไว้อย่างละเอียด ในส่วนที่กล่าวถึงประเพณีนั้นกล่าวว่า ประเพณีเกิดจากความเชื่อในสิ่งที่มีอำนาจเหนือมนุษย์ ซึ่งมีแตกต่างกันไปทุกชาติทุกภาษา และผู้เขียนได้กล่าวถึงประเพณีสำคัญของไทยบางประเพณี คือ ประเพณีการเกิด การบวช การสมรส การตาย วันสงกรานต์ วันลอยกระทง เป็นต้น

สุภาพร มากแจ้ง (2536) อธิบายลักษณะคำประพันธ์ประเภทต่าง ๆ เช่น โคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน ร่าย และกาพย์กลบท รวมทั้งลักษณะคำประพันธ์ที่นิยมในแต่ละภูมิภาค เช่น ภาคกลางนิยมแต่งวรรณกรรมประเภทกลอนสวดคือใช้กาพย์สามชนิด ภาคเหนือนิยมใช้คำประพันธ์ประเภทโคลง ร่าย ส่วนภาคใต้นิยมใช้กาพย์ในการประพันธ์เช่นเดียวกับภาคกลาง แต่เรียกว่าสวดด้าน รวมทั้งอธิบายถึงโอกาสที่ใช้สวดขับลำนำด้วย

ธวัช ปุณโณทก (2540) เสนอผลการศึกษากาพย์วิเคราะห์วรรณกรรมท้องถิ่นเชิงเปรียบเทียบมีเนื้อหาเจาะลึกวรรณกรรมในภูมิภาคต่าง ๆ ของไทย คือ ภาคกลาง ภาคเหนือ ภาคอีสาน และภาคใต้ โดยวางขอบเขตการศึกษาออกเป็นการศึกษาข้อมูลเบื้องต้นเรื่องวรรณกรรมท้องถิ่น และได้วิเคราะห์โครงสร้าง รูปแบบฉันทลักษณ์ เนื้อหา การแพร่กระจายของนิทานพื้นบ้านในภูมิภาคต่าง ๆ ตลอดจนการศึกษาตัวอักษร ภาษาท้องถิ่น และอธิบายถึงวรรณกรรมประเภทกลอนสวดไว้ว่า ใช้ในการสวดหนังสือโดยอ่านเป็นทำนองเสนาะตามฉันทลักษณ์ เพื่อความเพลิดเพลินแก่ผู้ฟัง เนื้อเรื่องเป็นนิทานคติธรรมที่ชาวบ้านชาววัดเชื่อกันว่าเป็นตัวอย่างแนวทางในการดำเนินชีวิตที่ดี จึงนำมาสวดต่อกันฟังในที่ประชุมชน ในอดีตนิยมสร้างหนังสือประเภทกลอนสวดถวายเป็นสมบัติของวัด โดยเชื่อว่าจะได้บุญกุศล และมีปัญญาเฉลียวฉลาดเมื่อเกิดในชาติหน้า

สมปรารถนา ลายกนก (2541, หน้า 64 - 68) เสนอบทความเรื่อง “เพียงความทรงจำกับสมุดข่อยไทยในยุคข้อมูลข่าวสาร” สรุปได้ว่า สมุดข่อยหรือสมุดไทยเป็นเครื่องเขียนหนังสือของชาวไทยสมัยก่อนที่ได้ใช้ภูมิปัญญาคิดค้นขึ้นเพื่อประโยชน์ทางการเขียนและการศึกษา เรื่อง

ที่เขียนลงในสมุดข่อยเท่าที่พบในปัจจุบันมีเกือบทุกหมวดวิชา ได้แก่ หมวดจดหมายเหตุ หมวดพงศาวดารและตำนาน หมวดวรรณคดี และหมวดธรรมคดี เช่น คำสอนหรือหลักธรรมในศาสนา เป็นต้น สมุดไทยจึงนับว่าเป็นสมบัติทางวัฒนธรรมที่มีคุณค่ายิ่ง และแสดงถึงความเป็นไปของศิลปะวัฒนธรรม ขนบธรรมเนียมประเพณี ตลอดจนอารยธรรมที่มีมาแต่ครั้งก่อน รวมทั้งยังเป็นสิ่งที่บ่งบอกถึงความเจริญรุ่งเรืองในด้านอักษรศาสตร์ของชาติอีกด้วย

ธวัช ปุณโณทก (2545, หน้า 8 - 24) ได้เสนอบทความเรื่อง “ตัวอักษรที่ใช้บันทึกในเอกสารลายมือวรรณกรรมท้องถิ่นภาคตะวันออก” สรุปได้ว่าวรรณกรรมท้องถิ่นภาคตะวันออกที่เป็นเอกสารตัวเขียนในหอสมุดแห่งชาติ จังหวัดชลบุรี หอสมุดรัชมังคลาภิเษก จังหวัดจันทบุรี และวัดสำคัญ ๆ ในภาคตะวันออกเป็นผลงานสร้างสรรค์ของกวีพื้นบ้าน ซึ่งบางฉบับค่อนข้างสมบูรณ์ โดยเอกสารลายมือมีทั้งเอกสารลายมืออักษรไทย ได้แก่ กลอนสวดเรื่องนางโกควดี ฉบับวัดบูรณจิตถาราม อำเภอเมือง จังหวัดตราด ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ในหอสมุดรัชมังคลาภิเษก อำเภอเมือง จังหวัดจันทบุรี กลอนสวดเรื่องพระสุทรน ฉบับหอสมุดแห่งชาติ จังหวัดชลบุรี และฉบับหอสมุดรัชมังคลาภิเษก จังหวัดจันทบุรี กลอนสวดเรื่องนางอัน ฉบับวัดบูรณจิตถาราม อำเภอเมือง จังหวัดตราด บทละครนอกเรื่องพระสุทรน เรื่องปฐมสมโพธิ ฉบับวัดเนินสุทธาวาส อำเภอเมือง จังหวัดชลบุรี และเอกสารลายมือประเภทคำราย คำราชาศัพท์ยาม ส่วนเอกสารลายมืออักษรขอม บันทึกไว้ในใบลาน โดยบันทึกเป็นอักษรขอม ภาษาบาลี มีทั้งเรื่องที่เป็นพระธรรม คัมภีร์ทางพุทธศาสนา และวรรณกรรมพุทธศาสนา ได้แก่ ทศชาติชาดก พระศรีสารสูตร ฉบับหอสมุดแห่งชาติ จังหวัดชลบุรี พิมพ์พิลาป ฉบับหอสมุดรัชมังคลาภิเษกจังหวัดจันทบุรี มหาชาติสำนวนท้องถิ่นภาคตะวันออก ฉบับหอสมุดแห่งชาติ จังหวัดชลบุรี ซึ่งมีหลายกัณฑ์ หลายสำนวนเทศน์ เรื่องจันทโครพ บันทึกเป็นอักษรขอม ภาษาเขมร ฉบับหอสมุดรัชมังคลาภิเษก จังหวัดจันทบุรี นอกจากนี้มีเอกสารลายมืออักษรตัวธรรมและอักษรไทยน้อยอีสาน ที่หอสมุดแห่งชาติ จังหวัดชลบุรี และบางวัดในเขตอำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี ได้แก่ เรื่องมหาชาติ สำนวนอีสาน นิทานขุนบรม และอุรังคธาตุนิทาน

บทที่ 2

ภูมิหลังต้นฉบับเรื่องนางมโนห์รา

วรรณกรรมที่บันทึกไว้ในสมุดไทย¹ มีหลากหลายประเภททั้งโดยเนื้อเรื่องและคำประพันธ์ ในด้านคำประพันธ์ส่วนใหญ่จะเป็นวรรณกรรมประเภทกลอนสวดหรือวรรณกรรมคำกาพย์ เพราะประพันธ์ด้วยกาพย์ชนิดต่าง ๆ ได้แก่ กาพย์ยานี กาพย์จัมบัง กาพย์สุรางคนางค์ เป็นต้น หรือประเภทกลอนบทละคร มีเนื้อหาที่เกี่ยวกับพุทธศาสนา อาจเป็นเรื่องจากชาดก หรือเป็นนิทานจักร ๆ วงศ์ ๆ ที่เป็นคติสอนใจ บันทึกด้วยอักษรไทย ภาษาไทย ดังเช่น เรื่องโศวัตร สังข์ทอง สุวรรณหิมย์ การเกษ ไซยเชษฐ ไกรทอง คาวี มณีพิชัย พระสุธน เป็นต้น นิทานประเภทจักร ๆ วงศ์ ๆ มีทั้งที่เป็นสำนวนของกวีในราชสำนัก และที่เป็นสำนวนของกวีพื้นบ้านในทุกภาคซึ่งแพร่กระจายจากส่วนกลาง กวีของแต่ละถิ่นได้นำไปประพันธ์โดยใช้ภาษา อักษร และฉันทลักษณ์ท้องถิ่นของตน รวมทั้งได้ปรับปรุงเนื้อหาและบริบทของวรรณกรรมเหล่านั้นให้เหมาะสมกับความนิยมของประชาชนผู้บริโภคในท้องถิ่นนั้น ๆ ส่วนวรรณกรรมที่บันทึกลงในใบลาน ตัวอักษรที่ใช้บันทึกส่วนใหญ่เป็นอักษรขอมบรรจงหรืออักษรมูล ภาษาบาลีแปลเป็นภาษาไทย เรื่องที่บันทึกไว้ในใบลาน ได้แก่ พระไตรปิฎก คัมภีร์พระธรรม วรรณกรรมทางพระพุทธศาสนา เช่น พระมาลัย มหาเวสสันดรชาดก และวรรณกรรมชาดกเรื่องอื่น ๆ

ลักษณะเอกสารเรื่องนางมโนห์รา

เอกสารต้นฉบับลายมือเรื่องนางมโนห์รา ฉบับที่ใช้ในการศึกษาวิเคราะห์นี้เป็นฉบับที่จำสืบทอดประกิด เกิดชัย มอญให้หอสมุดศรีมงคลาภิเษก จังหวัดจันทบุรี เก็บรักษาไว้ ตั้งแต่วันที่ 29 มีนาคม พ.ศ. 2532 เป็นต้นมา และเจ้าหน้าที่หอสมุดได้จัดให้อยู่ในหมวดวรรณคดี ลำดับเลขที่ จบ.ส. ตู้ที่ 10/1 ชั้นที่ 2/1 นอกจากนี้ยังมีอีกฉบับหนึ่งคือ เรื่อง พระสุธนชาดก² เก็บรักษาไว้ที่หอสมุดศรีมงคลาภิเษก จังหวัดจันทบุรีเช่นกัน ฉบับนี้มีเนื้อความไม่สมบูรณ์คือมีเนื้อเรื่องตั้งแต่เริ่มต้นเรื่องจนถึงท้าวอาทิตย์วงศ์พระบิดาของพระสุธนจะทำพิธีบูชาขันธ์ สำนวนการใช้ภาษาล้าคลึงกับเรื่องนางมโนห์รา บันทึกเป็นอักษรไทย ภาษาไทย หน้าละ 10 บรรทัด สันฐานตัวอักษรใกล้เคียงกับปัจจุบัน

¹ สมปราวณา ลายกนก อธิบายว่า การที่เราเรียกว่าสมุดไทยนั้นเห็นจะเป็นเพื่อเรียกให้ต่างกับสมุดฝรั่ง และสมุดจีน ในชั้นเดิมทีเดียวมักจะเรียกกันว่า สมุดข่อย เพราะทำจากเปลือกข่อย (สมปราวณา ลายกนก, 2541, หน้า 65)

² ในต้นฉบับเขียนว่า “พระสุทนต์ชาดก”

ต้นฉบับวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รา ซึ่งในสมุดไทยเขียนว่า “นางมโนรา” ต้นฉบับลายมือเขียนมีทั้งหมด 4 เล่ม อยู่ในสภาพดี คือ มีทั้งปกหน้าและปกหลัง ภายในเล่มไม่ปรากฏเป็นรูปเรื่องด้วยแมลง มีรอยเปื้อนบ้างเล็กน้อย ตัวอักษรลบเลือนปรากฏเพียงเล็กน้อย วรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์ราบันทึกลงในสมุดไทยขาว เขียนด้วยหมึกสีดำ บันทึกเป็นอักษรไทยภาษาไทย หน้าละ 10 บรรทัด ลักษณะตัวอักษรเป็นตัวอักษรสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สันฐานตัวอักษรใกล้เคียงกับปัจจุบัน ส่วนอักษรวิธีต่างจากปัจจุบันคือ การสะกดการันต์เป็นแบบพื้นบ้าน หรือตามการออกเสียงสำเนียงท้องถิ่น การใช้เครื่องหมายต่าง ๆ ไม่เป็นระบบ ไม่สม่ำเสมอ ลายมือปานกลาง ตัวอักษรที่คัดลอกไม่สวยงามเหมือนลายมืออาลักษณ์ ลายมือไม่สม่ำเสมอคือ ไม่เหมือนกันทั้งหมดทั้ง 4 เล่ม

ผู้ประพันธ์หรือผู้คัดลอกเรื่องนางมโนห์ราในต้นฉบับไม่ปรากฏนาม แต่ใช้คำแทนตัวเองว่า “ข้า” ประพันธ์ด้วยกาพย์ยานี กาพย์ฉมัง กาพย์สุรางคนางค์ และพิลาป ในตอนท้ายของเรื่องสมุดไทยเล่มที่ 4 ผู้ประพันธ์บันทึกไว้ว่า เรื่องนางมโนห์ราเขียนเสร็จเมื่อวันจันทร์ เดือน 8 แรม 10 ค่ำ พ.ศ. 2409 กับอีก 3 เดือน 9 วัน ดังข้อความ

หนังสือมโนห์ราเขียนจบแต่ ณ วันจันทร์ เดือนแปด ทูตยาสาพ แรมสิบคำ
พุทธศักราชล่วงแล้วได้สองพันสี่ร้อยเก้าพรรษา สังขสามเดือนกับเก้าวัน เพลาชาย
สามโมงเศษ¹

นอกจากเรื่องนางมโนห์รา และเรื่องพระสุธนชาดก ซึ่งเก็บรักษาไว้ที่หอสมุดศรีชมังคลาภิเษก จังหวัดจันทบุรีแล้ว จากการศึกษายังมีเรื่องนางมโนห์ราฉบับอื่น ๆ ที่ใช้คำประพันธ์หลักเป็นกาพย์ 3 ชนิด และมีสำนวนกลอน ไวยากรณ์คล้ายคลึงกับเรื่องนางมโนห์รา ฉบับจังหวัดจันทบุรี คือ เรื่องพระสุธนมโนห์รา ฉบับจังหวัดกาญจนบุรี เก็บรักษาไว้ที่หอวัฒนธรรม ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดกาญจนบุรี เนื้อความไม่สมบูรณ์ ความตอนต้นหายไป เริ่มจับความตั้งแต่ตอนพระสุธนออกตามหานางมโนห์ราจนกระทั่งพบ ความตอนท้ายขาดหายไปเช่นกัน เรื่องนางมโนห์ราอีกสำนวนหนึ่ง คือ เรื่องพระสุธนนางมโนห์รา ฉบับจังหวัดลพบุรี เก็บรักษาไว้ที่ศูนย์วัฒนธรรม จังหวัดลพบุรี เนื้อความไม่สมบูรณ์ ความตอนท้ายขาดหายไปเช่นเดียวกับฉบับจังหวัดกาญจนบุรี เนื้อความเริ่มตั้งแต่ตอนนางมโนห์ราหนีออกจากเมืองอูธรปุระด้วยความกลัวจะถูกจับไปบูชาญ จนถึงตอนนางจันทกนิรีสั่งสอนนางมโนห์ร่าก่อนกลับเมืองไกรลาส หลังจากทำวประทุมมอภราชสมบัติเมืองไกรลาสให้พระสุธน ความตอนท้ายขาดหายไป

ส่วนอีกสำนวนหนึ่งคือเรื่องพระสุธน ฉบับจังหวัดเพชรบุรี จากต้นฉบับสมุดไทย พบที่บ้านไร่ระมุข อำเภอบ้านลาด จังหวัดเพชรบุรี ซึ่งเป็นของหลวงตาพุด เสขย์ เกิดเจริญ เป็นผู้ปริวรรตเป็นภาษาไทยปัจจุบัน เรื่องพระสุธน ฉบับจังหวัดเพชรบุรีนี้มีเนื้อความสมบูรณ์ ตั้งแต่เริ่ม

¹ เขียนตามอักษรวิธีปัจจุบัน ในต้นฉบับลายมือเขียนเป็นดังนี้ “หนังสือมโนราเขียนจบแต่ ณ วันจัน เดือนแปด ทูตยาสาต แรมสิบคำ พุทธศักราชล่วงแล้วได้สองพันสี่ร้อยเก้าพิศสา สังขสามเดือนกับเก้าวัน เพลาชายสามโมงเศษ”

ต้นเรื่อง คือ บทประณามพจน์ จนจบเรื่อง คือ ประชุมชาดก เช่นเดียวกับเรื่องนางมโนห์รา ฉบับ
จังหวัดจันทบุรีที่ผู้วิจัยใช้ในการศึกษาวิเคราะห์

สำนวนกลอนทั้ง 3 ฉบับ เมื่อเปรียบเทียบกับเรื่องนางมโนห์รามีความคล้ายคลึงกัน แตก
ต่างกันเล็กน้อยคือ คำในวรรคต่างกัน หรือความยาวของเนื้อหามากกว่ากัน ซึ่งก็ไม่ได้ทำให้เนื้อเรื่อง
เปลี่ยนไป ดังตัวอย่างจาก 3 ฉบับ ตอนพระสุรินเดินทางเข้าป่าเพื่อไปตามนางมโนห์รา โดยให้
พรานบุญนำทางพาไปหาพระฤๅษี

เรื่องนางมโนห์รา ฉบับจังหวัดจันทบุรี

พรานนำทรงธรรม	ไปในไพรสณฑ์	หลายวันราตรี	
แลเห็นศาลา	อาศรมฤๅษี	หยุดบังคมชี้	กราบทูลกุมาร
พระองค์ทักสนา	เห็นยอดช่อฟ้า	ศาลาตระหง่าน	
มีพระวาจ	ว่าแก่นายพราน	กลับคืนไปบ้าน	ท่านเถิดพี่อา
พรานบุญทูลฉลอง	ข้าแต่ได้ละออง	ขอรองบาทา	
จะตามเสด็จไป	ในไพรพฤกษา	กว่าจะสิ้นชีวา	กับฝ่าธุลี
โพธิสัตว์ตรัสห้าม	พี่พรานจะตาม	เข้าไปโยมิ	
ข้าจะจำนง	ตามองค์เหสี	ไขธุระพี่	ไปไยป่วยการ
กลับสู่เคหา	เลี้ยงบุตรภรรยา	ดีกว่านายพราน	
ข้าจะติดตาม	ไม่คิดสังขาร	จนได้เียวมัลย์	พี่พรานอย่าไป
พรานบุญบังคม	ขอรประนม	กราบทูลฉลองใจ	
รักบุตรภรรยา	จะว่าไปไย	ทูลเกล้าเป็นใหญ่	จะไม่ภักดี

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 24 บรรทัด 5 - 10 หน้า 25 บรรทัด 1 - 5)

เรื่องพระสุรินมโนห์รา ฉบับจังหวัดกาญจนบุรี

เมื่อนั้นพรานป่า	พาพระราชา	เข้าไปในไพรศรี	
แต่เดินอรัญ	หลายวันราตรี	เห็นศาลาฤๅษี	กราบทูลกุมาร
พระองค์ได้ทักสนา	เห็นยอดช่อฟ้า	ศาลาจางาย	
มีพระวาจ	ว่าแก่นายพราน	กลับคืนไปบ้าน	ท่านเถิดพี่อา
พรานบุญทูลฉลอง	ข้าแต่ได้ละออง	ขอรองบาทา	
จะตามเสด็จไป	ในไพรพฤกษา	กว่าจะสิ้นชีวา	กับฝ่าธุลี
โพธิสัตว์ตรัสห้าม	พี่พรานจะตาม	เข้าไปโยมิ	
ข้านี้จำนง	ตามองค์เหสี	ไขธุระของพี่	ไปไยป่วยการ
กลับสู่เคหา	บุตรกับภรรยา	ดีกว่านะพราน	
ข้าจะตามติด	ไม่คิดสังขาร	จนได้เียวมัลย์	พี่พรานอย่าไป
พรานบุญบังคม	ขอรประนม	กราบทูลฉลองใจ	
รักบุตรภรรยา	จะว่าไปไย	ทูลเกล้าเป็นใหญ่	จะไม่ภักดี

(ไพโรจน์ ชลารักษ์ และบุญรอด ชลารักษ์, 2535, หน้า 9)

เรื่องพระสุรนาถมโนห์รา ฉบับจังหวัดลพบุรี

พรานนำทรงธรรม์ ไปในไพรสณฑ์ หลายวันราตรี
 แลเห็นศาลา อาศรมฤๅษี หยุคบังคมชี้ กราบทูลกุมาร
 พระองค์ทัศนาศา ซ่อฟ้าศาลา คาบสตระหง่าน
 มีพระวาจ ว่าแก่นายพราน มากี่ป่วยการ เพราะเราหลายวัน
 ได้เห็นกฤ อาศรมฤๅษี เป็นที่สำคัญ
 เราจึงค่อยไป ตามในอรัญ พรานกลับจรจรัด ไปบ้านเกิดเรา
 พรานบุญทูลฉลอง ข้าแต่ได้ละอง ขอรอบบาทา
 จะตามเสด็จไป ในไพรพฤกษา กว่าจะสิ้นชีวา ได้ฝ่าธุลี
 พระห้ามพรานไพร พี่เอยจะไป ด้วยไยอีกมี
 เรานี้จำนง ตามองค์เทวี ไซ้ธุระพี่ ไปไยป่วยการ
 กลับสู่เคหา เลี้ยงบุตรภรรยา ดึกว่านะพราน
 เราคณไม่คิด ชีวิตสังขาร จะเหลียวเชอชาน ไปตามบุญญา
 เดชะบารมี ได้นางมารศรี จะคืนพารา
 วาสนาหาไม่ บรรลย์ในป่า ยังมีชีวา กลับมาชอนไป
 นายบุญพรานป่า ทูลฉลองบัญชา ข้าไม่อาลัย
 อันบุตรภรรยา นั้นจะไปไย ทูลเกล้าเป็นใหญ่ จะไม่ภักดี
 (สมทรง กฤตขมโนรถ, ม.ป.ป., หน้า 37)

เรื่องพระสุรนาถ ฉบับจังหวัดเพชรบุรี

พรานนำเสด็จไป แรมร้างกลางไพร ได้หลายราตรี
 แลเห็นศาลา อาศรมฤๅษี พรานบุญหยุคชี้ กราบทูลกุมาร
 พระได้ทัศนาศา อาศรมศาลา คาบสอาจารย์
 มีพระบัญชา ว่าแก่นายพราน พี่กลับไปบ้าน เกิดพี่พรานอา
 นายบุญทูลฉลอง ข้าแต่ได้ละอง ขอรอบบาทา
 จะตามเสด็จไป ในไพรพฤกษา กว่าจะสิ้นชีวา กับฝ่าธุลี
 โภธสัตว์ครุฑห้าม พี่พรานจะตาม ข้าไปไยมี
 ข้านี้ประสงค์ ด้วยองค์มเหสี มิใช่ธุระพี่ ไปไยให้ป่วยการ
 กลับยังเคหา เลี้ยงบุตรภรรยา ดึกว่าหนาพราน
 ข้าจะตามโฉมฉาย กว่าจักวายปราณ พี่คืนเข้าบ้าน เกิดท่านอย่าไป
 พรานทูลบังคม ยอกรประนม กราบทูลเฉลยไข
 รักบุตรภรรยา จักจะไปไย ทูลเกล้าเป็นใหญ่ จะไม่ภักดี
 (เสยย์ เกิดเจริญ, 2531, หน้า 123 - 124)

จากคำประพันธ์ทั้ง 4 ฉบับดังกล่าวจะเห็นว่า เรื่องพระสุรนาถมโนห์รา ฉบับจังหวัดลพบุรี มีคำประพันธ์เพิ่มขึ้นกว่าอีก 3 ฉบับ คำประพันธ์ที่เพิ่มขึ้นคือ

ได้เห็นกฤฏี อาศรมฤๅษี เป็นที่สำคัญ
เราจึงค่อยไป ตามในอรัญ พราณกลับจรจรัด ไปบ้านเถิดรา

และ

เดชะบารมี ได้นางมารศรี จะคืนพารา
วาสนาหาไม่ บรรลย์ในป่า ยังมีชีวา กลับมาชอนไป

การเพิ่มบทในฉบับจังหวัดลพบุรีเป็นเช่นนี้ตลอด บางตอนเพิ่ม 2 บท บางตอนก็เพิ่ม 3 บท แต่ก็ได้ทำให้เนื้อเรื่องเปลี่ยนไป

สำนวนทั้ง 4 ฉบับนั้น บางตอนในสำนวน 3 ฉบับ คือ ฉบับจังหวัดกาญจนบุรี ฉบับจังหวัดลพบุรี และฉบับจังหวัดเพชรบุรี มีการเพิ่มบทมากกว่าเรื่องนางมโนห์รา ฉบับจังหวัดจันทบุรี เช่น ตอนพระสุธนออกจากเมืองอุดรปัญจา เพื่อไปตามนางมโนห์รา ตอนชมธรรมชาติระหว่างทางเรื่องนางมโนห์รา ฉบับจังหวัดจันทบุรีมีเพียง 10 บท แต่เรื่องพระสุธนนางมโนห์รา ฉบับจังหวัดกาญจนบุรีมี 22 บท เรื่องพระสุธนนางมโนห์ราฉบับจังหวัดลพบุรีมี 24 บท และเรื่องพระสุธนฉบับจังหวัดเพชรบุรีมี 28 บท ในที่นี้จะขอยกตัวอย่างคำประพันธ์จาก 2 ฉบับมาเปรียบเทียบ คือ เรื่องนางมโนห์รา ฉบับจังหวัดจันทบุรี และเรื่องพระสุธน ฉบับจังหวัดลพบุรี

เรื่องนางมโนห์รา ฉบับจังหวัดจันทบุรี

เมื่อนั้นนายบุญพราน	นำกุมารเข้าในป่า
มิ่งไม่มีมีนา	ในหิมวาสารพัน
มะปรางปริงปรางปรู	ปรงประคู้หมูโมกมัน
จิงจ้อแจจวงจัน	พื้นพวกพันโพเพกา
ตะขบข่อยข้างคูน	แค่ขุ่นในแนวป่า
ผลไม่มีมีนา	จะรู้ว่าซ้ำความไป
लगต้นผลพวงดก	เป็นเหยื่อนกได้อาศัย
लगหมูมีแต่ใบ	ลูกหาไม่คิดถูดู
लगต้นผลพัว	หล่นเรียรายลงแห่งอยู่
บ้างออกดอกช่อชู	ฝั่งแมลงภู่ว่อนไป
บางผลัดใบแก่ก่อน	แตกใบอ่อนต่อยอดใหม่
ดอกแถมแกมกับใบ	ส่งกลิ่นไกลกลุ้มกลางดง
เหมือนกลิ่นสไปบาง	ที่พระนางเจ้าเคยทรง
คิดถึงเมื่อแอบองค์	ข้อมบรรจงจุมพิตนาง
รวรวยกลิ่นบุผา	รินอุรารสต่างต่าง
เหมือนเมื่ออยู่ปรางค์	แอบแนบนางชั้นวิญญา
พระทัยเธอสังเกด	นัยเนตรสอดส่องหา
พระกรรมฟังกัลยา	แก้วฟ้าอยู่หนใด

สำเนียงเสียงสกุณี
ขุกแหว่ววาบพระทัย

ร้องมะมีเจื้อยแจ่มใส
สำคัญใจว่าเทวี
(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 23 - 24)

เรื่องพระสุธน ฉบับจังหวัดเพชรบุรี

เสด็จเข้าไปไพร	พื้นพื้นรู้มิ่งไม้	ที่ในราวป่า
โศกสูงยุงยาง	ไกรกร่างพวา	..(ลบเลือน)...คง
แคล้อยอ้อยช้าง	กาสาขานาง	ปริงปรางประยงค์
โรกรักมักกะวา	รกรฟ้ากาหลง	มุกมันจันทรังค
	เมื่อนั้นนายบุญพราน	ชงโคโยทะกา
มิ่งไม้มีนานา		นำกุมารเข้าไปป่า
ม่วงปรางปริงปรงปรู		ในหิมวาสารพัน
แจจกซิกโศกสัน		เปรี้งประคุ่มมุกมัน
กระถินกลืนหอมกรุ่น		พื้นพวกพันโพเพกา
ผลไม้มีนานา		แคลขุนในแนวป่า
กลางต้นผลพวงคก		จะรู้ว่าบ้าความไป
ลางหมูมีแต่ใบ		เป็นเหยื่อนกได้อาศัย
กลางต้นผลเพิงวาย		ลูกหาไม่ผิดฤดู
บ้างออกดอกช่อชู		หล่นเรียรายเหยี่ยวแห่งอยู่
บ้างผลัดใบแก่ก่อน		ผึ่งแมลงภู่วู่วอนไป
ดอกเนมแกมกันไป		แตกใบอ่อนต่อยอดใหม่
เหมือนกลืนสไปบาง		ส่งกลิ่นไกลกลุ่มกลางดง
คิดถึงเมื่อแอบองค์		ที่นวลนางเทวีทรง
รวยรวยกลืนบุปผา		ข้อมบรรจงจุมพิตนาง
เหมือนเมื่อยังอยู่ปรางค์		รินอุรารสต่างต่าง
พระทัยเธอสังเกต		แอบองค์นางชื่นวิญญาณ์
พระกรรมฟังกัลยา		นัยเนตรสอดส่องหา
สำเนียงเสียงสกุณี		แก้วพื่ออยู่หนไหน
ขุกแหว่ววาบพระทัย		ร้องก้องมีเจื้อยแจ่มใส
ออกโธษฐ์เอ๊ะอะไร		สำคัญใจว่าเทวี
ยี่นตรีสพระหัตถ์ชี้		แจ้วใจอยู่ตรงนี้
หรือเสียงนางทรมาวัย		โน่นแน่พิงหน้อยรา
พรานทูลกราบบาทา		เจ้าร้องให้โหยหา
พระองค์ฟังปักษ์		ว่ามีไซ้สำเนียงนาง
คังจะบอกข่าวนาง		เสียงสกุณีมีีต่างต่าง
คูที่หมู่สกุณา		แนะนำทางให้ตามไป
ช่วยบอกแห่งเหตุให้		รู้ภาษาจะปราศรัย
		ซึ่งทรมาวัยเจ้าจรี

ลางหมู่ตั้งหนึ่งว่า
 พลอยโสควัยพันปี
 ชะนีก็ไทยให้
 เย็นเยือกขณลุกชา
 จักจั้นส่งเสียงใส
 สัตว์ไพรที่ในคง
 เห็นสัตว์จัตุบาท
 พระเอือนอรรถโองการ
 นายพรานกรานกราบบาท
 โลดโผนโน้นสัตว์ไพร
 บ้างยืนและมองเมียง
 พี่เอ๋ยเหมือนกัลยา
 ยิ่งคิดยิ่งคำนี้
 พระทัยให้เกรียมกรม

จะโสควัยหมองศรี
 ตามเทวีเห็นเวทนา
 หม้ายลองโนให้โทษหา
 ผีโป่งปากกู่กองคง
 ทั้งเรไรในป่าระหง
 พลอยวงยงจิตสงสาร
 แล่นโผนผาดในคงดาน
 อะที่พรานนั้นอันใด
 ทูลจอมราชให้แจ้งใจ
 ของจงได้ทราบบาท
 ทั่งคูเคียดเรียงพักตรา
 เคียดพักตร์จ้ำเมื่อยามชม
 ยิ่งรำพึงยิ่งแสนสม
 ทุกข์ระทมถึงเทวี

แคล้อยอ้อยข้าง	กาสาขานาง	ปริงปรางประยงค์
โรกรักมักกะวา	รกฟ้ากาหลง	มุกมันจันทร์คง
พระสมเด็จจรไป	ได้แต่พรานไพร	เป็นเพื่อนเจรจา
ยิ่งคิดถึงนาง	พลาญให้โทษหา	สอดส่องนัยนา
เห็นสัตว์จัตุบาท	นานาเดียรดาษ	โผนผาดไพรสัทธ์
บ้างยืนแลดู	ทั้งคูเคียดกัน	เหมือนอรแจ่มจันทร์
ฟังเสียงเรไร	แม่หม้ายลองโน	ชะนีก็ไทยหา
ไต่ยืนแจ้วแจ้ว	แหว่พระกรรมมา	เหมือนเสียงกัลยา
สำเนียงสกุณี	รำร้องก้องมี	ส่งสุรเสียงใส
อะเสียงนางแก้ว	ข้ามแล้วหรือไร	พรานทูลท้าวไท
		ว่ามีให้เทวี

(เสยย์ เกิดเจริญ, 2531, หน้า 121 - 123)

ตัวอักษรและอักษรวิธีในต้นฉบับลายมือ

เอกสารต้นฉบับลายมือวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รา บันทึกเป็นอักษรไทยภาษาไทย ซึ่งลักษณะอักษร วิธีการเขียนอยู่ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น จึงมีความแตกต่างไปจากปัจจุบัน ทั้งรูปแบบอักษรและอักษรวิธี ดังนั้นเพื่อให้เกิดความเข้าใจในการอ่านต้นฉบับ ผู้วิจัยขอเสนอรายละเอียดที่เกี่ยวกับลักษณะตัวอักษรและอักษรวิธีในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รา ดังนี้

ลักษณะของตัวอักษรที่ปรากฏในเอกสารต้นฉบับลายมือเรื่องนางมโนห์รา ลายมือไม่สวยงามเหมือนลายมืออาลักษณ์ ไม่สม่ำเสมอตลอดทั้ง 4 เล่ม แต่ชัดเจน รูปร่างตัวอักษรแบ่งได้ ดังนี้

1. พยัญชนะ

รูปพยัญชนะปัจจุบัน

รูปพยัญชนะในต้นฉบับ

ก

ก

ข

ข

ฃ

ช

ค

ค

ฅ

ฅ

ฉ

ฉ

ง

ง

จ

จ

ฉ

ฉ

ช

ช

ฌ

ช

จ

จ

ญ

ญ

ฎ

ฎ

ฏ

ฏ

-

ฐ

ฐ

ฑ

-

รูปพยัญชนะปัจจุบัน

รูปพยัญชนะในต้นฉบับ

ฅ

—

ฉ

ฉ

ค

ค

ค

ค

ก

ก

ท

ท

ธ

ธ

น

น

บ

บ

ป

ป

ผ

ผ

ฝ

ฝ ฝ

พ

พ

ฟ

ฟ ฟ

ภ

ภ

ม

ม

ย

ย

รูปพยัญชนะปัจจุบัน

ร

ล

ว

ศ

ษ

ส

ห

พ

อ

ฮ

รูปพยัญชนะในต้นฉบับ

ร

ล

ว

ศ

ษ

ส

ห

พ

อ

—

2. รูปสระ

รูปสระปัจจุบัน

- ะ

- ำ

อ

อ

อ

อ

รูปสระในต้นฉบับ

- ะ

- ำ

อ

อ

อ

อ

รูปสระปัจจุบัน

รูปสระในต้นฉบับ

อุ	ḡ
อู	ḡ
เ - ะ	เ - ะ
เ -	เ -
แ - ะ	—
แ -	ḡ -
โ - ะ	—
โ -	โ -
เ - าะ	เ - าะ
- อ	- อ
เ - ะ	—
เ - อ	เ - อ
เอียะ	—
เอีย	เ - ḡ
เอือะ	—
เอือ	เ - ḡ
อัวะ	—

รูปสระปัจจุบัน

รูปสระในต้นฉบับ

อัว

อำ

ไ -

ใ -

เ - ำ

ฤ

ฎา

ฎ

ภา

3. รูปวรรณยุกต์

รูปวรรณยุกต์ปัจจุบัน

รูปวรรณยุกต์ในต้นฉบับ

ˊ

ˊ

-

+

4. รูปเครื่องหมาย เครื่องหมายมี 2 ประเภท คือ เครื่องหมายที่ใช้แทนเสียงสระหรือประกอบเสียงสระ และเครื่องหมายประกอบการเขียน

4.1 เครื่องหมายที่ใช้แทนเสียงสระหรือประกอบเสียงสระ มีดังนี้

4.1.1 ไม้หันอากาศ

อ่านว่า

พัคตร์

✔ พรรยา	อ่านว่า	ภรรยา
------------	---------	-------

✔ บรรณภาน	อ่านว่า	บรรณาการ
--------------	---------	----------

4.1.2 ฟันหนู (") ใช้เขียนกำกับบนคำที่ประสมสระออ สระเออ และ คำที่ไม่มีหันอากาศ โดยเขียนเครื่องหมายฟันหนูกำกับไว้บนพยัญชนะต้น ดังตัวอย่าง

"อ	อ่านว่า	พอ
----	---------	----

"เออ	อ่านว่า	เธอ
------	---------	-----

"รับสั่ง	อ่านว่า	รับสั่ง
----------	---------	---------

"เออ	อ่านว่า	เออ
------	---------	-----

4.1.3 ผนทอง (') ใช้ในตำแหน่งบังคับให้เป็นเสียงสระอะ ซึ่งเดิมที่หน้าทีนี้จะใช้เครื่องหมายฟันหนู (") บังคับ แต่ในระหว่างพุทธศักราช 2300 - 2450 ได้นำเครื่องหมายผนทองมาใช้แทน (ก่องแก้ว วีระประจักษ์, 2530 หน้า 2) ในเรื่องนางมโนห์รา ปรากฏเพียงคำเดียว คือ

'ปราถนา	อ่านว่า	ปรารถนา
---------	---------	---------

4.1.4 นิคหิต (°) ใช้ในตำแหน่งบังคับให้เป็นเสียงสระโอะ (ลดรูป) ดังตัวอย่าง

° พรหมวิหาร	อ่านว่า	พรหมวิหาร
-------------	---------	-----------

° ผลไม้	อ่านว่า	ผลไม้
---------	---------	-------

กรรมลั

อ่านว่า

กรรมล

ประลัก

อ่านว่า

ประลัก

4.1.5 ไม่ได้คู่ (๕) ใช้ในตำแหน่งแทนเสียงสระอ และใช้เขียนกำกับคำเพื่อให้ออกเสียงสั้น ตัวอย่าง

เบ็

อ่านว่า

เป็น

กั

อ่านว่า

กั

4.2 เครื่องหมายที่ใช้ประกอบการเขียน หมายถึง เครื่องหมายที่ใช้กำกับคำ วลี หรือประโยค เพื่อช่วยในการอ่านคำ วลี หรือประโยคนั้น ๆ ดังปรากฏรูปดังนี้

4.2.1 ไม้ยมก (๗) เพื่อใช้ในการอ่านซ้ำสองครั้ง เดิมทีจะใส่เลข ๒ ไว้ข้างหลังคำนั้น แต่นับจากพุทธศักราช 2300 เป็นต้นมา เริ่มมีเครื่องหมายไม้ยมกใช้ และได้นำมาใช้แทนเลข ๒ ในตำแหน่งที่ต้องการให้อ่านซ้ำ (ก่องแก้ว วีระประจักษ์, 2530, หน้า 3) ดังตัวอย่าง

เอาอื่น ๆ ไป

อ่านว่า

เอาอื่นอื่นไป

แต่ลวันดี ๆ

อ่านว่า

แต่ลวันดีดี

หิมวันเนา ๆ

อ่านว่า

หิมวันต้นานา

ไหน ๆ ไปเจอบ

อ่านว่า

ไหนไหนไปเจอบ

เครื่องหมายไม้ยมกนอกจากใช้เพื่อการอ่านซ้ำสองครั้งแล้ว ผู้แต่งยังใช้
เครื่องหมายไม้ยมกเขียนกำกับหน้าและหลังข้อความที่ไม่ต้องการอีกด้วย ซึ่งมีปรากฏเพียงแห่งเดียว
ในเรื่อง คือ

๓ ทงฺนโรเตโจะโปรด ๓

4.2.2 ฟองมัน (๐) ใช้เมื่อเริ่มต้นคำประพันธ์ใหม่ หรือ เมื่อเริ่มต้นบทใหม่
ตัวอย่าง

๐ ญาณ ๐

กาพย์ยานี

๐ บัดนั้นจึงพรานไพร	นิกในใจจนเวลา	ระงับตรับฟังมา
เสียงเจรจากันมีนาน	๐ ค่อยย่อมองเข้าไป	แอบอาศัยในพฤกสัณฑ์
แลเห็นอรแจ่มจันทร์	หมายไว้นั้นคือองค์ใด	...

กาพย์ฉบัง

๐ เมื่อนั้นจอมขวัญมโนหรรษา	กราบทูลมารดา	ให้ทราบได้ฝ่าธุลี ๐
บัดนั้นพระราชสามี	ของข้าบทศรี	ท้าวเธอจรลีตามมา...

กาพย์สุรางคนางค์

๐ ภูเขาเจ็ดชั้น	มีแม่น้ำกั้น	เจ็ดชั้นพิศาล	กว้างลึกสุดโสด
นับโยชน์ประมาณ	สุดจิตคิดอ่าน	จะข้ามกลใด ๐	สุดรู้สุดฤทธิ์
สุดในความคิด	สุดจิตจะไป	สุดในปัญญา	เหลียวหาสิ่งใด
สาครกว้างใหญ่	ไม่มีนาวา...		

4.2.3 ฟองมัน อังกั้น วิสรรชนีย์ (๐ ... ๑๒) หรือบางครั้งเป็นรูป ๐ ...
๑๒ ๐ ๑๒ หรือ ๐ ... ๑๒ ๑๒ ผู้แต่งใช้เครื่องหมายดังกล่าวเพื่อกำกับข้อความ หรือ
เพื่อบอกชื่อเรื่อง ประเภทของหน้า ลำดับเล่ม ดังนี้คือ

๐ หน้าป/ลาย ๑๒

๐ หน้าป/ลาย ๑๒ ๐ ๑๒

๑๐) หน้ต้นสในรทสทหน้ ๑๕ ๑๕

4.2.4 สฎประกาศ (—) ผู้แต่งใช้เครื่องหมายสฎประกาศ^๑ ดังนี้คือ

4.2.4.1 เพื่อเชื่อมคำที่ผู้แต่งเขียนห่างกันในวรรค เพื่อให้ผู้อ่านทราบ
ว่าคำสองคำนั้นติดกัน มีปรากฏเพียงแห่งเดียวในเรื่อง คือ

หว่าว^๑ว^๒าย^๓กล^๔วย^๕—^๖ว^๗ อ่านว่า หว่าว^๑ว^๒าย^๓กล^๔วย^๕ป^๖า

4.2.4.2 เพื่อขีดฆ่าคำที่ไม่ต้องการ หรืออาจมีการเขียนคำที่ต้องการไว้
แทนด้วย โดยเขียนอยู่ใต้คำที่ขีดฆ่า ดังตัวอย่าง

ด^๑ด^๒ะ^๓ไม่^๔ช^๕ว^๖น^๗ก^๘น^๙ไป^{๑๐}
ไป^{๑๑} อ่านว่า ด^๑ด^๒ุ^๓ช^๔ว^๕น^๖ก^๗น^๘ไป^๙

ฟ^๑ง^๒พ^๓ระ^๔ม^๕ร^๖ค^๗ว^๘จ^๙า^{๑๐} อ่านว่า ฟ^๑ง^๒พ^๓ระ^๔ว^๕จ^๖า^๗

ท^๑ว^๒ไ^๓ท^๔มี^๕พ^๖ระ^๗ว^๘จ^๙า^{๑๐}
ว^{๑๑}จ^{๑๒}า^{๑๓} อ่านว่า ท^๑ว^๒ไ^๓ท^๔มี^๕พ^๖ระ^๗ว^๘จ^๙า^{๑๐}

ด^๑ัง^๒ด^๓ว^๔ง^๕ม^๖น^๗ี^๘
ห^๑ั^๒ไ^๓ท^๔ อ่านว่า ด^๑ัง^๒ด^๓ว^๔ง^๕ห^๖ั^๗ไ^๘

4.2.5 กากบาท (x) ผู้แต่งใช้เครื่องหมายกากบาทในกรณีที่ต้องการเพิ่ม
ตัวอักษรหรือคำในวรรค โดยเขียนเครื่องหมายกากบาทไว้บนบรรทัด และเขียนตัวอักษรหรือคำ
ที่ถูกต้องไว้ใต้บรรทัดตรงกับเครื่องหมายกากบาท ตัวอย่าง

ข^๑ย^๒เ^๓เ^๔ด^๕ร^๖อ^๗น^๘ห^๙อ^{๑๐}น^{๑๑}ให้^{๑๒}พ^{๑๓}าน^{๑๔}
ห^{๑๕}อ^{๑๖}น^{๑๗} อ่านว่า ข^๑ย^๒เ^๓เ^๔ด^๕ร^๖อ^๗น^๘ห^๙อ^{๑๐}น^{๑๑}ให้^{๑๒}พ^{๑๓}าน^{๑๔}

8๑๕.๑๑๑๐๐๑

๘ 185 ๔

๘. 8

^๑ ในตำราภาษาไทยสฎประกาศคือ เส้นที่ขีดไว้ใต้คำหรือข้อความที่ต้องการให้เด่นชัด
หรือต้องการให้ผู้อ่านสังเกตเป็นพิเศษ วางไว้ใต้หัวเรื่องหรือใต้ข้อความสำคัญ (กาญจนา นาคสกุล
2544, หน้า 188) ในงานวิจัยนี้ผู้วิจัยนำชื่อมาใช้โดยหมายถึงรูป คือ เส้นตรง มีใช้ในด้านการใช้

184280

กล่าวถึงเมืองโสกา
หนึ่ง

อ่านว่า กล่าวถึงเมืองหนึ่งโสกา

รท บั ห่าง
ก

อ่านว่า รู้ทำปีกหาง

พระจักรนาคคเณศ
ก

อ่านว่า พญาจิตนาคราช

4.2.6 นขลิขิต ((...)) ผู้แต่งใช้เครื่องหมายนขลิขิตเขียนคร่อมคำหรือข้อความที่ไม่ต้องการ ดังตัวอย่าง

(เอาโล่ในราชการ)
เคบสหลัน เทในหอง
(แกวแก) คางไนให้เขียน
(ธรดงมา) ดเวทนา
ก

การใช้เครื่องหมายนขลิขิต บางตอนที่ผู้แต่งใช้เครื่องหมายนขลิขิตซ้อนสองอัน (((.....))) และเขียนคำว่า “ผิด” กำกับข้างบน และอาจมีการเขียนวงกลมที่ภายในมีเครื่องหมายกากบาท (x) ร่วมอยู่ด้วย เครื่องหมายทั้งหมดนี้เขียนคร่อมข้อความที่ไม่ต้องการหลายวรรค ดังตัวอย่าง

ผิด
((หมิวไตหลิกหนี คฤงคพมร
สนธอร(ทวย))
ก
⊗^{ผิด} (เอยกได้ศิตหมาย ไผ่หางพระบาท

ไม้ขีดไฟพระภิกษุ ๑๑ (X)

4.2.7 ปีกกา ([...]) ผู้แต่งใช้เครื่องหมายปีกกา โดยใช้เพียงข้างเดียวเขียน
 คั่นข้อความ เพื่อให้ผู้อ่านทราบว่า ข้อความทั้งสองอยู่ห่างกัน ตัวอย่าง

ขอแจ้งเรื่องจาก) กลอกก หนอก ลอกก ตก
 ไครจะฆา ภาบ) ก็ เลว ระธา ก

4.2.8 ทวิภาค (:) ผู้แต่งใช้เครื่องหมายทวิภาคเขียนในตัวอักษรที่ไม่ต้อง
 การและถ้าเปลี่ยนคำใหม่จะเขียนคำใหม่นั้นไว้ได้คำที่ไม่ต้องการ หรือเขียนไว้บนบรรทัดเดียวกัน
 ตัวอย่าง

จจจจจจจจ ๒๕๓๖
 ๒๕๓๖ ๒๕๓๖ ๒๕๓๖
 อ่านว่า จอมกษัตริย์ศรีสฟิงเสนา

รีรีรีรีรีรี รีรีรีรี
 อ่านว่า รีริกชิกชี่นี่นั่น

แล้วเอาหมาไปให้
 อ่านว่า แล้วเอามาให้

โฉนดิ้ออก
 อ่านว่า โฉนดินา

ฉันใดไม่ตัดลวาวอน
 อ่านว่า ฉันใดไม่อวารณ

การใช้เครื่องหมายทวิภาค บางตอนในเรื่องที่ผู้แต่งใช้ร่วมกับการขีดฆ่า
ปรากฏเพียงแห่งเดียวในเรื่อง คือ

ณชีพชวัน

อ่านว่า

สันธิพิณี

4.2.9 มหัพภาค (.) ผู้แต่งใช้เครื่องหมายมหัพภาคเขียนในคำที่ไม่ต้องการ
และอาจมีการขีดฆ่าร่วมด้วยเช่นเดียวกับการใช้เครื่องหมายทวิภาค ดังตัวอย่าง

ณเดงาเดองหวง

อ่านว่า

ณใดจึงหวัง

แรมรางคาง

อ่านว่า

แรมกลางไพรสันท์

กลางไพรสัน

5. ตัวเลข ผู้แต่งใช้ตัวเลขไทยเขียนกำกับบนหรือใต้คำเพื่อบอกลำดับคำในวรรคให้
ถูกต้องในกรณีที่ผู้แต่งเขียนคำสลับตำแหน่ง ดังตัวอย่าง

ไปไปไพรสัน
๒ ๑

อ่านว่า

ไปไปไพรสันท์

พอจะนางตาม
๒ ๑

อ่านว่า

พอจะตามนาง

จึงบังให้คบ
๒ ๑

อ่านว่า

จึงบังกับให้

จะนอัยไมใจ
๒ ๑

อ่านว่า

จะไม่น้อยใจ

จนมานนี้
๒ ๑

อ่านว่า

มาจนวันนี้

ลักษณะการประสมคำและการอ่าน

การประสมคำและการอ่านต้นฉบับลายมือเรื่องนางมโนห์ราค่อนข้างใกล้เคียงกับการ
ประสมคำ และการอ่านในปัจจุบัน แต่เนื่องจากการสะกดการันต์ส่วนใหญ่เป็นไปตามเสียงพูด จึง
มีคำเป็นจำนวนมากเขียนและออกเสียงแตกต่างไปจากคำปัจจุบัน ดังนี้

1. การเขียนพยัญชนะ

1.1 การเขียนพยัญชนะควบสระ เช่น

ชดตี	อ่านว่า	ชาติ
รกดปด	อ่านว่า	รักษา
ปด	อ่านว่า	ป่า
พด	อ่านว่า	ฟ้า
ผดย	อ่านว่า	ฝ่าย
ชดมไว	อ่านว่า	ทรมวย
บั้นทะเรด	อ่านว่า	ปิ่นธเรศ
ชดย	อ่านว่า	ชาย
ปดช	อ่านว่า	สาขา

1.2 การเขียนพยัญชนะควบพยัญชนะ ตัวอย่าง

นกดปราช	อ่านว่า	นักปราชญ์
พญราชชรีห	อ่านว่า	พญาราชสีห์
เพช	อ่านว่า	เพชร

อาช

อ่านว่า

อาชญา

ปรารถนา

อ่านว่า

ปรารถนา

1.3 การเขียนรูปพยัญชนะร่วม ตัวอย่าง

ศวิต

อ่านว่า

สวัสดี

ภิก

อ่านว่า

ภิกขุ

อนิจา

อ่านว่า

อนิจา

อณา

อ่านว่า

อณา

ปรณิบัติ

อ่านว่า

ปรณิบัติ

เมตทา

อ่านว่า

เมตทา

1.4 การใช้รูปพยัญชนะต้นต่างไปจากปัจจุบัน ตัวอย่าง

ก เป็น ข, ค, ต	เช่น	สุขเกษม	เขียนเป็น	ศุกขะเสม
		กุลา	เขียนเป็น	คูลา
		กรีดกราด	เขียนเป็น	ตรีตตราด
		ตระหนก	เขียนเป็น	กระหนก
ข เป็น ข	เช่น	ขยาย	เขียนเป็น	ขยาย
		เข้มขัน	เขียนเป็น	เข้มขัน
		ขาม	เขียนเป็น	ขาม
		ขจร	เขียนเป็น	ขจร
		ไข	เขียนเป็น	ไข
		ชุมทรัพย์	เขียนเป็น	ชุมทรัพย์

		สังขาร	เขียนเป็น	สังขาน
		แจ้งจัน	เขียนเป็น	แจ้งจัน
		ขม้น	เขียนเป็น	ขะม้น
		ขาด	เขียนเป็น	ขาด
ข เป็น ค	เช่น	ข้างโน	เขียนเป็น	กางโน
		ข้องจัด	เขียนเป็น	ค่องจัด
		ข้าไท	เขียนเป็น	คำไท
		ขว้าง	เขียนเป็น	คว้าง
		ข้างหน้า	เขียนเป็น	ค่างหน้า
		ข้าม	เขียนเป็น	ค้ำม
ข เป็น ข	เช่น	ข้าศึก	เขียนเป็น	ฆ่าศึก
ค เป็น ค	เช่น	คอ	เขียนเป็น	คอ
ค เป็น ข	เช่น	คะเน	เขียนเป็น	ชนะเน
		คมจำ	เขียนเป็น	ข่มจำ
		คับขัน	เขียนเป็น	จับขัน
ช เป็น ฉ, ช	เช่น	ชนะ	เขียนเป็น	ฉะนะ
		ชโลม	เขียนเป็น	ฉะโลม
		ชะง่อน	เขียนเป็น	ฉง่อน
		ช่อ	เขียนเป็น	ฉ้อ
		ชวา	เขียนเป็น	ฉวา
		ชนะนี้	เขียนเป็น	ฉะนี้
		แหล่ขึ้น	เขียนเป็น	แหล่ขึ้น
ช เป็น ส	เช่น	กระฉิบ	เขียนเป็น	กระฉิบ
ญ เป็น ย	เช่น	ญาติ	เขียนเป็น	ยาคี
		อนุญาต	เขียนเป็น	อนุญาต
ฐ เป็น ถ	เช่น	ราชฐาน	เขียนเป็น	ราชถาน
		อุปัฏฐาก	เขียนเป็น	อุปะถาก
ท เป็น ท	เช่น	บีทา	เขียนเป็น	บีทา
		มณฑา	เขียนเป็น	มณฑา
		มณฑะเียร	เขียนเป็น	มณฑะเียน
ฒ เป็น ถ, ท	เช่น	ผู้เฒ่า	เขียนเป็น	ผู้ถ่า
		เฒ่า	เขียนเป็น	เท่า

ณ เป็น น	เช่น	กัลยาณี มณี เรณู ประเพณี	เขียนเป็น เขียนเป็น เขียนเป็น เขียนเป็น	กัลยาณี มะณี เรณู ประเพณี
ด เป็น ต	เช่น	ดำเนิน ดำรง คำริ	เขียนเป็น เขียนเป็น เขียนเป็น	ดำเนิน ดำรง คำริ
ค เป็น ค	เช่น	ยาตรา	เขียนเป็น	ยาตรา
ถ เป็น ส, ท	เช่น	ถนน ถ้วน สถิต เถิด	เขียนเป็น เขียนเป็น เขียนเป็น เขียนเป็น	ถนน ท้วน สถิต เทิด
ท เป็น ท, ถ, ฐ	เช่น	ทราย ท่า (คอย) น้ำท่า ทรยศ ทรมาน สุนทร พระที่นั่ง ทรงธรรม	เขียนเป็น เขียนเป็น เขียนเป็น เขียนเป็น เขียนเป็น เขียนเป็น เขียนเป็น เขียนเป็น	ทราย ถ้ำ น้ำถ้ำ ทรยศ ทรมาน สุนทร พระที่นั่ง ทรงธรรม
ป เป็น ก, บ	เช่น	ประสพ บุดูชน	เขียนเป็น เขียนเป็น	กระสพ บุดูชน
ผ เป็น พ	เช่น	ผึ่ง	เขียนเป็น	ผึ่ง
ฝ เป็น ฟ	เช่น	ฝ่ายใน ฝั้น ฝิ่ง	เขียนเป็น เขียนเป็น เขียนเป็น	ฟ่ายใน ฟั้น ฟิ่ง
พ เป็น ผ, ภ เช่น		พิสมัย พะว้าพะวัง พะวกพะวน พะวง ประพาส พักตร์	เขียนเป็น เขียนเป็น เขียนเป็น เขียนเป็น เขียนเป็น เขียนเป็น	พิศไหม ผว้าผวัง ผวกผวน ผวง ประภาค ภักตร์

		พร	เขียนเป็น	ภร
		พารา	เขียนเป็น	ภารา
		พมพาน	เขียนเป็น	ภมภาน
		พระพาย	เขียนเป็น	พระภาย
		พา	เขียนเป็น	ภา
ฟ เป็น ฝ	เช่น	ฟากฝั่ง	เขียนเป็น	ฝากฝั่ง
		ฟาย	เขียนเป็น	ฝาย
ภ เป็น ผ, พ	เช่น	ภุมินทร์	เขียนเป็น	ผู้มิน
		ภวนาย	เขียนเป็น	ผู้วะไน
		ภูบาล	เขียนเป็น	ผู้บาน
		ภุมิ	เขียนเป็น	ผู้มี
		ภุษา	เขียนเป็น	ผู้ษา
		ภายภาค	เขียนเป็น	ฝ่ายภาค
		สมโภช	เขียนเป็น	สมโพช
		โภชนา	เขียนเป็น	โพชนะนา
		ภุมรา	เขียนเป็น	พุมะรา
		ภุมิ	เขียนเป็น	พุม
ย เป็น ญ	เช่น	ยัวยวน	เขียนเป็น	ยัวยวน
ร เป็น ล	เช่น	รอด	เขียนเป็น	ลอด
ล เป็น ร, ฤ, พ	เช่น	ลำไย	เขียนเป็น	รำไย
		ลือนาม	เขียนเป็น	ฤานาม
		เลื่องลือ	เขียนเป็น	เลื่องฤ
		พิลึก	เขียนเป็น	พิฤก
		บันลือ	เขียนเป็น	บันฤ
		บาลี	เขียนเป็น	บาฬี
		ขวลา	เขียนเป็น	ขวาฬ
		ล่อหลอก	เขียนเป็น	พอลลอก
ศ เป็น ษ, ส เช่น		ศร	เขียนเป็น	ษร
		เกศา	เขียนเป็น	เกษา
		ราศี	เขียนเป็น	ราษี
		ศาสดา	เขียนเป็น	สาสะดา
		ศักดิ์	เขียนเป็น	สัทธิ
		ศัตรู	เขียนเป็น	สัทรู
		อาศัย	เขียนเป็น	อาไสย

		ศอก	เขียนเป็น	สอก
		ศาล	เขียนเป็น	สถาน
ย เป็น ศ	เช่น	ภิเษก	เขียนเป็น	ภิเสก
ส เป็น ข, ศ, ย	เช่น	เสื่อ	เขียนเป็น	เซื่อ
		ไส้	เขียนเป็น	ไซร์
		คชสาร	เขียนเป็น	คชสาร
		สุข	เขียนเป็น	สุกข์
		รู้จัก	เขียนเป็น	รู้จัก
		สามี	เขียนเป็น	ยามี่
		สาคร	เขียนเป็น	ษาคอร
		สาขา	เขียนเป็น	ษาษา
		เกสร	เขียนเป็น	เกษร
		สากล	เขียนเป็น	ษากล
		สายัณฑ์	เขียนเป็น	ษายันท์
พ เป็น ล	เช่น	กเพชราก	เขียนเป็น	กิเลวะราก
		โมฬี	เขียนเป็น	โมลีย

1.5 การใช้พยัญชนะต้นคู่ต่างไปจากปัจจุบัน ดังตัวอย่าง

กำสรด	เขียนเป็น	กำสด
กระไร	เขียนเป็น	กะไร
พระกลด	เขียนเป็น	พระกรด
คลูกกลาน	เขียนเป็น	คูกกลาน
จริง	เขียนเป็น	จิ่ง
ชายแครง	เขียนเป็น	ชายแครง
ตริกตรอง	เขียนเป็น	ตฤกตรอง
แทรก	เขียนเป็น	แซก
เทริด	เขียนเป็น	เซ็ด
ทรวด	เขียนเป็น	ซุด
ประเสริฐ	เขียนเป็น	ประเส็ด
ปราศรัย	เขียนเป็น	ปราไส
พร่วงพราย	เขียนเป็น	พรวงพลาย
พลัดพราก	เขียนเป็น	พรั็ดพราก
ปล้น	เขียนเป็น	พัน
ศรี	เขียนเป็น	มี
ศรัทธา	เขียนเป็น	ลัทธิ

เศร้า	เขียนเป็น	เซ้า
ตรง	เขียนเป็น	สง
เสร็จ	เขียนเป็น	เสจ
สายสร้อย	เขียนเป็น	สายส้อย

1.6 การใช้พยัญชนะตัวสะกดที่ต่างไปจากปัจจุบัน เรื่องนางมโนห์รามีการใช้ตัวสะกด
ในแม่ กก แม่ กค แม่ กข และแม่ กน ที่เขียนต่างไปจากปัจจุบัน ดังนี้คือ

1.6.1 การใช้ตัวสะกดในแม่ กก ดังตัวอย่าง

ก เป็น ค	เช่น	มุกดา	เขียนเป็น	มูกดา
ข เป็น ก	เช่น	สุข	เขียนเป็น	ศุกข์
		มุขเสนา	เขียนเป็น	มูกเสนา
ค เป็น ก	เช่น	อัคคี	เขียนเป็น	อักคี
		รศราค	เขียนเป็น	รศราก
		ภาค	เขียนเป็น	ภาค
		โชค	เขียนเป็น	โชค

1.6.2 การใช้ตัวสะกดในแม่ กค ดังตัวอย่าง

จ เป็น ช, ค, ท	เช่น	พจนารถ	เขียนเป็น	พชนะถ
		พจมาน	เขียนเป็น	พขมาน
		พจนา	เขียนเป็น	พขนา
		มัจฉา	เขียนเป็น	มัตฉา
		อิจฉา	เขียนเป็น	อิตฉา
		อาจอง	เขียนเป็น	อาทอง
ช เป็น ค, ท	เช่น	พีชผล	เขียนเป็น	พีคผล
		อัชฌา	เขียนเป็น	อักฉา
		สังเวช	เขียนเป็น	สังเวท
		สมโภช	เขียนเป็น	สมโพท
ฎ เป็น ค	เช่น	มงกุฎ	เขียนเป็น	มงกุด
ฏ เป็น ค, ท	เช่น	โกฏิ	เขียนเป็น	โกด
		ปรากฏ	เขียนเป็น	ปรากด
		รถัฏ	เขียนเป็น	รถัคด
		วิฏสงสาร	เขียนเป็น	วัตสงสาร
		กบฏ	เขียนเป็น	กบท
ฑ เป็น ฐ	เช่น	พญาครุฑ	เขียนเป็น	พระญาครุฐ

ฒ เป็น ท	เช่น	วัฒนา	เขียนเป็น	ัทะนา
ค เป็น จ, ช, ต, ท, ศ, ษ	เช่น	คิค	เขียนเป็น	คิจ
		เค็ค	เขียนเป็น	เค็จ
		พัค	เขียนเป็น	พัช
		เจ็ค	เขียนเป็น	เจ็จ
		ระบาด	เขียนเป็น	ระบาค
		บาด	เขียนเป็น	บาค
		สุค	เขียนเป็น	สุท
		มอคม้วย	เขียนเป็น	มอศม้วย
		กอค	เขียนเป็น	กอย
		เกค	เขียนเป็น	เกย
		ค เป็น ค, ท	เช่น	มรกค
พรค	เขียนเป็น			พรค
อูดสำห้	เขียนเป็น			อดสำ
ห้คถึ	เขียนเป็น			ห้คถึ
อนุญาต	เขียนเป็น			อนุญาต
ประสูคิ	เขียนเป็น			ประสูท
ถ เป็น ค	เช่น	พระรค	เขียนเป็น	พระรค
ท เป็น ค, ค	เช่น	สนท	เขียนเป็น	สนค
		สวาท	เขียนเป็น	สวาค
		ปี่พาทย์	เขียนเป็น	ปี่ภาค
		ไตรเพท	เขียนเป็น	ไตรเพค
		ยุทธ	เขียนเป็น	ยุค
		ปราสาท	เขียนเป็น	ปราสาท
ธ เป็น ท	เช่น	อาวุธ	เขียนเป็น	อาวุธ
ศ เป็น ค, ท, ษ	เช่น	ป็นธเรศ	เขียนเป็น	ป็นทะเรค
		ลินลาค	เขียนเป็น	ลินลาค
		เพศ	เขียนเป็น	เพค
		เลศ	เขียนเป็น	เลค
		พนัศ	เขียนเป็น	พณัค
		ประเทศ	เขียนเป็น	ประเทศ
		ทรยศ	เขียนเป็น	ธระยค
		เพศ	เขียนเป็น	เพท

		อากาศ	เขียนเป็น	อากาศ
		พิศ	เขียนเป็น	พิช
		พิศวาส	เขียนเป็น	พิชวาด
		นิราศ	เขียนเป็น	นิราช
ษ เป็น ค, ท, ศ เช่น		ประภาย	เขียนเป็น	ประภาค
		สันโดษ	เขียนเป็น	สันโดศ
		เทวษ	เขียนเป็น	เทวศ
		ศิษย์	เขียนเป็น	สิทธิ
		มนุษย์	เขียนเป็น	มนุศ
		บุษบา	เขียนเป็น	บุศบา/บุศบา
		บุรุษ	เขียนเป็น	บุรศ
ส เป็น ค, ศ, ษ เช่น		พระคาบส	เขียนเป็น	พระคาบศ
		สัมผัส	เขียนเป็น	สัมผัสศ
		ประพาส	เขียนเป็น	ประพาศ
		พิศวาส	เขียนเป็น	พิศวาด
		รส	เขียนเป็น	รศ
		วาสนา	เขียนเป็น	วาศนา
		สัสดี	เขียนเป็น	สัสดีศ
		โสมนัส	เขียนเป็น	โสมนัสศ
		ตรัส	เขียนเป็น	ตรัช
		ทาส	เขียนเป็น	ทาช

1.6.3 การใช้ตัวสะกดในแม่ กบ ดังตัวอย่าง

บ เป็น ป, พ เช่น		ประสพ	เขียนเป็น	กระสป
		อันดับ	เขียนเป็น	อันดัพ
ป เป็น บ, พ เช่น		รูปร่าง	เขียนเป็น	รูบร่าง
		สถาป	เขียนเป็น	สาบ
		บุปผา	เขียนเป็น	บุบผา/บุพผา
		บาป	เขียนเป็น	บัพ
		พิลาป	เขียนเป็น	พิลาพ/พิลาบ
พ เป็น บ เช่น		ชีพ	เขียนเป็น	ชิบ
		แม่ทัพ	เขียนเป็น	แม่ทับ
ภ เป็น พ เช่น		โลก	เขียนเป็น	โลพ

1.6.4 การใช้ตัวสะกดในแม่ กน ดังตัวอย่าง

ญ เป็น ญ, น	เช่น	สำราญ	เขียนเป็น	สำราญ/สำราน
		ขวัญ	เขียนเป็น	ขวัญ
		สำคัญ	เขียนเป็น	สำคัญ
		ชำนาญ	เขียนเป็น	ชำนาญ
		บัญชา	เขียนเป็น	บัญชา
		ประจัญ	เขียนเป็น	ประจัญ
ณ เป็น น, ร	เช่น	ไพโรสถ์	เขียนเป็น	ไพโรสถ์
		วายุปราณ	เขียนเป็น	วายุปราณ
		มณฑา	เขียนเป็น	มณฑา
		เกณท์	เขียนเป็น	เกณ
		ประมาณ	เขียนเป็น	ประมาร
		อประมาณ	เขียนเป็น	อปะมาร
น เป็น ญ, ร, ล	เช่น	รุ่ม	เขียนเป็น	รุ่ม
		ทน	เขียนเป็น	ทน
		เดิน	เขียนเป็น	เดิน
		คงคอน	เขียนเป็น	คงคอน
		สถาน	เขียนเป็น	สถาน
		หอน	เขียนเป็น	หอน
		หวน	เขียนเป็น	หวน
		เวียน	เขียนเป็น	เวียน
		ชนนี้	เขียนเป็น	ชนนี้
ชนมา	เขียนเป็น	ชนมา		
ร เป็น ญ, น	เช่น	ประหาร	เขียนเป็น	ประหาร
		พงสาวดาร	เขียนเป็น	พงสาวดาน
		กัณดาร	เขียนเป็น	กัณดาน
		การ	เขียนเป็น	การ
		สาร	เขียนเป็น	สาร
		ศฤงคาร	เขียนเป็น	ศฤงคราน
		ทวาร	เขียนเป็น	ทวาร
		เสถียร	เขียนเป็น	เสถียร
		มารดา	เขียนเป็น	มารดา
ล เป็น น, ร, พ	เช่น	เขาวมาลย์	เขียนเป็น	เขาวะมาน
		นิล	เขียนเป็น	นิล
		รางวัล	เขียนเป็น	รางวัล

สถล	เขียนเป็น	สะถน
ชอบกล	เขียนเป็น	ชอบกน
ศาล	เขียนเป็น	สาน
บัคคล	เขียนเป็น	บัคคน
ยล	เขียนเป็น	ยน
บทมอลย์	เขียนเป็น	บทมาร
ไพศาล	เขียนเป็น	ไพสาร
จักรวาล	เขียนเป็น	จักรระวาท
บาลี	เขียนเป็น	บาฬี

1.7 การใช้ “ย” สะกดท้ายคำที่ประสมสระอี และไม่มีวรรณ ไม้มลาย ดังตัวอย่าง

จีวี	เขียนเป็น	จีวีย
วารี	เขียนเป็น	วารีย
วิถี	เขียนเป็น	วิถีย
ชี	เขียนเป็น	ชีย
จรถี	เขียนเป็น	จรถีย
บัญญัติ	เขียนเป็น	บันฉีย
โสภี	เขียนเป็น	โสภีย
นารี	เขียนเป็น	นารีย
ถ้วนถี	เขียนเป็น	ถ้วนถีย
ใจ	เขียนเป็น	ใจย/ไจย
ผลไม้	เขียนเป็น	ผลไม้ย
ไฉน	เขียนเป็น	ไฉนย
ไฟ	เขียนเป็น	ไฟย
อำไพ	เขียนเป็น	อำไภย
สะกั	เขียนเป็น	สะกัย
ประไพ	เขียนเป็น	ประไพย
เมื่อไร	เขียนเป็น	เมื่อไรย

1.8 การใช้ “ห” และ “อ” นำในคำที่ในปัจจุบันไม่ใช่ “ห” และ “อ” นำ ดัง

ตัวอย่าง

เล่น	เขียนเป็น	เหล่น
มิ	เขียนเป็น	หมิ
นำ	เขียนเป็น	หน้า
เยื่อ	เขียนเป็น	เหยื่อ
เล่ห์	เขียนเป็น	เหล่
ลั่น	เขียนเป็น	หลั่น
ว่าน	เขียนเป็น	หว้าน

ประโยชน์	เขียนเป็น	ประโยชน์
ห่อหม	เขียนเป็น	อ่หม
หยิบ	เขียนเป็น	อหยิบ
หยอก	เขียนเป็น	อ่ยก
หยาด	เขียนเป็น	อ่ยาด
หยาบข้า	เขียนเป็น	อ่ยาบขา
หยาบหยาม	เขียนเป็น	อ่ยาบอ่ยัม
ย้ง	เขียนเป็น	อ่ย้ง
เหยื่อ	เขียนเป็น	อ่เหยื่อ

1.9 การประวิสรรชนีย์ท้ายคำ ดังตัวอย่าง

คำริ	เขียนเป็น	คำริะ
ตรี	เขียนเป็น	ตรีะ
พรรณ	เขียนเป็น	พัรระ
มุพัง	เขียนเป็น	มุพะพัง
น้ำพุ	เขียนเป็น	น้ำมุะ
อดีต	เขียนเป็น	อติตะ
คุ	เขียนเป็น	คุะ
ลี	เขียนเป็น	ลีะ
ภูมิ	เขียนเป็น	พูมะ
คูริยะะ	เขียนเป็น	คูริยะะ
กุดัน	เขียนเป็น	กุดัน

1.10 การใช้ไม้ยมกในคำที่ออกเสียง “ไอ” “อัย” “อาย” ในปัจจุบัน ดังตัวอย่าง

ใจ	เขียนเป็น	ไจย
ใคร	เขียนเป็น	ไคร
ไก่อ	เขียนเป็น	ไก่อ
ใบ	เขียนเป็น	ไบ
ใหญ่	เขียนเป็น	ไหญ่
ใต้ล่อง	เขียนเป็น	ไต้ล่อง
ไซ้	เขียนเป็น	ไไซ้
พระทัย	เขียนเป็น	พระไท
นัยนา	เขียนเป็น	ไนยนา
บรรลัย	เขียนเป็น	บันไล
ปราศรัย	เขียนเป็น	ปราไส
อโนทัย	เขียนเป็น	อะโนไท
พนาลัย	เขียนเป็น	พะนาไล

พิสมัย	เขียนเป็น	พิสไหม
อาศัย	เขียนเป็น	อาไส
แม่หม้าย	เขียนเป็น	แม่ไหม้

1.11 การไม่ใช้ไม้ไต่คู้ในคำที่ไม่ไต่คู้ในปัจจุบัน ดังตัวอย่าง

เห็น	เขียนเป็น	เหน
เร็ว	เขียนเป็น	เรว
เป็น	เขียนเป็น	เปน
เต็ม	เขียนเป็น	เตม
เหม็น	เขียนเป็น	เหมน
บำเพ็ญ	เขียนเป็น	บำเพญ
แข็ง	เขียนเป็น	แขง
เจ็ญ	เขียนเป็น	เจญ
เล็ง	เขียนเป็น	เลง
เอ็นดู	เขียนเป็น	เอนดู
แข็งแะ	เขียนเป็น	แขงแะ
เสด็จ	เขียนเป็น	เสดจ

1.12 การใช้ “อ” สะกดท้ายคำ ดังตัวอย่าง

พาที	เขียนเป็น	ภาทื่อ
วาที	เขียนเป็น	วาทื่อ
ที่	เขียนเป็น	ทื่อ
ท่วงที	เขียนเป็น	ท่วงทื่อ
ถ้วนถี่	เขียนเป็น	ท้วนถื่อ

1.13 การใช้ “รร” ควบกล้ำในคำที่ไม่ใช้ “ร” ควบในปัจจุบัน ดังตัวอย่าง

สั้น	เขียนเป็น	สั้น
สู้	เขียนเป็น	สรู้
ส่ง	เขียนเป็น	สร่ง
ใส่	เขียนเป็น	ใส่ร
ฤทธิ	เขียนเป็น	ฤทธิร
จิต	เขียนเป็น	จิตร
นิมิต	เขียนเป็น	นิมิตร
ซับ	เขียนเป็น	ทรับ
กำซาบ	เขียนเป็น	กำทราบ
สวม	เขียนเป็น	สรวม
โสมนัส	เขียนเป็น	โสรมนัส

ทานตะวัน	เขียนเป็น	ทานตะวัน
ตะพาน	เขียนเป็น	ตระพาน
ซึ่ง	เขียนเป็น	ซึ่ง
ชีวิต	เขียนเป็น	ชีวิตร
สู้	เขียนเป็น	สู้

1.14 การไม่ใช้ตัวการันต์ในคำที่ใช้ตัวการันต์ในปัจจุบัน ดังตัวอย่าง

จันทร์	เขียนเป็น	จัน
ประสงค์	เขียนเป็น	ประสงค์
พิมพ์	เขียนเป็น	พิมพ์
ไพโรสาคท์	เขียนเป็น	ไพโรसान
พรหมินทร์	เขียนเป็น	พรหมิน
ทิพย์	เขียนเป็น	ทิพ
มนต์	เขียนเป็น	มน
อินทร์	เขียนเป็น	อิน
อารมณั์	เขียนเป็น	อารม
หอยสังข์	เขียนเป็น	หอยสัง
ปรางค์	เขียนเป็น	ปราง
เคราะห์	เขียนเป็น	เคราะห์
เหตุการณ์	เขียนเป็น	เหตุการณ์
ปฤษฎางค์	เขียนเป็น	ปฤษฎาง

1.15 การไม่ใช้ “รร” ในคำที่ใช้ “รร” ในปัจจุบัน ดังตัวอย่าง

กรรม	เขียนเป็น	กำ
กรรมกร	เขียนเป็น	กำมะกร
พระกรรม	เขียนเป็น	พระกัณ
สวรรค์	เขียนเป็น	สวัน
สุบรรณ	เขียนเป็น	สุบัน
สุวรรณ	เขียนเป็น	สุวัน
อรรคชายา	เขียนเป็น	อค์ชายา
เลือกสรร	เขียนเป็น	เลือกสัน
ธรรมเนียม	เขียนเป็น	ทำเนียม
พระขรรค์	เขียนเป็น	พระขัน
กรรเจียก	เขียนเป็น	กันเจียก
มรรคผล	เขียนเป็น	มค์ผล
บรรพต	เขียนเป็น	บันพรต
บรรทม	เขียนเป็น	บันทม

บรรจง	เขียนเป็น	บันจง
บรรลัษ	เขียนเป็น	บันไล
บรรเทา	เขียนเป็น	บันเทา
หรรษา	เขียนเป็น	หันษา
บรรณศาลา	เขียนเป็น	บัณษาลา
แพพรพรรณ	เขียนเป็น	แพพรัน
จัดสรร	เขียนเป็น	จัดสัน

1.16 การเขียนคำตามการออกเสียง เรื่องนางมโนหรัามีคำจำนวนมากที่ผู้แต่งเขียนตามการออกเสียง จึงมีการสะกดคำต่างไปจากคำปัจจุบัน ดังตัวอย่าง

กร	เขียนเป็น	กอร
จร	เขียนเป็น	จอร
บริสุทธี	เขียนเป็น	บอริสุทฐ
อุปัชฌาย์	เขียนเป็น	อุบปะชา
มหา	เขียนเป็น	มะหา
มรกต	เขียนเป็น	มอระกต
สุขเกษม	เขียนเป็น	ศุกกะเสม
เทศนา	เขียนเป็น	เทศะหนา
ตำรวจ	เขียนเป็น	ตำหรวด
ริษยา	เขียนเป็น	ริศะหยา
พัควาลวิชนี	เขียนเป็น	พัชวาละวิชนี
ปฐพี	เขียนเป็น	ปัตตะภี
น้อย	เขียนเป็น	น้อย
ประกาศ	เขียนเป็น	พิกาษ
เหล่า	เขียนเป็น	หล่าว
อัญเชิญ	เขียนเป็น	อั้งเชิญ
เกวียน	เขียนเป็น	เกียน
ปฏิสนธิ์	เขียนเป็น	ปัตติสนธิ์
ท่ามกลาง	เขียนเป็น	ท่ากลาง

2. การเขียนรูปสระและตำแหน่งสระ ในต้นฉบับลายมือเรื่องนางมโนหรัามีการใช้สระในการเขียนต่างจากปัจจุบัน สระบางตัวไม่มีใช้ในปัจจุบัน นอกจากนี้การวางตำแหน่งสระในคำก็แตกต่างกันไปจากปัจจุบัน ดังนี้คือ

2.1 การใช้สระ ตัวอย่าง

สระอะ เป็น สระออ	เช่น	กัมมะหี	เขียนเป็น	กัมมอฮี
สระอา เป็น สระอะ	เช่น	ปราสาท	เขียนเป็น	ประสาต

สระเอา, ไ้ม้ลาย		พายุ	เขียนเป็น	พะยู
		ชالا	เขียนเป็น	ชะลา
		อาชา	เขียนเป็น	อะชา
		ข้าว	เขียนเป็น	เข้า
		ชาว	เขียนเป็น	เขาว
		ก้าว	เขียนเป็น	เก้า
		สาวหยุด	เขียนเป็น	เสาวหยุด
		บายศรี	เขียนเป็น	บายี
		แม่หม้าย	เขียนเป็น	แม่ไหม้
	สระอิ เป็น สระอี, สระเอ	เช่น	กิริยา	เขียนเป็น
		ฤทธิไกร	เขียนเป็น	ฤทธิไกร
		สินทรัพย์	เขียนเป็น	สินทรัพย์
		นิทาน	เขียนเป็น	นิทาน
		หิมวา	เขียนเป็น	หิมวา
		วิญญา	เขียนเป็น	วิญญา
		อธิษฐาน	เขียนเป็น	อทีถาน
		จริง	เขียนเป็น	จิ่ง
		คิฉัน	เขียนเป็น	เคฉาน
สระอิ เป็น สระออิ	เช่น	บิชา	เขียนเป็น	บิทา
		มิ	เขียนเป็น	มิ
		ลีลา	เขียนเป็น	ลีลา
		ลีลาศ	เขียนเป็น	ลีลาด
		หลิกหนี	เขียนเป็น	หลิกหนี
		อีก	เขียนเป็น	อีก
สระอุ เป็น สระอะ, สระอู	เช่น	บุโรหิต	เขียนเป็น	ประโรหิต
		กุมารา	เขียนเป็น	กุมารา
		กุมาร	เขียนเป็น	กุมาร
		กุหลาบ	เขียนเป็น	กุหลาบ
		บุรี	เขียนเป็น	บุรี
		บุรินทร์	เขียนเป็น	บุริน
		ลุย	เขียนเป็น	ลุย
		สุธน	เขียนเป็น	สุทณ
		สุวรรณ	เขียนเป็น	สุวัณ
		สุรางคนางค์	เขียนเป็น	สุรางคนาง
		อุ้ม	เขียนเป็น	อุ้ม

สระโอะ เป็น สระอา เช่น	นงคราญ	เขียนเป็น	นางคราญ
สระโอ เป็น สระโอะ เช่น	โองการ	เขียนเป็น	องการ
สระ เ- เป็น สระ เ- / เช่น	เกิน	เขียนเป็น	เกิน
สระ เ-	เดิน	เขียนเป็น	เดิน/เดิน
	เค็ม	เขียนเป็น	เค็ม
	ค้ำเนิน	เขียนเป็น	ค้ำเนื้ร
	เจริญ	เขียนเป็น	เจ็ญ
	เนิน	เขียนเป็น	เนื้ร
	เลิศ	เขียนเป็น	เลิศ/เลิศ
	เพลีน	เขียนเป็น	เพ็ลน
	เหิน	เขียนเป็น	เหื้ร
	เอิกเกริก	เขียนเป็น	เอิกเกร็ก
สระ เ- ย เป็น สระ เ- เช่น	เพียร	เขียนเป็น	เพ็ยน
	เม็ย	เขียนเป็น	เม็ย
	เม็ยง	เขียนเป็น	เม็ยง
	เหล็ยว	เขียนเป็น	เหล็ยว
สระ เ- เป็น สระ เ- ย เช่น	เยื่อน	เขียนเป็น	เย็ยน
สระ เอา เป็น สระ อา เช่น	เข้า	เขียนเป็น	เข้าว
	ผ่า	เขียนเป็น	ผ่าว
	เท้า	เขียนเป็น	เท้าว
	เหล่า	เขียนเป็น	เหล่าว

2.2 ตำแหน่งสระ คำบางคำมีการวางตำแหน่งสระที่ต่างไปจากปัจจุบัน มีทั้งเขียนบนพยัญชนะตัวแรกจำพวกที่เป็นคำควบกล้ำ และเขียนไว้บนหรือใต้พยัญชนะตัวที่สอง หรือตัวที่สามดังตัวอย่าง

กลีบ	เขียนเป็น	กิลบ
คลี่คลาย	เขียนเป็น	คี่ลคลาย
เก็ลลอน	เขียนเป็น	เก็ลลอน
พริ้มเพรา	เขียนเป็น	พริ้มเพรา
กลิ่น	เขียนเป็น	กิลน
ปลื้ม	เขียนเป็น	ปลืม
เก็ยว	เขียนเป็น	เก็ยว
ทูล	เขียนเป็น	ทลู
ลูก	เขียนเป็น	ลกู
เหมื่อน	เขียนเป็น	เหมอีน

เยือก	เขียนเป็น	เยือก
เยียดยัด	เขียนเป็น	เยียดยัด
สูง	เขียนเป็น	สูง
ไพบุลย์	เขียนเป็น	ไพรบูล

3. วรรณยุกต์และตำแหน่งวรรณยุกต์ ดันฉบับลายมือเรื่องนางมโนห์รา มีคำบางคำที่มีเสียงวรรณยุกต์ต่างไปจากปัจจุบัน กล่าวคือ คำปัจจุบันใช้รูปวรรณยุกต์แต่ในต้นฉบับไม่ใช้รูปวรรณยุกต์ หรือคำปัจจุบันไม่ใช้รูปวรรณยุกต์ แต่ในต้นฉบับใช้รูปวรรณยุกต์ นอกจากนั้นการวางตำแหน่งวรรณยุกต์ มีคำบางคำที่วางตำแหน่งแตกต่างจากคำปัจจุบัน ดังนี้คือ

3.1 เสียงวรรณยุกต์ ดังตัวอย่าง

ฟัง	เขียนเป็น	ฟัง
เทียว	เขียนเป็น	เทียว
เมื่อ	เขียนเป็น	เมื่อ
ไมตรี	เขียนเป็น	ไม้ตรี
ย่ำยี	เขียนเป็น	ย่ำยี
ร่อย	เขียนเป็น	รอย
วัง	เขียนเป็น	วัง
ไห	เขียนเป็น	ไห
เห็นห่าง	เขียนเป็น	เห็นหาง
หนึ่ง	เขียนเป็น	หนึ่ง
อึ้งมี	เขียนเป็น	อึ้งมี
รำไร	เขียนเป็น	รำไร
คือ	เขียนเป็น	คือ
สู้	เขียนเป็น	สู้
กราย	เขียนเป็น	กร้าย
เคลื่อน	เขียนเป็น	เคลื่อน
เดี๋ยวนี้	เขียนเป็น	เดี๋ยวนี้
เจ้า	เขียนเป็น	เจ้า

3.2 ตำแหน่งวรรณยุกต์ ดังตัวอย่าง

ข่าว	เขียนเป็น	ข่าว
ร้อนรน	เขียนเป็น	ร้อนรน
ล้วน	เขียนเป็น	ล้วน
ข่อม	เขียนเป็น	ข่อม
ข่อยยับ	เขียนเป็น	ข่อยยับ
ไพร	เขียนเป็น	ไพร
น้อย	เขียนเป็น	น้อย

เกล้า	เขียนเป็น	เกล้า
เกล้าคิ่ง	เขียนเป็น	เกล้าคิ่ง
อ่อน	เขียนเป็น	อ่อน
ช่วง	เขียนเป็น	ช่วง

กลวิธีการประพันธ์วรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รา

ต้นฉบับลายมือเรื่องนางมโนห์ราจากการศึกษาพบว่าผู้แต่งใช้กลวิธีการประพันธ์ตามแบบแผน และการใช้กลวิธีของผู้แต่งเองอันแสดงถึงลักษณะเฉพาะของเรื่อง กลวิธีการประพันธ์เรื่องนางมโนห์ราจำแนกได้ดังนี้คือ

1. บทประณามพจน์ วรรณคดีไทยส่วนใหญ่มีบทประณามพจน์หรือบทไหว้ครูในตอนต้นเรื่อง กล่าวบูชาพระรัตนตรัย เทพเจ้าเทวดา ครูบาอาจารย์ บิดามารดา ในเรื่องนางมโนห์รา ผู้แต่งได้แต่งบทประณามพจน์กราบบูชาพระรัตนตรัย บิดามารดา ครูพักอักษร¹ อุปัชฌาย์อาจารย์ และคุณศีล คุณทาน ดังคำกลอน

ข้าขอบังคม	ยอกรประนม	ประณตบทมาลัย
สมเด็จพระเจ้า	อันเจ้านิพพาน	โปรดสัตว์สงสาร
ไหว้คุณพระพุทธรูป	ทำสิบหกบริสุทธิ	นบเหนือเกศ
ไหว้คุณพระธรรม	สามสิบแปดคัมภีร์	คุณสงฆ์สิบสี่
คุณพระบิดมารดร	ครูพักอักษร	อุปัชฌาย์อาจารย์
ยอกรไหว้ส่น	คุณศีลคุณทาน	ขอกล่าวตำนาน
		สุทธมนโหรี

2. รูปแบบนิทานชาดก นิทานชาดกเป็นเรื่องเกี่ยวกับพระชาติต่าง ๆ ของพระโพธิสัตว์อดีตชาติของพระพุทธเจ้า รูปแบบการเขียนนิทานชาดกในปัญญาสาขาคมมิ่งค์ประกอบของเรื่องคือ (นิยะดา เหล่าสุนทร, 2538, หน้า 76 - 81)

1. ปัจจุบันวัตถุ คือเหตุการณ์เริ่มต้นซึ่งเป็นสาเหตุที่พระพุทธเจ้าหยิบยกเรื่องราวในอดีตหรือที่เรียกว่าชาดก

2. คาถา คือ คำประพันธ์ร้อยกรองภาษาบาลี

¹ เสขย์ เกิดเจริญ ได้อธิบายคำครูพักอักษรว่า ครูพักอักษรมี 3 ลักษณะ คือ

1. ครูพักเป็นครูประเภทไม่ปรากฏตัวบุคคล เป็นสิ่งให้ความรู้ได้จากการอ่านจากตัวอักษรในบทไหว้ครูจึงใช้ครูพักอักษร เด็ก ๆ เวลาอ่านหนังสือจบหรือเวลาจะอ่านหนังสือ มีการกราบหนังสือถือว่าเป็นครู หรือเป็นบุคคล แต่ไม่ได้สอนโดยตรง แต่เราได้รับความรู้และนับถือ

2. ครูลักจำ ไม่มีตัวบุคคล แต่เป็นความรู้ที่ได้รับจากการจดจำมาจากที่ได้ยิน ได้ฟังได้เห็น

3. ครูสั่งสอน เป็นครูที่มีตัวตนให้ความรู้ มักจะกล่าวถึงชื่อเวลาไหว้ครู มักจะเรียกคู่กันไปว่า ครูพักครูสอน ต่อมาคงเพี้ยนกลายมาเป็นครูพักอักษร (เสขย์ เกิดเจริญ, 2531, หน้า [8])

3. อติตวัตถุ คือ เรื่องราวในอดีตของพระพุทธเจ้าที่ทรงยกมาแสดง

4. สโมธาน คือ การเชื่อมโยงปัจจุบันวัตถุและอดีตเข้าด้วยกัน โดยระบุว่าบุคคลในอดีตวัตถุเป็นผู้เดียวกันกับที่ปรากฏในปัจจุบันวัตถุ

เรื่องนางมโนหรร่าเป็นเรื่องที่นำมาจากปัญญาสาตก ผู้แตงนำมาแต่งเป็นกลอนสวดสำหรับใช้สวดให้พุทธศาสนิกชนฟัง ผู้แตงได้ใช้กลวิธีการแต่งตามรูปแบบการเขียนนิทานชาดกในปัญญาสาตก คือ ปัจจุบันวัตถุ อติตวัตถุ และสโมธาน ดังรายละเอียด คือ

ปัจจุบันวัตถุ กล่าวถึงพระพุทธเจ้าประทับที่เชตุวันนาราม มีสาวกทูลถามถึงพระภิกษุกระสันมาตุคาม (ผู้หญิง)

ว่าองค์ศาสดา	เสด็จในมหา	เชตุวันนาราม	
ภิกษุหนึ่งนั้น	กระสันมาตุคาม	สาวกทูลความ	เทศนาโปรดปราน
ชักเอาบุพชาติ	ชาดกนิบาต	อดีตนิทาน	
ปางโพธิสัตว์	เที่ยวท่องทรมาน	สืบสร้างสมภาร	พูนเพิ่มบารมี
เมื่อเสวยพระชาติ	ชื่อสุทธนราช	ได้ตามมเหสี	
เพราะมาตุคาม	ความยากแสนทวี	ชักเอาเรื่องนี้	มาดรัสเทศนา

(นางมโนหรร่า เล่ม 1 หน้า 2 บรรทัด 2 - 7)

อติตวัตถุ พระพุทธเจ้าทรงเล่าเรื่องนางมโนหรร่าซึ่งในเรื่องพระพุทธองค์คือพระสุทธ

ว่ามีพระนคร	หนึ่งนั้นนามกร	อุครปัญญา	
ในโลกมนุษย์	บริสุทธ์สุขขา	ร้อยเอ็ดนครา	ย่อมมาอภิวันท์

.....

(นางมโนหรร่า เล่ม 1 หน้า 2 บรรทัด 7 - 8)

สโมธาน ในตอนท้ายเรื่องผู้แตงระบุว่าตัวละครในเรื่องกลับชาติมาเกิดเป็นใครในปัจจุบันวัตถุ ดังคำกลอน

อันพญานาคราช	ซึ่งได้นาคบาท	มาแต่พรานป่า	
สวัสดิกลับชาติ	คือองค์โมคคัลลา	ผู้เป็นมหา	สาวกเชี่ยวชาญ
ประสพฤาษี	ซึ่งนางเทวี	สั่งบอกภูบาล	
สวัสดิกลับชาติ	ที่สุดอวสาน	กัสสปอาจารย์	ผู้ชาญปรีชา
ประทุมภูธร	ซึ่งเป็นบิดร	สายสมรมโนหรร่า	
กระหัดกลับชาติ	คือธรรมเสนา	สารีบุตรเบื้องขวา	แห่งมหาทศพล
นายบุญพรานป่า	ซึ่งได้มโนหรร่า	มาถวายสุทธ	
ชาติสุคปลดปลง	คือองค์อานนท์	อุปัฏฐากทศพล	จนเสร็จจินิพพาน
อันบุโรหิต	อาจารย์ผู้ผิด	ที่คิดปองผลาญ	
คือเทวทัต	ซึ่งไปทรมาน	อยู่ในนรกานต์	ที่สุดอเวจี
อาทิตยราชา	ซึ่งเป็นบิดา	สุทธนเรื่องศรี	
กระหัดกลับชาติ	ไข่อื่นใครมี	คือองค์พระศรี	สุทโธราชา

นางจันทร์เทวี	ผู้เป็นแม่เหล็ก	ประมวลชาติมา	
คือนางศิริ	มหามายา	เป็นพุทธมารดา	พระมหาชินวงศ์
นางจันทกนิรี	ผู้เป็นชนนี	มโนห์ราโฉมงาม	
เมื่อกลับชาติมา	วาสนาตามส่ง	มีนามชื่อองค์	พระโคตม
อันองค์มโนห์รา	เมื่อกลับชาติมา	มิได้หลีกหนี	
คือองค์พิมพา	สุนทรเทวี	ชนกชนนี	ราหูลกุมาร
สุรนราชา	เมื่อกลับชาติมา	ที่สุดอวสาน	
คือองค์ชินรส	พระทศพลญาณ	พระศาสตราจารย์	โปรดปรานปรานี

(นางมโนห์รา เล่ม 4 หน้า 66 - 69)

3. การรวบรัดในการแต่ง กลวิธีนี้นับว่าเป็นลักษณะเฉพาะของผู้แต่งซึ่งไม่พบในเรื่องอื่น ๆ โดยเฉพาะวรรณคดีราชสำนัก การรวบรัดในการแต่งเป็นตอนที่ผู้แต่งเห็นว่าเป็นเรื่องที่น่าสนใจ อ่านได้อ่านอยู่บ่อย ๆ ผู้แต่งจะรวบรัดให้กระชับ หรือในตอนที่ยุ่แต่งเห็นว่าไม่สำคัญต่อเนื้อเรื่อง ก็จะข้ามไปไม่เขียนบรรยายไว้ ดังในตอนที่ยุ่แต่งต่อสู้อยู่กับยักษ์ขณะออกติดตามนางมโนห์รา ผู้แต่งเขียนอย่างรวบรัดว่า

รบรรยายมรยักษ์	ได้ฟังมาจาก	มีทุกนิทาน	
ครั้งจะพรรณนา	จะซ้ำปวยการ	พระแผลงศรผลาญ	ขุนมารมรณา

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 44 บรรทัด 8 - 9)

หรือในตอนชมธรรมชาติผู้แต่งจะข้ามไป ด้วยเห็นว่าไม่สำคัญต่อเนื้อเรื่อง

ผู้สังเกตไม้	มีอยู่เท่าไหน	ว่าไปปวยการ	
ผู้ฟังตั้งหู	ใครรู้นิทาน	จะว่าปวยการ	ให้อ่านเลยไป

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 45 บรรทัด 1 - 3)

หรือในตอนชมธรรมชาติอีกตอนหนึ่ง ผู้แต่งจะเขียนอย่างกระชับ และอธิบายว่าเพื่อมิให้เรื่องยืดเยื้อ ดังคำกลอน

ตะขบข่อยข้างคน	แคะนุ่ในแนวป่า	
ผลไม้มีนานา	จะรู้ว่าซ้ำความไป	

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 23 บรรทัด 4 - 5)

การใช้กลวิธีการแต่งเช่นนี้ของผู้แต่งทำให้การดำเนินเรื่องไม่เยิ่นเย้อ เนื้อเรื่องกระชับ เหมาะกับความประสงค์ของผู้แต่งที่แต่งเรื่องนี้เพื่อใช้สวด ซึ่งอาจต้องให้จบภายในครั้งหนึ่ง ๆ ของการสวดแต่ละครั้ง และเหมาะกับผู้ฟังที่ต้องการทราบเนื้อเรื่องโดยเร็วกว่าการฟังการพรรณนาที่มากความ

4. การอธิบายของผู้แต่ง เรื่องนางมโนห์ราผู้แต่งใช้กลวิธีการอธิบายไว้ในเรื่องเพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจการกระทำของตัวละคร คือการอธิบายพฤติกรรมของตัวละคร ดังในตอนที่ยุ่แต่งมโนห์ราบินออกจากเมืองอูครปัญญา นางมิได้บินไปหาพระสุรณที่กองทัพ ทั้ง ๆ ที่นางสามารถไปได้ ผู้แต่งได้เขียนอธิบายว่า การที่นางไม่บินไปหาพระสุรณเพราะมีสาเหตุมาจากคำอธิบายของ

นางในชาติก่อนที่นางและพระสุธนเกิดเป็นนางเมรีและพระรถ ว่าในชาติก่อนนั้นนางเมรีตามพระรถจนกระทั่งสิ้นชีวิต นางเมรีจึงอธิษฐานว่าชาติหน้า (ในชาติที่นางเกิดนางมโนห์ราและพระรถเกิดเป็นพระสุธน) ขอให้พระสุธนเป็นฝ่ายตามนางบ้าง ดังคำกลอน

มีผู้โยธา	สุธนายตรา	สงครามศึกใหญ่	
นางไม่ยอมไป	เหตุความเป็นไฉน	บาลีก้าวไว้	ว่าเวรนั้นมี
อันนางมโนห์รา	ชาติก่อนโพ้นมา	ชื่อว่าเมรี	
สุธนชาญชัย	ไซ้ใครอื่นมี	คือองค์พระศรี	พระรถราชา
นางได้อธิษฐาน	เมื่อตามภูบาล	จะสิ้นสังขาร	
ว่าในชาตินี้	เมรีตามมา	เกิดกายภาคหน้า	ราชาตามไป
เวรนางอย่างนี้	เราท่านก็ตี	อย่ามีสงสัย	
เวรชาตินั้น	มาทันอรไท	เพราะจองเวรไว้	จะใช้ชาติกัน
พิกลดลจิต	เสียไม่ให้คิด	ไปตามผัวขวัญ	
ไซ้ใจหน่ายแหยง	จะแกล้งจรรจัด	เวรนางชาตินั้น	มาทันทรมวย

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 58 - 59)

หรือในตอนท้ายของเรื่องตอนที่ท้าวประทุม นางจันทกินรี พระสุธน นางมโนห์ราและพี่ทั้งหก ยกขบวนทัพจากเมืองไกรลาส เพื่อเดินทางไปเมืองอูธรปัญญา ผู้แต่งได้อธิบายคุณสมบัติของชาวเมืองไกรลาสที่สามารถหาะบินได้ เพราะชาวเมืองที่เป็นชายมีพระบรรค์ ส่วนผู้หญิงมีปีกหางที่ช่วยให้บินได้ ดังคำประพันธ์

อันเมืองไกรลาส	เพศภูมิชาติ	ชาววิชาธร	
ย่อมถือพระบรรค์	อันมีฤทธิ์รอน	จึงหาะเหินจร	ได้โดยเวหา
ฝ่ายฝูงกระษัตริ	ถ้าจะจรลี	โดยทางนภา	
ประดับปีกหาง	เป็นอย่างสืบมา	จึงบินลีลา	ไปได้ทุกคน

(นางมโนห์รา เล่ม 4 หน้า 51 บรรทัด 6 - 9)

5. รูปแบบของนิทานพื้นบ้าน เรื่องนางมโนห์ราผู้แต่งได้ใช้วิธีการแต่งตามรูปแบบของนิทานพื้นบ้านตามหลักการศึกษาในวิชาคติชนวิทยาเรื่อง “กฎเกี่ยวกับนิทานพื้นบ้าน” (Epic Law of Folk Narratives) มีทั้งหมด 12 ข้อ ในเรื่องนางมโนห์ราที่เด่นที่สุดคือกฎแห่งการซ้ำ ซึ่งในนิทานพื้นบ้านมักมีการซ้ำเหตุการณ์ การซ้ำที่นิยมมีจำนวน 3 ครั้ง เช่น พระเอกพยายามขี่ม้าขึ้นภูเขาแก้วอยู่ 3 วัน หรือออกทำสงคราม 3 วัน เรื่องนางมโนห์รามีการซ้ำจำนวนสาม คือในตอนท้าวประทุมทดสอบความสามารถของพระสุธน ได้ทดสอบ 3 ครั้ง ครั้งแรกให้ยิงธนูทะลุสิ่งกีดขวางต่าง ๆ ไปที่เป้าหมาย ครั้งที่สองให้ยกศร และครั้งที่สามให้ยกแท่นหิน ซึ่งพระสุธนผ่านการทดสอบทั้งสามครั้ง ดังคำประพันธ์

บัดนั้นประทุมเรื่องศรี	สั่งขุนเสนี
ให้จัดแจงที่จงพลัน	
เอาต้นตาลโดนคเจ็ดอัน	ฝังเคียงเรียงกัน
พินันให้ห่างหว่างละวา	

ไม้มะเดื่อชุมพรถอนมา	เจ็ดอันให้หนา
ห้าศอกสี่เหลี่ยมเท่ากัน	
เพดานศิลาเจ็ดชั้น	ทองแดงเจ็ดอัน
เหล็กนั้นเจ็ดแผ่นอย่าคลา	
เหล็กแลทองแดงศิลา	โดยกว้างโดยหนา
ห้าศอกทุกสิ่งละเจ็ดอัน	
ตั้งแถวสนามเรียงรัน	เว้นว่างห่างกัน
ชั้นละสี่ศอกออกไป	
เอาเกวียนเจ็ดเล่มเรียงไว้	ขนกรวดทรายใส่
ในเกวียนงเต็มยาวนาน	
เสนาทำตามโองการ	แล้วทูลภูบาล
ประทุมราชราชา	
พระองค์ทรงฟังเสนา	จึงมีวาจา
ว่าแก่สุธนกุมาร	
เจ้าผู้เรื่องฤทธิ์ชัชชาล	ศาสตราชำนาญ
เพลงผลาญให้โลกลือชา	

.....

สุธนกุมาร	รับพระโองการ	กราบกรานบิดรงค์
แล้วเสด็จไป	พระทัยประสงค์	จะเพลงฤทธิ์รงค์
		ท่ามกลางเทว

.....

แล้วขึ้นศรชัย	บายพระพักตร์ไป	พระทัยประสงค์
แผลงไปพิฆาต	โดยราชจ้านง	ยับยู่ยู่ผอง
		ระย้าทำลาย
สำเนียงสนั่น	เสียงบันลือลั่น	ดั่งฟ้าฟาดสาย
ทองแดงเหล็กหนา	ศิลาเรียงราย	ทั้งเกวียนกรวดทราย
		กระจายไม่คง
กำลังลูกศร	ยังเขาสุมะรุธร	สิงขรทรุดลง
ไม่ต้านทานได้	บรรลัยผุผอง	ลูกศรคั่นคง
		เข้าแลงทันใจ

.....

ยังสติปรีณู	คันทันหนึ่งอันอยู่	สำหรับกรุงไกร
บุรุษพันหนึ่ง	จึงยกขึ้นไหว	บิดาจะใคร่
		ให้โลกเลื่องลือ
เจ้าฤทธิแรง	ยกขึ้นสำแดง	ยังได้แลดู
ถ้ายกศิลป์ไหว	เทพไทจะลือ	ประนอนนับถือ
		ทั่วโลกโลกา
สุธนภูธร	น้อมเศียรขอร	รับพระบัญชา
มิได้ย่อท้อ	จะขออาสา	ตามแต่บิดา
		ประสงค์สิ่งไร
ทูลแล้วประนม	น้อมเศียรบังคม	เข้ายกศิลป์ชัย
เสียงเอาบารมี	เป็นที่อาศัย	ยกศรขึ้นได้
		ดั่งใจจินดา

.....

ประทุมราช มีความเสนาหา ปรีดาแจ่มใส
 แล้วมีพจนารถ ประกายตรัสไป ทำศิลาใหญ่ อยู่ในนครา
 จะยกผายผัน ครบถ้วนถึงพัน จึงจะเคลื่อนคลา
 ถ้าเจ้ายกได้ คั่งใจปรารถนา ผุ่งเทพเทวา จะสาธุการ
 สุธนประนม ยอกรบังคม รับพจมาน
 เห็นแท่นศิลา อันหนาพิศาล สมเด็จพระบาล ดำเนินเข้าไป
 ยอบองค์ลงนั่ง ริมแท่นบัลลังก์ ศิลาอันใหญ่
 ยอกรเบื้องขวา ลูบมาลูบไป ดำริพระทัย เห็นไม่เคลื่อนคลา

.....

 ครั้นอธิษฐาน แล้วมิได้นาน ยืนขึ้นทันใด
 โอบอุ้มศิลา อันหนากว้างใหญ่ ยกชูขึ้นได้ เทียวไปเทียมมา

(นางมโนห์รา เล่ม 4 หน้า 25 - 30)

บทที่ 3

ศึกษาวิเคราะห์เรื่องนางมโนห์ราในเชิงวรรณกรรม

จุดมุ่งหมายในการแต่ง

วรรณกรรมเรื่องนางมโนห์รา ต้นฉบับหอสมุดราชภัฏจลลาลิเกษ จังหวัดจันทบุรี แต่งขึ้นโดยจุดมุ่งหมายเพื่อใช้สวดให้พุทธศาสนิกชนฟังในวัดในวันสำคัญต่าง ๆ ทางพุทธศาสนา การประพันธ์วรรณกรรมเพื่อใช้สวดเป็นทำนองนั้น ประเภทคำประพันธ์เป็นกาพย์ชนิดต่าง ๆ ได้แก่ กาพย์ยานี 11 กาพย์ฉิ่ง 16 กาพย์สุรางคนางค์ 28 และกาพย์ชนิดอื่น ๆ แทรกบ้างเล็กน้อย เช่น ปฐมมัจฉิมวรา คัมภีร์พรต เยสันตา ห้าคำ เป็นต้น เนื้อเรื่องของวรรณกรรมส่วนใหญ่จะเกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา โดยมีเนื้อเรื่องที่มุ่งเสนอข้อธรรมะเพื่อการสั่งสอนทั้งทางตรงและทางอ้อม ได้แก่ วรรณกรรมชาดกต่าง ๆ เช่น สุบินกุมาร พระมาลัย กุสราช พระยาฉันทพันต์ มหาชาติ วรรณกรรมวรรณุช เป็นต้น (ตรีศิลป์ บุญขจร, 2530, หน้า 1, 73)

วรรณกรรมประเภทกลอนสวด หรือกลอนวัด หรือกลอนอ่านสำหรับสวดเป็นวรรณกรรมที่อยู่คู่กับชาวบ้านชาววัดมาช้านาน ตั้งแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยาจนถึงรัชกาลที่ 3 และคงความนิยมต่อมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ 5 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ (พระวรเวทย์พิสิฐ, 2502, หน้า 80)

สารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 1 (2498 - 2499, หน้า 553 - 556) อธิบายความเป็นมาของกลอนสวดไว้ดังนี้ คือ

แต่เดิมศาสนิกชนจะไปทำบุญร่วมกันที่วัดในวันนักขัตฤกษ์ เช่น ในวันเข้าพรรษา วันธรรมสวนะ และเมื่อว่างจากการสวดมนต์ฟังเทศน์ก็จะใช้เวลาที่ว่างนั้นสนทนาธรรมกันบ้าง เล่าเรื่องในศาสนาต่อกันฟังบ้าง และหากมีหนังสือก็นำมาอ่านต่อกันฟัง เรื่องในศาสนาเดิมน่าจะแปลแต่งเป็นหนังสือร้อยแก้วอย่างทำนองธรรมวัตร ครั้นบทกลอนเจริญขึ้น กวีเอาเรื่องชาดก ธรรมคติ และนิทานมาแต่งเป็นกลอนสวด ศาสนิกชนได้ฟังเสียงสวดที่ไพเราะรื่นหูก็เลื่อมใส ศรัทธา ด้วยได้ความเพลิน 3 ประการ คือ เพลินทำนอง เพลินข้อความในเนื้อหา เพลินภาษาที่กลั่นกรองออกมาเป็นบทกลอน

กลอนสวดจึงเจริญแพร่หลาย และกลอนสวดยังใช้เป็นหนังสือสำหรับเด็กอ่านอีกด้วย นอกจากนี้ในชนบทเมื่อสิ้นหน้าหนาว ชาวบ้านก็นิยมฟัง “สวดหนังสือ” กันตามครัวเรือนทั่วไป วรรณกรรมประเภทกลอนสวดจึงมีความใกล้ชิดกับวิถีชีวิตของชาวบ้านทั้งในด้านที่เป็นการชักจูงใจให้เลื่อมใสในพุทธศาสนา อบรมให้รู้ดีรู้ชั่ว รู้บาปบุญคุณโทษ ให้คติสอนใจและเป็นวรรณกรรมที่ให้ความบันเทิงเริงรมย์ในยามว่างอีกด้วย (ตรีศิลป์ บุญขจร, 2530, หน้าบทนำ)

วรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์ราเป็นเรื่องที่ผู้แต่งนำเนื้อเรื่องมาจากนิทานชาดกเค้าโครงเรื่องเป็นเรื่องมีลักษณะเป็นเรื่องประเภทจักร ๆ วงศ์ ๆ เนื้อหาของเรื่องนอกจากทำให้

ผู้ฟัง ผู้อ่านเกิดความเพลิดเพลิน สนุกสนาน ตื่นเต้น ไร่ใจ ยังมีคำสอนทางพุทธศาสนาแทรกอยู่ด้วย เช่น เรื่องไตรลักษณ์ ความเป็นอนิจจัง เป็นต้น ตามลักษณะของวรรณกรรมกลอนสวด นอกจากด้านเนื้อหาแล้วคำประพันธ์ที่ผู้แต่งได้เลือกสรร และสร้างสรรค์ ร้อยเรียงเป็นเรื่องนั้นมีความเหมาะสมกับเนื้อเรื่อง เหตุการณ์ อารมณ์ ความรู้สึก การกระทำของตัวละคร รวมทั้งความไพเราะ ความงามของบทประพันธ์อันเกิดจากคำ ตำนวนโวหาร ทำให้วรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์ราเป็นที่นิยมของนักสวดและผู้ฟัง จะเห็นได้จากมีวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์ราฉบับต่าง ๆ เช่น เรื่องพระสุธน ดันฉบับจังหวัดลพบุรี เรื่องพระสุธนมโนห์รา ดันฉบับจังหวัดกาญจนบุรี เป็นต้น

เนื้อหาวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รา

เนื้อหาในดันฉบับลายมือวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รา มีโครงสร้างเป็นไปตามธรรมเนียมการแต่งวรรณคดีไทย และนิทานชาดก ดังนี้คือ

1. บทไหว้ครู แต่งด้วยคำประพันธ์ประเภทกาพย์สุรางคนางค์ กล่าวถึง การไหว้คุณพระพุทธรูป 56 คุณพระธรรม 38 คุณพระสงฆ์ 14 คุณบิดามารดา ครูพักอักษร อุปัชฌาย์อาจารย์ และคุณศีลคุณทาน

2. บทปรารภเรื่องตามพุทธฎีกา บทปรารภเรื่องหรือเรียกตามองค์ประกอบของนิทานชาดกในปัญหาชาดกว่า “ปัจจุบันวัตถุ” กล่าวถึงพระชาติปัจจุบันของพระพุทธเจ้าคือ เมื่อครั้งประทับอยู่ ณ เขตวันรววิหาร ได้มีสาวกทูลถามเกี่ยวกับพระภิกษุกระสันมาตุคาม (ผู้หญิง) พระพุทธองค์จึงได้แสดงพระธรรมชาดก เมื่อครั้งพระพุทธองค์เป็นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระสุธนตามนางมโนห์ราพระมเหสีเพราะความรักในองค์มเหสี ทำให้ได้รับความลำบากทุกข์ยากมากมายตรัสเทศนาให้สาวกทั้งหลายฟัง

3. เนื้อเรื่องย่อ พระเจ้าอาทิตย์วงศ์เป็นกษัตริย์ครองเมืองอูครปัญจา มีพระมเหสีคือ นางจันทร์เทวี มีพระโอรสพระนามว่าพระสุธน (พระโพธิสัตว์จุติมาเกิด) ขณะพระสุธนประสูติมีขุมทองเกิดขึ้น 4 มุมเมือง แสดงถึงพระบุญญาธิการ พระสุธนได้ศึกษาศิลปศาสตร์จนมีความเชี่ยวชาญ เมืองอูครปัญจามีความเจริญรุ่งเรือง มีอาหารอุดมสมบูรณ์ ชาวเมืองมีความสุขเพราะอำนาจของพญานาคชมพูจิตที่อยู่ใต้นสระใหญ่ใกล้พระนคร กล่าวถึงเมืองปัญจาลบุรีเกิดความแห้งแล้ง ฝนไม่ตกตามฤดูกาล ชาวเมืองจึงพากันอพยพมาอยู่ที่เมืองอูครปัญจา กษัตริย์เมืองปัญจาลบุรีทราบว่ามีพญานาคชมพูจิตเป็นผู้ทำให้เมืองอูครปัญจามีความร่มเย็น อุดมสมบูรณ์ จึงสั่งพราหมณ์ผู้รู้เวทมนตร์ไปจับหรือฆ่าพญานาคชมพูจิต พญานาคชมพูจิตรู้ตัวก่อนจึงขอร้องให้พราหมณ์ช่วยฆ่าพราหมณ์พราหมณ์ฆ่าพราหมณ์เมืองปัญจาลบุรี พญานาคชมพูจิตสำนึกในบุญคุณจึงพาไปเมืองบาดล ให้การต้อนรับเป็นอย่างดี และให้ทรัพย์เงินทองจำนวนมากเมื่อพาพราหมณ์มาส่ง

พราหมณ์ไปเที่ยวป่าพบพระฤๅษี และได้เห็นนางกินรีทั้งเจ็ด ธิดาของท้าวประทุมแห่งเมืองไกรลาสมาล่นน้ำที่สระโบกขรณี ใกล้อาศรมของพระฤๅษี พราหมณ์ไปกราบไหว้พระฤๅษีและถามถึงวิธีที่จะจับนางกินรี จากนั้นพราหมณ์ไปขอยืมนาคบาจากพญานาคชมพูจิตมาจับนางกินรีคนที่ 7 คือ นางมโนห์ราได้สำเร็จ และนำนางไปถวายพระสุธน พระสุธนรับนางเป็นมเหสี พระเจ้าอาทิตย์วงศ์และนางจันทร์เทวีให้ทำพิธีอภิเษกพระสุธนกับนางมโนห์รา

ต่อมาไม่นานพระเจ้าแผ่นดินทรราชได้ยกทัพมาตีหัวเมืองชายแดนอุดรปัญญา บุโรหิตเฒ่าแห่งเมืองอุดรปัญจามีใจโกรธอาฆาตแค้นพระสุธนที่ทรงรับว่าจะให้ตำแหน่งบุโรหิตแก่บุตรของอำมาตย์เมื่อพระองค์ขึ้นครองราชย์ แทนที่จะให้แก่บุตรของตน บุโรหิตเฒ่าจึงกราบทูลท้าวอาทิตย์วงศ์ให้พระสุธนนำกองทัพออกรบ เพื่อหวังกำจัดพระสุธนและนางมโนห์รา

ในขณะที่พระสุธนยกกองทัพไปรบกับข้าศึก ท้าวอาทิตย์วงศ์ทรงพระสุบิน บุโรหิตได้โอกาสแกล้งทำนายฝันดีให้เป็นร้าย ว่าท้าวอาทิตย์วงศ์มีเคราะห์ให้สะเดาะเคราะห์ด้วยการประกอบพิธีบูชาญี่ ฆ่าสัตว์ 4 เท้า สัตว์ 2 เท้า มนุษย์อย่างละร้อย และนางกนิรีที่หายากซึ่งมีอยู่แล้วคือนางมโนห์รา ท้าวอาทิตย์วงศ์ทำตามคำกราบทูลของบุโรหิต จัดพิธีบูชาญี่ นางมโนห์ราคิดหนีจึงออกอุบายขอเครื่องประดับ ปีกหางจากนางจันทร์เทวี เมื่อได้แล้วก็บินหนีไปยังอาศรมของพระฤๅษี นางได้เล่าและสั่งความ พร้อมกับฝากแหวน ผ้ายันต์กำพล ยาและมนตร์ไว้ให้พระสุธน จากนั้นนางบินไปเมืองไกรลาส

พระสุธนได้ชัยชนะ ยกกองทัพกลับเมืองอุดรปัญญา เมื่อทราบข่าวนางมโนห์รากลับไปเมืองไกรลาส จึงทูลถามนางจันทร์เทวีออกติดตามนาง โดยมีพรานบุญญเป็นผู้นำทาง เดินทางมาถึงอาศรมของพระฤๅษี พระสุธนจึงให้พรานบุญญกลับไป พระฤๅษีได้บอกความตามที่นางมโนห์ราสั่งความไว้ พร้อมกับมอบของฝากให้ พระสุธนเดินทางผจญภัย ประสบอันตรายต่าง ๆ จนแทบสิ้นชีวิต ใช้เวลา 7 ปี 7 เดือน 7 วันจนมาถึงเมืองไกรลาส พระสุธนเข้าเฝ้าท้าวประทุม ท้าวประทุมทดสอบความสามารถของพระสุธนด้วยการให้แผลงศร ยกกร ยกแท่นศิลา ซึ่งพระสุธนแสดงความสามารถให้เป็นที่ประจักษ์ สุดท้ายท้าวประทุมทดสอบความรักของพระสุธนที่มีต่อนางมโนห์รา ด้วยการให้พระสุธนชี้ตัวนางมโนห์รา พระสุธนสามารถชี้ได้ถูกต้อง ท้าวประทุมจึงได้ประกอบพิธีอภิเษกพระสุธนกับนางมโนห์รา

พระสุธนอยู่ในเมืองไกรลาสไม่นานทรงรำลึกถึงท้าวอาทิตย์วงศ์และนางจันทร์เทวี จึงคิดกลับเมืองอุดรปัญญา นางมโนห์รา ท้าวประทุม นางจันทกนิรี พระธิดาทั้งหก พร้อมเหล่าพลพิทยากรยกขบวนไปเมืองอุดรปัญญาพร้อมกับพระสุธน พระสุธน นางมโนห์รา ท้าวประทุม นางจันทกนิรีเข้าเฝ้าท้าวอาทิตย์วงศ์และนางจันทร์เทวีด้วยความชื่นชมยินดี ท้าวอาทิตย์วงศ์ นางจันทร์เทวีได้จัดพิธีอภิเษกพระสุธน นางมโนห์ราครองราชสมบัติสืบแทนไป ท้าวประทุมได้ถวายเครื่องราชบรรณาการแก่พระเจ้าอาทิตย์วงศ์ กล่าวฝากฝังนางมโนห์รา จากนั้นยกพลกลับเมืองไกรลาส

พระสุธน นางมโนห์ราครองเมืองอุดรปัญญาด้วยความสุข ในที่สุดของเรื่องกล่าวถึงการกลับชาติของบุคคลต่าง ๆ ในเรื่อง

4. ประชุมชาดก ตอนท้ายของเรื่องเป็นประชุมชาดกตามลักษณะของนิทานชาดก กล่าวถึงการกลับชาติของตัวละครต่าง ๆ ในเรื่องดังนี้คือ

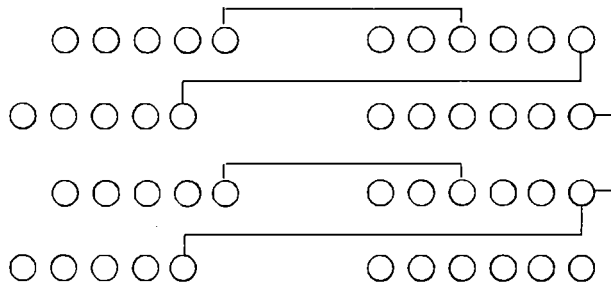
พญานาคชมพูจิต	กลับชาติมาเป็น	พระโมคคัลลานะ
พระฤๅษี	”	พระกัสสป
ท้าวประทุม	”	พระสารีบุตร
พรานบุญญ	”	พระอานนท์
บุโรหิตเฒ่า	”	พระเทวทัต
ท้าวอาทิตย์วงศ์	”	พระเจ้าสุทโธทนะ

นางจันทร์เทวี	กลับชาติมาเป็น	พระนางสิริมหามายา
นางจันทกินรี	”	พระนางปชาบดีโคตมี
นางมโนห์รา	”	พระนางพิมพา
พระสุธน	”	พระพุทธรเจ้า

ลักษณะคำประพันธ์

วรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์ราแต่งขึ้นเพื่อใช้สวดเป็นทำนอง คำประพันธ์ที่ใช้ในการแต่งคือ คำประพันธ์ประเภทกาพย์ ประกอบด้วยกาพย์ 4 ชนิดคือ

1. กาพย์ยานี

คณะ บทหนึ่งมี 2 บาท บาทหนึ่งมี 2 วรรค วรรคหน้า 5 คำ วรรคหลัง 6 คำ
สัมผัส สัมผัสที่บังคับ คือ คำสุดท้าย วรรคที่ 2 ของบาทเอกหรือบาทแรกกับ
สัมผัสสุดท้ายของวรรคที่ 1 ในบาทโท ถ้ามีบทต่อไป คำสุดท้ายของบทแรก
สัมผัสกับคำที่ 6 วรรคที่ 2 ในบาทเอกของบทใหม่ สัมผัสที่นิยมเพิ่มขึ้น
เป็นพิเศษ คือ คำสุดท้ายวรรคที่ 1 บาทเอกกับบาทที่ 1, 2 หรือ 3 ของ
วรรคที่ 2 ในบาทเดียวกัน และคำสุดท้าย วรรคที่ 1 บาทโทกับที่ 1, 2
หรือ 3 วรรคที่ 2 ในบาทเดียวกัน

ลักษณะไพเราะ

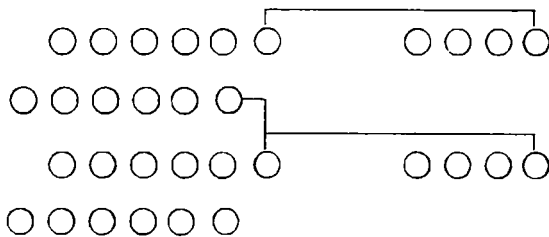
1. คำสุดท้ายของบาทเอก ควรเป็นคำเสียงสูง คือเสียงจัตวา
2. คำสุดท้ายของวรรคไม่ควรเป็นคำตาย
3. ควรเพิ่มสัมผัสสระหรืออักษรภายในวรรค สำหรับวรรคที่มี 5 คำ เพิ่ม
ตรงคำที่ 2 กับคำที่ 3 วรรค 6 คำ ตรงคำที่ 3 กับที่ 4 (เสนีย์
วิลาวรรณ, 2507 หน้า 177.)

ตัวอย่าง

ครั้นอยู่จำเนียรการ	พระกุมารจำเรียววัย
บิดรungskผู้ทรงชัย	จัดสรรให้เจ้ามากรมาย
ให้บุตรีเสนา	ซึ่งหมคน้ำมาถวาย
ให้เฝ้าพระลูกชาย	ตั้งตามทีเหมือนบิดา

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 9 บรรทัด 2 - 4)

2. ภาพยี่ฉับัง

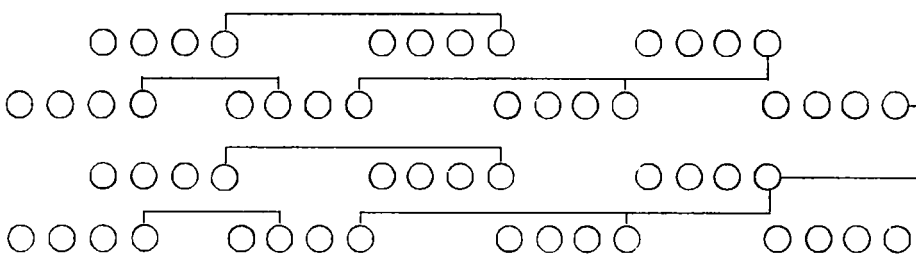
คณะ บทหนึ่งมี 3 วรรค วรรคแรก 6 คำ วรรคกลาง 4 คำ วรรคท้าย 6 คำ
 สัมผัส คำสุดท้ายวรรคแรกกับคำสุดท้ายวรรคกลาง คำสุดท้ายของบทแรกส่งสัมผัส
 ไปยังคำสุดท้ายวรรคแรกของบทต่อไป
 ลักษณะไพเราะ ใช้สัมผัสอักษรหรือลัดอักษรภายในวรรค แบ่งวรรค 6 คำออกเป็น 3
 จังหวะ จังหวะละ 2 คำ วรรค 4 คำ ออกเป็น 2 จังหวะ จังหวะละ 2 คำ
 ด้วยสัมผัสในหรือการสั่นกระแสดความ (เสนีย์ วิลาวรรณ, 2507, หน้า
 177 - 178)

ตัวอย่าง

กล่าวถึงเมืองหนึ่งโสกา	มีนามชื่อว่า
ปัญจานครเวียงไชย	แดนต่อแดนไกล
อยู่หนประจิมทิศใต้	
ได้สืบทำโยชนประมาณ	

(นางมโนहर่า เล่ม 1 หน้า 10 บรรทัด 9 - 10)

3. ภาพยี่สุรางคนางค์

คณะ บทหนึ่งมี 7 วรรค วรรคละ 4 คำ
 สัมผัส คำสุดท้ายวรรคที่ 1 กับคำสุดท้ายวรรคที่ 2 คำสุดท้ายวรรคที่ 3 กับ
 คำสุดท้ายวรรคที่ 5 คำสุดท้ายวรรคที่ 4 กับคำที่ 2 วรรคที่ 5 คำสุดท้าย
 ของบทแรกสัมผัสกับคำสุดท้ายวรรคที่ 3 ของบทต่อไป
 ลักษณะไพเราะ แบ่งวรรคหนึ่ง ๆ ออกเป็น 2 จังหวะ ด้วยสัมผัสหรือการสั่นกระแสดความ
 (เสนีย์ วิลาวรรณ, 2507, หน้า 178)

ตัวอย่าง

พระแผลงศรไป	สนั่นหวั่นไหว	คั่งฟ้าฟาดสาย
ไผ่กรดแหวกกว้าง	เป็นทางสบาย	ไม่มีระคาย
		ราศีสิงใจ

เดินพลางโหยหา นิวศนศรา เจ้าอยู่ถึงไหน
แต่ตั้งความเพียร ชีพเจียนบรรลีย์ เมื่อไรจะได้ ประสบพักตรา
(นางมโนหรีรา เล่ม 3 หน้า 48 บรรทัด 7 - 10)

4. พิลาป

เป็นคำประพันธ์มีลักษณะเหมือนกาพย์สุรางคนางค์ทุกประการ นิยมใช้ในกลอนสวด
เกือบทุกเรื่อง กาพย์ “พิลาป” ใช้พรรณนาความตอนเศร้าโศก คร่ำครวญ อาลัยอาวรณ์ของตัว
ละคร ในการอ่านหรือสวดแตกต่างกันไปจากกาพย์สุรางคนางค์ ท่วงทำนองซ้ำอาจมีเงื่อนไขให้ทอด
เสียงยาวขึ้น น้ำเสียงแผ่อารมณ์เศร้า ดังตัวอย่าง

กอดบาทเข้าแล้ว พ่อเอ๋ยเมียแก้ว ตั้งหน้าคอยหา
ว่าแต่เท่านั้น อ้ออันธูรา ชบเสียรพักตรา เลือกกลิ้งนึ่งไป
สุธนทรงธรรม์ สุดที่จะกลั้น ความโศกไว้ได้
ชบพักตร์ฟิงเกศ ชลเนตรนองไหล แม่เอ๋ยจักได้ มาพบพักตรา
ตรัสได้เท่านั้น สะอื้นอ้ออัน ไม่พ่อนนาสา
พระกรเบื้องซ้าย ฟ่ายพระชลนา พระกรเบื้องขวา ลูบปฤษฎางค์นาง
สองกษัตริย์นั้น เพียงชีพชีวัน จะวายจากร่าง
เฒ่าแก่โกลนจำ ซึ่งมาด้วยนาง พलगโศกปืมป่าง จะวอดควายปราง

(นางมโนหรีรา เล่ม 4 หน้า 14 - 15)

ตอนนี้เป็นตอนที่พระสุธนและนางมโนหรีราพบกันที่เมืองไกรลาศ ทั้งสองต่างรำไห้
คร่ำครวญ รวมทั้งพวกนางกำนัลที่ติดตาม ต่างก็ร้องไห้ร่วมด้วย บรรยากาศมีแต่ความเศร้าโศก
วรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนหรีราเป็นวรรณกรรมพื้นบ้าน กวีผู้สร้างสรรค์คือ
ชาวบ้าน ดังนั้นลักษณะคำประพันธ์มีปรากฏที่ไม่เป็นไปตามฉันทลักษณ์ รูปแบบคำประพันธ์ดัง
ตัวอย่าง ตอนที่นางมโนหรีราซักถามสาวใช้ที่พบพระสุธน คำประพันธ์เป็นกาพย์ฉมังในวรรคที่ 2
ตามรูปแบบเป็น 4 คำ แต่ในเรื่องมีเพียง 3 คำ

ถ้อยคำน้ำเสียงปราศรัย ผิดเทพไท
มิใช่เทวินทร์อินทร์จันทร์

(นางมโนหรีรา เล่ม 4 หน้า 5 บรรทัด 4 - 5)

คำประพันธ์ประเภทกาพย์สุรางคนางค์ ซึ่งเป็นคำประพันธ์ที่ผู้แต่งใช้มากที่สุด มีหลาย
ตอนที่มิใช่รูปแบบไม่ถูกต้องตามฉันทลักษณ์ เช่น ตอนพระสุธนพูดคร่ำครวญขณะเดินป่าตามหานาง
มโนหรีรา ตามรูปแบบมี 4 คำในวรรค แต่ในเรื่องมี 3 คำ

กูเอ๋ยได้ยาก เป็นกรรมวิบาก จึงจากวงศา
แต่องค์เดียว เทียวสัจจรมมา เพราะความเส่นหา ทรมากายตน

(นางมโนหรีรา เล่ม 3 หน้า 41 บรรทัด 7 - 8)

หรือตอนที่พระสุธนห้ามมิให้พี่เลี้ยง มหาเด็กลูกตามเสด็จเมื่อพระองค์จะออกจากวังเพื่อไปตามหานาง
มโนหรีรา ตามรูปแบบวรรคหนึ่ง ๆ มี 4 คำ แต่ในเรื่องวรรคแรกของบทมี 5 คำ

โพรธิตว์ตรีศหาม ทั้งปวงจะตาม ข้าไปที่ไหน
 จงอยู่นครา รักษาเวียงไชย แล้วเอาใจใส่ ในกิจราชการ
 (นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 20 บรรทัด 9 - 10)

หรือตอนที่พระสุรณเดินทางอยู่ในป่าขณะไปตามหานางมโนห์รา เมื่อเดินมาถึงป่าไผ่กรด ซึ่งมีต้น
 ไผ่เต็มไปหมด ไม่มีหนทางที่จะไป พระสุรณได้อธิษฐานขอเอาบารมีเป็นที่ตั้ง เพื่อให้ป่าไผ่เปิดทาง
 ให้ไป ในเรื่องวรรคที่ 2 ของบทมี 5 คำ

เดชะบารมี พรหมวิหารทั้งสี่ เป็นที่นั้ฆสการ
 ขอเป็นที่พึ่ง ลูถึงเขาวมาลัย ไกรลาสพิศาล สิงขรคีรี
 (นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 47 บรรทัด 7 - 9)

แม้ว่าผู้แต่งเป็นกวีพื้นบ้านแต่มีปรากฏหลายตอนในเรื่องที่แสดงให้เห็นถึงความสามารถ
 ของผู้แต่งในการที่จะทำให้คำประพันธ์ในเรื่องถูกต้องตามฉันทลักษณ์ ดังในข้อบังคับเรื่องสัมผัส
 ผู้แต่งได้สร้างคำเพื่อให้รับสัมผัสกันตามแบบแผนของรูปแบบคำประพันธ์ ซึ่งคำที่ผู้แต่งสร้างขึ้น
 ไม่ใช้ในการพูดหรือการเขียนทั่วไป ดังตัวอย่าง ตอนที่พระสุรณแยกจากพรานบุญและเดินไปที่อาศรม
 ของพระฤาษี ผู้แต่งใช้คำ “ศาลา” ซึ่งคำที่ถูกต้องคือ “ศาลา” เพื่อให้รับสัมผัสกับคำว่า “ไป” ใน
 วรรคถัดไปเพื่อให้ถูกต้องตามฉันทลักษณ์กาพย์สุรางคนางค์ คำสุดท้ายของวรรคที่ 5 ส่งสัมผัสไป
 ยังคำสุดท้ายของวรรคที่ 6 ดังคำกลอน

กุมารชาลณรงค์ บทจรเองค์ อ่างร้างกลางไพร
 ถึงที่จงกรม อาศรมศาลา คำเนินเข้าไป แพบไถ่ลู่คู
 (นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 27 บรรทัด 2 - 3)

หรือตอนที่พระสุรณเดินทางผจญภัยมาจนถึงต้นไม้ใหญ่เป็นที่อยู่ของนกที่จะบินไปเมืองไกรลาส
 ขณะอยู่บนต้นไม้พระสุรณพูดรำพึงถึงสิ่งที่กระทำคือ การตามหานางมโนห์ราที่ต้องเผชิญกับภัย
 ต่าง ๆ ในตอนนี้ผู้แต่งใช้คำว่า “มั่งสัง” ซึ่งคำที่ถูกต้องคือ “มั่งสา” ทั้งนี้เพื่อให้รับสัมผัสกับคำว่า
 “หน่ง” ในวรรคถัดไป เพื่อให้ถูกต้องตามฉันทลักษณ์คำประพันธ์ประเภทกาพย์สุรางคนางค์ คำสุดท้าย
 ท้ายของวรรคที่ 4 ส่งสัมผัสไปยังคำที่ 2 ของวรรคที่ 5 ดังคำประพันธ์

หากไม่ปลดปลง ถ้ำสิ้นชีวง เสียในไพรป่า
 โลหิตมั่งสัง เนื้อหนังกายา จะเป็นภักษา แก่สัตว์ในไพร
 (นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 60 บรรทัด 2 - 4)

นอกจากนี้บางตอนที่แสดงให้เห็นว่าผู้แต่งพยายามที่จะทำให้เกิดความไพเราะแก่การอ่าน
 คือ การทำให้เกิดความคล้องจองต่อเนื่องกันด้วยการสร้างคำให้สัมผัสกัน แม้จะมีตำแหน่งของ
 สัมผัสบังคับตามแบบแผนฉันทลักษณ์ ดังเช่น ในตอนที่พระสุรณพูดรำพึงหลังจากเข้าไปปรียให้
 งูทั้งหลายหนีไป ในตอนนี้ผู้แต่งใช้คำว่า “เวร่า” ซึ่งคำที่ถูกต้องคือ “เวรา” เพื่อให้สัมผัสกับคำว่า
 “กรรม” ซึ่งอยู่ถัดไปทำให้เกิดความคล้องจองกัน ดังคำประพันธ์

เดินพลางโหยให้ มีกรรมจำไกล จากแก้วฟ้า
 เวร่าให้ผล คลใจพื้มา ทนเวทนา เพราะเวร่ากรรม
 (นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 41 บรรทัด 1 - 3)

กลวิธีในการเล่าเรื่อง

กลวิธีในการเล่าเรื่องประเภทบันเทิงคดี กุหลาบ มัลลิกะมาส, (2521, หน้า 90) ได้อธิบายไว้ดังนี้ คือ

1. ผู้แต่งเป็นผู้เล่าเอง (Omniscient point of view)
2. ผู้แต่งกำหนดให้ตัวละครใดตัวหนึ่งในเรื่องเป็นผู้เล่าเรื่องของตนเอง (First person point of view) โดยใช้คำว่า ผม ดิฉันหนู ข้าพเจ้า ฯลฯ เล่าเรื่องแสดงถึงเหตุการณ์หรือข้อขัดแย้งใด ๆ ที่เกิดขึ้นกับตนเอง

3. ผู้แต่งกำหนดให้ตัวละครตัวใดตัวหนึ่งในเรื่องเป็นผู้เล่า (Third person point of view) โดยสมมติว่าตัวละครตัวนั้นได้อยู่ในเหตุการณ์ หรือร่วมรู้เรื่องต่าง ๆ เป็นอย่างดี

4. ผู้แต่งเลือกผู้เล่าเรื่องหลายแบบประสมกัน

ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รา ผู้แต่งใช้กลวิธีการเล่าเรื่องแบบกำหนดให้ตัวละครตัวใดตัวหนึ่งในเรื่องเป็นผู้เล่าเรื่องของตนเอง (First person point of view) คือ กำหนดให้พระพุทธรเจ้าเป็นผู้ตรัสเทศนาชาดกเรื่องนางมโนห์ราให้พระสงฆ์สาวกทั้งหลายฟังตามที่ได้ทูลขอ ดังนี้

ว่าองค์ศาสดา	เสด็จในมหา	เชตุวันนาราม
ภิกษุหนึ่งนั้น	กระสันมาตุคาม	สาวกทูลความ
		เทศนาโปรดปราน

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 2 บรรทัด 2 - 3)

โครงเรื่องหรือการดำเนินเรื่อง

โครงเรื่อง คือ ส่วนของเนื้อเรื่องที่แสดงถึงปัญหาหรือข้อขัดแย้ง (Conflict) อาจเป็นตอนที่เนื้อเรื่องมีปัญหาหรือข้อขัดแย้งด้านเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับชีวิตตัวละคร หรือข้อขัดแย้งในจิตใจของตัวละครเอง (กุหลาบ มัลลิกะมาส, 2538, หน้า 78) โครงเรื่องแตกต่างจากเนื้อเรื่องตรงที่เนื้อเรื่องเป็นการเล่าถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ ตามลำดับเวลา ส่วนโครงเรื่องเป็นการเล่าถึงเหตุการณ์ต่าง ๆ เหมือนกันแต่เน้นที่เหตุผลของเหตุการณ์ที่สืบเนื่องกัน (E.M.Forster, 1972, หน้า 130)

โครงเรื่องนางมโนห์ราประกอบด้วยเหตุการณ์ต่าง ๆ ซึ่งเป็นปัญหาข้อขัดแย้งอันเกิดจากพฤติกรรมของตัวละคร เหตุการณ์แวดล้อม และความขัดแย้งในจิตใจของตัวละคร ซึ่งผู้แต่งได้เชื่อมโยงพฤติกรรมของตัวละครและเหตุการณ์แต่ละตอนให้ประสานสอดคล้องกันตามลำดับประจวบถูกใจเกี่ยวเนื่องกัน และเรื่องจะทวีความเข้มข้นขึ้นเรื่อย ๆ จนเกือบถึงปลายเรื่อง ปมปัญหาต่างๆ จึงคลี่คลายและบรรลุดังจุดสุดยอดในที่สุด

เรื่องนางมโนห์รามีโครงเรื่อง ดังนี้คือ

ตอนเปิดเรื่องบรรยายสภาพ ความยิ่งใหญ่ของเมืองอูครปัญจา และกำเนิดของพระสุรนา ซึ่งมีเหตุการณ์พิสดารเกิดขึ้นตามมาด้วย จากนั้นเริ่มเข้าสู่ปมปัญหาแรกของเรื่องคือ กล่าวถึง เมืองปัญจาซึ่งอยู่ติดกับเมืองอูครปัญจาเกิดความแห้งแล้ง ฝนไม่ตกตามฤดูกาล เจ้าเมืองสั่งให้พราหมณ์มาจับพญานาคขมภูจิตร สิ่งศักดิ์สิทธิ์ของเมืองอูครปัญจาที่ทำให้เมืองอูครปัญจาเกิดความอุดมสมบูรณ์

ความขัดแย้งจึงเกิดขึ้นระหว่างพญานาคกับพราหมณ์เมืองปัญจา ผู้แต่งสร้างความขัดแย้งลำดับที่ 2 ระหว่างพราหมณ์กับพราหมณ์ให้เกิดขึ้นเมื่อพราหมณ์มาช่วยพญานาคฆ่าพราหมณ์ตาย

ผู้แต่งผูกเรื่องให้ดำเนินต่อไปอย่างสอดคล้องต่อเนื่องและเป็นเหตุเป็นผลกัน เมื่อพราหมณ์จะจับนางมโนห์ราของอิมบ่วงบาศจากพญานาคชมภูจิตร ซึ่งพญานาคจำใจต้องให้ เพื่อตอบแทนบุญคุณที่พราหมณ์เคยช่วยชีวิตไว้ การที่พราหมณ์จับนางมโนห์ราจึงก่อให้เกิดความขัดแย้งเป็นลำดับสามของเรื่องระหว่างพราหมณ์กับนางมโนห์รา และความขัดแย้งนี้ทำให้ชีวิตของนางมโนห์ราต้องเปลี่ยนแปลง คือ นางต้องมาใช้ชีวิตเชิงมณุษย์ โดยเป็นมเหสีของพระสุธน

ผู้แต่งสร้างปมปัญหาของเรื่องทำให้เรื่องเกิดความเข้มข้นขึ้นอีกโดยสร้างความขัดแย้งระหว่างพระสุธนกับบุโรหิต เนื่องมาจากความโกรธแค้น ความอาฆาตของบุโรหิตที่มีต่อพระสุธน และผู้แต่งสร้างความสมเหตุสมผลให้แก่เรื่องเพื่อให้เกิดเหตุการณ์อันเนื่องมาจากความแค้นของบุโรหิต โดยผูกเรื่องให้หิมเมือง ๆ หนึ่งยกกองทัพมารุกรานเมืองอูร์ปัญจา บุโรหิตทูลเสนอพระบิดาของพระสุธนให้พระสุธนยกทัพออกไปสู้รบ เพื่อหวังให้พระสุธนถูกข้าศึกฆ่า

สืบเนื่องมาจากความขัดแย้งระหว่างพระสุธนกับบุโรหิต เป็นผลให้เกิดข้อขัดแย้งระหว่างบุโรหิตกับนางมโนห์ราด้วย เมื่อบุโรหิตทูลพระบิดาของพระสุธนอนุญาตให้จับนางมโนห์ราไปขาย ทำให้นางมโนห์ราต้องหนีไปเมืองไกรลาส และด้วยความขัดแย้งระหว่างบุโรหิตกับพระสุธนและนางมโนห์รา ทำให้เกิดการพลัดพรากระหว่างพระสุธนกับนางมโนห์รา เกิดเหตุการณ์การผจญภัย การต่อสู้ แสดงถึงความสามารถในการใช้อาวุธ ความกล้าหาญของพระสุธนขณะเดินทางผ่านป่าหิมพานต์ไปเมืองไกรลาส เพื่อตามหานางมโนห์รา เมื่อเรื่องดำเนินมาจนจะจบเรื่องพระสุธนพบนางมโนห์รา ผู้แต่งได้ผูกปมเป็นปมสุดท้ายของเรื่องคือสร้างปัญหาให้พระสุธนต้องแก้ไข คือ การทดสอบความสามารถและความจำของพระสุธน ซึ่งพระสุธนได้แสดงความสามารถให้เป็นที่ประจักษ์แก่ท้าวประทุมพระบิดาของนางมโนห์ราและชาวเมืองไกรลาส ท้าวประทุมยอมรับพระสุธน จัดงานอภิเษกระหว่างพระสุธนกับนางมโนห์รา เรื่องจึงถึงจุดสุดยอด (Climax) จากนั้นเป็นเหตุการณ์แสดงถึงสัมพันธ์ไมตรีระหว่างเมืองอูร์ปัญจากับเมืองไกรลาส การครองเมืองอูร์ปัญจาและเมืองไกรลาสของพระสุธนและนางมโนห์รา และจบเรื่องด้วยการประชุมชาดก

โครงเรื่องนางมโนห์ราจะเห็นว่าเป็นไปตามโครงเรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ ตามที่นิยมกันในวรรณคดีไทย ดังที่เสฐียรโกเศศ (2507, หน้า 132) ได้กล่าวไว้ว่า

...วรรณคดีไทยก็เหมือนกับแต่งเรื่องละคร ต้องแต่งเป็นแบบเดียวกันคือ พระเอกเป็นลูกกษัตริย์ ไปเรียนศิลปศาสตร์กับฤๅษีแล้วได้นางเอกเป็นเมีย แต่ถูกยักษ์ลักเอาเมียไปหรือไม่ก็ไปลักลูกสาวยักษ์และฆ่ายักษ์ซึ่งเป็นพ่อของเมียตาย ดังนั้นเป็นต้น ไม่มีใครแต่งเรื่องให้ออกจากแนวนี้หรือแบบนี้ไปได้ จะมีที่แตกต่างออกไปบ้างก็เป็นส่วนย่อยเท่านั้น...

สำหรับโครงเรื่องนางมโนห์ราจะเห็นได้ว่าเป็นไปตามแนวที่เสฐียรโกเศศได้กล่าวไว้ คือ พระเอกเป็นลูกกษัตริย์ ศึกษาศิลปศาสตร์กับอาจารย์จนเก่งกล้าสามารถจากนั้นได้นางเอกเป็นเมีย แต่ผิดแปลกไปตรงที่นางเอกมิได้ถูกยักษ์ลักไป แต่หนีไป พระเอกต้องติดตามต่อสู้กับสัตว์ร้าย ยักษ์ จนได้พบนางเอก

สารัตถะหรือแก่นของเรื่อง (Theme)

สารัตถะของเรื่อง คือ ทักษะที่ผู้แต่งมีต่อชีวิต หรือสารที่ผู้แต่งต้องการจะสื่อให้ผู้อ่านทราบ (สายทิพย์ นุกุลกิจ, 2534, หน้า 117)

สุวรรณา เกรียงไกรเพชร (2518, หน้า 6) ได้อธิบายความหมายของสารัตถะว่า เป็นแนวความคิดหรือจุดสำคัญของเรื่อง ไม่ใช่เนื้อเรื่องหรือโครงเรื่อง หากแต่เป็นแก่นหรือแกนกลางของเรื่อง ซึ่งปรากฏอยู่ตั้งแต่ต้นจนถึงปลายเรื่อง เป็นสิ่งเชื่อมโยงเรื่องทั้งหมดเข้าด้วยกัน โครงเรื่องฉาก ตัวละคร บทสนทนาและส่วนประกอบอื่น ๆ ล้วนเป็นสิ่งที่ผู้แต่งคิดสร้างขึ้นเพื่อแสดงแก่นของเรื่องทั้งสิ้น

เรื่องนางมโนห์รา มีแก่นเรื่องสำคัญ คือ ความรัก โดยเฉพาะความรักระหว่างบุรุษกับสตรี โดยผู้แต่งบอกให้ผู้อ่านทราบตั้งแต่ต้นเรื่อง การที่พระพุทธรเจ้าทรงเล่าเรื่องนางมโนห์ราให้พระสงฆ์สาวกฟัง เนื่องมาจากมีภิกษุรูปหนึ่งเกิดความรักต่อสตรี จึงเกิดความทุกข์ตามมา เป็นเหตุให้พระพุทธรองค์ทรงระลึกถึงพระชาติ ๆ หนึ่งขณะเป็นพระโพธิสัตว์ที่ต้องได้รับความทุกข์ ความโศกอันเนื่องมาจากความรักที่มีต่อสตรีเช่นกัน ดังคำกลอนที่ว่า

เมื่อเสวยพระชาติ ชื่อสุชนราช ได้ตามมเหสี
เพราะมาตุคาม ความยากแสนทวิ ชักเอาเรื่องนี้ มาตรัสเทศนา
(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 2 บรรทัด 5 - 7)

การดำเนินเรื่องตอนต่อ ๆ มา เหตุการณ์ในเรื่องแสดงให้เห็นถึงสารัตถะของเรื่อง โดยตลอด ดังในตอนที่พระสุชนทูลนางจันทร์เทวีออกติดตามนางมโนห์รา ยกเหตุผลอ้างว่าถ้านางจันทร์เทวีไม่อนุญาตก็ไม่สามรถมีชีวิตอยู่ได้เนื่องจากความรัก ความคิดถึงนางมโนห์รา

สุชนเรื่องศรี ทูลลงชนนี แม้มิให้ไป
ชีวังสังขาร จะนานถึงไหน นับวันบรรลัย เพราะให้โสกา
อันพระเสาวนีย์ ตรัสห้ามทั้งนี้ ด้วยโปรดเสกา
มิให้ลูกไป กลัวไกลบาทา ที่ไหนชีวา ลูกยากก็มี
ถ้าไปตามนาง เฉชะบุญปาง ได้นางมารศรี
สมความปรารถนา กลับมานารี เห็นว่าจะดี กว่ามิให้ไป
ไม่ได้เทวี ชีवालูกนี้ จะมีถึงไหน
ตายเสียเปล่าเปล่า เพราะเศร้าพระทัย มารดาจนใจ อวยชัยให้ตาม
(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 17 - 18)

หรือตอนที่พระฤๅษีห้าม หม่อมเหินยอมมิให้พระสุชนไปตามนางมโนห์รา พระสุชนพูดแสดงความตั้งใจที่จะตามนาง โดยไม่กลัวต่อภัยใด ๆ ที่จะเกิดขึ้น นอกจากขอให้ได้พบนางมโนห์รา

ว่าแก่ฤๅษี อันตัวโยมนี่ ไม่คิดสังขาร
ชีวิตจิตปลง อยู่องค์กัลยา จะกลับพารา นั้นอย่าพาทิ
เกิดมาเป็นชาย ไม่คิดความตาย เท่ากิ่งเกสี
โยมจะตามไป จนได้เทวี จึงพาจรลี กลับมาพารา

วาทนาหาไม่ แม้นม้วยบรรลัย เสียในกลางป่า
ใครไม่เห็นผี ดึกกว่ากลับมา ไม่คิดชีวา ก้มหน้าตายไป

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 33 บรรทัด 5 - 10)

และคำพูดรำพันของพระสุธน เมื่อพระฤๅษีมอบผ้า ยา แหวนที่นางมโนห์ราฝากไว้ก่อนบินไปเมือง ไกรลาส

ฤๅษียื่นยา ธานีรงค์ภูษา ให้แก่ทรงธรรม
สุธนภูธร ขอรอภิวินท์ รับเอาด้วยพลัน จากพระมุนี
 กลืนพระกายา ยังติดภูษา อยู่ที่เดี๋ยวนี้
กอดแอบแนบองค์ แล้วทรงโสกี อนิจจาเจ้าพี่ นี้คิดฉันใด
 สั่งมิให้ตาม อันจะฟังห้าม อย่าคิดสงสัย
จะตามนิรมล ไปจนบรรลัย จะอยู่ไปไย ให้ทนเวทนา
 ไม่พบมารศรี ถ้าสิ้นชีวี สุดที่ตามหา
อันยังเป็นคน ไปจนมรณา ไม่รักชีวา เทอองค์เทวี
 ไอ้แก้วพี่เอ๋ย ไม่ควรที่เลย เป็นถึงเพียงนี้
ยิ่งรำยังไป ยิ่งให้โสกี ครั้นค่อยสมประดี แล้วมีวาจา

.....

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 34 - 35)

หรือตอนที่พระสุธนเดินอยู่ในป่า หลังจากไขยาใส่รู้อย่างหลายไปแล้ว ได้พูดรำพันถึงความลำบาก ที่ได้พบ ก็เนื่องมาจากความรักของพระสุธนที่มีต่อนางมโนห์รา

รัฐจวนครวญคร่ำ เขจรร้อนรำ มาในไพรสมณฑ์
บุกแผกแหวกหนาม มาตามนิรมล แทบจะสิ้นชนม์ เพราะแก้วกินรา
 เดินพลางโหยให้ มีกรรมจำไกล จากแก้วพี่อา
เวร่าให้ผล ดลใจพี่มา ทนเวทนา เพราะเวร่ากรรม
 ก้มหน้าตายไป จะโทษผู้ใด ใครให้กระทำ
เดชะบารมี ช่วยอุปถัมภ์ ของช่วยนำ ไปได้โดยจง
 สัตยจรชอนมา ไกลทั้งพารา มารดาบิดรงค์
ปานนี้จะคอย ละห้อยเพียงปลง สัจจารไม่คง เพราะทรงโสกา
 กูเอ๋ยได้ยาก เป็นกรรมวิบาก จึงจากวงศา
แต่องค์เดียว เทียวสัตยจรมา เพราะความเส่นหา ทรมากายตน

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 40 - 41)

หรือตอนที่พระสุธนเดินมาถึงป่าไผ่กรด และตอนที่เดินมาถึงภูเขาเงิน ภูเขาทอง ภูเขาแก้ว พระสุธนได้พูดรำพันถึงความทุกข์ยาก ลำบากที่ประสบ ก็เนื่องด้วยต้องการพบนางมโนห์รา ความรักของพระองค์ที่มีต่อนาง

เดินพลางโหยหา นิเวศนครา เจ้าอยู่ถึงไหน
แต่ตั้งความเพียร ชีพเจียนบรรลัย์ เมื่อไรจะได้ ประสบพักตรา

.....

ไอ้ออกเริยม ระบบกรมเกรียม เพราะแก้วกินรา
พี่ตั้งใจตาม ด้วยความเส่นหา จะขอเห็นหน้า อยู่ฐานที่ใด

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 48, 54)

หรือตอนที่พระสุธนเดินมาจนจะถึงเมืองไกรลาศ ขณะอยู่บนต้นไม้ใหญ่เพื่อจะแอบแทรกตัวเข้าไปในชนพญานกที่จะบินไปเมืองไกรลาศ พระสุธนได้พูดคร่ำครวญการกระทำของตนที่จากบ้านเมือง ละทิ้งพระบิดามารดามาเผชิญความยากลำบากในป่า เพราะความรักที่มีต่อนางมโนห์รา

มาจากปรางค์ศรี มาได้เจ็ดปี เจ็ดเดือนเจ็ดวัน
ไอ้พระชนนี นำทีโสภศัลย์ คอยนับคืนวัน เพลาราตรี
อนิจจากุเอ๋ย ไม่พอที่เลย จะรักมเหสี
หลงด้วยมาตุคาม มาตามกระษัตริ ละพระชนนี ไว้ที่ในวัง
จะเสวยชลนา ตั้งแต่คอยหา เห็นข้าหายไป
ไม่ทราบธุลี ลูกนี้เป็นไฉน จะตรอมคอมไผ่ ไร่ให้โสภี
หนึ่งเล่าตัวข้า แม้นสิ้นชนมา เสียในไพรศรี
ที่ไหนใครเล่า จะเอาคดี ไปทูลชนนี ให้ทราบบาทา
หากไม่ปลดปลง ถ้ำสิ้นชีวง เสียในไพรป่า
โลหิตมั่งสัง เนื้อนังกายา จะเป็นภักษา แก่สัตว์ในไพร
ใครจะมาพบ กเพวรากษากศพ ถึงนี้ที่ไหน
อัฐิจะกลาด เรียรครายไป ทั้งท่อนน้อยใหญ่ อยู่ในสุธา
เพราะรักมเหสี ดั่งไร้กระษัตริ ไม่มีที่หา
ผู้ตายตามติด ไม่คิดชีวา แสนจะทรมมา มาน้อยเมื่อไร

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 59 - 60)

นอกจากความรักระหว่างบุรุษกับสตรีอันเป็นสาระสำคัญของเรื่องนางมโนห์ราดังที่ได้ยกเหตุการณ์ในเรื่องมาแสดงแล้ว ผู้แต่งยังได้แสดงให้เห็นถึงความรักอีกประเภทหนึ่ง คือ ความรักระหว่างบิดามารดากับบุตร ซึ่งจัดเป็นความรักที่ยิ่งใหญ่ มั่นคง เทียงแท้ ยั่งยืน และในเรื่องนางมโนห์ราจะเห็นได้ชัดในเหตุการณ์ของเรื่องที่แสดงถึงความรักที่บุพการีมีต่อบุตร โดยเฉพาะความรักระหว่างมารดากับบุตร ดังในตอนที่กำลังถึงนางจันทกนิรี เมื่อรู้จากธิดาทั้งหก พี่นางมโนห์ราว่านางมโนห์ราถูกพรานจับตัวไปขณะเล่นน้ำอยู่ที่ป่าหิมพานต์ นางจันทกนิรีร้องไห้คร่ำครวญ ต่อว่าธิดาทั้งหก คำว่าพรานบุญ ทอดตัวลงนอนบนพื้น ดื่อกชกหัว ซึ่งเป็นอาการของคนที่อยู่เสียสิ่งที่ตนรัก สับสน ขาดสติยับยั้ง ดังคำประพันธ์

สมเด็จพระมารดา	ซ่อนอูราบี้มดักขัย
ทอดองค์ลงทันใจ	เกลือกกลิ้งไปไม่สมประดี
ดูคู่ชวณกันไป	ทำไฉนเป็นเช่นนี้
ลอยหน้ามาพาที	ขอบใจดีทั้งหกคน

ส่วนน้องต้องทนทุกข์	พี่สนุกไม่ขัดสน
ดอกสร้อยร้อยละวณ	เอาแต่คนรอดตัวมา
พิโรธพระลูกนาง	ตัดพ้อพลาทางโยทยา
สองกรซ้อนอุรา	ทุ่มกายาในพิมาน
แค้นใจไอ้พรานป่า	มันนี้มารมาผจญ
อยู่ไปไยเป็นคน	อีกให้ทนเวทนา
ลูกรักของแม่เอ๋ย	ที่ไหนเลยจะคืนมา
ทอดทิ้งกึ่งกายา	อัดอูราสลบไป

(นางมโนหรรษา เล่ม 1 หน้า 47 บรรทัด 4 - 10)

หรือตอนที่นางจันทกนิรี ธิดาทั้งหก และเหล่านางกนิรีออกมาตามหานางมโนหรรษาในป่าหิมพานต์ จะเห็นถึงความรักของนางจันทกนิรีที่มีต่อนางมโนหรรษาได้จากคำพูดและพฤติกรรมของนางที่เดินเที่ยวตามหา สอดส่องสายตามองหานางมโนหรรษา พร้อมกับร้องไห้คร่ำครวญ ดังคำประพันธ์

हनนางฟิ่งชนนี	อัญชูลีแล้วไคลคลา
ออกก่อนร่อนนำมา	กับทาสพร้อมแจจัน
สมเด็จพระชนนี	หมุ่นารีเรียกตามกัน
ครั้นเห็นสระสำคัญ	ค่อยบินอ่อนร่อนราลง
เมื่อนั้นเทวี	นางจันทกนิรี
ถึงที่สระสง	
เห็นรอยบาท	ลูกยาโฉมยง
ทอดทิ้งองค์ลง	แทบฝั่งสาคร
ไอ้พระลูกเอ๋ย	กรรมสิ่งใดเลย
ทำไว้แต่ก่อน	
เป็นแหวเวรา	ตามมาดัดรอน
ให้ลูกบังอร	จากอกแม่ไป
ไม่พบพิศตรา	สังขารมารดา
จะมีถึงไหน	
เพราะพระลูกยา	นิราแรมไกล
ตั้งแต่โหยให้	ไปทุกเพล
ลูกน้อยแม่เอ๋ย	เจ้าไม่เคยเลย
เดินด้วยบาท	
จะเสด็จหนใด	จรในเวหา
พระบาทลูกข้า	อ่อนคือสำคัญ
จะฝากแตกพอง	ข้าในเป็นหนอง
สองเบื้องบพศรี	
จะกันแสงให้	ใครจะปรานี
สงสารเท่านี้	สุดที่อาลัย
ยากง่ายดายเป็น	แม่ไปได้เห็น
เป็นเพื่อนปราศรัย	
ที่ความโศกศัลย์	จะบรรเทาใจ
อยู่นี้ที่ไหน	จะพบพิศตรา
แม่จะตามไป	สียากเท่าไร
ตามแต่ว่าสนา	
ทันพระลูกนาง	ในกลางมรคา
ให้อ่อนวอนว่า	บนบานพรานไพร
นางเสด็จลินลา	เข้าไปพรพฤษา
แสนสาวไสว	
ธิดาहनนาง	นำทางคลาไคล
ตามต้นรอยไป	สาวใช้แจจัน
จรด้วยพระบาท	โดยทางสถลมารค
ในราชไพรสัณฑ์	
นัยเนตรสอดส่อง	ทุกห้องหิมวันต์
พลาจรับจรจรัล	ให้ทันลูกยา
เข้าดงออกดอน	แนวเนินสิงขร
ชะง่อนเหวผา	
เห็นแต่สัตว์ไพร	ที่ในหิมวา
ยิ่งแสนโศกา	โทมนารำพัน

เข้าในโพระหง ที่แถวเนวดง ยิงทรงโศกคล้าย
 เย็นเยี่ยมสัจด์ ในพนัสไพรวัน แต่เสียงจักจั่น แจ้วแจ้วแว่วมา
 สำเนียงเรไร แม่หม้ายสองโน ชะนีโหยหา
 อะเสียดลูกแก้ว แล้วกรรมังนา เสด็จสาวบาทา ละล้าละล้ง
 สัมลูกจุกเงิน อดสำห้ซังเดิน ระเส็ดระซัง
 แสนโศกทนทเวษ ชลเนตรไหลหลัง ดังชีวาวัง จะม้วยวายปราณ
 อาการมารดา จะสิ้นสังขาร เพราะลูกสงสาร
 เห็นไม่เป็นคน ค้ำยทนมรณ ไอ้พรานเอ๋ยพราน แก่ล้งกลัดดัดรอน
 มาพรากจากอก เหมือนพรากลูกนก ตกจากรังนอน
 ฤว่าเวรา มีมาชาติก่อน พรานจึงพاجر ให้พรากจากไกล
 คุจดังเหยี่ยวกา โลบฉาบฉาบตา คาบพาเอาไป
 ไม่คิดอนิจจา เวทนาเลยไหน เจ้ากรรมทำได้ ช่างไม่อนิจจัง
 ยามเย็นรอนรอน ปีกษาบินร่อน พาลูกมารัง
 พระลูกแม่เอ๋ย ไม่กลับคืนหลัง โศกสุดกำลัง หิวโหยโรยแรง
 นางทอดองค์ล้ง เพียงชีพชีวง ค้ำยทรงกันแสง
 ชลเนตรไหลติด เป็นโลหิตแดง ให้โหยแทบแห้ง หิวหอบหฤทัย

.....
 แต่ตามเทวี มาหลายราตรี ถึงประตูป่า
 เห็นเครื่องประดับ ของพระลูกยา ที่กึ่งพฤกษา กล้วยาศิใจ
 ปลดเอาลงมา กอดแนบอุรา โศการ่ำไร
 ไม่ทันเจ้าแล้ว ลูกแก้วทำไหน เจ้าเอาของไว้ หวังให้ชมต่าง
 จะตามต่อไป มรคาเล่าไซ้ แยกย้ายหลายทาง
 นางขอพระกร ขึ้นช้อนทรวงผาง ทอดองค์ล้งกลาง พื้นภูมิรมไทร

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 49 - 52)

ความรักระหว่างมารดากับบุตร นอกจากเหตุการณ์ของเรื่องดังกล่าวแล้ว ผู้แต่งยังแสดงให้เห็นถึงความรักของมารดาที่มีต่อบุตรอีกกลุ่มหนึ่งคือ ความรักระหว่างนางจันทร์เทวีกับพระสุชน ดังในตอนที่นางมโนห์ราร้องให้มาเข้าเฝ้านางจันทร์เทวี เมื่อสาวไหมมาบอกว่าโรหิตจะจับนางมโนห์ราไปบูชาลัย นางจันทร์เทวีคิดว่าพระสุชนตายก็ร้องไห้คร่ำครวญ ร่ำพันถึงพระสุชน อันแสดงถึงความรักที่นางมีต่อพระสุชน

เข้าในปรางค์มาศ สวมกอดพระบาท แม่แล้วทูลสาร
 ไม่เป็นคำได้ อดไปช้านาน ฝ่ายของคั่นงคราญ มารดากลัดใจ
 กรช้อนทรวงผาง ลูบปลุชฉวางคั่นาง ถามพลงโหยให้
 ทอดทุ่มกายา ชลนาหลังไหล คิดว่าสะใภ้ ร่ำรักสามี
 สองกรตะกาย ทรวงแทบทำลาย ขยายเกศี
 พระแก้วแววตา ยาจิตขหนี ที่นี้ชีวี แม่ไม่มีไป

ไอ้พระลูกเอ๊ย	เจ้าไม่เคยเลย	สงครามศึกใหญ่	
ยังเข่าว่หนุ่มนั้	ลูกรักขึ้นไป	ห้ามเจ้าเท่าไร	ไม่ฟังมารดา
ว่าโองการใช้	มีไปไม่ได้	กลัวภัยโทษ	
ไอ้กรรมแม่แล้ว	ลูกแก้วแม่อา	ไหนเลยมารดา	จะรอดเป็นองค์
ซ่อนทรวงเกลือกกลิ้ง	อันอึดกลัดนึ่ง	ทอดทิ้งองค์ลง	
ด้วยจิตคิดถึง	คะนึ่งตะลิ่งหลง	สำคัญมันคง	ว่าองค์กุมาร
เจ้าเสด็จไปทัพ	ตีร้ายใครกลับ	มาแจ้งข่าวสาร	
เห็นศรีสะเก็ก	โหยให้กราบกราน	คิดว่ากุมาร	เป็นเหตุเภทภัย

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 41 - 42)

นอกจากผู้แต่งผูกเรื่อง สร้างเหตุการณ์ในเรื่องที่เน้นถึงสารัตถะสำคัญของเรื่องด้านความรัก ทั้งความรักระหว่างบุรุษกับสตรี ความรักระหว่างมารดากับบุตรดังกล่าวแล้ว ซึ่งด้านความรักระหว่างมารดากับบุตร ในเรื่องผู้แต่งยังแสดงให้เห็นถึงความรักระหว่างมารดากับบุตรที่มีชื่อมารดาเป็นผู้ให้กำเนิด คือ ลูกสะเก็ก ซึ่งโดยทั่วไปส่วนใหญ่แม่สามีกับลูกสะเก็กจะมีค้อยลงรอยกัน อาจเป็นเพราะแม่สามีคิดว่าลูกสะเก็กมาทำให้ลูกชายรักตนน้อยลง แต่ในเรื่องนางมโนห์ราเราจะเห็นถึงความรักของแม่สามีที่มีต่อลูกสะเก็ก คือ นางจันทร์เทวีกับนางมโนห์รา นางจันทร์เทวีรักนางมโนห์รา เหมือนกับเป็นบุตรแท้จริงของตน ดูแลปกป้อง ป้อนกันอันตราย เอาใจใส่ เป็นธุระจัดการให้ ดังในตอนที่นางจันทร์เทวีเมื่อรู้ว่าทำอาทิตยวงศมีคำสั่งให้จับนางมโนห์ราไปบูชาอัญญา นางเป็นธุระจะไป ทูลถาม ห้ามปราม ทั้งนี้เพื่อที่จะปกป้องนางมโนห์รา ดังคำประพันธ์

ฝ่ายพระชนนี	ได้ฟังวาที	เทวีเจ้าว่า	
พระทัยสลด	กำสรดโศกา	ด้วยพระสุนิสา	สะเก็กไร้พิน
จำไปกราบทูล	ให้รู้เค้ามูล	พระลูกจอมขวัญ	
นินใดจะล้าง	นางบูชาอัญญา	สิ้นคนทั้งนั้น	เสียแล้วฤาไร
คำรีเท่านี้	เกล้ามวยเกศ	สั่งลูกสะเก็ก	
เจ้าอยู่จงดี	ชนนี้จะไป	เฝ้าพระภูวไนย	ทูลให้ทรงธรรม
นางเสด็จคลาไคล	ปิดพระทวารชัย	จรไปด้วยพลัน	
พร้อมด้วยแสนสาว	ดูดาวล้อมจันทร์	เซ็ดชลโศกศัลย์	ขมิขม้นรีบไป

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 44 บรรทัด 1 - 7)

เหตุการณ์ในเรื่องที่เกิดต่อเนื่อง เมื่อนางจันทร์เทวีไม่สามารถเข้าเฝ้าทำอาทิตยวงศได้ นางรีบกลับมาดูแลนางมโนห์ราทันที และพยายามหาวิธีป้องกันนางมโนห์ราโดยปิดประตู และสั่งคนเฝ้ามิให้ผู้ใดเข้ามา

เนาเกิดลูกอา	ใครจะเข้ามา	ในวังเราได้	
แม่จัดโขนง่า	รักษาทวารชัย	ห้ามหนมิให้	ผู้ใดใกล้กราย

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 49 บรรทัด 1 - 2)

ผู้แต่งยังแสดงให้เห็นถึงความรู้สึกของนางจันทร์เทวี ที่ร่วมรับรู้อารมณ์ความรู้สึกของนางมโนห์รา นางจันทร์เทวีโศกเศร้า ร้องไห้คร่ำครวญเป็นทุกข์ร่วมไปกับนางมโนห์รา และถึงกับร่วมรับความตายพร้อมกับนางมโนห์รา ดังคำประพันธ์

นางจันทกินรี*	มารดาสามี	โสภีไม่วาย	
ฟังศรีสะเก	พระทัยวาทาย	พระมาลูปกาย	พลงปลอบเทวี
โทษผิดหาไม่	ชนินิให้	เจ้าม้วยเป็นผี	
อันอรโณมยง	กับองค์ชนนี	คั่งว่าชีวี	ชีวิตเดียวกัน
แม่ไม่ละเจ้า	ตามบุญของเรา	พระลูกจอมขวัญ	
แม่นไม่เมตตา	จะฆ่าจะฟัน	กอดพระศอกกัน	ม้วยมอดวอดวาย

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 50 บรรทัด 5 - 10)

อีกตอนหนึ่งที่แสดงให้เห็นถึงความรักที่นางจันทร์เทวีมีต่อนางมโนห์รา ในตอนที่นางมโนห์ราบินหนีออกจากวัง นางจันทร์เทวีร้องไห้ คร่ำครวญ ตัดพ้อต่อว่า อ้อนวอนนางมโนห์ราให้กลับมา ดังคำประพันธ์

ฝ่ายนางแม่สามี	ลูกจากที่ให้โหยหา
เสียดายนางกัลยา	ตั้งโศการ่ำฟ้าไร
แม่รักเจ้าน้อยฤ	คิดว่าชื่อไม่สงสัย
ไม่ว่าเป็นสะเก	ว่าเกิดในพระอุทร
แม่เอ๋ยกลับคืนมา	แม่จะว่าให้ฟังก่อน
ฉันใดไม่อาวรณ์	มาตดรอนจรไคลคลา
โทษผิดเจ้าหาไม่	แม่มิให้สิ้นสังขาร
นังงานของมารดา	ควรยังว่าไม่ไว้ใจ
ถึงไม่รักชนนี	คิดสามีบ้างเป็นไร
กลับมาถึงปรางค์ใน	จะโหยให้อยู่เอกา
ลูกเอ๋ยกลับมาก่อน	อย่าเพ้อจรฟังแม่ว่า
สามีเจ้ากลับมา	จะโศการ่ำฟ้าไร

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 54 - 55)

สารัตถะของเรื่องนางมโนห์ราอีกประการหนึ่ง คือ การพลัดพราก ในเรื่องนี้มีทั้งการพลัดพรากจากบ้านเมือง การพลัดพรากระหว่างสามีกับภรรยา การพลัดพรากระหว่างบิดา มารดา กับบุตร การพลัดพรากระหว่างพี่กับน้อง และการพลัดพรากระหว่างเจ้านายกับลูกน้อง ดังนี้คือ

* ตามเรื่องต้องเป็นนางจันทร์เทวี สันนิษฐานว่าน่าจะคัดลอกผิด

1. การพลัดพรากจากบ้านเมือง เรื่องนางมโนห์รา พุทธกรรมของตัวละครที่แสดงถึงการพลัดพรากจากบ้านเมือง คือ พระสุธนและนางมโนห์รา ตัวละครเอกของเรื่อง พระสุธนต้องพลัดพรากจากบ้านเมืองครั้งแรกเมื่อต้องยกกองทัพไปสู่รบกับกองทัพเมืองนันทราชที่มาโจมตีเพื่อจะมาแย่งชิงนางมโนห์รา ตามคำสั่งของท้าวอาทิตย์วงศ์ ดังคำประพันธ์

สมเด็จพระอาทิตย์	ฟังบุโรหิต	ทูลฉลองบัญชา
ต้องในพระทัย	ตรัสใช้ให้หา	พระเจ้าลูกยา
สุธนกุมาร	ครั้นได้ทราบสาร	โองการรับสั่ง
ขึ้นเฝ้าบิดุเรศ	น้อมเศศเกล้าลง	อาทิตยบิตรงค์
ตรัสแก่กุมาร	ลูกรักสงสาร	ที่ยอดเสนาหา
ซึ่งราชการศึก	เหิมฮึกเข้ามา	ลูกเอ๋ยบิดา
จำให้เสนา	กุมพลอาสา	ยกกองทัพใหญ่
เป็นแต่ขุนนาง	ไม่วางพระทัย	เปลี่ยงพล้าทำให้
จะเสียเกียรติยศ	เราข้อมปรากฏ	ฤทธิไกรเรื่องศรี
จำบุกรุกราน	หักหาญอย่า	อย่าให้เสียที
บิดาจะให้	กุมารชาญชัย	ยกพยุห์ทัพหลวง
เสด็จไปกำกับ	กองทัพทั้งปวง	พระลูกคั่งดวง
เร่งไปจัดการ	เกณฑ์พลทหาร	อย่าได้ยู่ช้า
สุธนภูธร	ยกกรวันทา	รับพระบัญชา
		ออกมาทันใด

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 13 - 14)

การพลัดพรากจากบ้านเมืองของพระสุธนครั้งที่ 2 คือ พระสุธนเดินทางออกติดตามหานางมโนห์ราไปที่เมืองไกรลาส ซึ่งการพลัดพรากครั้งนี้เป็นช่วงเวลาที่ยาวนานถึงเจ็ดปีเจ็ดเดือนกับเจ็ดวัน การต้องจากบ้านเมือง อีกทั้งการเดินทางเพียงลำพังทำให้พระสุธนโศกเศร้า หวาดหวั่นกลัว

ท้าวไทไศลคลา	ออกจากรัศมี	ชลนาหลังไหล
เหลียวหลังตั้งตา	กลับหน้ามาใน	พลาทอคพระทัย
.....		
คิดน้ำใจหาย	เอาตัวมาตาย	เสียในคงคา
จุกเจ้าเศร้าโศก	วิโยกเอกา	สัญญาชอนมา
		เอกาผู้เดียว

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 22 - 23, 52)

ส่วนการพลัดพรากจากบ้านเมืองของนางมโนห์รานั้น คือ ตอนที่นางมโนห์ราถูกพรานบุญจับขณะเล่นน้ำกับพี่สาวทั้งหกและเหล่านางกนิรี ซึ่งการที่นางถูกจับตัวนอกจากเป็นเหตุให้ต้องพลัดพรากจากบ้านเมืองแล้ว ยังทำให้นางเกิดความกลัว ความเศร้าโศก ความทุกข์ ความเจ็บปวดดังคำประพันธ์

ร้องกรีดหิวค้อนวาย	นางทั้งหลายเล่นเข้าหา
ห้อมหุ้มกลุ่มกันมา	เห็นกัลยาตกใจกลัว

วังขึ้นจากสระพลัน	พระองค์สั้นอยู่ระรัว		
นางร้องพี่ทูลหัว	ช่วยน้องด้วยจงเร็วรา		
งูร้ายรัดน้องไว้	ไปไม่ได้แล้วแม่อา		
พระพี่ไปรดเกศา	ช่วยด้วยรามารเร็วไว		
.....			
องค์สั้นขวัญไม่มี	คือหนึ่งผีตีมีจจา		
น้องรักจกมรณา	ไปทวากายไม่ได้เลย		
.....			
สงสารมโนห์รา	ทรงพระโสกา	ชลนาหลังไหล	
สะอื้นอ๊กอ๊ก	ปืมจกบรรลีย์	คืนโดยโหยให้	มิได้สมประดี
กลิ้งเกลือกเสือกกาย	เพียงซีพจกวาย	มอดม้วยเป็นผี	
นายพรานกลับมา	เรียกหาหลายที	ไม่ลูกจากที่	อยู่นี่ฤาไร
.....			
พรานพอรไท	คั่นดงพงไพร	มาในวิถี	
แรมกลางไพรสัณห์	หลายวันราตรี	นางโศกสุดที่	โศกี่รำไร
เดินกริ้วรีวรุค	เหน้อยไม่ได้หยุด	สุดด้วยทางไกล	
พรานไพรไม่มี	ปราณีปราศรัย	เดินไม่ใครได้	นางให้โศกา
เท้าพองสองข้าง	ได้ภูษาบาง	พันสองบาท	
ทูลหัวลูกเอ๋ย	ไม่เคยจรคลา	เดินด้วยบาท	มากมายหลายวัน

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 34, 41, 43 - 44)

2. การพลัดพรากระหว่างสามีกับภรรยา การพลัดพรากกรณีนี้คือ การพลัดพรากระหว่างพระสุธนกับนางมโนห์รา ซึ่งทำให้ทั้งสองเกิดความเศร้าโศก คิดถึง อาลัยอาวรณ์ ห่วงใย การพลัดพรากครั้งแรกในตอนที่พระสุธนต้องยกกองทัพไปทำสงครามกับกองทัพเมืองนันทราช นางมโนห์ราเมื่อรู้ว่าจะต้องจากพระสุธนก็พยายามพูดอ่อนนวยจนขอตามไปด้วย ทั้งนี้เพราะความรัก ความห่วงใยพระสุธน และความรู้สึกเปล่าเปลี่ยว เดียวดาย โศกเศร้าที่จะเกิดขึ้นกับตนเมื่อพระสุธนจากไป ดังคำประพันธ์

ฝ่ายนางมโนห์รา	ขอรทวนว่า	สามีพิสมัย	
สมเด็จพระสตา	จะนิราแรมไกล	ละข้าน้อยไว้	อยู่ปรางค์เอกา
ข้าบาทพลัดพราก	ไร้ญาติปราศจาก	สุริวงศ์พงศา	
ได้พึ่งละอองบาท	คั่งราชบิดา	ปกเศียรเกล้ามา	ผาสุกเย็นใจ
ยังจะแรมร้าง	ละข้าอยู่ปรางค์	เองก็อีกโฉน	
เมียไม่ขอยู่	จะสู้ตามไป	สียากเท่าไร	ไม่ไกลธุลี

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 15 บรรทัด 5 - 9)

และเมื่อพระสุธนจะต้องจากไปนางมโนห์ราร้องไห้คร่ำครวญ

สุธนอุธร	น้อมเศียรขอร	รับพรชนนี
มโนห์ราชยาย	คลายเกล้าเกศี	เช็ดบาทสามิ
ชบเศียรพักตรา	ลงกับบาทา	ชลเนตรหลังไหล
ฝ้ายพระสามิ	สุดที่จะไป	ยอกรลูบไล้
		สัมผัสปฤษฎางค์

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 18 บรรทัด 3 - 6)

ส่วนพระสุธนเมื่อต้องจากนางมโนห์รามาทำหน้าที่ผู้นำทัพ ขณะนำกองทัพเคลื่อนไป ได้แต่คิดถึงนางมโนห์รา

พระเสด็จไป	แรมร้างกลางไพร	หลายวันราตรี
คิดถึงคะเนิงนาง	ไปกลางวิถี	ไ้อยามปานฉะนี้
จำเป็นจำไกล	เสร็จการเมื่อไร	จะไปสมสมร
ยิ่งคิดถึงนาง	พลางเร่งบทจร	ทั้งควนริบร้อน
		จะไปชิงชัย

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 27 บรรทัด 1 - 4)

อีกตอนหนึ่งที่แสดงให้เห็นว่าการพลัดพรากจากกันระหว่างพระสุธนกับนางมโนห์รา ทำให้เกิดความโศกเศร้า ความคิดถึง ดังในตอนที่พระสุธนนยกกองทัพกลับเมืองอุดรปัญจา เมื่อได้ชัยชนะ ระหว่างทางผ่านธรรมชาติของป่าเขา ด้วยความคิดถึง ความรัก ความมีใจจดจ่ออยู่กับนางมโนห์รา เมื่อเห็นสิ่งใดก็นึกถึงนาง เปรียบนางกับสิ่งนั้น ดังคำประพันธ์

เสด็จเข้าไปไพร	ชมพรรณมิ่งไม้	มาในแนวป่า
การเกดเกดแก้ว	แต่งแต้วตุ้มกา	ม่วงมันม่วงป่า
มะปรางนางแย้ม	กำมะหยี่มีแก้ม	กลีบแซมไสว
บ้างแนมแกมก้าน	บ้างบานบังใบ	สาวหยุดพุดไทย
มะลิลาเดี่ยวเดี่ยว	มะลิวัลย์พันเกี่ยว	แกมรสหอมหวาน
พระพายชายพัด	สัมผัสต้องพาน	เหมือนกลิ้งเขาวมาลัย
สาธิตาขมื่น	เหลือองอ่อนร้อนบิน	จับกิ่งพุดกษา
พลางพุดคลอแคล	จอแจเจรจา	กอกหน้ากลอกตา
คุณ้อย่างวา	จะรู้ภาษา	คารมคมขำ
เหมือนนุชวอนพี	ท่วงทีถ้อยคำ	รู้เรื่อยเรื่อยจำ
โกญจากาเหว่า	กระแวนแอนเกล้า	เฝ้าคู่สู่ม
เข้ามาด้วยพี	ได้ชี้ชวนชม	ปักษีภิรมย์
		ร่วมเรียงเคียงคลอ
กระไนไก่อป่า	แจกเต้าเขาชวา	ไก่อฟ้าพญาลอ
ยางกรอกออกเอียง	ส่งเสียงร้องทอ	ลูกอ้าปากรอ
		รบเร้าเฝ้าวอน
สาธิตาพาคู่	เขาเคียงเรียงอยู่	สมสู่รั้งนอน
เหมือนเมื่ออยู่ปรางค์	เชยนางแนบสมร	คิดถึงบังอร
		บทจรรีบมา

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 5 - 6)

การพลัดพรากครั้งที่ 2 ระหว่างพระสุธนกับนางมโนห์รา ซึ่งการพลัดพรากครั้งนี้ ก็ต่อเนื่องกับการพลัดพรากครั้งแรก เพียงแต่สาเหตุของการพลัดพรากต่างกัน การพลัดพรากครั้งที่ 2 นี้ เนื่องมาจากความฝันของท้าวอาทิตย์ยวงศ์ บุโรหิตผู้เฒ่าที่อาฆาตแค้นพระสุธน แกล้งทำนายฝันดีให้เป็นฝันร้าย และบอกวิธีแก้ฝันร้ายแก่ท้าวอาทิตย์ยวงศ์ด้วยการทำพิธีบูชาขัณฑ์ หนึ่งในสิ่งที่จะต้องนำมาเข้าพิธีคือ นางมโนห์รา เมื่อนางมโนห์ราทราบว่าจะถูกจับไปบูชาขัณฑ์จึงหนีออกจากเมืองอุดรปัญจากลับไปเมืองไกรลาส การหนีเพื่อเอาชีวิตรอดของนางมโนห์ราทำให้พระสุธนกับนางมโนห์ราต้องพรากจากกัน โดยที่ทั้งสองยังมีได้พบกันเมื่อต้องจากกันในครั้งแรก ครั้งพระสุธนไปทัฬห การพลัดพรากจากกันครั้งนี้ ก่อให้เกิดความเศร้าโศก ความทุกข์ระทมอย่างยิ่งแก่พระสุธนและนางมโนห์รา ดังกิริยาอาการของนางมโนห์รา นางร้องไห้ พร่ำพรรณนาถึงพระสุธน การกระทำร่วมกันของนางกับพระสุธน ดังคำประพันธ์

ฝ่ายนางมโนห์รา	ฟังมารดาชลเนตรไหล
ขอลาบาเทาไป	อยู่ไม่ได้ด้วยความกลัว
ธรรมดาสัตว์ทั้งหลาย	ข่มหนีตายพระทูลหัว
จำไปให้รอดตัว	มีอยู่ทั่วทุกคนไป
หาไม่ไหนจะคลาด	จากพระบาทอย่าสงสัย
ขอแทนพระคุณไป	อยู่ในใต้ฝ่าบาเทา
แล้วตั้งพระชนนี	ถ้าสามีกลับเข้ามา
ช่วยบอกด้วยเถิดรา	ข้าขอลาฝ่าธุลี
ไขว่ใจหน่ายแหยง	และจะเกลียดเอาตัวหนี
นินราจากสามี	ไปทั้งนี้ความจงใจ
บุญเราแต่ทำนี่	ครอบครองกันไม่ถึงไหน
พิบัติมาซัดให้	เมียจำไกลฝ่าละออง
พลาจแลดูปรางค์มาศ	พระปราสาทามเรื่องรอง
นับวันจะเศร้าหมอง	คิดถึงห้องพระบรรทม
บัลลังก์ที่นั่งเล่น	ที่ร้อนเย็นเคยสู่ม
พระทัยให้เกรียมกรม	รำปรารมภ์ถึงสามี
พ่อเอ๋ยเคยเคียงพักตร์	ร่วมรสรักมเหสี
เมียมุ่งฝักซวี	ฝ่าธุลีจนบรรลีย์
บัดนี้สุดความคิด	ปืมโลहितชลเนตรไหล
มีไปก็จำไป	อยู่ไม่ได้ความมรณา
พระทูลกระหม่อมแก้ว	เมียไปแล้วจะโหยหา
ถ้อยทีจะโศกา	ทุกเพลาราดรีไป
ยามเสวยเชยภิรมย์	ยามบรรทมร่วมพิสมัย
ยามชมภิรมย์ใน	พระมิให้ไกลอุรา
สงวนเมียมิให้คลาด	แสนสวาทเส่นหา
ยามหนาวพระนิทรา	มิให้คลาห่างพระกาย

ยามร่อนนอนให้พัก	เคยปรนนิบัติพระโคมฉาย		
ยามสร่งชำระกาย	เคยถวายเครื่องทรงทา		
พ้อเอ๋ยแต่นี้ไป	ไหนจะได้พบพักตรา		
จะโทมนัสหา	กันไปกว่าสิ้นชีวัง		
นางพรำรำไฟโร	ความอาลัยสุดกำลัง		
ไปหน้าเป็นห่วงหลัง	ทูลข้าสั่งพระชนนี		
.....			
ทูลสั่งพระชนนี	พลาทโคกป้อมดักนัย		
มิใคร่จะคลาไคล	เป็นห่วงใยด้วยภัสดา		
มโนหรัหเทวี	โหยหาสามี	สุดที่พรรณนา	
เคยอยู่คู่สม	ภิรมย์हरษา	มิใคร่ไคลคลา	ร่อนรำรำพัน
ห่วงด้วยสามี	เอ็นดูชนนี	ไม่มีเคียดฉันท	
รักลูกที่สุด	ยิ่งบุตรในครรภ์	แต่นี้นับวัน	จะไกลบาทา

(นางมโนหรัห เล่ม 2 หน้า 55 - 58)

ส่วนกริยาอาการของพระสุทร เมื่อรู้ว่านางมโนหรัหจากไป มีแต่ความตกใจ ความเศร้า โศก ร้องไห้ ทูลพรำรำพัน คร่ำครวญถึงนางมโนหรัห ดังคำประพันธ์

กุมารชาลุชชัย	กรั้นแจ้งแกลงใจ	พระทัยวาทาย	
ตั้งใครมาฟาด	เสียดขาดจากกาย	เพียงชีพจักวาย	ชีวันบรรลัย
อัดอันตันเคียด	พระพักตร์ผิวเผือด	บีมเลือดตาไหล	
ตั้งใครมาล้วง	เอาดวงหทัย	แคะควักลักไป	จากพระกายา
ระทระท่อน	มิใคร่จะผ่อน	ระบายนาสา	
พระเคืองแค้นขัด	กลุ้มกลัดอุรา	ก้มเข็ดชลนา	สะอื้นอัดไป

.....

กุมารชาลุชชัย	ถอนพระหฤทัย	แทบถึงสัญญี	
พระพักตร์ผิวเผือด	แห้งเหือดศรีศรี	แข็งขึ้นพาที	ทูลถามมารดา

.....

ไอ้เสียดายนัก	แก้วตาयरัก	ยอดสุดเสนาหา	
เจ้าละพีไว้	ให้อยู่เอกา	เคยเคียงพักตรา	นิทราแท่นทอง
รักนวลสงวนชม	ประคองอารมณ์	มิให้โยหมอง	
จะแอบแนบองค์	ประจงประคอง	ค่อยถนอมอมต้อง	ถูกถ้อมมือเบา
ตั้งแต่นี้ไป	ไหนเลยจะได้	ภิรมย์ชมเจ้า	
วังเวงเอกา	อุราเรียมเปล่า	ที่ไหนอีกเล่า	จะพบพักตรา

.....

ว่าแล้ววันขุติ	ทูลลาชนนี	ทันทีไม่ช้า	
เสด็จออกจากห้อง	เนตรนองนัยนา	จุดชายภูษา	มาเข็ดชลนัยน์

พระเนตรפקแดง ยิงเข็ดไม่แห้ง กันแสงยิงไหล
 ทั้งความกำหนัด ทั้งขัดพระทัย ทั้งเสียน้ำใจ ทั้งให้ถึงนาง
 โอ้แก้วพี่เอ๋ย เวราใดเลย จึงให้เห็นห่าง
 พระเสด็จยุรายตร ลินลาศสู่ปรางค์ พलगเข็ดชลพलग อย่างเข้าห้องใน

สมเด็จพระกุมาร เข้าสู่สถาน ห้องแก้วเรืองไส
 เห็นที่เปล้าเปล้า ยิ่งเศร้าพระทัย ทอดองค์โหยให้ รำไรโรศกี
 เห็นที่บรรทม พระทัยเกรียมกรม ไม่สมประดี
 พระยู่กู่ปลาด พาดพระสูงหนี เครื่องพานพระศรี ตั้งที่ครบครัน
 แต่องค์เทวี ไม่มาอยู่ ให้พี่รับขวัญ
 ได้ชื่นอุรา เจรจาด้วยกัน หลงคร่ำรำพัน พันเพื่อนวิญญา
 เมื่อพี่จะไกล มีใครจะไป ด้วยความเสนาหา
 ครั้นเสร็จการทัพ แล้วกลับไปคลคลา บ่ายพระพักตรา นับมาทุกวัน
 มิได้ลืมใจ ยิ่งใกล้เวียงชัย พระไกล* กระสัน
 ครั้นมาถึงปรางค์ ฝ่ายนางจรจัด ที่ไหนชีวิต ชีวิตจะมี
 บรรทมไม่หลับ พระทัยรำสรรพ ถึงพระมเหสี
 จะอยู่อีกไย ในพระบุรี จะลาหนี จรติดตามนาง

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 11 - 12, 14, 15 - 16)

3. การพลัดพรากระหว่างบิดามารดากับบุตร การพลัดพรากกรณีนี้ในเรื่องจะเน้นสถานการณ์ระหว่างมารดากับบุตร เห็นได้ชัดเจนคือการพลัดพรากระหว่างนางจันทกนิรกับนางมโนห์รา นางมโนห์ราถูกพรานบุญจับตัวไปถวายพระสุชน ทำให้นางมโนห์ราต้องพลัดพรากจากนางจันทกนิรผู้เป็นมารดา ซึ่งก่อให้เกิดความทุกข์ ความเศร้าโศก เสียใจอย่างยิ่งกับคนทั้งสอง ดังตอนที่นางมโนห์รา ถูกพรานบุญจับพาเดินไปในป่า นางมโนห์ราพูดคร่ำครวญถึงนางจันทกนิรพยายามทุกวิธีที่จะกลับไปหานางจันทกนิร ใ้ห้รู้ว่าอ้อนวอนทเพยดา แขนวเครื่องประดับของนางไว้ที่กิ่งไม้ ผ่ากให้เทวดารักษา เพื่อเป็นเครื่องหมายบอกทางนางจันทกนิรให้ตามนางได้ ดังคำประพันธ์

สงสารมารดา จะเสวยชลนา เป็นนิจินรินทร์
 โศกถึงลูกนก กลัวจักอาสัญ เห็นที่ชีวิต จีฟไม่มีไป
 เมื่อนางจรลี ปัญจางคุษฎี สามที่จึ่งไกล
 พิลาปพร่ำสั่ง ผ่ากฝังสระใหญ่ ทุกเทพอยู่ใน ป่าระหงคงดอน
 ได้โปรดเกศา พระแม่ตามมา ช่วยบอกข่าวสาร
 ว่าข้ามโนห์รา ลาไปกับพราน อย่าได้อู่ยาวนาน เร่งรีบตามไป

* คำนี้ น่าจะเป็นคำว่า “พระทัย” เพื่อให้เข้ากับเนื้อความ สันนิษฐานว่าน่าจะคัดลอกผิด

เดินพลงนางว่า เจ้าไพรพฤกษา เหวผาใดใด
 ห้วยละหานธารท่า หนองน้ำสระใหญ่ นางยอกรไหว้ จงได้กรุณา
 มารตามาตาม ท่านจงบอกความ ให้ทราบอุรา
 ข้าไปตรงนี้ ช่วยชี้มรรคา ลูกน้อยคอยหา ฝ่าละอองธุลี

นางไหว้วันทา เทพทุกห้อมหญ้า พรรณนาร้าสั่ง
 พระแม่ตามมา ช่วยว่าให้ฟัง ลูกน้อยนี้ยัง ไม่มีม้วยมรณา
 กลัวว่าชนนี้ จะสิ้นชีวี เสียเพราะโศกา
 ลูกไม่บรรลย์ เปลี่ยวใจคอยหา ให้เร่งรีบมา ไม่ช้าจะทัน

ครวญถึงชนนี้ ช้านานปานนี้ เหตุไรไม่ทัน
 พันนี้ที่ไหนด จะได้เห็นกัน นับคืนนับวัน ไปแล้วแลเนา
 นายบุญพรานไพร พานางอรไท หยุคได้พฤกษา
 นางศรีกนิ์ใน โฉนดีนา จะให้มารดา ทราบฝ่าธุลี
 ว่าลูกนี้มา หยุคยังอยู่ท่า พฤกษาดันนี้
 จะตั้งยุบล ผู้คนไม่มี ทำโฉนชนนี้ จะทราบบาทา
 ลูกรักจักไป จะฝากอันใด ไว้ดูต่างหน้า
 คิดแล้วคัดแก้ว ท้องค้ทรงมา ห้อยกิ่งพฤกษา ไว้ทำชนนี้
 ฝากเทพเทวา ซึ่งอยู่รักษา ปากป่าที่นี้
 เอ็นดูข้าด้วย ท่านช่วยปราณี ฝากแก้วดวงนี้ ไว้ทำมารดา
 แม้นว่าผู้ใด ไปมาอาศัย ได้ต้นพฤกษา
 ท่านได้เอ็นดู บังหุบังตา ไหว่งศ้วานข้า อย่าให้ได้ไป

(นางมโนहर่า เล่ม 1 หน้า 42 - 43, 45 - 46)

สำหรับนางจันทกนิ์เมื่อรู้จากธิดาทั้งหมดว่านางมโนहर่าลูกพรานบุญจับไป ก็ร้องไห้
 คร่ำครวญ ออกตามหานางทันที ขณะเดินอยู่ในป่าพยายามมองหา นางมโนहर่า จิตใจจ้อง คิดถึง
 นางมโนहर่าอยู่ตลอดเวลา ดังคำประพันธ์

สมเด็จพระมารดา	ซ่อนอุร่าป้อมตักขัย
ทอดองค์ลงทันใจ	เกลือกกลิ้งไปไม่สมประดี
.....	
ครั้นนางได้สมประดี	ทูลสามีลาตามไป
พระองค์ผู้ทรงชัย	ปลอบเอาใจพระเทวี
.....	
ครั้นนางได้โอกาส	กราบกับบาทพระสามี
แล้วสั่งนางสาวศรี	เร็วบัดนี้จะลีลา
หกนางฟังชนนี้	อัญชูลีแล้วโคลคลา
ออกก่อนร่อนนำมา	กับทาสาพร้อมแจจัน

สมเด็จพระชนนี
ครั้นเห็นสระสำคัญ
เมื่อนั้นเทวี นางจันทิณี ถึงที่สระสง
เห็นรอยบาทา ลูกยาโฉมยง ทอดทิ้งองค์ลง แพบึงสาคร
ไอ้พระลูกเอ๋ย กรรมสิ่งใดเลย ทำไว้แต่ก่อน
เป็นแวรวรา ตามมาตดรอน ให้ลูกบงอร จากอกแม่ไป
ไม่พบพัตตรา สังขารมารดา จะมีถึงไหน
เพราะพระลูกยา นิราแรมไกล ตั้งแต่โหยไห้ ไปทุกเพล
.....
แม่จะตามไป สิบยากเท่าไร ตามแต่วาสนา
ทันพระลูกนาง ในกลางมรคา ให้อ้อนวอนว่า บนบานพรานไพร
นางเสด็จลินลา เข้าไพรพฤษยา แสนสาวไสว
ธิดาहनาง นำทางคลาไคล ตามคืนรอยไป สาวใช้เจจัน
จรด้วยพระบาท โดยทางสถลมารค ในราชไพรสถนซ์
นัยเนตรสอดส่อง ทุกห้องหิมวันต์ พรางริบจรจรล ให้อ้นลูกยา
เข้าดงออกคอง แนวเนินสิงขร ชะง่อนเหวผา
เห็นแต่สัตว์ไพร ที่ในหิมวา ยิงแสนโศกา โทมณารำพัน
เข้าในไพรระหง ที่แถวแถวคง ยิงทรงโศกศัลย์
เย็นเยียมสงัด ในพนัสไพรวัน แต่เสียงจกจัน แจ้วแจ้วแว่วมา
สำเนียงเรไร แม่หม้ายลงไน ชะนีโหยหา
อะเสียงลูกแก้ว แล้วกรรมังนา เสด็จสาวบาทา ละล้าละล้ง
ลุ่มลูกจุกเงิน อดสำห้ชังเคิน ระเลศระชัง
แสนโศกทนทวษ ชลเนตรไหลหล้ง คังชีวาวัง จะม้วยวายปราณ
อาการมารดา จะสิ้นสังขาร์ เพราะลูกสงสาร
เห็นไม่เป็นคน ด้วยทนมรมาน ไอ้พรานเอ๋ยพราน แกล้งกลัดตดรอน
.....
ยามเย็นรอนรอน ปักษาบินร่อน พาลูกมารัง
พระลูกแม่เอ๋ย ไม่กลับคืนหล้ง โศกสุดกำล้ง หิวโหยโรยแรง
นางทอดองค์ลง เพียงชีพชีวง ด้วยทรงกันแสง
ชลเนตรไหลติด เป็นโลหิตแดง ให้อโหยแหบแห้ง หิวหอบหฤทัย
(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 47 - 52)

4. การพลัดพรากระหว่างพี่กับน้อง การพลัดพรากกรณีนี้ตามเนื้อเรื่อง คือ การพลัดพรากระหว่างนางมโนห์รากับพี่ทั้งหก สาเหตุมาจากนางมโนห์ราถูกพรานบุญจับตัวไปขณะเล่นน้ำอยู่ในสระในป่า พร้อมกับพี่ทั้งหกและเหล่านางกนิรี ขณะที่นางมโนห์ราถูกบ่วงนาคบาท ซึ่งกลายเป็นนาครัศคายนาง พยายามส่งเสียงเรียก เร่งเร้าพี่ทั้งหกให้มาช่วย เพื่อให้นางหลุดพ้นจากนาค และจะได้ไม่ต้องพรากจากพี่ทั้งหก

บ่วงแก้วนาคาบาศ
เป็นนาคเลื้อยลงไป
ร้องกรีดหวีดครุ่นวาย
ห้อมหุ้มกลุ่มกันมา
วิ่งขึ้นจากสระปล้น
นางร้องพี่ทูลหัว
รู้อยู่รักน้องไว้
พระพี่ไปรดเกศา
ยิ่งเรียกยิ่งเล่นหนี
เอาแต่ตัวรอดไป
ออกสิ้นขวัญไม่มี
น้องรักจักษุภรรยา
รักจริงจริงทั้งตัว
ร้องเรียกอยู่เบยเบย

.....

นางน้องร้องว่าเล่า
เมื่อลามาจากวัง
แต่ล้วนไม่ทิ้งน้อง
ไม่เกรงพระพันปี
ถึงไม่เห็นแก่ข้า
พาน้องมาเล่นไกล

.....

นาคคลายกายา	นางแหงนเงยหา	ตั้งตาขึ้นไป
เห็นพีนางสิ้น	บินอยู่สูงไกล	ส่งสุรเสียงใส
ยอกรวนไหว	ลงมาเร็วไว	รับน้องด้วยรา
แลตามพีนาง	ไปกลางเวหา	ซ่อนทรวงโศกา
		ตั้งว่าวายชนม์

(นางมโนहर่า เล่ม 1 หน้า 34 - 35, 36 - 37)

เมื่อพี่ทั้งหกไม่สามารถช่วยนางได้ นางมโนहर่าต้องถูกพรานป่าจับพาไป นางมีแต่ความโศกเศร้า ว่าแห้ว อาลัย คิดถึง นึกคิดไปถึงเรื่องราวในอดีตที่เคยได้เล่นสนุกสนานกับพี่ทั้งหกด้วยความเสียดาย อาลัยอาวรณ์

โธ่แต่นี้ไป	นับวันจะไกล	ไกรลาศกรุงศรี
ที่เสวยเคยเฝ้า	ปิ่นเกล้าฯ	ทั้งหกพระพี่
เคยเล่นด้วยกัน	เที่ยวในไพรสณฑ์	อยู่ดีเกิดรา
เคยเข้าในห้อง	ชวนน้องเจรจา	เคยสรงคงคา
พระพี่เก็บได้	ต่างองค์ส่งให้	น้องแหมมเกศา
เคยเสพเคยสรง	เจ็ดองค์ทุกที	โธ่ตั้งแต่นี้
		จะเปลี่ยวเปล่าใจ

ฟังโอวาทของพรานไพร
ถึงทรมายัยรักกัลยา
นางทิ้งหลายเล่นเข้าหา
เห็นกัลยาตกใจกลัว
พระองค์สั้นอยู่ระริว
ช่วยน้องด้วยจงเร็วรา
ไปไม่ได้แล้วแม่อา
ช่วยด้วยรามารเร็วไว
พระเข้าพี่คิดโฉน
ละน้องไว้ไม่นำพา
คือหนึ่งพี่ตีมันฉา
ไหวกายาไม่ได้เลย
พี่ทูลหัวของน้องเอ๋ย
ไยอื่นเลยไม่ลงมา

ฤพี่เจ้าลืมความหลัง
รับคำสั่งพระชนนี
ภัยมาต้องเอาตัวหนี
ฤพระพี่จะกลับไป
คิดมารดาบ้างเป็นไร
มาละไว้ไปแต่องค์

พี่ช้ทั้งหก ไม่สู้วิตก เหมือนน้องจะไป
วังเวงเอกา เห็นหน้าผู้ใด นับวันไกลไป ไหนจะพบกัน
.....

นางเห็นพฤกษี บุปผามาลี อันมีกลิ่นไกล
ขี้แสนโสกา ชลนาหลังไหล เคยเที่ยวเล่นไพร เก็บดอกบุษบัน
สาวหยุดพูดเทศ แก้วกรรมิการ์เกิด พิกุลแกมกัน
ยมยอมหอมหวาน พุดदानแดงฉาน มีในอรัญ หิมวันต์นานา
เคยเก็บเคยกรอง พระพี่ให้น้อง แชมเกล้าเสกา
ไอ้แต่เน้ไป ไหนจะได้มา ข้อนทรวงโสกา อูราจะพึง
(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 42, 44 - 45)

ส่วนนางกิริพี้ทั้งหกของนางมโนห์รา เมื่อเห็นนางมโนห์รถูกนาครัดกายไว้ มีแต่ความ
กลัว แต่ก็คอยดูนางมโนห์ราด้วยความห่วงใย และเมื่อกลับไปถึงเมืองไกรลาสก็รีบไปบอกนาง
จันทกิริพี้ทันทีด้วยความร้อนใจและทุกข์โศก

ฝ่ายพี่ทั้งหกนาง สอดปีกหางพลางร้องว่า
แม่เอ๋ยสุดปัญญา จะเข้าหาเจ้ากลใด
พี่ฤจะไม่รัก พันที่จักช่วยแก้ไข
สุดจิตคิดจนใจ ทำจันใดจะน้องอา
สุดที่จะช่วยกัน ตัวพี่สั่นคือตีปลา
รักน้องดังดวงตา กลัวนาคาสุดกำลัง

.....
หกนางเห็นพราน พาพวกบริวาร บินทะยานขึ้นบน
ร้อนลอยคอยดู ให้รู้เหตุผล ที่นุชนิรมล จะเป็นฉนใด

.....
ฝ่ายพระพี่นาง ร้อนอยู่ดูพลาง ที่กลางเวหา
เห็นนางคลาไคล จากในกองคา แลลับนัยนา แล้วพากันไป

.....
บทนี้ยังไม่หมด จำจะดไว้นี้ก่อน
จะคืนกลับกล่าวกลอน ย้อนถึงหกนางกล้า
กลับไปถึงบุรี เข้าสู่ที่ใฝ่มารดา
ทูลความทั้งน้ำตา พลางโสกาไม่สมประดี
ข้าแต่พระมารดา ลูกไปป่าเล่นสระศรี
สระตรงในวาริ มีนาคิผู้ค้ำขึ้นมา
รวบรัดมคณ์้องนาง ไว้ที่กลางพระคงคา
ยังมีนายพรานป่า เปลื้องนาคาพานางไป

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 35, 37, 46 - 47)

ขณะที่ทั้งหกออกตามหานางมโนห์ราในป่าพร้อมกับนางจันทกนิรีและเหล่านางกนิรีทั้งหลาย ขณะเดินทางนางมโนห์ราที่ทั้งหกมีแต่ความเศร้าโศก ร้องไห้ คิดถึงนางมโนห์รา

พระราชธิดา	ทั้งหกกัลยา	ชลนาหลังไหล	
เสียดายเจ้าหนัก	น้องรักจำไกล	ทอดองค์ลงให้	พีรราพิน
ไอ้แต่นี้ไป	ไหนเลยจะได้	คืนมาพบกัน	
ดูตั้งชีวิต	ม้วยมิตอาสัญ	แต่นี้นับวัน	ต่างคนต่างไกล

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 52 บรรทัด 7 - 10)

5. การพลัดพรากระหว่างเจ้านายกับลูกน้อง การพลัดพรากกรณีนี้ คือ การพลัดพรากระหว่างพระสุธนกับพี่เลี้ยง เหล่าทหาร สาเหตุเนื่องมาจากพระสุธนจะออกตามหานางมโนห์ราเพียงลำพัง ไม่นำทหารติดตามไปด้วย พวกเหล่าพี่เลี้ยงและทหาร ซึ่งจงรักภักดีต่อพระสุธนต่างพยายามที่จะตามไปด้วย เพื่อจะคอยดูแล ป้องกัน แต่ถูกพระสุธนห้ามไว้

พี่เลี้ยงทั้งหลาย	มหาดเล็กเด็กชาย	เล่นตามสลอน	
กราบทูลบาทหงส์	พระองค์เสด็จจร	จากพระนคร	ขอตามเสด็จไป
โพรธสัตว์ศรีสห้าม	ทั้งปวงจะตาม	เข้าไปที่ไหน	
จงอยู่นครา	รักษาเวียงชัย	แล้วเอาใจใส่	ในกิจราชการ

.....

เสนาทั้งหลาย	มหาดเล็กเด็กชาย	ยังไล่ตามหลัง	
กัสน์โศกไม่ได้	ชลนัยน์ไหลหลัง	ทูลเกล้าจากวัง	แต่องค์เอกา
บริจาข้าไท	มิให้ตามไป	เวทนาหนักหนา	
บ้างรำพึงไร	บ้างให้โศกา	บ้างเซ็ดชลนา	บ้างว่าจันใจ

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 20 - 21)

การออกตามหานางของพระเอกในวรรณคดีไทยเรื่องอื่น ๆ ส่วนใหญ่พระเอกจะนำพี่เลี้ยง ทหารไปด้วย บางเรื่องอาจมีเพียงพี่เลี้ยง เช่น บทละครเรื่องอิเหนา บางเรื่องมีทั้งพี่เลี้ยง กองทหารติดตามไปด้วย เช่น บทละครเรื่องรามเกียรติ์ ลิลิตพระลอ บทละครนอกสมัยอยุธยา ตอนปลาย เรื่องสุวรรณศัลป์ เป็นต้น แม้บางเรื่องไม่มีพี่เลี้ยง กองทหารติดตาม แต่พระเอกจะมีเพื่อนร่วมเดินทาง เช่น เรื่องควี พระควีออกตามหานางจันทรสุมเหสีที่ถูกเต่าทัศประสาธลักพาไป พระควีมีพระหลวิชัยร่วมเดินทางไปด้วย โดยพระหลวิชัยใช้วทมนตร์เสกพระควีให้เป็นตุ๊กตา และนำไปใส่ยามพากันไป แต่เรื่องนางมโนห์รา พระสุธนออกติดตามหานางมโนห์ราแต่เพียงผู้เดียว ไม่มีผู้ใดติดตาม ต้องจากเหล่าพี่เลี้ยง มหาดเล็กที่เคยปรนนิบัติ รับใช้ จากเหล่าทหารที่เคยป้องกันรักษาความปลอดภัย เคยร่วมเป็นร่วมตายด้วยกัน เมื่อไปทำสงคราม การต้องจากเมืองมาตามลำพังของพระสุธนจึงนับว่าเป็นการพลัดพรากระหว่างเจ้านายกับลูกน้อง

สารัตถะของเรื่องนางมโนห์ราอีกประการหนึ่ง คือ การผจญภัย การแสดงความสามารถ ความกล้าหาญของพระเอกอันเป็นสารัตถะที่พบเสมอในวรรณคดีไทย โดยเฉพาะเรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ เช่นเดียวกับสารัตถะเรื่องการพลัดพรากดังได้กล่าวแล้ว เรื่องนางมโนห์รา พระสุธนพระเอกของเรื่องผจญภัยอันตรายต่าง ๆ ขณะเดินไปในป่าหิมพานต์เพื่อไปหานางมโนห์ราที่

เมืองไกรลาส พระสุธนได้แสดงความสามารถ ความกล้าหาญผ่านพ้นภัยต่าง ๆ มาได้จนถึงเมืองไกรลาส ดังในตอนที่พญาร้ายมากมายที่พยายามเข้ามาทำร้าย แต่พระสุธนมิได้เกรงกลัว และใช้ยาที่นางมโนห์ราให้ไว้โรยลงไป ทำใหุ้ร้ายทั้งหลายหนีหายไปหมด ดังคำประพันธ์

เสด็จถึงุร้าย อันมีมากมาย เกี่ยวก่ายกันไป
 บ้างขดพดด้วง ชูหัวไสว ตาลูกคือไฟ อยู่ในหิมวา
 บ้างทำสิงหนาท ผ่านผงดงผาด องอาจหรรษา
 ลั่นแถบแปลบแดง คั่งแสงสุริยา ยิ่งลั่นคณนา ในป่าหิมวันต์
 ุร้ายทำฤทธิ์ จบทั่วทุกทิศ อ้ออึ่งไพรสัณฑ์
 กลุ่มกัณฑ์เข้ามา ดินฟ้าเป็นควัน แทบสุธาสิ้น สนั่นหวั่นไหว
 บ้างโลดโผนมา จะเข้าเข่นฆ่า ดินฟ้าคือไฟ
 เสียงสนั่นลั่นศึก พลิ๊กเหลือใจ ทำอิทธิฤทธิ์ไกร เข้าไล่ภูมิจ
 พระยืนพิศดู เห็นพวกพลง ยืนอยู่ไม่หนี
 เห็นอายุุร้าย จะวายชีวี ทำอิทธิฤทธิ์ มะมีผงไพร
 ลางตัวพ่นพิษ ลางตัวแผลงฤทธิ์ สองดาคือไฟ
 ยกหัวแกว่งหาง วางมาแต่ไกล ตัวดำลำใหญ่ ล้วนตัวขยัน
 บ้างเล็กพืงพาน บ้างโผทะยาน บ้างพานพินกัน
 ผงกยกหัว ล้วนตัวขยัน นางสั่งไว้นั้น ว่าให้โรยยา
 จึงเสกโอสถ ปรายโปรยโรยรด เหนือลมลงมา
 ุร้ายหน่ายหนี ไม่มีในป่า พระองค์ลิลลา ิริบร้อนจรดล

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 39 - 40)

หรือตอนที่เผชิญหน้ากับช้าง 2 เชือกที่ขวางกั้นอยู่ และยักษ์ที่พยายามจะฆ่าพระสุธน พระสุธนมิได้เกรงกลัว แสดงความสามารถในการใช้ศร ฆ่าช้างและยักษ์ได้อย่างง่ายดาย ดังคำประพันธ์

สันโดยเอกา ทุรศเวทนา ในป่าพนาลัย
 ถึงพญาชชสาร อันสูงโตใหญ่ มีอยู่ในไพร ทั้งคู่สู้กัน
 กั้นกางขวางหน้า จำเพาะหิมวา ที่แคบคับขัน
 จะลัดคดลิกหนี สุดที่จรจรัด พระขึ้นศรพลัน สั่งหาญราญรอน
 ครั้นพญาชชสาร นั้นถึงแก่การ ลั่นชีพม้วยมรณ์
 ลงลั่นทั้งคู่ เพราะต้องลูกศร พระองค์จึงจร ไปไพรกันดาร
 ไปถึงยักขา คนหนึ่งมเหสี พ่วงพิพิศาล
 โดยสูงขึ้นไป เจ็ดชั่วลำตาล คูเืองมตระหง่าน เปรียบปานคีรี
 ฝ่ายพญาชชสาร อันมีฤทธา อานุภาพเรืองศรี
 ตระเวนแวนแคว้น ในแดนพนาลี ครั้นเห็นพันปี ยักยักใน
 ขุนมารร้องถาม ท่านนี้เบาความ วู่วามมาไย
 ในเนื้อมือยักษ์ ชีพจักบรรลัย รู้ฤหาไม จักวายชีวา
 เข้าในเขตเรา เนื้อหนังออเจ้า จะเป็นภักษา
 เหมือนเนื้อกวางทราย เดินกรายเข้ามา จะสิ้นชีวา ไม่มากแล้วภัย

พระตอบขุนยักษ์ ท่านอวดฤทธิ์ศักดิ์ จักยิ่งกว่าใคร
 ถ้าเราชั่วช้า จะอาฆมาไย ธนุศิลป์ชัย เราติดมือมา
 ถึงว่าเราเด็ก เปรียบเหมือนหนึ่งเหล็ก เพชรอันคมกล้า
 จักผลาญยักษ์ใหญ่ ให้ม้วยมรณา ถึงโตเท่าฟ้า จะว่าไปไย
 โตใหญ่เสียเปล่า คือตั้งภูเขา ไม่มีฤทธิ์ไกร
 เราคือเหล็กเพชร ไม่แข็งอันใด ผลาญภูเขาใหญ่ ให้เป็นผงกลี
 ขุนมารฟังฤทธิ์ เห็นเป็นวิจิตร อวดฤทธิ์ฤทธิ์
 ชื่อหังการ ยังว่าตัวดี จะม้วยเป็นผี เคี้ยวนี้แลเนา
 ช่างว่าไม่กลัว ยังจะอวดตัว ว่ามีฤทธิ์
 เงื่อกระบองเพชร ระเบิดเข้ามา เด็กเอี้ยวอดกล้า จะมาชิงชัย
 หม่อมน้อยนำกิน มนุษย์เดินดิน มันจะสู้ใคร
 จะเป็นเหยื่อยักษ์ ไม่พังกาไกล ยักษ์ขาดใจ เล่นไล่คลูกกลี
 สุธนฤทธิ์ไกร ต่อประยุทธ์ชิงชัย ด้วยมารยักษ์
 ดั่งสัวเหล็กเกาะ เข้าเจาะศิรี เพราะพระองค์มี ฤทธิ์ไกรชัยชาญ
 ราบราญมารยักษ์ ได้ฟังมากนัก มีทุกนิทาน
 ครั้นจะพรรณนา จะซ้ำป่วยการ พระแผลงศรผลาญ ขุนมารมรณา

(นางมโนहर่า เล่ม 3 หน้า 42 - 44)

หรือตอนที่บรรยายถึงป่าหิมพานต์ซึ่งมีต้นไม้ เช่น ต้นไม้ขึ้นเต็มไปหมด ภูเขา หรือ แม่น้ำที่ขวางกัน พระสุธนไม่สามารถเดินผ่านไปได้ พระสุธนได้แสดงความเชี่ยวชาญในการใช้อาวุธ ใช้ลูกศรยิงไปเกิดเป็นทาง ทำให้เดินผ่านไปได้ หรือกลายเป็นเรือสามารถข้ามแม่น้ำไปได้ ดังคำประพันธ์

ภูมินทรลินลา ถึงแถวแนวป่า พฤษภาอันใหญ่
 ต้นเบียดเบียดอัด แน่นอัดกันไป กว้างน้อยเมื่อไร นับโยชน์ประมาณ
 พฤษภานี้ แน่นเบียดเสียดสี ทิพย์ชุกกันดาร
 ทำไฉนจะไป พันไปพรพิศาล จะรู้อาการ ว่าไปถึงไหน
 เทียวเยี่ยมเสียบมา ไม่มีมรรคา ที่จะจรไป
 ทรวดองค์ลงนั่ง หุดยังหายใจ ยอกรขึ้นไหว เทพไทพฤษภา

พระตั้งสติจา ร่ายเวทเสกยา แล้วทาลูกศร
 พระองค์แผลงผลาญ ประหารราญรอน พิณาศม้วยมรณ เป็นทางกว้างไป
 ภูวนายโคลคลา ดันดันอรัญวา พฤษภาสูงใหญ่
 สัตว์ร้องอึงมี ชะนีโหยให้ โขมคฝัไพร เสียงใสแจ้วมา

ถึงป่าไผ่กรด ที่ที่ไปหมด รกชุกขัดสน
 ภูท่าสายพาน ไม่หาญรอดพัน กว้างหนาสากถ นับโยชน์โดยศร
 พระขึ้นศรชัย คำรพระทัย พันไผ่แน่นหนา
 บุญข้ากับนาง คู่สร้างกันมา เดชะโพธิญา จะแผลงศรชัย

พระแสงศรไป สนั่นหวั่นไหว คั่งฟ้าฟาดสาย
ไผ่กรดแหวกว่าง เป็นทางสบาย ไม่มีระคาย ราคีสิ่งใด

.....

เสด็จถึงบรรพต เขาทองเป็นกรด หน่อตั้งอยู่ไสว
สมเด็จพระนเรศวร ขึ้นศรแสงไป จึงบทรได้ ด้วยใจจินดา
พ้นไปจากนั้น ถึงเขากระทบบัน สนั่นโกลา
ประกายพรายพราว แวววาวเวหา เห็นสุดปัญญา ที่จะบทร

.....

พระถอดธำมรงค์ สวมศรมั่นคง พระองค์มิ่งหมาย
โอมอ่านมนตรา เสกยาทาปลาย ยกขึ้นพาดสาย แผลงพลันทันที
ด้วยเดชะบุญ หน่อพุทธรังกร จะเป็นอินสีห์
ลูกศรคาทาง ขวางกลางคีรี พระองค์จรัส เร็วรี่พ้นไป

.....

กุมารชาญชัย ครั้นค่อยคลายใจ ไปในพฤกษา
เย็นเยือกพระทัย ภูวไนยดินลา ถึงแถวคงคา ฝั่งมหานที
นี้แล้วฤไกร เทวีสิ่งไว้ ที่พระฤทธิ
ว่าแถวคงคา ขวางหน้าเจ็ดที่ ริมฝั่งวารี ไม่มีสุธา
หว่างแถวสาคร แต่ล้วนสิงขร สูงเทียมเวหา
เป็นหลั่นชั้นงอน ล้วนก้อนศิลา ต้องแสงสุริยา แลเลื่อมประพราย

.....

แต่ล้วนสิงขร ภูผาสาคร จะจรฉันใด
แม่น้ำขวางหน้า ภูผาสูงใหญ่ จะไปฉันใด เป็นทางกันดาร
ภูเขาเจ็ดชั้น มีแม่น้ำกั้น เจ็ดชั้นพิศาล
กว้างลึกสุดโสด นับโยชน์ประมาณ สุดจิตคิดอ่าน จะข้ามกลใด

.....

ยอกรขึ้นตั้ง เหนือเศียรอูดมังก์ ลีโรดมบวร
จะแสงศรข้าม แม่น้ำสาคร เดชะลูกศร เป็นนาวาทอง
บารมีสร้างไว้ ประพตเป็นไป ได้ตั้งใจปอง
พระข้ามคงคา ด้วยนาวาทอง สิ่งใดไม่ต้อง สักกิ่งเกศา
ลมเรื่อยเรื่อยพัด นาวาแล่นลัด ตัดสายชลา
เร็วคือกั้งหัน บทันพริบตา พาพระแล่นมา ถึงฝั่งบนาน
ยอกรเหนือเศียร เดชะข้าเพียร พูนเพิ่มโพธิญาณ
จะไปตามนาง คู่สร้างสมภาร ขอให้ศรผลาญ ภูผาพังลง
พระขึ้นศรชัย ถอดธำมรงค์ใส่ พระทัยจ้านง
แผลงไปพิฆาต โดยราชประสงค์ สิงขรทรุดลง เจ็ดแถวชลธาร
ภูเขาเจ็ดชั้น พังลงทั้งนั้น ด้วยศรสังหาร
ภูวนาถยาตรา ดินลาสำราญ ข้ามพ้นชลธาร เจ็ดแถววารี

เมื่อพระสุธนเดินทางไปถึงเมืองไกรลาศ พระสุธนแสดงความสามารถ ความชำนาญ ในการใช้ศร รวมทั้งความแข็งแรง พลกำลัง ความเข้มแข็งให้เป็นที่ประจักษ์เป็นที่ยอมรับ และได้ รับการยกย่องทั้งจากท้าวประทุมพระบิดาของนางมโนहरา เหล่าทหาร และเทพคาทั้งหลาย ดัง ตอนที่ท้าวประทุมได้ให้พระสุธนแผลงศรไปที่เป้าหมายที่มีสิ่งต่าง ๆ ขวางกั้น ยกธนู ศิลา ซึ่งพระ สุธนสามารถทำได้ ดังคำประพันธ์

บัดนั้นประทุมเรื่องศรี	สั่งขุนเสนี		
ให้จัดแจงทิ้งพลัน			
เอาคันดาลโดนคเจ็ดอัน	ฝังเคียงเรียงกัน		
พินันให้ห่างหว่างละวา			
ไม้มะเค็ดู่มพรถอนมา	เจ็ดอันให้หนา		
ห้าศอกสี่เหลี่ยมเท่ากัน			
เพดานศิลาเจ็ดชั้น	ทองแดงเจ็ดอัน		
เหล็กนั้นเจ็ดแผ่นอย่าคลา			
เหล็กแผลทองแดงศิลา	โดยกว้างโดยหนา		
ห้าศอกทุกสิ่งละเจ็ดอัน			
ตั้งแถวสนามเรียงรัน	เว้นว่างห่างกัน		
ชั้นละสี่ศอกออกไป			
เอาเกวียนเจ็ดเล่มเรียงไว้	ชนกรวดทรายใส่		
ในเกวียนจนเต็มยาวนาน			
เสนาทำตามโองการ	แล้วทูลภูบาล		
ประทุมราชราชา			
พระองค์ทรงฟังเสนา	จึงมีวาจา		
ว่าแก่สุธนกุมาร			
เจ้าผู้เรื่องฤทธิ์ชัยชาญ	ศาสตราชำนาญ		
แผลงผลาญให้โลกลือชา			
ไว้ศปปรากฏโลกา	ทุกเทพเทวา		
จะมาสรรเสริญเยินยง			
สุธนกุมาร	รับพระโองการ	กราบกรานบิตุรงค์	
แล้วเสด็จไป	พระทัยประสงค์	จะแผลงฤทธิ์รงค์	ท่ามกลางเทวา
พระตั้งอุชิฐฐาน	เดชะสมภาร	โพธิญาณสร้างมา	
จะตำแดงเดช	เทวศพร้อมหน้า	ให้เรื่องเดชา	ตั้งข้าจำนง
แล้วขึ้นศรชัย	บ้ายพระพักตร์ไป	พระทัยประสงค์	
แผลงไปพิฆาต	โดยราชจำนง	ยับยู่หยุดยง	ระยำทำลาย
ตำเนียงสนั่น	เสียงบันลือลั่น	ตั้งฟ้าฟาดสาย	
ทองแดงเหล็กหนา	ศิลาเรียงราย	ทั้งเกวียนกรวดทราย	กระจายไม่คง

กำลังลูกศร ยังเขาสุเมรุธร สิงขรทรุดลง
 ไม่ต้านทานได้ บรรลัยมุขผง ลูกศรคั่นคง เข้าแล่งทันใจ
 เอ็กเกริกโกลา สะเทือนเวหา สุธาหวั่นไหว
 ผุ่งเทพเทวา มาพร้อมอวยชัย สรรเสริญท้าวไท ฉัตรธงบูชา
 ชาววิชาธร ยอบเคียรยอกร ขึ้นเหนือเอกา
 เกรงเดชฤทธิ์ธม สุธรรราชา ตำแดงเคชา หน้าธารกำนัล
 ประทุมราชา ได้เห็นศกดา ฤทธาเขยขวัญ
 ยังมีเสน่ห์หา ลีลาด้วยพลัน ประครองรับขวัญ สวมกอดกุมาร
 เจ้าผู้เรืองฤทธิ์ ศาสตร์ประสิทธิ์ ด้วยสรเพลงผลาญ
 จะให้ปรากฏ ลือยศกุมาร เทพชมสมภาร ยิ่งยิ่งขึ้นไป
 ยังศิลป์ธนู คั่นหนึ่งอันอยู่ สำหรับกรงไกร
 บรูษพันหนึ่ง จึงยกขึ้นไหว บิดาจะใคร่ ให้โลกเลื่องลือ
 เจ้าฤทธิแรง ยกขึ้นตำแดง ยังได้แลฤ
 ถ้ายกศิลป์ไหว เทพไทจะลือ ประนอนนับถือ ทั่วโลกโลกา
 สุธรรภูธร น้อมเคียรยอกร รับพระบัญชา
 มิได้ย่อท้อ จะขออาสา ตามแต่บิดา ประสงค์สิ่งไร
 ทูลแล้วประนม น้อมเคียรบังคม เข้ายกศิลป์ชัย
 เสี่ยงเอาบารมี เป็นที่อาศัย ยกศรีขึ้นได้ ตั้งใจจินดา

ประทุมราชา มีความเสน่ห์หา ปรีดาแจ่มใส
 แล้วมีพจนารถ ประภาษตรีสไป แทนศिलाใหญ่ อยู่ในนครา
 จะยกผยผัน คนถ้วนถึงพัน จึงจะเคลื่อนคลาย
 ถ้าเจ้ายกได้ ตั้งใจปรารถนา ผุ่งเทพเทวา จะสาธุการ
 สุธรรประนม ยอกรบังคม รับพจมาน
 เห็นแทนศिला อันหนาพิศาล สมเด็จพระบาล ดำเนินเข้าไป

กรันอธิษฐาน แล้วมิได้นาน ยืนขึ้นทันใด
 โอบอุ้มศिला อันหนากว้างใหญ่ ยกชูขึ้นได้ เทียวไปเทียวมา
 (นางมโนห์รา เล่ม 4 หน้า 25 - 30)

ตัวละครและลักษณะนิสัยของตัวละคร

ตัวละคร (Character) คือ ผู้มีบทบาทในเรื่อง (กุหลาบ มลลิกะมาศ, 2538, หน้า 111) โดยเป็นผู้รับบทบาท แสดงพฤติกรรมตามเหตุการณ์ในเรื่อง หรือเป็นผู้ที่ได้รับผลจากเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นตามโครงเรื่องที่กำหนดไว้ (อุดม หนูทอง, 2523, หน้า 118) หรือเป็นผู้ที่ทำให้เรื่องดำเนินไปตั้งแต่ต้นเรื่องจนจบเรื่อง ผู้แต่งสร้างขึ้นตามความคิด จินตนาการของผู้แต่งโดยให้สอดคล้องกับโครงเรื่องที่กำหนดไว้ในด้านพฤติกรรมและหน้าที่ของตัวละครแต่ละตัว (นันทิทยา ลำฉนวน, 2531, หน้า 139)

ตัวละครเป็นบุคคลที่ผู้แต่งสมมุติขึ้นในงานเขียนของเขาทั้งที่เป็นหนังสือเรียงร้อย บทละคร นิทาน นิยาย กวีนิพนธ์ โดยผู้แต่งจะวาดตัวละครให้สอดคล้องกับเนื้อเรื่อง ฉาก และจุดมุ่งหมายของผู้แต่ง ตัวละครอาจเป็นคน สัตว์ ต้นไม้ ดอกไม้ สิ่งของ หรือสิ่งอื่น ๆ เช่น หยกน้ำ เป็นต้นสรุปแล้วตัวละครจะเป็นอะไรก็ได้ แต่ต้องมีพฤติกรรมและความรู้สึกนึกคิดอย่างคน ตัวละครที่เป็นมนุษย์อาจเหมือนมนุษย์จริง ๆ แต่ต้องไม่ใช่มนุษย์จริงคนใดคนหนึ่ง มิฉะนั้นจะกลายเป็นคนจริง ๆ ในจดหมายเหตุ ในชีวประวัติ หรือในประวัติศาสตร์ พงศาวดารไป (นันททัทยา ลำดวง, 2531, หน้า 139) ตัวละครบางครั้งก็เหมือนชีวิตจริง บางครั้งก็เหลือเชื่อ หรือเป็นไปได้ หรือเป็นผู้ที่หาได้ยาก บางครั้งก็อาจเป็นเทวดา นางฟ้า เทพเจ้า ผี วิญญาณ ปีศาจ ซึ่งก็สุดแท้แต่ผู้แต่งจะวาดไปตามมโนภาพตามที่ตั้งจุดหมายไว้ (สิทธา พินิจภูวดล และ นิตยา กาญจนวรรณ 2520, หน้า 31)

การศึกษาตัวละครจะทำให้ผู้อ่านเข้าใจแก่นเรื่อง และมองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างโครงเรื่องกับตัวละครว่ามีความเกี่ยวเนื่องกันอย่างไร ถ้าตัวละครมีลักษณะสมเหตุสมผล จะทำให้คุณค่าของวรรณคดีนั้น ๆ เค้นขึ้น แม้เนื้อเรื่องจะโลดโผนพิสดาร ตัวละครมีลักษณะเหลือเชื่อ ผู้แต่งก็ต้องสร้างเหตุการณ์ในเรื่องให้มีเหตุผลพอที่จะให้เป็นไปได้ ถ้าผู้แต่งไม่สามารถสร้างความสมดุลระหว่างเนื้อเรื่องกับตัวละคร เรื่องนั้น ๆ อาจขาดความสมจริง ทำให้มีคุณค่าน้อยลงได้ (สุวรรณา เกรียงไกรเพชร, 2518, หน้า 198 - 199)

กุหลาบ มลลิกะมาส (2538, หน้า 111 - 112) กล่าวว่าในด้านศิลปการแต่ง ตัวละครในเรื่องมีความสัมพันธ์กับผู้แต่งอย่างยิ่ง คือผู้แต่งเป็น “ผู้สร้าง” ตัวละครในเรื่องอย่างแท้จริง โดยเป็นผู้ให้ชื่อ กำหนดรูปร่าง หน้าตา เพศ วัย กำหนดนิสัยใจคอ บุคลิกภาพ กำหนดบทบาท และกำหนดแม้แต่โชคชะตาให้ตัวละครนั้น ๆ จึงเท่ากับผู้แต่งทำให้ตัวละครมีตัวตน มีชีวิตอย่างแท้จริง จนผู้อ่านรักหรือชัง สงสาร เห็นใจตัวละครเหล่านั้น

ตัวละครในวรรณคดีไทย โดยเฉพาะวรรณคดีประเภทนิทานชาดกนั้น จะมีทั้งตัวละครที่เป็นมนุษย์และอมมนุษย์¹ ลักษณะตัวละครมักจะแยกออกให้เห็นอย่างชัดเจนเป็น 2 ฝ่าย คือ ตัวละครฝ่ายดีและฝ่ายชั่ว ซึ่งเป็นลักษณะการสร้างตัวละครในวรรณคดีไทยโบราณ โดยตัวละครฝ่ายดี คือ พระเอก นางเอก และตัวละครที่เป็นฝ่ายพระเอก นางเอก เป็นผู้ประพฤติปฏิบัติในทางที่ดี มีคุณธรรม ไม่ทำความชั่ว มีเมตตา ช่วยเหลือตัวละครอื่น ๆ ส่วนตัวละครฝ่ายชั่ว คือ ตัวละครที่เป็นปฏิปักษ์กับพระเอก นางเอก เป็นผู้ประพฤติปฏิบัติในทางชั่วร้าย อาจมีนิสัยอิจฉา ริษยา อาฆาต พยาบาท มักมากในกามคุณ ตัวละครฝ่ายชั่วจะทำให้พระเอก นางเอกของเรื่องประสบปัญหา อุปสรรค ความทุกข์ ความเดือดร้อน ความเศร้าโศก แต่ในที่สุดของเรื่องตัวละครฝ่ายชั่วยุก็จะเป็นฝ่ายพ่ายแพ้แก่พระเอก นางเอก หรือตัวละครฝ่ายดี

¹ อมมนุษย์ในที่นี้หมายถึงตัวละครที่ไม่ใช่มนุษย์ แต่เป็นตัวละครประเภทพระอินทร์ เทวดา ยักษ์ ครุฑ นาค วิชชาธร หรือสัตว์ต่าง ๆ

ตัวละครที่เป็นมนุษย์ในเรื่องนางมโนห์รา มีดังนี้คือ

ท้าวอาทิตย์วงศ์

นางจันทร์เทวี

พระสุธน

พรานบุญ

บุโรหิต

ฤๅษี

ตัวละครที่เป็นอมมนุษย์ในเรื่องนางมโนห์รา มีดังนี้คือ

ท้าวประทุม

นางจันทกินรี

นางมโนห์รา

พี่ทังหกของนางมโนห์รา

พญานาคชมพูจิตร

พระอินทร์

ยักษ์

เนื่องจากตัวละครแต่ละตัวมีบทบาทและความสำคัญไม่เท่ากัน ดังนั้นผู้วิจัยจะศึกษาวิเคราะห์เฉพาะตัวละครที่มีความสำคัญต่อเรื่อง ดังนี้คือ ตัวละครที่เป็นมนุษย์ กล่าวถึง พระสุธน ท้าวอาทิตย์วงศ์ พรานบุญ บุโรหิต ตัวละครที่เป็นอมมนุษย์จะกล่าวถึง นางมโนห์รา

1. ตัวละครที่เป็นมนุษย์

พระสุธน

พระสุธนเป็นตัวละครเอกของเรื่อง มีบทบาทสำคัญตั้งแต่ต้นเรื่องจนจบเรื่อง เหตุการณ์สำคัญ ๆ ในเรื่องเกิดขึ้นเนื่องจากบทบาทพฤติกรรมของพระสุธนทั้งสิ้น

พระสุธนเป็นโอรสของท้าวอาทิตย์วงศ์ กษัตริย์ผู้ครองเมืองอูรราชและนางจันทร์เทวี ลักษณะของพระสุธนเป็นไปตามแบบตัวเอกในนิทานชาดก คือ เป็นพระโพธิสัตว์จุติลงมา เพื่อบำเพ็ญบารมีตามคติทางพระพุทธศาสนา เมื่อพระสุธนจะเกิดนางจันทร์เทวีพระมารดาเกิดความฝันประหลาดตามลักษณะของผู้มีบุญบารมี ดังคำประพันธ์

อันนางกษัตริย์	มีจรียาวัตร	ตั้งต่ออุเบกขา	
โพธิสัตว์ปฏิสนธิ์	ในชนครรภา	องค์อรชยา	นิมิตอัศจรรย์
ในฝันนั้นว่า	มีเทพเทวา	ฤทธาเข้มขัน	
อุ้มแก้วกัลยา	ไปป่าหิมวันต์	วางอรแจ่มจันทร์	เหนือแท่นมณี
แล้วว่าเขาวมาลย์	ได้ทรงคชสาร	เผือกผู้ผ่องศรี	
ไปเที่ยวชมไพร	สระใหญ่อันมี	ในฝันเทวี	ได้ดอกนุชบัน
พญาข้างทรงไจรี	นางรับเอาไว้	ในลักษณะฝัน	
ยินดีพระทัย	ด้วยได้สำคัญ	นิมิตอัศจรรย์	ในราชราตรี

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 3 บรรทัด 1 - 7)

พระสุธนเป็นผู้มีบุญบารมีอย่างยิ่ง จากเนื้อเรื่องเห็นได้จากเหตุการณ์ในเรื่องที่เกิดขึ้น มีขุมทรัพย์เกิดขึ้นในเมืองอุดรปัญญา ทั้งตอนที่พระสุธนยังอยู่ในครรภ์ของนางจันทร์เทวี และเมื่อเกิดแล้ว อันแสดงถึงความเป็นผู้มีบุญบารมี

เพลาคืนนี้	ขุมทรัพย์ศุคมี	สัมมนคร
ไปพรบ้านพลเมือง	ลือเลื่องขจร	แต่กาลปางก่อน
		บ่อนเห็นมี

.....

ครั้นแก่จะใกล้ตลอด	เจ็บอืดอดในราตรี
ยามดีได้ฤกษ์ดี	พระโคมศรีประสูติมา
เป็นชายโฉมโฉไล	พัคตร์ส่องใสคือจันทร์
ขุมทองศุคขึ้นมา	สัมมนปราบุญกุมาร
เอิกเกริกทั้งวังใน	ยอกรไหว้ชมสมภาร
เดชะโพธิญาณ	พระกุมารบำเพ็ญมา

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 4 - 5, 6)

ด้านรูปร่าง หน้าตา บุคลิก พระสุธนมีรูปร่าง บุคลิกดีตามแบบพระเอกในอุดมคติของวรรณคดีไทยโดยทั่วไป ความงามของพระสุธนเห็นได้ชัดตั้งแต่ยังเป็นทารกเพิ่งประสูติ “เป็นชายโฉมโฉไล พักตร์ส่องใสคือจันทร์” (นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 6) และเมื่อเติบโตเป็นชายหนุ่มมีความงามเปรียบได้กับความงามของเทวดา ดังคำพูดของพรานบุญที่กล่าวชมความงามของพระสุธนให้นางมโนห์ราฟัง

พระองค์เจ้านั้น	ทรงอรสีสัน	เทพไม่ปูนปาน
มีฤทธิ์เกรียงไกร	ศิลป์ชัยศรศลาญ	โลกไม่ด้านทาน
		ต่อติดฤทธิรงค์

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 37 - 38)

หรือในตอนที่พระสุธนเดินทางไปถึงเมืองไกรลาส นางสาวใช้ที่ถือหมอน้ำไปถึงเป็นคนสุดท้ายกล่าวชมความงามของพระสุธนให้นางมโนห์ราฟัง ดังคำประพันธ์

รูปโฉมประโลมโลกา	ยิ่งเทพเทวา
ผิวพรรณพัคตราแจ่มจันทร์	
คมขำล้ำโลกหลากครัน	มือถือพระขรรค์
ธนูศิลป์ศรศาสตรา	

(นางมโนห์รา เล่ม 4 หน้า 5 บรรทัด 7 - 8)

หรือในตอนที่พระสุธนพบกับนางมโนห์รา นางสาวใช้ของนางมโนห์ราต่างชมความงามของพระสุธนและแสดงกิริยาอาการต่าง ๆ ที่แสดงถึงความพึงพอใจในรูปโฉมของพระสุธน

สาวศรีช้ายชวา	ชมโฉมราชา	ลักษณะสีสัน
ทรงสมกลมกล่อม	ไพร่พร้อมครบครัน	สะกิดเพื่อนกัน
		กระซิบเจรจา

* คำนี้น่าจะเป็นคำว่า “เพียบ” เพื่อให้เข้ากับเนื้อความ

มนุษย์ก็จริง พระทรงยัง อย่างยอดเยี่ยม
 ถึงเทพในสวรรค์ ทุกชั้นเทวา ถึงมณานา เช่นนี้ไม่มี
 พี่เลี้ยงสาวใช้ หมอบกลาดคายไป ตามได้พฤกษา
 พलगพิศดुकค์ ชมทรงพันปี ทั้งพวกนารี มีได้พริบตา
 บุคเห็นพระองค์ เบือนพักตร์ไปตรง พอสนับนยา
 ทำที่กระบวน นำชวนเสนาหา ชม้อยช้อยตา ขำเลื่องเหลือบไป
 ลางนางทำอาย ขยับขยาย คลายผ้าห่มใหม่
 ที่ยิ้มยิ้มแกม แยมแยมละไม ดั่งหนึ่งจะใคร่ ขวนให้พาที
 อันนางสาวใช้ ไม่ซ้วกลัวใจ มิใช่พอดี
 ยิ่งนางพี่เลี้ยง พี่เลี้ยงข้างที่ กระเบียดกระเสียดสี พอดีเมื่อไร
 บ้างตั้งใจพิศ บ้างนึกในจิต บ้างคิดในใจ
 กระช้อยกระชด ปลดผ้าจากไหล่ ออกให้เห็นกาย ฤทัยวาทาย
 อันน้ำใจไซร์ ที่ตั้งจะให้ ผูกพันมั่นหมาย
 ไซ้ซ้วตัวดี ล้วนมีแบบคาย กระบวนชวนชาย ขยายขอบกล
 (นางมโนห์รา เล่ม 4 หน้า 18 - 20)

ด้านความรู้ ความสามารถ ความชำนาญในการต่อสู้ พระสุธนมีความรู้ในศิลปศาสตร์
 ที่ทรงเรียนกับอาจารย์จนมีความรู้ ความเชี่ยวชาญทั้งด้านคัมภีร์ไตรเพท ประวัติศาสตร์ พงศาวดาร
 และด้านการใช้อาวุธ

ท้าวเรียนศิลปศาสตร์	ชาญฉลาดเลิศขยัน
ได้ครบจบทุกอัน	แสนโกฏินั้นไม่ด้านทาน
เรียนรู้ครุวิเศษ	จบไตรเพทพงศาวดาร
ธนูศรแผลงผลาญ	ได้เชี่ยวชาญชำนาญใน

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 9 บรรทัด 5 - 7)

ความสามารถ ความชำนาญในการใช้อาวุธโดยเฉพาะธนู รวมทั้งลักษณะนิสัยกล้า
 หาญของพระสุธนเห็นได้ชัดเจนในตอนที่พระสุธนตามนางมโนห์รา ขณะเดินในป่าพระสุธนสามารถ
 ต่อสู้กับยักษ์ สัตว์ร้าย และกำจัดสิ่งกีดขวางต่าง ๆ ได้จนสามารถไปถึงเมืองไกรลาสพบกับนาง
 มโนห์รา ดังในตอนพระสุธนเผชิญหน้ากับยักษ์ พระสุธนมิได้เกรงกลัว พุดได้ตอบ เข้าต่อสู้กับ
 ยักษ์อย่างกล้าหาญ และฆ่ายักษ์ตายด้วยความเชี่ยวชาญด้านการยิงธนู ดังคำประพันธ์

ไปถึงยักษ์	ตนหนึ่งมีมา	พ่วงพิพิศาล
โดยสูงขึ้นไป	เจ็ดชั่วดำตาล	ดูล้อมตระหง่าน
ฝ่ายพญายักษ์	อันมีฤทธา	อานุภาพเรืองศรี
ตระเวนแวนแคว้น	ในแดนพนาลี	ครั้นเห็นพันปี
		ยักษ์นึกใน

ขุนมารร้องถาม ท่านนี้เบาความ ว่าความมาไย
 ในเนื้อมือยักษ์ ชีพจักรบรรลย์ รู้ฤหาไม้ จักวายชีวา
 เข้าในเขตเรา เนื้อหนังอเจ้า จะเป็นภักษา
 เหมือนเนื้อกวางทราย เดินกรายเข้ามา จะสิ้นชีวา ไม่มากล้วย
 พระตอบขุนยักษ์ ท่านอวดฤทธิ์ศักดิ์ จักยิ่งกว่าใคร
 ถ้าเราชั่วช้า จะอาจมาไย ธนุศิลป์ชัย เราคิดมือมา
 ถึงว่าเราเด็ก เปรียบเหมือนหนึ่งเหล็ก เพชรอันคมกล้า
 จักผลาญยักษ์ใหญ่ ให้ม้วยมรณา ถึงโตเท่าฟ้า จะว่าไปไย
 โตใหญ่เสียเปล่า คือตั้งภูเขา ไม่มีฤทธิ์ไกร
 เราคือเหล็กเพชร ไม่เข็ดอันใด ผลาญภูเขาใหญ่ ให้เป็นผงคลี
 ขุนมารฟังฤทธิ์ เห็นเป็นวิจิตร อวดอิทธิฤทธิ์
 ชือหังการ ยังว่าตัวดี จะม้วยเป็นผี เคียวนี้เสนา
 ช่างจะไม่กลัว ยังจะอวดตัว ว่ามีฤทธา
 เจ้ากระบองเพชร ระวังเข้ามา เด็กเอ๋ยอวดกล้า จะมาชิงชัย
 หนุ่มน้อยนักิน มนุษย์เดินดิน มันจะสู้ใคร
 จะเป็นเหยื่อยักษ์ ไม่พักหาไกล ยักขาขัดใจ แล่นไล่ตลกคลี
 สุรณฤทธิ์ไกร ต่อประยุทธ์ชิงชัย ด้วยมารักษ์
 คั่งสิ่วเหล็กเถาะ เข้าเจาะคี่รี เพราะพระองค์มี ฤทธิ์ไกรชัยชาญ
 ราบราญมารักษ์ ได้ฟังมากนัก มีทุกนิทาน
 ครั้นจะพรรณนา จะซ้ำป่วยการ พระแผลงศรผลาญ ขุนมารมรณา
 (นางมโนहर่า เล่ม 3 หน้า 42 - 44)

นอกจากความรู้ด้านไครเทพ ประวัติศาสตร์ พงศาวดาร ความชำนาญในการใช้อาวุธ ความสามารถในการต่อสู้แล้ว พระสุรณยังมีความรู้ด้านภาษาสัตว์ สามารถฟังสัตว์พูดได้รู้เรื่อง ดังในตอนที่พระสุรณปีนขึ้นไปบนต้นไม้ใหญ่ซึ่งเป็นรังของพญายักษ์ พระสุรณได้ยินพญายักษ์พูดกันถึงการไปเมืองไกรลาส

สุรณกุมาร นั่งปลงปัญญา ในไตรลักษณญาณ
 เห็นทุกข์เห็นภัย ในวิภูสงสาร แล้วยิ่งสำราญ คอยดูศฤณี
 ยามเย็นรอนรอน สุบรรณบินว่อน มานอนพฤณี
 พระจึงแต่งองค์ มันคงจงดี เพลาราตรี ภูมิขึ้นไป
 แสนยากสากล พฤณีมีต้น ใหญ่ยิ่งกว่าใหญ่
 ค่อยหน่วงพระกาย ปีนร้ายขึ้นไป พระเสโทไหล ลงโชมกายา
 ขึ้นได้ถึงรัง แอบองค์ทรงนั่ง แฝงฟังปีภษา
 ได้รู้ในที สฤณีเจรจา ทราบพระอุรา ลั่นสารพัน
 ว่าวันพรุ่งนี้ ไกรลาสกรุงศรี มีการทำขวัญ
 พระราชธิดา ราชาทรงธรรม พญานกชวนกัน จะไปบุรี

พระแจ้งกิจจา ด้วยรู้ภาษา พญาปักษี
 จึงแอบอาศัย ในรังสกุณี เหม็นสาบสุคติ จะกลั่นทนทาน
 (นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 58 - 59)

ด้วยความรู้ด้านนี้จึงเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อพระสุธน ทำให้พระสุธนสามารถไปถึงเมืองไกรลาศได้ และได้พบนางมโนห์ราตามความตั้งใจ นับว่าเป็นกลวิธีการสร้างตัวละครของผู้แต่งที่ทำให้เรื่องดำเนินไปได้อย่างสมเหตุสมผล

พระสุธนจัดได้ว่าเป็นผู้มีความมานะ เพียรพยายาม อุตสาหะ อุตสาหอย่างยิ่ง เห็นได้จากการติดตามนางมโนห์รา เดินทางในป่า ฝ่าฟันอันตรายต่าง ๆ ประสบความทุกข์ ความโศกเศร้า ความลำบาก ความเจ็บปวดเป็นเวลานานถึงเจ็ดปี เจ็ดเดือน เจ็ดวัน จนบรรลุความประสงค์ถึงเมืองไกรลาศพบนางมโนห์รา และด้วยที่พระสุธนเป็นพระชาติหนึ่งของพระโพธิสัตว์ การบำเพ็ญความเพียรในการตามหานางมโนห์รา จึงเป็นการสะสมบุญบารมีเพื่อให้อำนาจสำเร็จพระโพธิญาณ อันแสดงถึงความตั้งใจ ความมุ่งมั่น ไม่ย่อท้อของพระสุธน

มาจากปรารค์ศรี มาได้เจ็ดปี เจ็ดเดือนเจ็ดวัน
 โอ้พระชนนี นำที่โศกศัลย์ คอยนับคืนวัน เพลารাত্রี

หิมวาป่าชฎ แสนยากสาหัส อดส่ำเซเซซัง
 มาได้ใกล้ถึง รำพึงถอยหลัง เช่นนี้มีบ้าง อยู่ฤว่าไร
 เพียรมาหลายปี จนถึงเพียงนี้ จะกลับไปไหน
 พระเจ้าทั้งปวง ที่ล่วงลับไป เพราะเพียรจึงได้ สำเร็จโพธิญาณ
 นีมาตามนาง เป็นองค์คู่สร้าง ร่วมจิตพิชฐาน
 หวังเอาประโยชน์ พระโพธิญาณ จึงทนทรมาณ สู้ตายหมายมา
 ตามมาทั้งนี้ เพราะประเวณี ดอกฤาสีว่า
 สิหมายผูกพัน ลัพพัญญา ในกายภาคหน้า จะมาท้อไย

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 59, 61 - 62)

พระสุธนเป็นบุตรที่ดี มีความกตัญญูกตเวทีต่อท้าวอาทิตย์วงศ์และนางจันทร์เทวี ผู้เป็นพระบิดา พระมารดา พระสุธนเชื่อฟัง กระทำตามคำสั่งของท้าวอาทิตย์วงศ์ ดังในตอนที่ ท้าวอาทิตย์วงศ์สั่งให้พระสุธนยกกองทัพออกจากเมืองเพื่อไปต่อสู้กับกองทัพเมืองนันทราช ทั้ง ๆ ที่พระสุธนเพิ่งจะแต่งงานกับนางมโนห์รา กำลังอยู่ในระยะที่เรียกว่า “ข้าวใหม่ปลามัน” แต่พระสุธนก็มีได้รั้งรอ เต็มใจปฏิบัติตามคำสั่งทันที ทั้งนี้ก็ด้วยความรัก ความเคารพ ความกตัญญูที่มีต่อท้าวอาทิตย์วงศ์ รวมทั้งความรับผิดชอบต่อหน้าที่ในฐานะโอรสของกษัตริย์ผู้ครองเมืองที่จะต้องเป็นผู้นำทัพเข้าต่อสู้ชิงชัยกับข้าศึกศัตรู

สุธนกุมาร ครั้นได้ทราบสาร โองการประสงค์
 ขึ้นฝ่าบิตุเรศ น้อมเกศเกล้าลง อาทิตย์บิดรงค์ มีพระบัญชา
 ตรีสแก่กุมาร ลูกรักสงสาร ที่ยอดเสน่หา
 ชึ่งราชการศึก เหมอีกเข้ามา ลูกเอ๋ยบิดา คำริพระทัย

จักให้เสนา กุมพลอาสา ยกกองทัพใหญ่
 เป็นแต่ขุนนาง ไม่วางพระทัย เพียงพล้ำทำให้ ศึกได้ท่วงที
 จะเสียดเกียรติยศ เราข้อมปรากฏ ฤทธิไกรเรื่องศรี
 จำบุกรุกราน หักหาญอย่า อย่าให้เสียที ไพร่ทั้งปวง
 บิดาจะให้ กุมารชาญชัย ยกพยุห้ทัพหลวง
 เสด็จไปกำกับ กองทัพทั้งปวง พระลูกคั่งดวง ชีวิตบิดา
 เร่งไปจัดการ เกณฑ์พลทหาร อย่าได้อยู่ช้า
 สุทรนุจร ยอกรวันทา รับพระบัญชา ออกมาทันใด
 ข้าเฝ้าทั้งปวง เสนาข้าหลวง ผู้น้อยผู้ใหญ่
 รับพระโองการ ผู้ผ่านภพไตร บังคมภูวไนย คลาไคลออกมา
 เร่งเกณฑ์กองทัพ พลรบครบสรรพ พลหมู่อาสา
 พลหอกพลดาบ กำซาบปืนยา พลข้างพลม้า พลรถพจร
 เร่งรัดกะเกณฑ์ ແหลนหลาวจ้าวเขน ตั้งโลโตมร
 พร้อมทุกหมวดหมู่ ธนูศิลป์ศร สุทรนุจร เข้าสู่ปราศรัย

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 13 - 15)

พระสุทรรัก กตัญญูต่อท้าวอาทิตย์วงศ์และนางจันทร์เทวี ในความคิด จิตสำนึกของ
 พระสุทรคิดที่จะตอบแทนบุญคุณท้าวอาทิตย์วงศ์และนางจันทร์เทวีอยู่ตลอดเวลา แม้ขณะเดินอยู่
 ในป่าต้องประสบอันตราย ความทุกข์ ความทรมาน ดังคำประพันธ์

ถ้าอยู่บุรี ปรนนิบัติธูลี ชนนีบิดา
 เป็นผลแก่ตัว ไปชั่วกัลปา จะมีดีกว่า มาตามกระษัตริ

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 60 - 61)

ความรัก ความกตัญญูของพระสุทรที่แสดงออก เห็นได้ชัดเจนในกรณีที่มีต่อนาง
 จันทร์เทวี พระสุทรคิดถึงนางจันทร์เทวีอยู่ตลอดเวลา แม้ในยามอยู่ร่วมกับนางมโนห์ราอย่างมีความ
 สุขในเมืองไกรลาส พระสุทรหวนคิดถึงนางจันทร์เทวี และจะกลับไปหา

อยู่จำเนียรมา ราตรีนิทรา บรรทมหลับไหล
 ที่ในไสยาสน์ เหนืออาสน์อำไพ กุมารชาญชัย ฝันในนิทรา
 คิดถึงชนนี ไอปานฉะนี้ จะให้ไยหนา
 จะทุกข์โทมใน รำไรโศกา ด้วยลูกเสนาหา ว่าข้าหายไป
 แต่จากชนนี มาได้หลายปี ปานฉะนี้เป็นไฉน
 พระโรคโรคา บีฑาฉันใด จะชুবตรอมใจ เห็นไม่สมดี
 ยิ่งนึกครึกไป อกเอ๋ยฉันใด เป็นได้เช่นนี้
 คิดผิดหนักหนา ถือว่าตัวดี มาร์กสตรี ยิ่งกว่ามารดา
 รักเมียกว่าแม่ ได้แก่ลูกแล สมคำท่านว่า
 พ่อแม่เกิดหัว จนตัวใหญ่มา มิได้นำพา มาฆเมียไป

อันบุตรภรรยา ไม่ม้วยมรณา พอหาได้ใหม่
 ถ้าว่าชีวิต ขนนิบรลย์ จะเอาผู้ใด มาเป็นมารดา
 อันอันหาได้ พ่อแม่นี้ไสร หายากหนักหนา
 ปานนี้เป็นไฉน ไม่ทราบวิญญา ยิ่งให้โศกา สะอื้นหนักไป

.....
 เพลารุ่งเช้า จะขึ้นไปเฝ้า ปิ่นเกล้าบาทศรี
 ชูบตรอมผอมลง จะปลงชีวิต ไม่รู้ว่าพี่ พบองค์นงคราญ

(นางมโนห์รา เล่ม 4 หน้า 40, 43)

แม้ว่าพระสุธนเป็นลูกที่ตี รัก เคารพ กตัญญูต่อท้าวอาทิตย์วงศ์และนางจันทร์เทวี แต่ด้วยวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์ราเรื่องนี้ ผู้ประพันธ์เป็นกวีชาวบ้าน จึงมีลักษณะที่ แสดงความเป็นชาวบ้าน จึงสร้างพระสุธนให้ขาดความยับยั้ง ใช้อำพุดที่ไม่เหมาะสม คำพุดแบบ พื้นบ้านที่มีได้กลั่นกรองให้สุภาพ ดังในตอนที่พระสุธนรู้จากนางจันทร์เทวีว่าท้าวอาทิตย์วงศ์เป็น ต้นเหตุให้นางมโนห์ราต้องหนีไป พระสุธนโกรธ และพุดจาพาดพิง ก้าวร้าว ต่อว่าท้าวอาทิตย์ วงศ์ ซึ่งเป็นคำพุดที่ไม่เหมาะสม ไม่สมควรที่ผู้เป็นบุตรจะกล่าววาบิดา ดังคำประพันธ์

อนิจจบิดุเรศ ข่างไม่สังเวช เลยทีเดียวนา
 ไม่คิดแก่นาง จะล้างชีวา จะคิดลูกยา นี้บ้างไม่มี
 ถึงได้ชั่วช้า สามีภริยา ภริมย์สมศรี
 ต่างนอกว่าชั่ว เจ้าตัวว่าดี เป็นประเพณี มีท้าวบ้านเมือง
 ถึงกระไรก็ดี ไม่เห็นแกชี่ คิดแก้ผ้าเหลือง
 ฤาหนึ่งจะว่า โกรธาขัดเคือง สิ่งใดในเบื้อง พระบาทบิดา
 ถึงกระนั้นก็ดี ก็ไม่ควรที่ เอนางไปฆ่า
 จะไปได้สั่ง ไว้ด้วยหนักหนา (ลบเลื่อน).... ฟังพาวางใจ
 แล้วยังทูลฝาก ช้ำช้ำซากซาก อีกเท่าไหนไหน
 ไซ้จะเบาความ ว่ามวังไป ย่อมวางพระทัย จึงได้ลีลา
 ไปทัพเสียทัพ แดกถอยย่อยยับ เล่าเถิดไม่ว่า
 โทษถึงชีวิต เพราะผิดหนักหนา เอาเมียไปฆ่า ให้สาแก่ใจ
 ยกไปย่ำยี ข้าศึกแตกหนี ขอมมีที่ไหน
 ควรได้ลูกเมีย กลับเสียเข้าไป จะไม่น้อยใจ ออกใคร่ดี
 หากว่าบิดุเรศ จึงดูบังเหตุ ทำได้เช่นนี้
 ถ้าอื่นออกไป ที่ไหนอีกมี จักเป็นฐิติ ไม่ทันพริบตา

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 12 - 14)

ในด้านความเป็นสามี พระสุธนเป็นสามีที่ดี รักเดียวใจเดียว เมื่อนางมโนห์ราหนี จากไปเมืองไกรลาส พระสุธนออกติดตามทั้ง ๆ ที่ในฐานะพระโอรส พระสุธนสามารถมีมเหสีได้ อีกหลายคน แต่พระสุธนมีใจรักแต่นางมโนห์ราเพียงคนเดียว

เพราะรักมเหสี ดั่งไว้กระษัตริ ไม่มีที่หา
 สูตายตามติด ไม่คิดชีวา แสนจะทรมา มาน้อยเมื่อไร

เอาไม่พอที่ นางเอาตัวนี้ จะมีเมียใหม่
ใช้สิ้นกระษัตริ์ เท่านั้นเมื่อไร จะมาบรรลย์ เสียในหิมวา
(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 80 บรรทัด 8 - 9)

ความรักของพระสุธนที่มีต่อนางมโนห์ราเห็นได้จากตอนที่พระสุธนรู้จากนางจันทร์
เทวีว่านางมโนห์ราหนีไป พระสุธนโศกเศร้า ร้องไห้ เสียใจ

กุมารชาอุชย ครั้นแจ้งแถลงไข พระทัยวามหาย
ดั่งใครมาฟาด เสียรขาดจากกาย เพียงชีพจักวาย ชีวันบรรลย์
อัคอันตันเดือด พระพักตร์ผิวเผือด ป้ำมเลือดตาไหล
ดั่งใครมาล้วง เอาดวงหทัย แควะควักลักไป จากพระกายา
ระทระท่อน มิใครจะผ่อน ระบายนาสา
พระเคืองแก่นซัด กลุ้มกลัดอุรา กัมเข็ดชลนา สะอื้นอัดไป
(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 11 บรรทัด 1 - 6)

ด้วยความรักที่พระสุธนมีต่อนางมโนห์รา พระสุธนจึงออกจากเมืองอุครปัญจาไปตาม
นางมโนห์รา แม้วางจันทร์เทวีจะทักท้วง คัดค้าน ทั้งบอกเหตุผลว่าเมืองไกรลาสนั้นไกล ไม่มี
หนทางที่จะไป และมีอันตรายต่าง ๆ นานา

เสร็จ * เข้าที่สรง ชำระพระองค์ ทรงเครื่องเรื่องฉันท
เสวยโภชนาหาร ภูบาลจรจรัด เสด็จมาด้วยพลัน ฝ่าพระมารดา
เข้าสู่ห้องใน คลานเข้ามาใกล้ พลังให้โหยหา
บังคมแทบบาท พระราชมารดา ชบเสวยพิศตรา กับฝ่าธุลี
ขอพระกรุณา โปรดเกล้าเสกสา แก่ข้าบาทศรี
ลูกรักจักลา ตามหาเทวี เฉชะบารมี พบศรีทรมวย
สมความปรารถนา จะพากลับมา หาข้าอยู่ไม่
อันอยู่นคร เดือดร้อนพระทัย จะตรอมผอมไข้ เห็นไม่เป็นคน
ฝ่ายพระชนนี มีพระเสาวนีย์ ห้ามศรีสุธน
พอจะตามนาง ในกลางไพรสมนธ์ เจ้าจะจรดล ไปไหนแห่งใด
ไกรลาสภูผา บูราณท่านว่า ใครห่อนจรได้
เหวผาศาครเศ หิมเวศเขาใหญ่ ไกลยิ่งกว่าไกล เขตใต้เทวา
หนึ่งเล่าภูธร เจ้าจะบพจร ไปด้วยบาทา
ฝ่ายนางนิรมล บินบนเวหา ไหนพระลูกยา จะพบเทวี
ลูกเอ๋ยอย่าไป คิดตามทรมวย ที่ไหนอีกนี่
ฟังมารดาว่า พ่อย่าจรลี บ้านเมืองเทวี สุดที่ทางไกล
(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 16 - 17)

* น่าจะเป็นคำว่า "เสด็จ" เพื่อให้เข้ากับเนื้อความ

พระสุรรมมีลักษณะเจกเช่นกษัตริย์ทั้งหลายในวรรณคดีไทย คือเป็นคนถือว่าศักดิ์ศรีเกียรติยศเป็นสิ่งสำคัญที่ต้องดำรงไว้ ลักษณะเช่นนี้เห็นได้ในตอนที่พระสุรรมออกตามนางมโนหรัมาถึงอาศรมของพระฤษี หลังจากพระฤษีอธิบายความตามคำของนางมโนหรัแล้ว พระฤษีได้พูดทักท้วง ห้ามมิให้พระสุรรมไปตามนางมโนหรั แต่พระสุรรมไม่อาจทำตามคำพูดของพระฤษีได้ โดยกล่าวกับพระฤษีว่า

ว่าแก่ฤษี	อันตัวโยมนี่	ไม่คิดสังขาร
ชีวิตจิตปลง	อยู่องค์กัลยา	จะกลับพารา
เกิดมาเป็นชาย	ไม่คิดความตาย	เท่ากึ่งเกศี
โยมจะตามไป	จนได้เทวี	จึงพจารลี
		กลับมาพารา

(นางมโนหรั เล่ม 3 หน้า 33 บรรทัด 5 - 8)

หรือในตอนทีพระสุรรมเดินทางจนจะถึงเมืองไกรลาส ขณะพักอยู่พระสุรรมเกิดความท้อใจ แต่ด้วยความรักศักดิ์ศรี ไม่กลัวความตายที่อาจเกิดขึ้น และไม่ต้องการให้ผู้ใดมาดูหมิ่น จึงเกิดความเพียรที่จะไปให้ถึงเมืองไกรลาสเพื่อพบนางมโนหรั

กลับพ้อองค์เปล่า	จะคิดใจเบา	ปานนี้อีกโฉน
เกิดมาเป็นชาย	กลัวตายฤไร	จำแจ้งพระทัย
		ให้ถึงเทวี

(นางมโนหรั เล่ม 3 หน้า 61 บรรทัด 5 - 6)

พระสุรรมยังมีลักษณะของผู้นำที่ดียิ่ง คือ การไม่เห็นแก่ประโยชน์ตน การไม่ทำให้ประชาชน ทหารต้องลำบาก เดือดร้อน ทรงเอาใจใส่ในความเป็นอยู่ของพลเมือง ปรรณนาทีจะให้ประชาชนอยู่อย่างมีความสุข ดังในตอนทีพระสุรรมนำกองทัพออกไปสู้รบกับกองทัพเมื่อนันทรราช หลังจากชนะข้าศึกแล้ว พระสุรรมสั่งทหารให้ซ่อมบ้านเรือนทีถูกกองทัพข้าศึกทำลาย เพื่อให้ราษฎรอยู่กันอย่างเดิม

สุรรมกุมาร	สั่งทหารในทันใด
ให้เร่งทำพ่น้อยใหญ่	ยกตามไปสุดแดนเรา
ชาวค่านบ้านเมืองยับ	เพราะกองทัพมาจุดเผา
ซ่อมแปลงขึ้นดั่งเก่า	มิให้เขาเสียสิ่งใด
พระองค์อยู่จัดแจง	ให้ตกแต่งเมืองน้อยใหญ่
ค่านทางสร้างขึ้นใหม่	ป้อมปืนไฟให้รงนา

(นางมโนหรั เล่ม 2 หน้า 27 - 28)

ลักษณะนิสัยการเป็นคนไม่เห็นแก่ตัว ไม่นึกถึงแต่ประโยชน์ตนเป็นสำคัญองพระสุรรม เห็นได้ชัดในตอนทีพระสุรรมจะออกตามนางมโนหรั นางจันทร์เทวีพระมารดาบอให้นำทหารติดตามไปด้วย แต่พระสุรรมยืนยันทีจะไปแต่เพียงลำพัง เพราะไม่ต้องการให้ทหารต้องมาลำบาก เดือดร้อนเพราะพระองค์ ดังคำประพันธ์

ให้เอาโยธา	พวกพลอาสา	ช่วยยานคานหาม
ม้ารถชชชา	มาแต่สงคราม	จงยกไปตาม
		พระราชเทวี

กุมารชาลัญชัย ตอบเสาวนีย์ไชร์ ที่ลั่นเกศี
 ลูกรักจักกลา ฝ่าละอองธุลี ไปตามเทวี แต่องค์เอกา
 ยกพลสถนธักร ออกจากเวียงชัย ผิดใหญ่หนักหนา
 ดั่งหนึ่งพิโรธ คุมโทษบิดา ทำทางอย่างว่า จะเอาบุรี
 สมเด็จพระบิดุเรศ ซึ่งเกิดพระเกษ จะเคืองบทศรี
 หนึ่งเล่าจะให้ ยากไพรไยมี จะไปทั้งนี้ รุระลูกยา
 ใ้การแผ่นดิน เอาไพรไปลั่น เขาจะนิทา
 ขอลาบาทหงส์ แต่องค์เอกา แม้นมาตรวาศนา ไม่มาวายปราณ
 ฝ่ายพระชนนี ได้ฟังวาที สุชนทูลสาร
 เอहनอ้อจริง กริ่งอยู่ข้างพาล จะเคืองรำคาญ ขัดข้องพระทัย
 เอาแต่คนสนิท ใ้ใจใ้ชีวิต ดิดพระองค์ไป
 เป็นเพื่อนกายา มรคาป่าใหญ่ จะไม่เอาไป ลั่นใดพ่อเอา
 สุชนทูลไท โปรดทั้งนี้ไชร์ ใ้ใ้เกศา
 เอาเขาไปไย ใ้การโยธา ปากคนจะว่า พาข้าตามเมีย
 ต้องการอันใด จะพาให้ไพร่ พลอยใ้ยากเสียด
 ใ้ร้อนไปไย ดั่งไฟลนเสียด แต่จะตามเมีย ยากทั้งบุรี

(นางมโนहर่า เล่ม 3 หน้า 18 - 19)

คำประพันธ์ดังกล่าวนอกจากแสดงถึงความเป็นคนไม่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน ความเป็นคนที่ไม่ก่อความทุกข์ ความเดือดร้อนใ้ผู้อื่น ยังชี้ให้เห็นว่าพระสุธนเป็นคนที่รู้จักการควรไม่ควรกระทำ รู้จักจำแนกเรื่องส่วนรวม เรื่องส่วนตัว ไม่นำมาปะปนกัน นับว่าเป็นคุณสมบัติที่ดีของผู้เป็นเจ้านาย

การเป็นคนไม่เห็นแก่ตัวของพระสุธน แม้เมื่อออกเดินทางออกจากเมืองอุดรปัญจาเข้าไปในป่า พรานบุญจะติดตามไปด้วย เพื่อจะคอยนำทาง ช่วยเหลือ ป้องกันภัยใ้เพราะเห็นว่าพระสุธนไม่ชำนาญในการเดินป่า แต่พระสุธนได้ห้ามปรามมิใ้ตามไป ทั้งนี้เพื่อมิใ้พรานบุญต้องมาลำบากด้วย

พรานบุญทูลลอลอง ข้าแต่ใ้ละออง ขอรองบาทา
 จะตามเสด็จไป ในไพรพฤกษา กว่าจะสิ้นชีวา กับฝ่าธุลี
 โพรสิสัตว์ตรัสห้าม พี่พรานจะตาม ข้าไปไยมี
 ข้าจะจำนง ตามองค์มเหสี ใ้รุระพี่ ไปไยป่วยการ
 กลับสู่เคหา เลี้ยงบุตรภรรยา ดึกกว่านายพราน
 ข้าจะตามดิด ไม่คิดสังขาร จนใ้เียวมาลัย พี่พรานอย่าไป

.....

ทุกข์ข้าคนเดียว จะพาพี่เที่ยว ไปไยในป่า
 จึงบังคับใ้ กลับไปพารา อันเจ้ากับข้า ย่อมว่าฟังกัน

(นางมโนहर่า เล่ม 3 หน้า 24 - 26)

นอกจากนี้พระสุธนยังเป็นคนสุภาพอ่อนน้อม พุคจามีสัมมาคารวะ เห็นได้จากตอนที่พระสุธนพุดกับท้าวประทุมพระบิดาของนางมโนห์รา พระสุธนใช้วาจาที่แสดงถึงความเคารพอย่างสูงสุดที่มีต่อท้าวประทุม ทั้งความอ่อนน้อม สุภาพ ดังคำประพันธ์

ทั้งนี้แต่จะโปรดเกศา	ขอรองบาทา		
อยู่ในใต้ฝ่าธุลี			
.....			
พระต้องประสงคฺ์สิ่งใด	ไม่ขัดพระทัย		
ชีวิตอยู่ใต้บาทา			
.....			
ขอพระราชทาน	เกล้ากระหม่อมฉัน	ภูบาลบพศรี	
มาอยู่ใต้ละออง	รองฝ่าธุลี	พระเดชบารมี	ปกเศียรเกล้ามา
พระคุณที่สิ้น	แสนสุดสากล	เย็นเกล้าเกศา	
แต่ละอองบาท	จากราชนครา	อุดรปัญญา	มาช้ำหลายปี
ขอพระกรุณา	ได้โปรดเกศา	แก่ข้าบพศรี	
ลูกคิดถึงองค์	บิตุรงค์ชนนี	ขอลาธุลี	ไปเยือนสองไท

(นางมโนห์รา เล่ม 4 หน้า 24, 25, 47)

ด้วยความที่พระสุธนเป็นผู้ที่มีความเพียรพยายาม ความอดทน ความไม่เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตน ไม่เบียดเบียนผู้ใด เป็นคนมีเมตตา ช่วยเหลือผู้อื่น เป็นผู้อ่อนน้อมถ่อมตน มีสัมมาคารวะ คุณสมบัตินี้กล่าวข้างต้นกล่าวได้ว่าเป็นคุณลักษณะของกษัตริย์ผู้เป็น “ธรรมราชา” ทรงไว้ซึ่งทศพิธราชธรรม¹ ทั้งนี้การที่ผู้แต่งสร้างพระสุธนให้เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งทศพิธราชธรรม สอดคล้องกับลักษณะของเรื่องที่เป็นนิทานชาดก ซึ่งเป็นเรื่องราวของพระโพธิสัตว์ พระอดีตชาติของพระพุทธเจ้า

¹ทศพิธราชธรรม ได้แก่

1. ทานะ ข้อปฏิบัติตนเป็นผู้มีใจกว้าง เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่
2. ศีละ ข้อปฏิบัติตนเป็นผู้มีราชจริยวัตรต้องตามระเบียบวินัยอันดี
3. ปริจาคะ ข้อปฏิบัติตนเป็นผู้เสียสละความเห็นแก่ตัว
4. อาชชวะ ข้อปฏิบัติตนเป็นผู้ซื่อตรงไม่คดโกง น่าเชื่อถือไว้วางใจ
5. มัททวะ ข้อปฏิบัติตนเป็นผู้อ่อนน้อมถ่อมตนและเป็นสุภาพชน
6. อักโกระ ข้อปฏิบัติตนเป็นผู้ไม่มักโกรธ ไม่ตกเป็นทาสของความริษยาพยาบาท
7. ตปะ ข้อปฏิบัติตนเป็นผู้มีความเพียรและมีความเป็นอยู่เรียบง่าย
8. อหิงสา ข้อปฏิบัติตนเป็นผู้ไม่เบียดเบียน
9. ขันติ ข้อปฏิบัติตนเป็นผู้คงทน อดทน อดกลั้นและใจคอเข้มแข็ง
10. อวิโรธะ ข้อปฏิบัติเป็นผู้มีอหยาศัยไม่ดูร้าย วู่วาม เจ้าอารมณ์ ขัดขวางประโยชน์สุขของปวงชน (สิทธิ์ บุตรอินทร์, 2523, หน้า 30 - 31)

ท้าวอาทิตย์วงศ์

ท้าวอาทิตย์วงศ์เป็นกษัตริย์เมืองอุครปัญญา มีมเหสีคือนางจันทร์เทวี ท้าวอาทิตย์วงศ์เป็นกษัตริย์ที่ยิ่งใหญ่ มีเมืองในครอบครองเป็นจำนวนมาก เจ้าเมืองต่าง ๆ ต่างก็เคารพยกย่องอ่อนน้อม

ว่ามีพระนคร	หนึ่งนั้นนามกร	อุครปัญญา
ในโลกมนุษย์	บริสุทธ์สุखा	ร้อยเอ็ดนครา
ลือนามขามเดช	ภูมินทร์ปิ่นทเรศ	ซึ่งผ่านไอสวรรย์
ทรงพระทศมิตร	ในกิจราชธรรม	พระนามกรนั้น
มีพระมเหสี	ชื่อจันทร์เทวี	ศรีศักดิ์สูงทรง
พร้อมเพราเปลาปตลอด	ยศยอคล้ายยง	เป็นปิ่นอนงค์
		เฉลิมโลกลักษณา

(นางมโนहर่า เล่ม 1 หน้า 1 - 2)

ท้าวอาทิตย์วงศ์เป็นสามีที่ดี รัก ดูแล เอาใจใส่นางจันทร์เทวี ดังในตอนที่นั่งจันทร์เทวีทรงครรภ์ ท้าวอาทิตย์วงศ์ดูแลเอาใจใส่เรื่องอาหาร ให้พี่เลี้ยงที่มีความรู้เรื่องการตั้งครรภ์มากอดดูแล

ประคองท้องวรนาถ	ไม่ประมาทวางพระทัย
จะเสวยสิ่งอันใด	ชายเฝ้าคร่อนห่อนให้พาน
เผ่าแก่นางข้างใน	เคยเข้าใจมีลูกหลาน
รับว่าไว้นักงาน	พระภูบาลค่อยปรีดา

(นางมโนहर่า เล่ม 1 หน้า 5 บรรทัด 6 - 8)

นอกจากท้าวอาทิตย์วงศ์เป็นสามีที่ดีแล้ว ยังเป็นพ่อที่ดี รัก ดูแล พระสุชนเป็นอย่างดี เตรียมสิ่งของต่าง ๆ ที่เหมาะสมกับพระเกียรติของพระสุชน คัดเลือกพี่เลี้ยง นางนมที่มีคุณสมบัติเหมาะสมมาเลี้ยงดูพระสุชน

สมเด็จพระบิตุราช	แสนสวาทแสนหา
เร่งเครื่องอสังการ	ซึ่งเตรียมทำพระลูกชาย
อู่อย่างช่างทองทำ	แล้วล้วนคำจำหลักหลาย
กาบเกล็ดเพชรเพราพราย	เครื่องกำนลายนิลนิลแนม
ประดับทับทิมดี	เนรกัณฐิมรกตแกม
กลอกกลับวับวามแวม	แจ่มจินดาค่าควรเมือง
ภูษิตพิศประเสริฐ	ลายล้วนเลิศแลเลื่อมเหลืออง
สำหรับพระบุญเรือง	จะได้ทรงเมื่อบรรทม
สมเด็จพระบิดา	สั่งให้หาพระสนม
อ่อนแอ้นแอมอวอังกกลม	รูปทรงสมพร้อมลักษณา
ชาติเชื่อเนื้อกษัตริ	สกุลมีจึ่งให้หา
พงศ์เผ่าเหล่าพระยา	มีอชฌาล้วนผู้ดี

นางนางผิวพรรณขาว	นมยานยาวถึงนาถิ
น่านมใสไม่สู้ดี	นางนางที่นมเป็นพวง
เลือกสรรเสียไม่เอา	มิให้เฝ้าท้าวลูกหลวง
นางนางนมคัดทรวง	เต่งตึงเต้าไม่เข้าการ
นางนางน้นนมงอน	น่านมร้อนเปรี้ยวไม่หวาน
เอาแต่ที่ประมาธ	พานคล้อยคล้อยหน้อยหนึ่งดี
เนื้อหนังอ่อนละไม	ทรงวิไลเลิศสตรี
ปัญญาถลยาณี	ผิวสองสีเนื้อดำแดง
เอาใส่ในราชการ	น่านมหวานไม่แสดง
สั่งให้เร่งจัดแจง	รูปกล้องแกลังกิริยาดี
พี่เลี้ยงสาวสันทัด	รุ่นกำคัตลิบห้าปี
สาวพรหมจารี	ลูกผู้คัสั่งเข้ามา
รูปร่างนางละคน	คุละกลางมานานา
จิมลิ้มพริ้มเพราตา	ผัดพักตราผิวเป็นนวล

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 6 - 7)

ท้าวอาทิตย์วงศ์ทำหน้าที่พ่อได้อย่างดียิ่ง ครบถ้วนสมบูรณ์ เมื่อพระสุธนเกิดคอยดูแลหาพี่เลี้ยงนางนมให้ดังกล่าวแล้ว ทำพิธีรับขวัญเพื่อให้เกิดสิริมงคลแก่พระสุธน

สมเด็จพระทรงธรรม	ให้ทำขวัญพระลูกยา
พระญาติวงศ์	พร้อมพัดถารอบเรียงราย

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 8 บรรทัด 1 - 2)

เมื่อพระสุธนเติบโตขึ้นจัดหาพี่เลี้ยง มหาเด็ก เครื่องประกอบเกียรติยศ อาวุธ และ ครูอาจารย์ มาให้ความรู้ สั่งสอนพระสุธน

ครันอยู่จำเนียรกาล	พระกุมารจำเรียววัย
บิดรงค์ผู้ทรงชัย	จัดสรรให้เจ้ามากมาย
ให้บุตรเสนา	ซึ่งหมคนหน้ามาถวาย
ให้เฝ้าพระลูกชาย	ตั้งตามที่เหมือนบิดา
มีเครื่องกฤษณ์ภัณฑ์	ศรพระขรค์แลศาสตรา
ราชรถชอาษา	เสนาเล็กเด็กด้วยกัน
ท้าวเรียนศิลปศาสตร์	ชาญฉลาดเลิศขยัน
ได้ครบจบทุกอัน	แสนโกฏินี้ไม่ได้ทาน
เรียนรู้ครูวิเศษ	จบไตรเพทพงศาวดาร
ธนูศรเพลงผลาญ	ได้เชี่ยวชาญชำนาญใน

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 9 บรรทัด 2 - 7)

เมื่อท้าวอาทิตย์วงศ์รู้ว่าพระสุธนได้นางมโนห์ราเป็นมเหสีได้สั่งให้เตรียมจัดสร้างวังสำหรับพระสุธนและนางมโนห์รา

เมื่อนั้นราชา	อาทิตยวงศา	ผู้รุ่งรัศมี	
ฟังเสนาทูล	ถึงโฉมกนิรี	ทั้งพระมเหสี	ยินดีปรีดา
พระองค์ตรัสตั้ง	เร่งรัดจัดวัง	ให้จงสุขขา	
ในนอกราชฐาน	เชิงชานนครา	ที่ห้องขालา	ถนนหนทาง
ให้ช่างฉลาด	เร่งทำปราสาท	สูงใหญ่กว้างขวาง	
ที่อีกสามองค์	บรรจงสำออง	ที่ออกขุนนาง	ข้างหน้าข้างใน
ให้มีลับแล	หน้าล่องช่องแกล	मुखหानบานไย	
กระจงกระจก	กระหนกแกมใบ	ยอดนภศูลไต้	แก้วแกมแวมวาม
ข้างในให้เขียน	เรื่องราวรามเกียรติ์	ปรากฏงดงาม	
ให้เป็นที่อยู่	ฤดูทั้งสาม	พระลูกนงราม	ตามชอบพระทัย

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 65 บรรทัด 1 - 7)

และจัดพิธีอภิเษกให้อย่างยิ่งใหญ่

ฝ่ายองค์อาทิตยราช	ภูวนาดคำรีโน
จะทำมงคลใหญ่	มหาชัยตั้งพิธี
ให้ส่งสารตราไป	เมื่อน้อยใหญ่เอกโทตรี
ร้อยเอ็ดพระบุรี	ทราบสารนี้เร่งเข้ามา
มีการจะภิเษก	ลูกหลวงเอกเสนาหา
กับแก้วมโนห์รา	ทำวิวาห์มงคล
ให้แต่งโรงพิธี	ในสวนศรีโกสลาหล
ลดหลั่นชั้นขอบกล	มีมุขบนช่อใบระกา
ราชวัตรแลฉัตรธง	ฉัตรเบญจรงค์ทุกทิศา
ทำเสร็จแล้วมิช้า	ลาดอาสนาแลล้อมลาย
ฝ่ายหมูโหรโหรา	ทำฎีกาฤกษ์ฉานฉาย
มงคลพันอันตราย	ทูลถวายพระราชา
โองการเตือนเร่งรัด	สั่งให้จัดจงบโสภา
ห้อยย้อยล้วนมาลา	พวงบุปผาพู่ตะไใบ
อังกกลับสลักกลืน	พวงมณีนิลคูไสว
แสงแก้วแวววามไป	งามวิไลจรณา
เพดานดาดผ้าขาว	ประดับดาวล้วนจินดา
โคมแก้วชวาลา	ย้อยระย้าทั้งมาลัย
พระสูตรสายสุวรรณ	รูดกางกั้นทั้งโรงใหญ่
อร่ามวามแวมไป	สว่างในโรงรุจี
กองเงินทั้งกองทอง	แล้วให้กองแก้วมณี
สำหรับราชพิธี	ประเพณีกระษัตรา
บายศรีมณีเกม	มรดกแกมแวมเวหา
แล้วไปด้วยจินดา	ภูษาหุ้มเห็นพรายพราย
.....

ครั้นใกล้ได้ฤกษ์ดี
 ถึงวารสิ้นช้อยยาม
 เสนาแลสามนต์
 ครั้นถึงพระโรงชัย
 เฒ่าแก่สิ้นทั้งหลาย
 เชิญแก้วมโนห์รา
 สาวสรภักธยาใน
 ห้อมล้อมพระเทวี
 ครั้นถึงพระโรงแล้ว
 ผู้เฒ่าเจ้าชรัวยาย
 พระญาติพร้อมพักตรา
 จูกรเจ้าทั้งสอง
 ราชสามนต์พร้อม
 นางท้าวเหล่ากัลยา
 ได้ฤกษ์มงคลใหญ่
 พรานเฒ่าคิดชอบที

 แตรสังข์ดังประโคม
 พินพาทย์กังสताल
 มโหรีปี่พาทย์ฆ้อง
 ตามเทพประเพณี

หม่อมมนตรีเลพวกพราหมณ์
 เชิญโหมงามเจ้าคลาไคล
 ตามสุธนาไสว
 ทรงนั่งในเหนืออาสนา
 เจ้าชรัวยายแลโขนจำ
 เสด็จมาโรงพิธี
 ตามทรมวยเจ้าจรี
 มุ่งห่มสีสุวรรณลาย
 พานางแก้วเจ้าผันผาย
 นำนั่งซ้ายตามทำนอง
 บ้างเข้ามาเคียงประคอง
 นั่งเหนือกองแก้วรงนา
 นั่งห้อมล้อมทั้งซ้ายขวา
 ถือพิศวาลวิชนี
 จุดเทียนชัยเบิกบาศศรี
 ขวัญเทวีลืออยู่ไพร

 อังระมเสียงอ่อนหวาน
 ก้องกังวานโรงพิธี
 คุริยะก้องเสียงอึงมี
 ปางก่อนมีตีบตีบมา

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 68 - 73)

ความเป็นบิดาของท้าวอาทิตย์วงศ์ยังครอบคลุมไปถึงนางมโนห์ราซึ่งเป็นลูกสะใภ้ ท้าว
 อาทิตย์วงศ์รักนางมโนห์ราดุจลูกแท้จริงของตน เห็นได้จากตอนที่บุโรหิตทูลให้นำนางมโนห์รามา
 บูชายัญเพื่อทำพิธีสะเดาะเคราะห์ ต่ออายุท้าวอาทิตย์วงศ์ แต่ท้าวอาทิตย์วงศ์ได้บอกกับบุโรหิตว่ายอม
 ตายดีกว่าจะทำเช่นนั้น เพราะทรงรักนางมโนห์ราอย่างยิ่ง

สมเด็จพระนเรศวรมหาราช	ตรีศกแก่อาจารย์	ท่านอย่าคิดหมาย
ตัวเราม้วยมิด	ชีวิตวอดวาย	ตายเสียก็ตาย
อันองค์มโนห์รา	แม่น้มาตรอาตมา	สิ้นชีพอาสัญ
เป็นไรเป็นไป	บรรล้วยด้วยกัน	จะบูชาัญญ
.....		อย่ามุ่งกัลยา
นี่แน่อาจารย์	อันองค์กุมาร	กับนางกัลยา
คั่งดวงหทัย	นัยเนตรซ้ายขวา	แก้วตาของข้า
จึงอาลัยนัก	หาไม่ไม่พัก	ให้ตาว่าขาน
ถ้าอื่นออกไป	จะให้ทำการ	อันองค์นงคราญ

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 32 - 33, 35)

ท้าวอาทิตย์วงศ์เป็นผู้มีอัธยาศัยดียิ่ง ทรงทำหน้าที่เป็นเจ้าของบ้านที่ติดต่อด้านรับแขก
ที่มาเยี่ยมเยียนอย่างสมเกียรติ ดังในตอนที่ทำวประทุม นางจันทกนิรี นางมโนห์รา พี่ทั้งหกของ
นางมโนห์รามาที่เมืองอุดรปัญจาพร้อมกับพระสุรณ ท้าวอาทิตย์วงศ์ทรงให้การต้อนรับเป็นอย่างดี

จึงมีโองการ แก้ยอดเขาวมาลัย มิ่งมิตรมเหสี
แต่งเครื่องเอมโอช โภชนาอันดี ไปถวายพันปี ประทุมชาอุชย
ให้วิเสทกลาง แต่งเครื่องขุนนาง ผู้น้อยผู้ใหญ่
ชาววิเสทนอก เร่งบอกกันไป จัดแจงเลี้ยงไพร่ อย่าได้วันวัน
แล้วสั่งข้างหน้า หม่อมขุนเสนา ข้าเฝ้าทั้งนั้น
ผู้น้อยผู้ใหญ่ บอกให้ทั่วกัน จะเสด็จจรจรัด ขมิขมันจงไว
.....

ออกจากสถาน สุรณกุมาร นำเสด็จคลาไคล
ถึงราชพลับพลา เข้าหาโรงชัย เชิญเสด็จนั่งใน เหนืออาสน์บวร
ประทุมวิชา พระชันษา นั้นเยาว์วัยอ่อน
มิได้กังขา วันทาภูธร อาทิตย์ฤทธิรอน ตอบรับอภิวันท์
ฝ่ายนางมโนห์รา รับเสด็จมารดา เข้ามาด้วยพลัน
สองมเหสี ยินดีहरुรรมย์ ตอบรับอภิวันท์ ปราศรัยไปมา
กษัตริย์สับสน ระรื่นชื่นชม ภิรมย์हरษา
ด้วยได้รู้จัก พร้อมพัศตร์เจรจา ถ้อยตรัสวจนา ตามประเพณี

(นางมโนห์รา เล่ม 4 หน้า 60 - 62)

พรานบุญ

พรานบุญเป็นพรานป่า ชาวเมืองอุดรปัญจา พรานบุญเป็นผู้มีสัมมาคารวะ เชื้อมั่น
เคารพในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ดังในตอนที่พญานาคชมพูจิตแปลงกายเป็นพราหมณ์ พรานบุญเมื่อพบก็แสดง
ความเคารพอย่างนอบน้อม และเมื่อพรานบุญพูดถึงพญานาคชมพูจิตซึ่งเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของเมือง
อุดรปัญจา พรานบุญจะยกมือไว้เพื่อแสดงความเคารพ

กล่าวถึงนายบุญ เชื้อชาติสกุล จรกพรานไพร่
เคยเที่ยวแสวงหา หนองป่าไถล ไปหามาได้ ส่งใส่ถ้วยตน
วันนั้นพรานป่า เสบียงใส่บา จะไปไพร่สมฆ์
หน้าไม้ปืนยาพิษ ติดสำหรับตน เดินตามสถล ริมต้นหว้าใหญ่
ฝ่ายนาคเป็นพราหมณ์ แกล้งร้องเรียกถาม จะไปหนไหน
มานี่ก่อนรา เรามาแต่ไกล จะใคร่ปราศรัย หน้อยหนึ่งท่านอา
พรานไพร่ได้ฟัง ยอกรย้อมนัง สั่งสนทนา
นาคพราหมณ์ถามไถ่ ถึงในนครา อุดรปัญจา ทุกวันฉันใด
.....

พรานบุญตอบสาร บุรีนี้ท่าน สมบุรณ์รุ่งเรือง
ข้าวน้ำขำปลา โภชนาเนื่อง สุกว่าทุกเมือง เพราะพญานาคา

เมื่อจะออกชื่อ นายพรานยกมือ ขึ้นเหนือเกศา
เป็นโศกทรัพย์ สำหรับพารา มีคุณดูข้า ไพรฟ้าเย็นใจ
(นางมโนहर่า เล่ม 1 หน้า 14 - 15)

หรือตอนที่พญานาคชมพวจิตพาพรานบุญไปเมืองนาคา หลังจากฆ่าพราหมณ์เมืองปัญจาลแล้ว
พญานาคให้พรานบุญนั่งบนแท่นแก้วเดียวกับพญานาค พรานบุญไม่นั่ง แต่กลับแสดงความเคารพ
ด้วยความเจียมตนและด้วยนิสัยที่เป็นผู้มีสัมมาคารวะ เคารพผู้มีศักดิ์สูงกว่าของพรานบุญ

ครั้นถึงวังแล้ว พานั่งแท่นแก้ว ร่วมอาสน์อำไพ
เรียกว่าเป็นมิตร ชอบชิตพิสมัย นายบุญพรานไพร นบนอบขอบกาย
ท่านเป็นกษัตริย์ เสวยทิพย์สมบัติ พิภพเพชรพราย
ตัวเป็นพรานป่า ท่านว่าสหาย เจียมจิตคิดกาย กำนักบอภิวันท์
(นางมโนहर่า เล่ม 1 หน้า 19 บรรทัด 4 - 8)

พรานบุญเป็นคนมีนิสัยใจร้อน โกรธง่าย หุนหัน คุร้าย สามารถฆ่าคนได้อย่างเลือด
เย็น โดยไม่เกิดความทุกข์ร้อนใด ๆ ดังในตอนที่พรานบุญแสดงอาการโกรธทันทีที่พญานาคชมพ
วจิตซึ่งแปลงกายเป็นพราหมณ์บอกว่ามีคนมาทำร้ายพญานาค และเมื่อพรานบุญจับพราหมณ์เมือง
ปัญจาลที่ฆ่าพญานาคชมพวจิตได้ พรานบุญก็ฆ่าพราหมณ์ด้วยการตัดคออย่างโหดร้ายตาม
ลักษณะของพรานป่าที่ฆ่าสัตว์เป็นนิจ

พรานบุญหุนหัน โกรธร้ายกายสัน ปั่นป่วนลวนลาม
นี้หมอกระมัง มาตั้งใจถาม กูเอาพราจาม หัวลงมัดเดียว
นาคพราหมณ์ห้ามว่า เฮ้ยเฮ้ยท่านอย่า วายวุ่นคุณเจียว
ถามเล่นสองใจ เป็นไรทีเดียว คาคโทษโกรธเกรี้ยว ไปเจียวมากมาย
พรานไพรไม่ฟัง ลูกขึ้นเหนือบั้ง จะฆ่าให้ตาย
เป็นหมอใจพาล ผลาญให้ลิบหาย หน้าไม้พาดสาย แล้วยกขึ้นถึง

.....

พรานบุญวิ่งหมุนเข้ามา จับจิกเกศา
ทำนี่เพื่อว่าอันใด
นาคีเป็นที่อาศัย ไม่ทำร้ายใคร
เหตุไรตัวจึงโกรธา
ชีพมิ่งถึงสิ้นชีวา บัดนี้มีคธา
เงือง่าอาวุธสุดที่
พราหมณ์หมอร้องขอชีวี ท่านอย่าฆ่าที
เรานี้ได้คิดผิดไป

.....

พรานบุญบันเคียรเกศี หมอม้วยชีวี
กับที่อาศัยมีนาน

(นางมโนहर่า เล่ม 1 หน้า 15 - 16, 18)

ลักษณะของพรานบุญที่ฆ่าสัตว์เป็นนิจ เดินถือหน้าไม้ไปทั่วป่าทุกแห่ง โดยไม่เกรงกลัวใคร สิ่งใด หรือสัตว์ใด ๆ ดังคำพูดของพรานบุญที่พูดกับพระฤๅษี

นายพรานบอกฤๅษี	ตัวโยมนี่ชื่อพรานไพร
มีได้เกรงอันใด	ถือหน้าไม้แลเป็นยา
ฆ่าสัตว์เสียนับโกฏิ	เที่ยวสันโดษเดินในป่า
ย่อมอาจอหังการ	ดังพญาราชสีห์
ไหนไหนไปเจนนบ	ห้วยเหวครบทุกคีรี
เที่ยวทั่วทุกพงพี	แต่ที่นี้พึ่งได้มา

(นางมโนहर่า เล่ม 1 หน้า 24 บรรทัด 3 - 6)

ด้วยอาชีพเป็นพรานป่า ไม่อยู่กับที่ และด้วยความเป็นชาวป่า ชาวบ้าน ดำเนินชีวิตอยู่อย่างง่าย ๆ เมื่อพรานบุญอยู่ในเมืองนาคา มีคนคอยปรนนิบัติรับใช้ ดูแล พรานบุญอยู่ได้เพียง 7 วัน ก็ไม่สามารถอยู่ต่อไปได้ ลาพญานาคชมพวจิตกลับ และเมื่อกลับมา อยู่ไม่นานพรานบุญก็เดินทางเข้าป่าตามนิสัยและลักษณะของพราน

บัดนั้นนายพราน	ได้รับพระราชทาน	ผ่านภพอิสวรรย์
สุขเกษมเปรมใจ	อยู่ได้เจ็ดวัน	คร่ำครวญป่วนปั่น
ทุกวันเวลา	ไม่มีความสุข	ร้อนรนทนทุกข์
ตั้งคฤกษมารา	บุญไม่เคยอยู่	สมสู่ปรารภปรา
รัฐจวนครวญหา	ภรรยาบ้านตน	สมบัติพิสดาน
ถวายเป็นกุศล	ถวายคืนภูบาล	เล่าการอนุสนธิ์
ทรงพระกรุณา	แก่ข้าคนจน	พระคุณยิ่งล้น
พื้นที่ประมาณ	บุญช้าน้อยนัก	พระราชทานยศศักดิ์
ให้ครองราชฐาน	ร้อนรนพันใจ	มิได้สำราญ
คำนึงถึงบ้าน	ลาท่านขึ้นไป	

.....

ครั้นอยู่จำเนียรมา	คิดถึงป่าพนาสัมพัทธ์
จะไปในอรัญ	เที่ยวหิมวันต์อันเคยจร
หน้าไม้เป็นยาพิษ	ข่าวตูดคิดเสียบึงคอน
จะไปในคงดอน	เขาสิงขรเนินคีรี

(นางมโนहर่า เล่ม 1 หน้า 20 - 21)

พรานบุญแม้เป็นพรานป่า ท่องเที่ยวอยู่แต่ในป่า เป็นชาวบ้าน แต่พรานบุญรู้จักใช้คำพูดในการพูดจากับผู้อื่นได้ตามกาลเทศะ ระดับบุคคล โอกาส ดังในตอนที่พรานบุญพบพระฤๅษี พรานบุญพูดถามทุกข์สุข ตามแบบการสนทนา เมื่อแรกพบกัน

นายพรานชมพฤกษี	สารพันมียั้งสวนขวัญ
แล้วกลับมาจากนั้น	เห็นพระคันธกุฎี
จึงเดินเข้ามาหา	ไหว้วันทาพระฤๅษี
พรานไพรใจภักดี	ถามถ้วนถึถึงโรคภัย

ฝูงสัตว์เบียดบีทา
หนึ่งเล่าผลไม้

บ้างฤาณาเป็นไฉน
พอหาได้ฤกัณคาร

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 22 บรรทัด 5 - 8)

หรือในตอนที่พรานบุญไปพบพญานาคขมพุดิต เพื่อจะขอยืมนาคบาศมาจับนางมโนห์รา พรานบุญสามารถใช้คำพูดได้อย่างเหมาะสมกับโอกาส บุคคล จนพญานาคไม่สามรถที่จะหลีกเลี่ยงได้ จำต้องให้พรานบุญขียนาคบาศมา ทั้ง ๆ ที่ไม่เต็มใจ

พรานบุญบังคม ยอกรประนม กราบทูลแจ้งไข
มาเฝ้าละอองบาท จอมราชฤทธิไกร พระองค์จึงได้ โปรดปรานปรานี
เข้าไปเที่ยวไพร พบสระหนึ่งใหญ่ น้ำใสบัวมี
ฝูงนางกินรา มาเล่นสระศรี ใครได้นารี เท่านั้นจึงมา
ขอยืมนาคบาศ ของพระภูวนาถ ได้โปรดเกศา
ไปดักนางแก้ว ได้แล้วจักกลา เอาคืนลงมา ส่งพระจอมไตร
พญาจิตนาคราช ออกซื้อนาคบาศ หวังหวาดพระทัย
ดุจดั่งดวงจิต จะคิดไฉน ผ่อนปรนกลใด คับในอุรา

.....

นายบุญทูลสนอง ข้าแต่ละออง ของบรรณาการ
ที่ลิ้นเกศา ให้ข้าเดฉาน ไม่รับพระราชทาน ถวายคืนพันปี
พระคุณปกเกล้า ชูระข้าเจ้า มาเฝ้าบาทศรี
ให้สมปรารถนา แก่ข้าฐลี กรุณาปรานี ครั้งนี้เถิดรา

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 29 - 31)

นอกจากนี้พรานบุญยังเป็นคนพูดจาคมคาย พูดจาเปรียบเทียบได้อย่างน่าฟัง ใช้คำเปรียบได้เข้ากับสถานการณ์ ดังในตอนที่นางมโนห์ราพยายามหลอกล่อพรานบุญ ด้วยการจะให้เครื่องประดับมีค่าแก่พรานบุญ เพื่อให้พรานบุญปล่อยนางไป แต่พรานบุญกลับพูดจาโต้ตอบได้อย่างคมคาย ลึกซึ้ง ดังคำพูดของพรานบุญที่พูดกับนางมโนห์รา

นายพรานยืมหัว นางขอไถตัว หัวเราฮาฮา
พี่ได้พระนาง เปรียบอย่างนาวา บรรทุกสินค้ำ มาแต่เมืองไกล
จะเอาแต่ของ แก้วแหวนเงินทอง หาต้องการไม่
ผิดชอบตามกรรม ถอยลำเรือไป ทั้งทุนกำไร ไปไหนพันมี
จะถวายเจ้านาย ความชอบมากมาย ทั้งชะตาราตี
บาปกรรมจำเป็น สิเช่นมันมี นรกอเวจี ก็ที่เดียวกัน
เหมือนหนึ่งคักน้ำ เต็มแล้วใส่ซ้ำ ใครห่อนพูนขัน
บาปกรรมของพี่ เต็มที่เท่านั้น ทำอีกร้อยพัน ไม่พรั่งเวรา

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 40 บรรทัด 2 - 8)

แม่พรานบุญเป็นผู้ที่พูดจาได้ถูกกาลเทศะ บุคคล ผู้ฟังชอบใจ ยอมทำตามให้ ดังที่พรานบุญพูดจากับพระฤๅษีและพญานาคชมพูจิต และเป็นคนพูดจาคมคาย แต่พรานบุญก็มีนิสัยการพูดจาที่ไม่ดีอยู่ในตัวด้วย คือ พูดจาโอ้อวด ดังตอนที่พรานบุญพูดโอ้อวดกับนางมโนห์ราถึงทรัพย์สินสมบัติต่าง ๆ ว่ามีมากมาย ไม่จำเป็นต้องเอาจากนาง

อันของอย่างนี้ ที่เรือนของพี่ มีเท่าไหนไหน
เด็กเล่นกลาดบ้าน จีกร้านเก็บไว้ เมืองเราเขาไม่ ใยดีอินัง

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 41 บรรทัด 1 - 2)

พรานบุญยังเป็นคนมีนิสัยมุ่มมั่น ทำอะไรทำจริงเพื่อให้ได้ในสิ่งที่ต้องการ ดังในตอนที่พรานบุญคิดจะจับนางมโนห์รา แม้พระฤๅษีบอกว่าพรานบุญไม่สามารถจะจับได้ แต่พรานบุญทำตามความตั้งใจของตน เมื่อรู้ว่ามิมีช่องทางที่จะทำได้

พรานไพรได้ฟัง ยินดีจูดัง ได้แก้วกนิรา
ฤๅษีชี้ช่อง เห็นคล่องหนักหนา ด้วยเมืองนาคา ไปมาง่ายดาย
คิดอยู่ในใจ จำจะลงไป หาพระสหาย
ฤๅษีดูถูก เราถูกผู้ชาย นำทีดีร้าย จะลือชื่อพราน

.....
จะใคร่ได้นาง คิดทุกฝี่ย่าง มากกลางป่าใหญ่
เข้าดงพงกว้าง แรมร้างค้างไพร เสือข้างอย่างไร มีได้แลดู

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 28 - 29)

ความตั้งใจมั่นของพรานบุญในการที่จะทำสิ่งใดต้องทำได้สำเร็จ เห็นได้ชัดตอนที่พรานบุญมาขออียมนาคบาท พญานาคชมพูจิตไม่ต้องการให้ขี้ม ได้เอาทรัพย์สินสมบัติ สิ่งมีค่าต่าง ๆ รวมทั้งผู้หญิงสวย ๆ มาล่อหลอกเพื่อให้พรานบุญเปลี่ยนใจ แต่พรานบุญก็ยังมุ่งมั่นที่จะทำในสิ่งที่ตั้งใจ

พญาจิตนาคราช ออกชื่อนาคบาท ห้วนหวาดพระทัย
ดูจดังดวงจิต จะคิดไหน ผ่อนปรนกลใด กับในอุรา
จึงเพทุบาย ว่านี้แน้นาย มีคุณเรามา
แก้วแหวนแสนสัตว์ นพรัตน์ภูษา แพรพรรณผืนผ้า จงมาขนไป
หนึ่งนาคนาถี พิภพเมืองนี้ ดีดีเท่าไหน
จะเอากี่ร้อย มากน้อยเท่าใด จงเลือกเอาไป ตามใจปรารถนา
อันแก้วนาคบาท ดังดวงชีวาคม ของอาดมา
เอาอื่นอื่นไป เท่าไรดีกว่า ถึงนางนาคา ชั่วช้าเมื่อไร
แต่ล้วนดีดี เหวองค์ทรงศรี ดังดวงแขไข
จิมลิ้มนิ่มนวล ยั่วยวนหฤทัย ท่วงทีละไม ปลื้มในวิญญา
รูปโฉมประโลมจิต ชายใดได้พิศ ต้องติดนัยนา
ขี้มเข้มยั่วยวน นำชวนเสน่ห์หา ถึงนางกนิรา ไม่มาปูนปาน

นายบุญทูลสนอง ข้าแต่ละออง ของบรรณาการ
 ที่สิ้นแกะตา ให้ข้าเดจาน ไม่รับพระราชทาน ถวายคืนพันปี
 (นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 30 - 31)

และเมื่อพรานบุญได้นาคบาทแล้ว ด้วยความมุ่งมั่นตั้งใจจะจับนางมโนห์ราให้ได้ จึงรีบเดินทางเข้า
 ป่าไปยังสระน้ำพันทิเพื่อเตรียมการจับนาง การกระทำนี้แสดงถึงความเป็นคนตั้งใจจริงของพรานบุญ

ครั้นถึงพระทวาร นายประตู่เผยบาน ส่งพรานขึ้นบน
 พรานบุญดีใจ เข้าในไพรสมถ์ เดินคั่นจรดล คั่นตัดตัดไพร
 เข้าดงออกดง แนวนเนินสิงขร รีบร้อนคลาไคล
 สืบห้ำราตรี ถึงที่สระใหญ่ หยุคอยู่แต่ไกล น้ำใจเบิกบาน
 ครั้นรุ่งราตรี เป็นวันบ้นรสี ชอบที่นายพราน
 จึงแต่งลุมทุม พุ่มพฤกษาสาณท์ ที่จะทำการ มิดชิดปิดองค์
 (นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 31 - 32)

พรานบุญยังมีลักษณะนิสัยที่ดีอีกประการหนึ่งคือ จงรักภักดีต่อกษัตริย์ นับเป็น
 พลเมืองที่ดี ดังในตอนที่พรานบุญจับนางมโนห์ราได้ พรานบุญมิได้จะเอานางมาเป็นของตน แต่
 จะนำไปถวายพระสุธน ดังคำประพันธ์

พี่ไม่ทำไม แม่อย่าสงสัย จงสร้างโคกี้
 จะพาเจ้าไป สูในปรางค์ศรี ถวายแก่ภูมิ สุธนกุมาร
 พระองค์เจ้านั้น ทรงอรศรีสรรค เทพไม่ป่วนปาน
 มีฤทธิ์เกรียงไกร ศิลป์ชัยศรผลาญ โลกไม่ต้านทาน ต่อคิตฤทธิรงค์
 พี่งสืบหกปี ไร่พระมเหสี เอกาแต่องค์
 ข้ามาได้นาง ต้องอย่างประสงค จิตเจดจางง ไปถวายภูมิ
 (นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 37 - 38)

ความจงรักภักดีของพรานบุญที่มีต่อพระสุธน เห็นได้ชัดเจนตอนที่พระสุธนออกตามหานางมโนห์รา
 พรานบุญขออาสาตามไปด้วย ด้วยเห็นว่าเป็นหน้าที่ของตนที่ต้องรับใช้พระสุธน ดังคำพูดของพราน
 บุญที่พูดกับพระสุธน

พรานบุญทูลฉลอง ข้าแต่ได้ละออง ขอรอบบาทา
 จะตามเสด็จไป ในไพรพฤกษา กว่าจะสิ้นชีวา กับฝ้าฐลี

 พรานบุญบังคม ยอกรประนม กราบทูลฉลองไข
 รักบุตรภรรยา จะว่าไปใย ทูลเกล้าเป็นใหญ่ จะไม่ภักดี
 อันเข้ากับข้า จำจะอาสา รอบบาทบทศรี
 ชีวิตเป็นแดน แทนฝ้าฐลี จึงจะควรที่ มิได้คิดกาย
 เจ้านายทุกซกัย ส่วนตัวจะไพล่ เอาความสบาย
 ข้าไม่รักเจ้า บ่าวไม่รักนาย จะเอาแต่จ่าย จะหมายพิงใคร
 (นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 24 - 25)

บุโรहित

บุโรहितเป็นอาจารย์ของพระสุธน เป็นชายสูงวัยที่ไม่ร่าเริง หงุดหงิดในความเป็นโลก โกรธ หลง โดยเฉพาะความโลภและความโกรธ รวมไปถึงอาฆาต พยาบาท บุโรहितโลกในตำแหน่ง ทรัพย์สมบัติ ต้องการจะให้บุตรชายของตนทำหน้าที่แทนตนเมื่อพระสุธนขึ้นครองราชย์ แต่เมื่อ ผิดหวังเพราะพระสุธนจะแต่งตั้งบุตรชายของอำมาตย์ บุโรहितโกรธ อาฆาต แค้นพระสุธน

มีบุโรहितอาจารย์	พี่เลี้ยงกุมาร
พระองค์โปรดปรานมากมาย	
มีบุตรผู้หนึ่งเป็นชาย	เฒ่าทูลเกล้าถวาย
ไว้ใช้ในได้บาทา	
.....	
บุตรบุโรहितคิดใน	เออใจนท้าวไท
ให้เขาดังใจปรารถนา	
จากเฝ้ามาเล่าบิดา	ฝ่ายเฒ่าชรา
มีความโกรธาพันใจ	
กลุ่มก่ลัดขัดแค้นเคืองใน	อาการนานไป
ลูกเราเห็นไม่แทนตน	
มีความพยาบาทสุธน	นึกในกมล
จะแก้ด้วยกลอันใด	

(นางมโนहर่า เล่ม 2 หน้า 10 - 11)

บุโรहितวางแผนแก้แค้นพระสุธน ครั้งแรกด้วยการทูลยุแหย่ท้าวอาทิตย์วงศ์ เพื่อให้ ท้าวอาทิตย์วงศ์เกิดความไม่ไว้วางใจพระสุธน

ครั้นขึ้นเฝ้าจอมไตร	กราบทูลภูวไนย
สมเด็จพระอาทิตย์ธิบดี	
ว่าพระกุมารบัดนี้	พิเคราะห์ดูที
ประหนึ่งจะมีมือหังการ	
ถือพระองค์ว่าทรงศักดิ์	มือทธิฤทธา
บุญญาภาพเกรียงไกร	
เห็นพานกำเริบพระทัย	จะไว้วางใจ
หนักนั้นมีได้ราชา	
อาจารย์เสกสร้างมารษา	หวังให้บิดา
โกรธาสุธนกุมาร	

(นางมโนहर่า เล่ม 2 หน้า 11 - 12)

การแก้แค้นของบุโรहितครั้งที่ 2 บุโรहितทูลแนะนำท้าวอาทิตย์วงศ์สั่งให้พระสุธนเป็น ผู้นำกองทัพไปสู้รบกับกองทัพเมื่อนันทราช โดยหวังจะให้พระสุธนถูกข้าศึกฆ่าตายในสนามรบ

ฝ่ายเฒ่าอาจารย์ คุมร้ายกุมาร พอได้ท่วงที
 จะสำเร็จจิต สมคิดครั้งนี้ ด้วยความไพบริ สุธนกุมาร
 จะทูลราชา ให้พระลูกยา คุมพลทหาร
 ออกต่อชิงชัย หวังให้สิ้นปรมาณ คิดแล้วอาจารย์ กราบทูลทันที
 ขอพระกรุณา จะยกโยธา ออกชิงชัยศรี
 จะไว้วางใจ ผู้ใดได้มี ข้าศึกครั้งนี้ เห็นที่จะครัน
 จำเกณฑ์โยธา เมืองเอกโทตรี ออกตีติดพัน
 เกณฑ์กองทัพเพิ่ม ยกเติมตามกัน ขอเชิญทรงธรรม์ สุธนกุมาร
 ยกพยุหทัพหลวง เสนาทั้งปวง พร้อมด้วยทหาร
 เสด็จออกยกยี้ ไพบริพวกพล เห็นแต่กุมาร ทรงฤทธิ์ศักดิ์ดา

(นางมโนहर่า เล่ม 2 หน้า 12 - 13)

บุโรหิตเป็นผู้มีความโกรธแค้นอย่างรุนแรง แม้ว่าพระสุธนจะยกกองทัพออกไปสู้รบ
 ข้าศึกตามที่ได้วางแผนไว้แล้ว ความโกรธแค้นของบุโรหิตก็ยังไม่จางหาย เมื่อทำวาทิตยวงศ์ฝน
 ซึ่งตามตำราถือว่าเป็นฝันดี บุโรหิตทำนายให้กลายเป็นฝันร้าย

บัดนั้นบุโรหิต	รำพึงคิดตามคัมภีร์
สมเด็จพระโอมศรี	นิมิตนี้เป็นมงคล
อันในพระสุบิน	เฒ่าทราบสิ้นซึ่งเหตุผล
จะได้แก่สุธน	พระลูกเธอทุกประการ
จะมีอนุภาพ	ปราบตรีโลกอันไพศาล
คิดแล้วเฒ่าอาจารย์	แกล้งกล่าวสารอูปการ
ด้วยเคืองพระกุมาร	เมื่อภูบาลทอดสกา
จะเอาผู้อื่นมา	ตั้งให้ว่าแทนตัวตน
ปองร้ายมาช้านาน	ปองจะผลาญพระสุธน
จะให้ชีพวายขันธ์	เห็นชอบกลพลอยจำเอา
ฝันดีกลับว่าร้าย	แกล้งทำนายไปเปล่าเปล่า
ทูลว่าพระองค์เจ้า	อย่าดูเบาจะอันตราย
โกโดยไอราษฐาน	จะครธาน * สิ้นทั้งหลาย
ศฤงคารจะวอดวาย	พระเคราะห์ร้ายพันประมาณ
จึงทรงพระนิมิต	วิปริตอันพิศาล
เหตุนี้เห็นไม่นาน	จะเกิดการอันตราย

(นางมโนहर่า เล่ม 2 หน้า 28 - 29)

บุโรหิตนอกจากโกรธแค้น อาฆาต พยาบาทพระสุธนแล้ว ความโกรธแค้นของบุโรหิต
 ก็ยังไปถึงนางมโนहर่าด้วย บุโรหิตจึงใช้อุบาย เล่ห์เหลี่ยมที่จะฆ่านางมโนहर่า โดยวางแผนที่จะให้

* คำนี้ คือ คำว่า อันครธาน

ท้าวอาทิตย์วงศ์มาร่วมในการนำนางมโนห์ราของตน ด้วยการทูลท้าวอาทิตย์วงศ์ให้ออกคำสั่งห้ามมิให้ผู้ใดเข้าเฝ้าเป็นเวลา 3 วัน เพื่อจะได้ไม่มีใครมาคัดค้าน เมื่อตนทูลท้าวอาทิตย์วงศ์ให้จับนางมโนห์ราฆ่าในพิธีบูชายัญ

ฝ่ายบุโรหิต	ผู้เฒ่าเจ้าคิด	ไถ่ถอนผ่อนผัน	
จะทูลขอนาง	ล้างบูชายัญ	เกลือกคนทั้งนั้น	จะว่าวุ่นวาย
	เพราะนางมโนห์รา	เป็นที่เสนาหา	แก้ท่านทั้งหลาย
จะทูลห้ามปราม	ความจะกลับกลาย	จึงคิดอุบาย	กราบทูลท้าวไท
	ว่าองค์ทรงธรรม	พระเคราะห์ร้ายครัน	อย่าเสด็จไปไหน
ข้าบาทบริจา	ฝ่ายหน้าฝ่ายใน	ขอห้ามมิให้	เฝ้าพระราชธา
	ในกาลสามวัน	นี้ห้ามกวดขัน	ได้โปรดเสภา
ฝ่ายพระภูวนาถ	อนุญาตบัญชา	ตามแต่ปัญญา	ของตาอาจารย์

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 30 บรรทัด 3 - 10)

นอกจากบุโรหิตเป็นผู้มีนิสัยอาฆาต พยาบาท จองเวร เป็นผู้มิอุบาย เล่ห์เหลี่ยมแล้ว บุโรหิตยังเป็นผู้มีการคมคายในการพูดที่จะหว่านล้อมผู้ฟังให้เชื่อ ทำตาม ดังในตอนที่บุโรหิตพูดจาหว่านล้อมท้าวอาทิตย์วงศ์ให้ทำตามคำแนะนำของตน ในการนำนางมโนห์ราฆ่าในพิธีบูชายัญ

ฝ่ายตาอาจารย์	ฟังพระโองการ	แล้วน้อมเกศี	
ทูลฉลองละอองบาท	จอมราชธิบัติ	จะหวงเทวี	ไว้นี้เพื่อใด
	จำจะดำรง	บำรุงพระองค์	ซึ่งงเป็นใหญ่
อันนางเทวี	พระศรีสะไภ้	พอหาได้ใหม่	มาให้กุมาร
.....			
ฝ่ายตาอาจารย์	ทูลฉลองโองการ	ผู้ผ่านไอศวรรย์	
พระองค์ทรงฤทธิ์	อย่าคิดฉันทัน	ไพร่ฟ้าในชั้นชั	เสมาฟังใคร
	อันฝ่าละออง	ยิ่งร่มโพธิ์ทอง	ที่สัตว์อาศัย
จะคิดใจสั้น	ฉันทันผิดไป	มารักสะไภ้	ยิ่งกว่าพระกาย
	ถึงเลือดในองค์	แม่นอาหารลง	กอกเสียให้หาย
เป็นแต่สะไภ้	อย่าได้เสียตาย	ไขเนื้อเชื้อสาย	พระองค์ทรงธรรม
.....			

ฝ่ายบุโรหิต	ได้ฟังบพิตร	จึงฉลองโองการ	
พระไม่อาลัย	แก้ไอราชฐาน	สมบัติศฤงคาร	บริวารทั้งปวง
	ทั้งองค์หมื่นปี	หนึ่งองค์มเหสี	ทั้งพระลูกหลวง
รักศรีสะไภ้	เป็นโยเป็นหวง	ยิ่งกว่าทั้งปวง	อีกหรือว่าไร
	นิมิตรร้ายนัก	จำเสียของรัก	แทนองค์จึงได้
ผิดชอบเอาตน	ให้พ้นจากภัย	อาลัยนางโย	ไขเนื้อเชื้อวงศ์
	ของนอกกายา	ไพร่บิชา	บูชาเคราะห์สั่ง
จำเปลื้องปลดปลิด	ชีวิตจึงคง	พระจะพะวง	ด้วยนางอย่างไร

หนึ่งนวลอนงค์ พรึบพร้อมล้อมองค์ คั่งดวงแขไข
 จะให้ตรธาน ต้องการอันใด รักศรีสะเกี ยิ่งกว่าพระองค์
 ถึงพระกุมาร ที่ยอดสงสาร จะต้องประสงค์
 หาพระมเหสี เป็นที่จำนง มาถวายพระองค์ ไม่ได้ฤาไร
 จำเพาะแต่ว่า องค์มโนห์รา จึงจะพิสมัย
 กระษัตริ์อื่นอื่น ในพื้นภพไตร มาเป็นสะเกี ก็ได้เหมือนกัน
 จึงจะบริบูรณ์ สิ้นทรัพย์เพิ่มพูน สองฝ่ายให้ป็น
 นางนี้กำพร้า พรานป่าไพรสณฑ์ จับพาจรจรัด แต่องค์เอกา
 เห็นด้วยรูปดี คนกาลกนิ ผิดเพศภาษา
 เพียงเลี้ยงอรไท ไว้ในนครา มีศิกยกมา ทั้งฝืนพิกล
 จะห้วงนางไว้ ต้องการอันใด เห็นไม่เป็นผล
 อย่าหลงปลงสวาท ด้วยราชนิรมล จำเอาแก่นเงิน ให้พันภัยอัน

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 33 - 38)

ด้วยคำพูดของบุโรหิตที่หว่านล้อม เกลี่ยกล่อมจนทำให้ท้าวอาทิตย์วงศ์ไม่สามารถ
 คัดค้านได้ ขอมให้บุโรหิตไปจับนางมโนห์รา เป็นเหตุให้นางมโนห์ราต้องหนีไปเมืองไกรลาส และ
 ทำให้พระสุธนต้องติดตามนางไป บุโรหิตจึงเป็นตัวละครที่สำคัญที่ทำให้เนื้อเรื่องขยายออกไป เกิด
 เหตุการณ์ต่าง ๆ อีกมากมายตามมา ก่อให้เกิดความขัดแย้งในเรื่อง และยังเป็นตัวละครที่ทำให้
 สาระของเรื่องเด่นชัดขึ้นทั้งสาระดะสำคัญของเรื่อง และสาระดะรองอื่น ๆ บทบาทของบุโรหิต
 จัดเป็นตัวละครที่เป็นปฏิปักษ์¹ กับพระเอกของเรื่อง แม้จะมีบทบาทน้อยแต่นับว่าสำคัญต่อเรื่อง
 อย่างยิ่ง และยังทำให้วรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รา มีความเข้มข้นสนุกสนาน

2. ตัวละครที่เป็นอมุขุย์

นางมโนห์รา

นางมโนห์ราเป็นตัวละครเอกของเรื่องอีกตัวหนึ่ง โดยเป็นนางเอกของเรื่อง นาง
 มโนห์ราจัดเป็นตัวละครประเภทอมุขุย์ เนื่องจากนางมโนห์ราเป็นนางกินรี มีลักษณะผิดจากอมุขุย์
 คือ สามารถบินได้ ดังคำพูดของพระฤาษีที่พูดกับพรานบุญ

นี้คนเหมือนกัน รู้สิ้นสารพัน โยมอย่าเจรจา
 ขาวเขาไกรลาส เชื้อชาติเทวา ถ้อยคำเจรจา ภาษาเดียวกัน

¹ ตัวละครปฏิปักษ์ หรือ ปรปักษ์ คือ ตัวละครฝ่ายตรงข้ามกับวีรบุรุษหรือตัวละคร
 เอก ตัวละครปฏิปักษ์มักจะมีลักษณะและบทบาทเป็นตัวร้าย ขาดคุณธรรม ไม่ปฏิบัติตามหลัก
 ศีลธรรม บทบาทจะเป็นไปในทำนองเดียวกัน คือ เป็นผู้ทำให้พระเอกนางเอกพลัดพรากจากกัน
 ทำให้ต้องออกติดตามหากัน ผจญภัยกัน หรือจะนั้นก็มืพฤทธิการณเป็นฝ่ายตรงกันข้ามคอยอิจจา
 ริษา (เสาวลัทธิ์ อนันตสานต์, ม.ป.ป., หน้า 190)

แต่ว่าเขาช่าง รู้ทำปีกหาง บินบนเหินหัน
จะทำป่วนคล่อง อย่าปองสำคัญ คิดไปฉันทัน ให้เหน้อยป่วยการ
(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 27 - 28)

นางมโนห์ราเป็นธิดาคนที่เจ็ดของท้าวประทุมราชา กษัตริย์ผู้ครองเมืองไกรลาส และนางจันทิกินี นางมโนห์ราที่มีสาวอีกหกคน ดังคำพูดของนางมโนห์ราที่พูดกับพระสุรน เมื่อพรานบุญพานางมาถวายพระสุรน

ข้านี้เป็นราชธิดา	ประทุมราชา
มารดาชื่อจันทิกินี	
ทั้งสองครองราชธานี	ไกรลาสกรุงศรี
ข้านี้ชื่อว่ามโนห์รา	
พระพี่นางพามา	สระสงครงคา
พรานป่าจับพาจรี	

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 55 บรรทัด 5 - 8)

นางมโนห์ราเป็นน้องที่พี่ทั้งหกรัก ตามใจ ดังในตอนที่นางมโนห์รานั้นก็ถึงพี่ทั้งหก ขณะถูกพรานบุญจับพาเดินไปในป่า

ไอ้แต่จะไป	นับวันจะไกล	ไกรลาสกรุงศรี
ที่สบบยเคยเฝ้า	ปิ่นเกล้าขานนี้	อยู่ดีเถิดรา
เคยเล่นด้วยกัน	เที่ยวในไพรสณฑ์	เก็บผลพฤษภา
เคยเข้าในห้อง	ชวนน้องเจรจา	เคยสงครงคา
พระพี่เก็บได้	ต่างองค์ส่งให้	น้องแซมเกศา
เคยเสพเคยสง	เจ็ดองค์ทุกที	ไอ้ตั้งแต่นี้
		จะเปลี่ยวเปล่าใจ

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 42 บรรทัด 3 - 8)

นางมโนห์รามีคุณสมบัติของนางเอกในวรรณคดีไทยทั้งหลาย คือ มีรูปโฉมงดงาม เป็นที่ต้องตาต้องใจของผู้พบเห็น ดังในตอนที่ท้าวอาทิตย์วงศ์และนางจันทร์เทวีเห็นนางมโนห์รา ต่างชื่นชมในความงามของนาง

พระองค์สองกษัตริย์	มีโสมนัสเสน่หา
พิศโฉมมโนห์รา	ยิ่งหยาดฟ้ามาลงดิน
ยิ่งดูยิ่งพิศวาส	งามประหลาดเลิศเฉิดฉิน
เปล่งปลั่งดั่งมณีนิล	หมดมลทินจะบาดตา
ตรัสถามถึงแก้มูล	นางกราบทูลแต่หลังมา
ได้ฟังพระวาทา	สุรเสียงเพราะจับใจ
แสนสวาทของมารดา	ปลื้มวิญญูยอดพิสมัย
เชิญองค์อรทรมวย	เข้ามาใกล้ลู่บปฤษฎางค์
พิศเพ่งผิวพักตรา	วรกายล้นกษณนาง
เอวองค์ทรงสำออง	ผิวป้อมปางดวงจินดา

รูปร่างนางที่สุด
ทั้งสองกระษัตริ

ถ้ำมนุษย์เลิศเลขา
ชมกัลยาไม่อึ้งใจ

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 67 - 68)

คุณสมบัติอีกประการหนึ่งของนางมโนห์ราที่อาจจะไม่ค่อยพบในวรรณคดีไทย คือ ด้านความฉลาด หลักแหลม มีปัญญา ไหวพริบ ดังในตอนนี้นางมโนห์ราถูกพรานบุญจับ เมื่อพรานบุญบอกว่าจะพานางไปถวายพระสุรินเพื่อหวังสิ่งของพระราชทาน นางจึงใช้ปัญญาเพื่อจะให้พรานบุญทำตาม ปลอตนางไป ด้วยการจะให้เครื่องประดับและกล่าวอ้างถึงบาปบุญที่พรานบุญจะได้รับในการกระทำต่อนาง

พรานว่าเท่าไร	นางไม่หู่ใส่	รำไรโรศกา	
แล้วคิดขึ้นได้	ด้วยไวปัญญา	กลั่นโศกโศกา	วอนว่าแก่พราน
พี่พาเข้าไป	ถวายแก่ท้าวไท	เห็นไม่ได้การ	
ถ้าสมบปอง	ได้ของพระราชทาน	ไม่ชอบใจท่าน	พี่พรานเสียที
บาปกรรมเปล่าเปล่า	มาพรากลูกเขา	จากแม่พานี่	
เวรฆ่าเนื้อ	ก็เหลืออเวจี	ยังทำเช่นนี้	พี่คิดผิดไป
นี่แน่พี่พราน	ถึงของพระราชทาน	จะได้ทำอะไร	
เครื่องทรงกายา	ของข้าจะให้	อย่าพาเข้าไป	เลยนะพี่อา
ปลอตน้องครั้งนี้	เหมือนหนึ่งหม่อมพี่	ปลอตนกปลอตนก	
ทั้งคุณก็คุณ	ได้บุญหนักหนา	ทั้งเวรเวรา	เมื่อหน้าไม่มี
ทั้งของก็ได้	ชั่วช้าอะไร	เอาไปเกิดพี่	
อันดวงจินดา	ค่าควรบุรี	แก้วหาราคี	ที่มีราคา

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 38 - 40)

ความฉลาดมีไหวพริบของนางมโนห์ราเห็นได้ชัดเจนอีกตอนหนึ่ง คือ ตอนที่บุโรหิตให้ทหารมาจับนางเพื่อจะนำไปฆ่าในพิริบชยัญ นางใช้ความฉลาดด้วยการพูดลวงนางจันทร์เทวี ขอบีภาง เครื่องประดับแต่งตัวเป็นครั้งสุดท้ายก่อนที่จะถูกจับไปฆ่า และด้วยความมีปัญญา ไหวพริบของนางนี่เอง จึงทำให้นางรอดชีวิตได้ เมื่อได้ปีภาง นางบินหนีออกจากวังไป

ฝ่ายนางมโนห์รา	ตริกในปัญญา	จะมานิ่งตาย	
นางคิดผ่อนปรน	ด้วยกลอุบาย	กราบทูลถวาย	สมเด็จพระมารดา
ชีพจักปลดปลง	จะขอแต่งองค์	เสียดงหนักหนา	
แต่เครื่องประดับ	สำหรับองค์มา	อยู่พระมารดา	จงได้โปรดปราน
อันของทั้งนี้	บิดาชนนี	พระราชทานเดฉาน	
ขอมอาภิวัต	ต่างบาทพทมาลย์	ถ้าลูกสิ้นปราม	ได้ติดตัวไป
มารดาสามี	ได้ฟังเทวี	ไม่มีสงสัย	
กัญแจใจหีบ	รีบเปิดเข้าไป	เอาปีภางให้	สะไว้ด้วยดี
บัดนั้นมโนห์รา	จอมขวัญกัลยา	เห็นของเทวี	
นึกในพระทัย	เห็นไม่เป็นผี	ยอกรชฐี	เข้ารับจับเอา

พลางทูลชนนี ชมโฉมลูกนี้ แต่ตัวเปล่าเปล่า
 ได้ประดับองค์ พระทรงเพชรเพรา งามยิ่งกว่าเก่า ร้อยเท่าพันทวี
 ทูลพลางแต่งพลาง ประดับปีกหาง มั่นคงตรงดี
 แล้วว่ามารดา ชมข้าบทศรี เห็นแต่เพียงนี้ ยังขอบพระทัย
 ประดับองค์หมด ราฟ่อนอ่อนชด ยิ่งจะพิสมัย
 จะถวายฝีมือ ให้ลือชื่อไว้ บุญน้อยตายไป จะได้ลือชา
 ว่าแล้วเทวี บังคมชนนี ฟ้อนรำไปมา
 มารดาสามี ยินดีหนักหนา รับขวัญกัลยา จุมพิตเทวี

.....

มโนห์ราเทวี ครั้นพระชนนี จากที่คลาไคล
 นางเสด็จผายผัน เหย็บจู่ชรัชย์ โผผินบินไป จากปรางค์รจนา

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 50 - 53)

หรือตอนที่พระสุรชนจะกลับไปเมืองอุดรปัญจา เมื่อได้พบกับนางมโนห์ราที่เมืองไกรลาสแล้ว โดยพระสุรชนจะกลับไปแต่เพียงลำพัง นางมโนห์ราได้ทักท้วง ถ้าพระสุรชนกลับไปโดยไม่มีนางไปด้วย พระสุรชนยอมจะได้รับความอับอาย การดูถูกจากคนทั้งหลายในเมืองอุดรปัญจา เพราะก่อนออกเดินทางจากเมืองอุดรปัญจานั้น พระสุรชนได้บอกกับคนทั้งหลายว่าจะมาตามนางให้พบ ตอนนี้เป็นอีกตอนหนึ่งที่แสดงถึงความฉลาด ความคิดรอบคอบของนางมโนห์รา

หนึ่งเล่าภัสดา เมื่อแรกเสด็จมา ตามข้าบทศรี
 ย่อมตรัสประภาษ แก่ราชเสนี ไปได้เทวี จะคืนเวียงชัย
 มีเพียงมานะ ความอุตสาหะ อดสำหมาได้
 สมคั่งปรารถนา ไม่พาเข้าไป จะได้อันใด เอาไปเจรจา
 กลับไปเปล่าเปล่า เสนาเจ้าเฝ้า จะครหา
 ถึงจะบอกใคร ว่าได้มโนห์รา เป็นแต่ปากว่า ไม่เห็นจริง

(นางมโนห์รา เล่ม 4 หน้า 45 - 46)

นางมโนห์ราถึงแม้มีฐานะเป็นลูกสะใภ้แต่ก็เป็นผู้ที่ทำวาทิตยวงศ์และนางจันทร์เทวี รักเหมือนดังลูกแท้จริง ดังคำพูดของทำวาทิตยวงศ์ที่พูดกับบุโรหิต

นี่แน่อาจารย์ อันองค์กุมาร กับนางกัลยา
 ดังดวงหทัย นัยเนตรซ้ายขวา แก้วตาของข้า เจียวตาอาจารย์
 จึงอาลัยนัก หาไม่ไม่พัก ให้คิดว่าขาน
 ถ้าอื่นออกไป จะให้ทำการ อันองค์นงคราญ ปีมปานหัวใจ
 เมื่อพระลูกอยู่ พร้อมพัศตร์ทั้งคู่ ได้ดูพิสมัย
 ที่ยอดเสนาหา ยาพระหฤทัย เห็นหน้าทรมวย ดูองค์กุมาร

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 35 บรรทัด 3 - 8)

และคำพูดของนางจันทร์เทวีที่พูดกับนางมโนห์รา

นางจันทกินรี*	มารดาสามี	โศกที่ไม่วาย
ฟังศรีสะเกใต้	พระทัยวาทาย	พระมาลูปกาย
โทยศิศหามีไม้	ชนนี้มีให้	เจ้าม้วยเป็นผี
อันอรโหมยง	กับองค์ชนนี	คั่งว่าชีวิต
แม่ไม่ละเจ้า	ตามบุญของเรา	พระลูกจอมขวัญ
แม้ไม่เมตตา	จะฆ่าจะฟัน	กอดพระศอกกัน
		ม้วยมอดวอดวาย

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 50 บรรทัด 5 - 10)

แม้นางมโนห์ราเป็นที่รักของท้าวอาทิตยวงศ์ นางจันทร์เทวีและพระสุธน แต่นางเป็นคนเสงี่ยมเจียมตน รู้ฐานะของตน มีสัมมาคารวะ เคารพนับถือผู้มีอายุสูงกว่า พุดจาสุภาพกับทุกคน ไม่เย่อหยิ่ง จองหอง

ด้วยตัวพลัดมา	แต่องค์เอกา	วงศ์ที่ไหน
จะฆ่าก็ตาย	จะขายก็ได้	พ่อแม่ก็ไกล
โอ้ทุกวันนี้	เจียมใจที่สุด	ไม่ถ้อยศดา
ด้วยตัวตกไว้	หมายฝากกายา	ไม่คิดเลยว่า
ผู้ใดมาหา	อายุสูงกว่า	เรียกว่าเป็นที่
ควรเรียกเป็นป้า	น้ำอาก็มี	ไม่กล้าว่าย้าย
เสงี่ยมเจียมองค์	ไม่คิดหิบบหย่ง	เย่อหยิ่งสิ่งใด
หมายฝากสังขาร	ท่านทุกคนไป	ควรฤยงไม่
		รอดตายวายชนม์

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 48 บรรทัด 2 - 8)

นางมโนห์รามีลักษณะเช่นเดียวกับนางเอกทั้งหลายในวรรณคดีไทย คือ รักเดียวใจเดียว ซื่อสัตย์ต่อสามี ดังคำพูดของนางที่พูดกับนางจันทร์เทวีก่อนบินออกจากวัง

อันเกล้ากระหม่อมฉัน	จะปฏิญาณอย่าสงสัย
จากฝากบาทาไป	จนบรรลี่ย่าคิดปอง
ไม่ร่วมเสนาหา	มีภัสดาอันถึงสอง
มิให้ชายอื่นครอง	สัมผัสต้องพระกายา
อันนอกจากพระองค์	มิให้ปลงเสนาหา
ขอเป็นบริจา	แต่ราชาทุกชาติไป

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 57 บรรทัด 6 - 10)

หรือตอนที่นางมโนห์ราฝากบอกข้อความไว้กับพระฤทธิ ก่อนที่นางจะบินไปเมืองไกรลาสว่านางจะรัก ซื่อสัตย์ต่อพระสุธน

* น่าจะเป็นนางจันทร์เทวี เพื่อให้เข้ากับเนื้อความ

อันว่าข้านี้ จนสิ้นชีวิ ไม่มีภัสดา
 นอกจากพระองค์ ไม่ปลงเสนาหา ขอเป็นบริจา ชาติหน้าต่อไป
 (นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 64 บรรทัด 4 - 5)

คุณลักษณะของนางมโนห์ราเป็นภาพสะท้อนให้เห็นถึงผู้หญิงไทยในอดีตที่ผู้เป็นภรรยาต้องรัก ซื่อสัตย์ต่อสามี มีสามีเพียงคนเดียวเท่านั้น แต่ผู้เป็นภรรยายินยอมให้สามีมีหญิงอื่นได้ ซึ่งเป็นลักษณะของครอบครัวไทยในสังคมสมัยอดีต ดังคำพูดของนางมโนห์ราที่พูดกับนางจันทร์เทวีและพระฤๅษีก่อนบินไปเมืองไกรลาส

พระองค์จงเลือกจัก นางกษัตริย์ที่อันดี
 มาเป็นนมหลี เกิดลูกนี้ไม่น้อยใจ

.....

กลับเสียแต่นี้ จงหาบาริ กษัตริย์ใดใด
 มาเป็นนมหลี อย่ามีสงสัย เมียไม่น้อยใจ อย่าได้สงกา
 (นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 57, 64)

นางมโนห์ราเป็นผู้มีความคิดรอบคอบ คิดการณ์ไกล ดังในตอนที่น่าจะกลับไปเมืองไกรลาส หลังจากหนีออกจากเมืองอูครปัญจาได้แล้ว นางได้มาที่อาศรมของพระฤๅษี ฝากข้อความเกี่ยวกับการเดินทางไปเมืองไกรลาส ฝากยา ผ้า แหวนไว้ให้กับพระสุธน ด้วยนางคิดว่าพระสุธนอาจจะตามนางไปเมืองไกรลาส จะได้ไม่เกิดอันตราย ดังคำประพันธ์

คำริพระทัย จำแวงสั่งไว้ ที่พระฤๅษี
 ถ้าพระโฉมงาม เสด็จตามจรถี ให้พระมุนี บอกแก่พระองค์

.....

ให้ไปตรงนี้ ตรงมือโยมชี้ หนทิศอุดร
 เหวผาสามานย์ คายด้วยสิงขร สมุทรสาคร เจ็ดชั้นกันดาร
 เมื่อโยมจะไป จำฝากยาไว้ ให้ลวดยาภูบาล
 ภูษาธำมรงค์ วงนี้ไพศาล จะฝากอาจารย์ ไว้ให้ภัสดา
 ได้โปรดเกศี ช่วยบอกพันปี ไปนี้ถึงป่า
 ผลไม้มีพิษ ฤทธิยิ่งกว่ายา เสวยเป็นภักษา จะม้วยบรรลัย
 ให้จับวานร ตัวหนึ่งพาจร จึ่งสิ้นสงสัย
 ถ้าพระจะเสวย ผลไม้สิ่งใด วานรกินได้ จึ่งไม่มรณา
 ครั้นถัดนั้นไป เป็นเชิงหวายใหญ่ หนามกรดทั้งป่า
 สัตว์ใดใกล้กราย วายชีพชีวา อย่าคิดเลยว่ จะพ้นความตาย
 คูที่ขอบกล ฝ้ายคนกำพล ห่อหุ้มคลุมกาย
 ปักยีสัตว์ซึ่ง มาถึงคิดหมาย ว่าเนื้อกวางทราย ฉาบลาพาไป
 ข้ามหวายกรดพัน พายังรังตน บนพฤกษาใหญ่
 ให้ตบพระหัตถ์ ครีสร้องออกไป พญานกตกใจ ละไว้บินหนี

ตั้งแต่นั้นไป ผลไม้กินได้ มีรสอันดี
 หิมวาป่าใหญ่ ล้วนไพรพฤษณี อันจะจรลี แสนยากสากล
 ยังมีรักษา อยู่ในหิมวา สามสิบสองคน
 แห่งหนึ่งนั้นไซรี ป่าใหญ่ไพรสนธ์ พฤษณีมีต้น เรียบเรียงกันไป
 แห่งหนึ่งถึงงู มีมากอักษุ ไม่รู้เท่าไหน
 ถัดนั้นรักษา คนหนึ่งโตใหญ่ โดยสูงขึ้นไป เจ็ดชั่วลำตาล
 ถัดไปข้างหน้า ยังมีรักษา พญาคชสาร
 ทั้งคู่สู้กัน อยู่ณนนิกาล แล้วจะพบพาน เขาเงินเขาทอง
 หน่อเป็นคมกรด สะพรั่งดั่งมด บรรพตเรือรงรอง
 มหิงส์สิงห์สัตว์ สัมผัสถูกต้อง อย่าได้คิดปอง จะไม่บรรลัย
 แห่งหนึ่งไผ่ชฎ ลำเบียดเบียดขัด แน่นอัดกันไป
 งูเท่าสายพาน ไม่หาญรอดได้ แขนงหนามใบ อย่าได้ต้องพาน
 ล้วนเป็นคมกรด พานพาดขาดหมด จะสิ้นสุดปราณ
 แห่งหนึ่งภูผา กระทบลาดฉาน ดั่งว่าอาการ มีจิตวิญญา
 ไซแต่เท่านั้น มีสาครกัน เจ็ดแฉวมหิมา
 ริมฝั่งล้วนเขา สูงสุดลูกคา หว่างแฉวงคาง ที่ราบไม่มี
 แต่ส่วนภูผา ใหญ่เยียมเทียมฟ้า หว่างนทีศรี
 ใครจะดำเนิน เดินได้ไม่มี พระใจอารี พาทีให้ฟัง
 บอกตามคำซ้ำ ซึ่งรำพรรณนา มาแต่หนหลัง
 แสนยากสากล ยิ่งพันกำลัง ถ้าทำวไม่ฟัง จะขึ้นใจจร
 ช่วยบอกเถิดว่า ร่ายเวทเสกยา แล้วทาลูกศร
 ถึงที่กันดาร แผลงผลาญเสียก่อน แล้วจึงบทธร ไม่มี้วยบรรลัย
 งามับรักษา นั้นให้โรยยา เหนือลมจึงได้
 แล้วให้แผลงศร ประหารยักษ์ใหญ่ ม้วยแล้วอย่าไป ข้างปลายบาพ
 พญายักษ์จักฟื้น กลับรอดคงคืน กินเป็นรักษา
 ไปข้างเกศี ไม่มีบิชา บอกสามีซ้ำ ให้ทราบคดี
 หิมวาสามารถ อย่านได้ประมาท จะม้วยเป็นผี
 แห่งหนึ่งน้ำกรด กลบฝั่งนที อยาลงวาริ ชีวิตวายปราณ
 มิ่งตัวหนึ่ง ตัวยาวพาดขึง ถึงฝั่งชลธาร
 สัตว์ใดโตข้าม เอาเป็นอาหาร อยู่ณนนิกาล ไม่พานไปไหน
 ให้ดินบนหลัง ครั้นถึงฟากฝั่ง โลดโผนโจนไป
 ให้ได้หกศอก โจนออกให้ไกล จึงรอดตัวได้ ไม่มี้วยชีวา
 ที่ร้ายหลายชั้น แต่ละแห่งกั้ง นับโยชนโดยตรา
 แต่ที่สำคัญ จึงพรรณนา นอกนั้นไม่ว่า ชั้นหญ้าคมบาง
 แผลกหาญ่าไซ ฟื้นเป็นกรดไป มีในระหว่าง
 แผลงศรประหาร ผลาญให้เป็นทาง ให้เหล็กแหวกว่าง จึงย่างบทมาลัย

มโนห์ราเทวี	รำสั่งถ้วนถี่	ไว้ที่อาจารย์	
หว่ายกรดยังมี	อยู่ที่อิวสาน	ศิลาปีศรห่อนหาญ	จะผลาญบรรลัย
แต่ที่ริมนั้น	มีพุกษาสัณฑ์	ต้นโตสูงใหญ่	
ฝูงพญาปีกมิ	อันมีฤทธิ์ไกร	ทำรังอาศัย	บนไม้สาขา
ขึ้นไปถึงรัง	ราตรีคอยฟัง	สำเนียงสกุณา	
ถ้านกพวกใด	จะไปนครา	ยุคชนปีกษา	ได้พาเอาไป
ครั้นลงธรณี	ละชนปีกมิ	โห้ขึ้นทันใจ	
พญานกกล้วนัก	จักบินหนีไป	จึงเข้าเวียงชัย	ไกรลาสมุรี

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 60, 64 - 69)

ศิลปะการใช้ภาษาในเชิงวรรณศิลป์

วรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์ราเป็นวรรณกรรมที่ประพันธ์โดยกวีพื้นบ้าน ความงามในเรื่องจึงเป็นแบบชาวบ้าน ในการใช้ภาษาจึงไม่วิจิตรบรรจงแจ่มเช่นวรรณกรรมในราชสำนัก แต่แม้วรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์ราเป็นวรรณกรรมชาวบ้าน แต่ผู้แต่งสามารถใช้ภาษาได้อย่างมีศิลปะไม่ว่าจะเป็นการใช้คำ สำนวนคำพังเพย การบรรยาย การพรรณนา การใช้ภาพพจน์ ทำให้ผู้อ่าน ผู้ฟังเกิดจินตนาการ อารมณ์สะเทือนใจ

ศิลปะการใช้ภาษาในเชิงวรรณศิลป์จะพิจารณาเกี่ยวกับการใช้คำ สำนวนคำพังเพย กวีโวหาร และรสในวรรณคดี ดังนี้

1. การใช้คำ วรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รามีการใช้คำ และการเรียงคำที่แปลกไปจากปัจจุบัน ซึ่งทำให้เกิดความหมายที่ชัดเจน การใช้คำมีการใช้คำเก่าซึ่งในปัจจุบันไม่มีการใช้แล้ว การใช้คำแปลก การเรียงคำแปลก การใช้คำสรรพนาม การใช้คำสร้อย การใช้คำบาลี และการใช้คำตามสำเนียงท้องถิ่น ดังนี้ คือ

1.1 การใช้คำเก่า

คำ “ไซ้” ใช้ในความหมายว่า “ไม่ใช่” ดังในตอนที่สาวใช้ของนางมโนห์ราตอบคำถามนางเกี่ยวกับพระสุธน ดังคำกลอน

ชายนั้นไซ้ชวานครา	คูที่กริยา
ตั้งว่าจะมาแต่ไกล	

หรือ

ครุชานาคีคนธรรพ์	จรตผิดกัน
ชายนั้นไซ้ชวานครา	

(นางมโนห์รา เล่ม 4 หน้า 5 บรรทัด 3 - 4, 5)

คำ “หึ่ง” แปลว่า “นาน” ดังในตอนที่พระสุธนซ่อนตัวอยู่ที่ถนนขณะนกกำลังบินไปเมืองไกรลาศ พระสุธนรำพึงกับตัวเองว่าได้จากเมืองอุดรปัญจมานานาน

แต่จากกรุงศรี	อุดรธานี	มานี้หึ่งนาน	
เพราะพระจากน้อง	ร่วมห้องไอศถาน	จากทั้งศฤงคาร	บิดามารดร

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 63 บรรทัด 8 - 9)

หรือในตอนท้ายของเรื่อง ผู้แต่งใช้คำ “หึง” ควบคู่กับคำแปลซึ่งอยู่ลำดับถัดมา เมื่อจะกล่าวถึง การกลับชาติของตัวละคร

บ้างไปเสวยสวรรค์ แล้วกลับเวียนวัน มาสู่สงสาร
 ท่องเที่ยวไปมา อยู่ข้าหึงนาน ชาติสุตนิพพาน มาพร้อมพักตรา
 (นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 63 บรรทัด 8 - 10)

คำ “ไขชู้” ในความหมาย “ดี” ดังในตอนบรรยายทหารในกองทัพพระสุธนว่า
 ล้วนมีแต่ผู้กล้าหาญ มีฝีมือในการรบ เข้มแข็ง มีความรู้ทางไสยศาสตร์ เวทมนตร์คาถา เครื่องราง
 ของขลัง ดังคำกลอน

กองเล่นพลจันทร์ ล้วนตัวเลือกสรร ชันอาสา
 ชำนิในการ ขำนาญวิชา เชี่ยวชาญหาญกล้า อาวุธไม่กิน
 วานยาทาดัว หนั่งเหนียวไขชู้ ไม่กลัวไพริน
 อาจองคงอยู่ ธนูศรสิน ขวากหนามห้ามสิ้น ไม่เกรงอันใด
 (นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 23 บรรทัด 5 - 8)

คำ “ไม่ชู้” ในความหมายว่า “ดี” เช่นเดียวกับคำ “ไขชู้” ดังในตอนบรรยาย
 กลุ่มยในงานสมโภชการอภิเษกระหว่างพระสุธนกับนางมโนห์รา ว่า กลุ่มยที่จะชกกันนั้นล้วนมีความ
 เชี่ยวชาญอย่างยิ่ง ดังคำประพันธ์

คู่หนึ่งแต่งตัว มงคลใส่หัว ไม่ชู้ล้วนดี
 ปะตะเท้าผิง หมดถึงทุกที่ คนเก่งเคยดี อย่างนี้นำดู
 (นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 7 บรรทัด 8 - 9)

คำ “เรา” ในความหมายว่า “เราทั้งคู่, เขาทั้งคู่” คำนี้มีปรากฏในวรรณคดีสมัย
 อยุรยา ดังเช่น เรื่องลิลิตพระลอ¹ วรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รา ผู้แต่งใช้คำ “เรา” ใน
 ความหมายถึงพระสุธนและนางมโนห์รา ดังคำประพันธ์

พิสมัยในสวาท สุริยาอุรยาตร ส่องโลกทั่วสถาน
 สรงพระพักตรา สองรามิกบาน เข้าที่สรงสนาน ชำระพระกาย
 (นางมโนห์รา เล่ม 4 หน้า 46 บรรทัด 5 - 7)

1 ในลิลิตพระลอตั้งในตอนที่พระลอลาภนายแก้ว นายขวัญ เมื่อไรถึงจะได้พบพระ
 เพื่อน พระแพง

“เขียนใจถูกใจได้ เห็นเล่ามาให้ให้
 ลาราล้ำสองรา

1.2 การใช้คำแปล

คำ “กลับหน้า” ในความหมายว่า “เหลียวหน้า” ดังในตอนที่ว่านางบุญพุดกับนางมโนห์ราขณะที่นางเหลียวหน้าไปทางด้านหลังแทนที่จะมองตรงไปข้างหน้า

หลากด้วยมารดา แกรู้ตามมา ป่านนี้แทบหัน
แต่ถึงสระใหญ่ จะได้สำคัญ ดันทางอยู่นั้น พระพี่แจ้งใจ
เดินพลางเหลียวหา นายพรานร้องว่า กลับหน้าไปไหน
มีใครจรเดิน เมินไปคูใคร ฤดูมือจูงไป จึงได้กระมัง

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 44 บรรทัด 2 - 5)

คำ “จน” หมายถึง “จรด/ถึง” ในตอนบรรยายการแต่งกายของหุ่นจีนที่มาแสดงในงานสมโภชการอภิเษกสมรสระหว่างพระสุรณกับนางมโนห์รา ซึ่งบรรยายว่าการแต่งกายของหุ่นจีนนั้นแปลกกว่าหุ่นอื่น ๆ ที่มาร่วมแสดงด้วย ไม่ว่าจะเป็นหุ่นไทย ลาว มอญ ทวาย การใช้คำ “จน” ของผู้แต่งเป็นการใช้คำที่แปลก ความหมายของคำกับตำแหน่งของคำที่ใช้ในบริบทเข้ากันได้เป็นอย่างดี ดังคำกลอน

ประชันหุ่นจีน ไล่เสื้อจนดิน ตามเภทพิสัย
สายร้อยห้อยเหนี่ยว ลั่นเจียวจับใจ ตาเหลือกแลได้ กลอกไปกลับมา

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 3 - 4)

คำ “กุมร้าย” แปลว่า “อาฆาต พยาบาท โกรธแค้น” ดังในตอนที่ว่าบุโรหิตเมืองอุดรปัญจาอาฆาตพระสุรณที่พระสุรณจะให้ตำแหน่งบุโรหิตแก่คนอื่นที่มีโชคร้ายของตน เมื่อพระสุรณขึ้นครองราชย์ บุโรหิตจึงวางแผนฆ่าพระสุรณด้วยการกราบทูลท้าวอาทิตย์วงศ์ให้พระสุรณออกไปสู้รบกับกองทัพเมื่อนั้นทราชทัยกมาโจมตี ดังคำกลอน

ฝ่ายเฒ่าอาจารย์ กุมร้ายกุมาร พอได้ท้วงที
จะสำเร็จจิต สมคิดครั้งนี้ ด้วยความไพบริ สุรณกุมาร
จะทูลราชา ให้พระลูกยา คุมพลทหาร
ออกต่อชิงชัย หวังให้สิ้นปราชญ์ คิดแล้วอาจารย์ กราบทูลทันที

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 12 - 13)

คำ “เยื่อ” ในความหมายว่า “ยืดยาวไม่จบ” ดังในตอนที่ว่านางจันทกนิริ์สั่งพระธิดากนิริ์ทั้งเจ็ดก่อนที่จะไปเล่นน้ำที่สระโบกขรณี เป็นคำสั่งสอนเกี่ยวกับการประพฤติปฏิบัติของผู้หญิง ต้องสงบเสงี่ยมเรียบร้อย ไม่ควรพูดจาต่อปากต่อคำกับผู้ชาย ซึ่งจะเป็นความยืดยาวออกไป ผู้แต่งใช้คำ “เยื่อ” ได้อย่างเหมาะสมกับบริบท ดังคำกลอน

พี่น้องปกป้องกันจงดี อันการสตรี
รักษาราศีจึงควร
ไล่เล่ห์เสาะและจะลามลวน ชายจ๊กชกชวน
เจรจากามเยบอย่าตาม

เป็นเยื่อใยยาวราวความ จะต่อล่อลาม

ชายชิตคิดตามเจรจา

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 32 บรรทัด 7 - 9)

คำ "ไม่มีราคา" ในความหมาย "มีราคามาก" ดังในตอนที่ยบรรยายการแต่งตัวของนางจันทิกินรี นางมโนห์รา และที่ทั้งหกต่างใช้เครื่องประดับที่มีค่ายิ่ง เป็นเครื่องประดับที่มีราคามาก

วิจิตรรจนา	ไปด้วยอลังการ	ภูษาสอดสี
ตั้งวาลทับทรวง	ล้วนดวงมณี	ค่าควรบุรี
		ไม่มีราคา

(นางมโนห์รา เล่ม 4 หน้า 50 - 51)

1.3 การเรียงคำแปลก

คำ "ไม่ขาดหน้า" ผู้แต่งใช้วลี "ไม่ขาดหน้า" บรรยายกิริยาการร้องไห้ของนางมโนห์รา ซึ่งทำให้ผู้อ่านนึกเห็นภาพนางมโนห์ราร้องไห้ น้ำตาไหลอาบแก้มตลอดเวลา เป็นการย้ำให้เห็นถึงความโศกเศร้าของนางมโนห์ราที่ต้องจากพระสุธน ดังคำประพันธ์

แต่จากรุติ	มาจากวันนี้	เนตรไม่ขาดหน้า
จะสิ้นชีวัง	เพราะทรงโศกา	เสวยแต่ชลนา
		ทุกรাত্রีกาล

(นางมโนห์รา เล่ม 4 หน้า 15 บรรทัด 4 - 5)

คำ "ไม่หุ้ส" ดังในตอนที่ยพรานบุญบอกนางมโนห์ราว่าจะพานางไปถวายพระสุธน แต่นางไม่สนใจฟัง เอาแต่ร้องไห้ ผู้แต่งใช้วลี "ไม่หุ้ส" ในตอนนี้อย่างถึง อาการไม่สนใจไม่รับรู้

พรานว่าเท่าไร	นางไม่หุ้ส	รำไห้โศกา
แล้วคิดขึ้นได้	ด้วยไวปัญญา	กลั้นโศกโศกา
		วอนว่าแก่พราน

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 38 บรรทัด 4 - 5)

คำ "ไม่ยอมใจ" ผู้แต่งใช้วลี "ไม่ยอมใจ" มีความหมายเป็นการปฏิเสธ ซึ่งการใช้วลีนี้เพื่อเน้นความหนักแน่นของการปฏิเสธ เพื่อย้ำคู่สนทนาว่าไม่มีการตกลง ยอมรับทั้งสิ้น ซึ่งผู้แต่งใช้ได้เหมาะสมกับเนื้อความของเรื่องอย่างยิ่ง ทำให้ผู้อ่านเข้าใจถึงความคิดของพระเจ้าอาทิตย์วงศ์ว่า พระองค์จะไม่เป็นสาเหตุให้ต้องทำร้ายนางมโนห์ราอย่างเด็ดขาด ดังในตอนที่ยพระเจ้าอาทิตย์วงศ์จะจัดทำพิธีบูชาบุญ บูโรหิตกราบทูลว่าให้นำนางมโนห์รา ซึ่งจัดเป็นสิ่งหายากที่จำเป็นต้องใช้ในพิธีมาฆ่า แต่พระเจ้าอาทิตย์วงศ์ปฏิเสธมิให้ทำเช่นนั้น (ต่อมาจึงยอมทำตามเนื่องด้วยเล่ห์กลของบูโรหิต) ดังคำกลอน

หนึ่งเล่ากุมาร	ตำร้จราชการ	มาถึงกรุงศรี
รู้ว่าเอานาง	มาล้างชีวี	อนิจจาน่าที่
		จะน้อยพระทัย
จะทอดท่มกาย	ให้ชีพวางวาย	ตายตามกันไป
เออแม่นฉันนั้น	จะทำไฉน	เราไม่ยอมใจ
		อย่าได้เจรจา

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 34 - 35)

คำ “คิดใจสั้น” หมายถึง “คิดเพียงสิ่งที่เกิดเฉพาะหน้า ไม่นึกถึงผลที่จะเกิดตามมา” เป็นคำในความหมายไม่ดี ผู้แต่งใช้วลีนี้ในตอนทีวโรหิตกราบทูลพระเจ้าอาทิตย์วงศ์ให้นำนางมโนห์รามายำในการทำพิธีบูชาขันธ์เพื่อสะเดาะเคราะห์ร้าย ทั้งที่จะเกิดแก่ท้าวอาทิตย์วงศ์และบ้านเมือง การใช้วลี “คิดใจสั้น” ของผู้แต่งเป็นการใช้คำน้อย แต่มีความหมายกว้างลึก และเข้ากับเนื้อความของเรื่องเป็นได้อย่างดี ดังคำกลอน

อันฝ่าละออง ยิงร่มโพธิ์ทอง ที่สัตว์อาศัย
จะคิดใจสั้น ฉันทันนั้นผิดไป มารักสะไข ยิ่งกว่าพระกาย
(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 34 บรรทัด 1 - 2)

1.4 การใช้คำสรรพนาม

คำ “เดฉาน” ในเรื่องนางมโนห์ราผู้แต่งใช้เป็นสรรพนามบุรุษที่ 1 แทนตัวผู้พูดว่า “เดฉาน” ทั้งหญิงและชาย ดังในตอนทีนางมโนห์ราพูดกับนางจันทรีเทวีพระมารดาของพระสุธน เพื่อขอเครื่องประดับปีกหาง นางใช้คำแทนตัวว่า “เดฉาน”

อันของทั้งนี้ บิดาชนนี พระราชทานเดฉาน
ขอมอาภิวาท ต่างบาทบาทมลาย ถ้าลูกสิ้นปราณ ได้ติดตัวไป
(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 51 บรรทัด 4 - 5)

ตอนที่พราณบุญพูดกับพระฤๅษีหลังจากที่ไปเห็นนางกินรีเล่นน้ำที่สระโบกขรณี แล้วกลับมาถามพระฤๅษีถึงวิธีจับกินรี พราณบุญใช้คำแทนตัวว่า “เดฉาน” เช่นกัน

คิดแล้วนั่งไว้ ทำเฉยเฉยไป ปราศรัยไพรสามท
เช่นชาติโยมนี่ มันมิได้การ ท่านอยู่สำราญ เดฉานกราบลา
(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 28 บรรทัด 7 - 9)

คำ “โยม” พจนานุกรมฉบับเฉลิมพระเกียรติ พ.ศ. 2530 ให้ความหมายไว้ว่า “คำที่พระสงฆ์ใช้เรียกบิดามารดาของตนหรือเรียกผู้ใหญ่รุ่นราวคราวเดียวกับบิดามารดา ; คำใช้แทนชื่อบิดามารดาของพระสงฆ์” (ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2531 หน้า 438) ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์ราผู้แต่งใช้คำ “โยม” โดยใช้เป็นคำสรรพนามบุรุษที่ 1 แทนตัวผู้พูด ทั้งบุรุษและสตรี ในตอนที่พราณบุญพูดกับพระฤๅษี เมื่อเล่าว่าจะจับนางมโนห์รา ผู้แต่งใช้คำ “โยม” แทนตัวพราณบุญ

แล้ววันนี้กระหยับ จะโจนลงจับ ลงในสระศรี
แล้วรำพึงไป ไม่ได้เสียที โยมคิดวันนี้ พระวัฑฒนา
(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 27 บรรทัด 5 - 6)

หรือตอนที่นางมโนห์ราพูดกับพระฤๅษี ก่อนทีนางจะบินไปเมืองไกรลาส ผู้แต่งใช้คำ “โยม” แทนตัวนางมโนห์รา

นางพึงฤๅษี ยอกรขุติ เหนือเกล้าเกศา
โยมอยู่นคร อุดรปัญญา โผผินลีลา มาจากบุรี
(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 60 บรรทัด 9 - 10)

คำ “โยม” นอกจากผู้แต่งใช้เป็นสรรพนามบุรุษที่ 1 แล้ว ผู้แต่งยังใช้เป็นสรรพนามบุรุษที่ 2 แทนตัวผู้ฟังอีกด้วย ดังในตอนที่พระฤๅษีพูดกับพรานบุญเกี่ยวกับเหล่านางกนิรีที่พรานบุญไปพบ ผู้แต่งใช้คำ “โยม” เป็นคำที่พระฤๅษีใช้เรียกพรานบุญ

นี่คนเหมือนกัน รู้สิ้นสารพัน โยมอย่าเจรจา
 ขาวเขาไกรลาส เชื้อชาติเทวา ถ้อยคำเจรจา ภาษาเดียวกัน

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 27 - 28)

การที่ผู้แต่งใช้คำ “โยม” ทั้งเป็นสรรพนามบุรุษที่ 1 และ 2 อีกทั้งการใช้ไม่ถูกต้องตามที่พจนานุกรมกำหนดไว้ ทั้งนี้อาจคิดว่าวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์ราเป็นวรรณกรรมชาวบ้าน ผู้ประพันธ์คือชาวบ้าน จึงไม่พิถีพิถันในการใช้ ซึ่งลักษณะเช่นนี้แสดงถึงความเป็นวรรณกรรมท้องถิ่นที่แตกต่างจากวรรณกรรมราชสำนัก

1.5 การใช้คำสร้อย

ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รา ตอนบรรยายพรรณไม้ต่าง ๆ ที่พระสุธนเดินทางผ่านในการติดตามนางมโนห์รา ผู้แต่งใช้คำสร้อยในการบรรยาย ทำให้เกิดความไพเราะแก่บทประพันธ์

ขนุนขนิ้น ส้มสุกลูกจัน ครบครันเท่าไหน
 สุกงามห้ามเหลือง มะเฟืองมะไฟ ขวิดขวาดคาชไป ที่ในหิมวา

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 36 บรรทัด 2 - 4)

1.6 การใช้คำบาลี

วรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รา ผู้แต่งนำเนื้อเรื่องจากนิทานชาดกเรื่องสุธนชาดก ที่แต่งเป็นภาษาบาลีในหนังสือปัญญาสชาดกมาแต่งเป็นภาษาไทยในรูปแบบวรรณกรรมกลอนสวด ดังในตอนต้นเรื่องทีกล่าวไว้

เรื่องราวทั้งนี้ ท่านไว้บาลี ตามพุทธฎีกา
 เราปู่ชุน มีดมนหนักหนา ได้ฟังธรรมมา จึงรู้เรื่องความ

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 2 บรรทัด 1 - 2)

เนื้อหาในเรื่องมีการใช้คำภาษาบาลีตามต้นเค้าเรื่องเดิม ดังในตอนที่พระสุธนเดินทางติดตามนางมโนห์รามาในป่าถึงป่าไผ่กรดซึ่งขึ้นเต็มไปหมดไม่มีทางเดิน พระสุธนได้อธิษฐานให้เกิดทางเดิน ผู้แต่งได้นำคำภาษาบาลีมากล่าวไว้

เดชะบารมี พรหมวิหารทั้งสี่ เป็นที่นมัสการ
 ขอเป็นที่พึ่ง ลูถึงเขาวมาลย์ ไกรลาสพิศาล ถึงขรคีรี
 ผลสร้างมานาน พระไตรลักษณ์ญาณ อันรุ่งเรืองศรี
 เนาวคุณทั้งเก้า เป็นปิ่นโมลี ช่วยข้าทั้งนี้ ขอมิมรรคา
 อถังคิมรรค คุณวิเศษนัก อย่าพักพรรณนา
 จะกล่าวถึงคุณ ไพบูลย์หนักหนา จะนำชีวา ได้สุขสำราญ

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 47 - 48)

1.7 การใช้คำตามสำเนียงท้องถิ่น

วรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รา เป็นวรรณกรรมท้องถิ่นผู้ประพันธ์คือชาวบ้าน ดังนั้นในเนื้อเรื่องจึงมีการใช้คำที่ผู้แต่งเขียนตามสำเนียงท้องถิ่น ทำให้วรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนี้มีเอกลักษณ์ที่โดดเด่นของความเป็นท้องถิ่น ดังตัวอย่าง

คำ “กรีดกราด” ในเรื่องเขียนตามสำเนียงท้องถิ่น คือ “ตรีตตราด” ดังในตอนพราหมณ์เมืองอุดรปัญจาทำพิธีทำขวัญนางมโนห์รา

ขวัญเอ๋ยกล้านาคราช	ร้องตรีตตราดตกประหม่า
อย่าหลงอยู่คงคา	เชิญขวัญมาสู่พระกาย

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 72 บรรทัด 2 - 3)

คำ “บายศรี” เขียนตามสำเนียงท้องถิ่นเป็น “บายี่” ดังในตอนพราหมณ์เมืองอุดรปัญจาทำพิธีรับขวัญนางมโนห์รา

เชิญขวัญพระเทวี	ชมบายี่ทั้งซ้ายขวา
มาอยู่ด้วยภัสตรา	ขวัญสองรากลอบครองกัน

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 72 บรรทัด 4 - 5)

คำ “ขมิขมัน” เขียนตามสำเนียงท้องถิ่นเป็น “หมึหมัน” ดังในตอนที่นางจันทร์เทวีรีบไปเฝ้าท้าวอาทิตย์วงศ์เพื่อทูลถามเกี่ยวกับการจะจับนางมโนห์ราไปบูชาอัย

นางเสด็จคลาไคล	ปิดพระทวารชัย	จรไปด้วยพลัน
พร้อมด้วยแสนสาว	คู่ดาวล้อมจันทร์	เชิดชลโศกศัลย์ หมึหมันรีบไป

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 44 บรรทัด 5 - 7)

คำ “ก้ามะหี่” เขียนตามสำเนียงท้องถิ่นเป็น “ก้ามอี่” ดังในตอนที่พระสุธนยกกองทัพกลับเมืองอุดรปัญจา ชมธรรมชาติระหว่างทาง

มะปรางนางแย้ม	ก้ามอี่มีแก้ม	กลีบแซมไสว
บ้างแนมแกมก้าน	บ้างบานบังใบ	สาวหยุดพูดไทย ไกลลิ้มแกมบาน

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 5 บรรทัด 8 - 9)

คำ “สุธน” เขียนตามสำเนียงท้องถิ่นเป็น “สุธน”

สุธนได้ฟัง	ตำรวจรับสั่ง	มาทูลแจ้งใจ
พระองค์ยาดรา	ลีลาคลาไคล	เข้าสู่ปราศน์ใน ปราศน์คัมภี

(นางมโนห์รา เล่ม 4 หน้า 34 บรรทัด 7 - 8)

คำ “กระหีบ” เขียนตามสำเนียงท้องถิ่นเป็น “กระหีบ” ดังในตอนที่พระอินทร์มาช่วยพระสุธนในการชีวิตนางมโนห์รา

การจวนด้วยโดยพลัน	ถึงไม่ทันจะพริบตา
แปลงกายหายกาย	กระหีบว่าแว้วพระกรรม

ตัวเราคืออินทรา
ให้คูแมลงวัน

บัดนี้มาช่วยทรงธรรม์
บินวนเวียนเคียงทรมาวัย
(นางมโนราห์ เล่ม 4 หน้า 36 - 37)

คำ “เกวียน” เขียนตามสำเนียงท้องถิ่นเป็น “เกียน” ดังในตอนที่ทำว
ประทุมราชาสั่งทหารให้เตรียมสิ่งของ สิ่งกีดขวาง เพื่อทดสอบความสามารถของพระสุชน

เอาเกียนเจ็ดเล่มเรียงไว้
ในเกียนจงเต็มอย่างนาน

ชนกรวดทรายใส่

(นางมโนราห์ เล่ม 4 หน้า 26 บรรทัด 2 - 3)

คำ “ข้าว” เขียนตามสำเนียงท้องถิ่นเป็น “เข้า” ดังในตอนที่พรานบุญเตรียม
เสบียงจะเดินทางเข้าป่า

หน้าไม้ป็นยาพิษ
จะไปในคงคอน

เข้าตูดคิดเสบียงคอน
เขาสิงขรเนินคีรี

(นางมโนราห์ เล่ม 1 หน้า 21 บรรทัด 8 - 9)

2. การใช้สำนวนคำพังเพย ในเรื่องนางมโนรำมีการใช้สำนวนคำพังเพยอยู่หลายตอน
ซึ่งทำให้ผู้อ่านเข้าใจเรื่องอย่างชัดเจนขึ้น การใช้สำนวนคำพังเพยของผู้แต่งเป็นวิธีการทำให้ข้อความ
มีน้ำหนักมากขึ้น และมีความหมายแจ่มชัด เพราะผู้อ่านย่อมเข้าใจ มีความรู้เกี่ยวกับสำนวนคำพังเพย
อยู่แล้ว ดังตัวอย่าง

“คว้าน้ำเหลว” หมายถึง “ไม่ได้ผลตามต้องการ” ผู้แต่งใช้คำพังเพยนี้ในตอนที่น่า
งมโนรำให้พรานบุญบอกให้นาคบาศปล่อยนางเนื่องจากนางเจ็บ พรานบุญบอกกับนางว่าถ้าให้
นาคบาศคลายจากการรัดนางอยู่ นางก็จะบินหนีไป การกระทำของพรานบุญในการที่จะจับนาง
ก็เป็นการ “คว้าน้ำเหลว” ไม่ได้อะไร ซึ่งในเรื่องใช้คำว่า “คว้าน้ำเปล่า” ดังคำลอน

พรานป่าว่าเล่า เออแม่ปล่อยเจ้า ได้บินหนีไป
มิดคว้าน้ำเปล่า คุณเอาเป็นไร เชื่อใจใครได้ ยังไม่ถึงมือ

(นางมโนราห์ เล่ม 1 หน้า 36 บรรทัด 3 - 5)

“ปล่อยนกปล่อยกา” หมายถึง ปล่อยให้เป็นอิสระ ไม่เอาผิด ปล่อยให้พ้นจาก
ความผูกพัน ผู้แต่งใช้คำพังเพยนี้ในตอนที่น่างมโนรำบอกให้พรานบุญนำเครื่องประดับอันมีค่า
ของตนไปเป็นของตอบแทนในการปล่อยนาง แทนที่จะนำไปถวายพระสุชน

ปล่อยน่องครั้งนี้ เหมือนหนึ่งหม่อมพี่ ปล่อยนกปล่อยกา
หิ้งคุณก็คุณ ได้บุญหนักหนา ทั้งวรวรเวรา เมื่อหน้าไม่มี

(นางมโนราห์ เล่ม 1 หน้า 39 - 40)

“สิบเบี้ยใกล้มือ” หมายถึง ของหรือประโยชน์ที่ควรได้ก็เอาไว้ก่อน ตอนที่นาง
มโนรำบอกกับพรานบุญว่า พรานบุญยอมไม่ได้เครื่องประดับของนางแน่นอน แต่ทรัพย์สมบัติที่
พรานบุญหวังจะได้จากพระสุชนยังเป็นสิ่งไม่แน่นอน ในเรื่องใช้ว่า “สิบเบี้ย”

นางวอนบนบาน ของนี้พี่พราน โบราณย่อว่า
 สิบเบี้ยได้ไว้ เป็นไรพ้อา ยี่สิบมากกว่า แต่ว่าไกลมือ

(นางมโนราห์ เล่ม 1 หน้า 40 บรรทัด 8 - 10)

“ชิงสุกก่อนห่าม” หมายถึง คำนวณสิ่งที่ไม่สมควรแก่วัยหรือยังไม่ถึงเวลา เรื่องนางมโนราห์ผู้แต่งใช้คำพังเพย “ชิงสุกก่อนห่าม” ในความหมายการทำในเวลาที่ไม่เหมาะสม เป็นความหมายในเชิงไม่ดี ดังในตอนที่นางมโนราห์รู้ว่าพระสุรินตามมาถึงเมืองไกรลาส นางปรารถนาที่จะไปพบพระสุริน แต่ก็คิดว่าเป็นการกระทำที่ไม่ควรที่นางจะทำโดยพลการ มีได้ขออนุญาตจากท้าวประทุมพระบิดา

ใจจิตพิศवास ดั่งใจจะขาด จะใคร่เห็นหน้า
 จะสุกก่อนห่าม วู่วามออกหา เคืองบาทพิดา จะเสียดิไป

(นางมโนราห์ เล่ม 4 หน้า 6 บรรทัด 7 - 9)

“ตีตนก่อนไข” หรือ “ตีตนตายก่อนไข” หมายถึง กังวล ทุกข์ร้อนในเรื่องที่ยังไม่เกิดขึ้น (ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2531, หน้า 226) ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนราห์ ปรากฏการใช้คำพังเพยนี้ในตอนที่พระสุรินเดินทางมาถึงเมืองไกรลาสพบกับนางมโนราห์ พระสุรินพูดถึงความรู้สึก ความคิดในการออกติดตามนางมโนราห์ ให้นางมโนราห์ฟัง ดังคำประพันธ์

พี่ทอดคองคั่งลง หวังให้ชีวง ปลงชีพสังขาร์
 อยู่ไยเป็นคน ให้ทนเวทนา ต้องค้เอกา อยู่ไปไยมี
 ตายเสียดีกว่า ผิดชอบก้มหน้า ไปสู่เมืองผี
 ให้หายอาลัย ซึ่งให้ไต่ถี้ จีวังยังมี นำที่ตรอมใจ
 กลับคิดเวียนวน จะมาตีตน ให้ตายก่อนไข
 จะเสียดิวาสนา อดส่ำห่าตามไป เกลือกว่าจะได้ พบองค์เทวี

(นางมโนราห์ เล่ม 4 หน้า 15 - 16)

“เห็นชายผ้าเหลือง” หมายถึง เห็นลูกบวชในพุทธศาสนา “เห็นชายผ้าเหลือง” แปลตามตัวว่า เห็นผ้ากาสวพัสดุ์ หรือผ้าเหลืองที่ผู้บวชนุ่งห่ม (ขุนวิจิตรมาตรา, 2538, หน้า 247) ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนราห์ใช้ว่า “ไม่เห็นแกชี คิดแก่ผ้าเหลือง” ในตอนที่พระสุรินยกทัพกลับมาถึงเมือง เมื่อรู้จากนางจันทร์เทวีพระมารดาว่าท้าวอาทิตย์วงศ์พระบิดาเป็นต้นเหตุให้นางมโนราห์ต้องหนีไป ทำให้ตนต้องพลัดพรากจากนางมโนราห์ พระสุรินเกิดความโกรธและพูดพาดพิงถึงท้าวอาทิตย์วงศ์ ดังคำพูดของพระสุริน

ถึงกระไรก็ดี ไม่เห็นแกชี คิดแก่ผ้าเหลือง
 ฤาหนึ่งจะว่า โกรธาขัดเคือง สิ่งใดในเบื้อง พระบาทพิดา

(นางมโนราห์ เล่ม 3 หน้า 13 บรรทัด 2 - 3)

3. การใช้กวีโวหาร หมายถึง การใช้ชั้นเชิงในการประพันธ์ให้มีรสของถ้อยคำลึกซึ้งประทับใจ เป็นศิลปะการใช้ภาษาเพื่อขยายความให้ชัดเจนขึ้น เพื่อถ่ายทอดอารมณ์ ความรู้สึก ความ

คิด ความฝัน ความรู้ให้กว้างขวางลึกซึ้งมากขึ้น เพื่อให้บทประพันธ์เกิดความงาม ความไพเราะ การใช้กวีโวหารในเรื่องนางมโนห์ราพบมากที่สุด คือ การใช้ภาพพจน์ประเภทอุปมา และอุปลักษณ์ นอกจากการใช้ภาพพจน์ที่ทำให้เกิดความงาม ความไพเราะแล้ว การใช้คำบรรยาย พรรณนา การเล่นคำ การใช้คำสัมผัสคล้องจอง ผู้แต่งสรรคส์สร้างได้ดียิ่ง กวีโวหารในเรื่องนางมโนห์ราจำแนกดังนี้ คือ

3.1 ภาพพจน์ คือถ้อยคำที่ทำให้เกิดภาพในใจ โดยใช้กลวิธีหรือชั้นเชิงในการเรียบเรียงถ้อยคำให้มีพลังที่จะสัมผัสอารมณ์ของผู้อ่านจนเกิดความประทับใจ เกิดความเข้าใจลึกซึ้ง และเกิดอารมณ์สะเทือนใจมากกว่าถ้อยคำที่กล่าวอย่างตรงไปตรงมา (ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2540, หน้า 44)

ภาพพจน์เป็นสิ่งสำคัญในบทร้อยกรองโดยเฉพาะในวรรณคดีที่จะทำให้วรรณคดีมีรสชาติ มีสีสัน มีความงาม ความไพเราะ ภาพพจน์เป็นศิลปะอย่างหนึ่งของวรรณคดีในการใช้ภาษาคือ ภาษาที่ทำให้เกิดภาพพจน์จะต้องเรียงเรียงขึ้นเป็นพิเศษด้วยการใช้โวหาร มีได้กล่าวอย่างตรงไปตรงมาเหมือนกับภาษาปกติ การใช้โวหารในการกล่าวก็เพื่อต้องการให้ผู้อ่านเกิดความเข้าใจยิ่งขึ้น เกิดความรู้สึก เกิดอารมณ์ เกิดมโนภาพ เกิดความซาบซึ้ง และดื่มด่ำลึกซึ้งไปกับบทประพันธ์ ภาพพจน์ในเรื่องนางมโนห์รา มีดังนี้ คือ

1. อุปมา หมายถึง การเปรียบเทียบของสองสิ่งที่ไม่จำเป็นต้องนำมาเปรียบเทียบว่าเหมือนกัน คำที่ใช้ในการเปรียบเทียบคือคำว่า เหมือน คล้าย ดุจ ดูราว กล ประหนึ่ง เพียงตั้งราวกับ ฯลฯ (วิภา กงกะนันท์, 2522, หน้า 40) ภาพพจน์ประเภทอุปมาที่ปรากฏในเรื่องดังตัวอย่าง

ตอนเปรียบพระสุธนกับนางมโนห์ราว่าเหมือนกับหัวใจ ดวงตาทั้งสองข้างของท้าวอาทิตย์วงศ์ การใช้ความเปรียบนี้แสดงให้เห็นถึงความรักของท้าวอาทิตย์วงศ์ที่มีต่อพระสุธนและนางมโนห์ราว่ารักคนทั้งสองอย่างยิ่ง ดังคำกลอน

นี่แน่อจารย์ อันองค์กุมาร กับนางกัลยา
ดั่งดวงหทัย นัยเนตรชายชวา แก้วตาของข้า เจียวตาอาจารย์

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 35 บรรทัด 3 - 5)

ตอนที่นางมโนห์ราร้องให้คร่ำครวญ ร้องเรียกพี่ทั้งหกที่บินอยู่ให้ลงมาช่วยนาง ซึ่งถูกพรานบุญจับไว้ ผู้แต่งเปรียบว่านางร้องไห้สากเสวี้ดังว่าจะสิ้นชีวิต

ยอกรวนไหว่ ลงมาเร็วไว หน้อยเถิดพี่อา
แลตามพื้นาง ไปกลางมหา ข้อนทรวงโศกา ดั่งว่าวายชนม์

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 37 บรรทัด 1 - 2)

ตอนที่นางจันทกนิรีพระมารดาของนางมโนห์รารำพึงถึงนางมโนห์ราที่ถูกพรานบุญจับไป ทำให้นางต้องพรากจากนางมโนห์รา ผู้แต่งใช้ความเปรียบว่าเหมือนกับแม่คนที่พรากจากลูก เปรียบพรานบุญเหมือนกับเหยี่ยวกาที่มาโฉบพาถูกลงไป

มาพรากจากอก เหมือนพรากลูกนก ตกจากรังนอน
ฤว่าเวรอา มีมาชาติก่อน พรานจิ้งพากร ให้พรากจากไกล

ดูจดังเหยี่ยวกา โฉบฉาบฉาบตา คาบพาเอาไป
 ไม่คิดอนิจจา เวทนาเลยไหน เจ้ากรรมทำได้ ข่างไม่คิดอนิจจัง
 (นางมโนหรีรา เล่ม 1 หน้า 51 บรรทัด 5 - 8)

ตอนที่พรานบุญจับนางมโนหรีราได้แล้ว นางมโนหรีราบอกพรานบุญให้ปล่อย
 นาง โดยนางจะให้เครื่องประดับมีค่าทั้งหมดแทน พรานบุญไม่ยินยอม โดยบอกกับนางว่าการที่
 จับนางได้นั้น เปรียบนางเหมือนกับเรือบรรทุกสินค้าที่มีค่ามากมาย

นายพรานยิ้มหัว นางขอไถ่ตัว หัวเราะฮาฮา
 พี่ได้พระนาง เปรียบอย่างนาวา บรรทุกสินค้า มาแต่เมืองไกล
 (นางมโนหรีรา เล่ม 1 หน้า 40 บรรทัด 2 - 3)

หรือในตอนเดียวกันนางมโนหรีราพูดถึงบาปกรรมที่พรานบุญจะได้รับที่จับนางไป พรานบุญบอก
 กับนางว่า ตนนั้นทำบาปกรรมมากมาย เปรียบเหมือนน้ำที่อยู่ในขัน ซึ่งมีอยู่เต็มขัน เมื่อเติมน้ำ
 ลงไปอีกเต็มอยู่เหมือนเดิม บาปกรรมก็เช่นกันทำอีกก็เต็มที่เท่านั้น

เหมือนหนึ่งตักน้ำ เต็มแล้วใส่ซ้ำ ไคร่ห่อนพูนขัน
 บาปกรรมของพี่ เต็มที่เท่านั้น ทำอีกร้อยพัน ไม่พรั่งเวยรา
 (นางมโนหรีรา เล่ม 1 หน้า 40 บรรทัด 7 - 8)

ตอนที่ท้าวอาทิตย์วงศ์คิดว่า ท้าวประทุม นางจันทกนิรี นางมโนหรีรา พี่
 ทั้งหกของนางมโนหรีรา พระสุธน และเหล่าทหารที่ติดตามเป็นข้าศึกยกมาโจมตีเมืองอุดรปัญญา
 ในขณะที่พระสุธนไม่อยู่ในเมืองอุดรปัญญา ซึ่งยอมก่อให้เกิดความลำบาก ยุ่งยากแก่ท้าวอาทิตย์
 วงศ์ ซึ่งข้าศึกท้าวอาทิตย์วงศ์เปรียบเหมือนหยากไย่หรือน้ำลายที่ถมทิ้ง ย่อมทำให้สกปรก เช่นเดียวกับ
 ข้าศึกยอมทำให้เกิดความลำบาก

ถ้าว่าพระลูกอยู่	ไไหนศัตรุจะมีมา
ยอมเกรงเดชเดชา	ออกกระอาทุกทิศไป
กุมารจากกรุงศรี	ดอกจิ้งมีข้าศึกใหญ่
ทะนงอาจองใจ	ยกพลไปรบมาหยุดท่า
เห็นได้โดยสำราญ	เปรียบประมาณปานคั่งว่า
หยากเยื่อข้องบาทา	แล้วสลัดเสียบัดใจ
ฤาหนึ่งจูดั่งว่า	คายเขพาล่มออกไป
ประมาณนั้นฉันใด	ได้สมบัติเร่าง่ายคาย

(นางมโนหรีรา เล่ม 4 หน้า 55 บรรทัด 5 - 9)

ตอนที่พระสุธนติดตามนางมโนหรีราเดินอยู่ในป่าได้พบยักษ์ที่จะจับ
 พระสุธนกินเป็นอาหาร พระสุธนได้พูดกับยักษ์ว่า พระสุธนเปรียบเหมือนเหล็กเพชรที่คมมาก
 สามารถฆ่ายักษ์ได้ในพริบตา

ถึงว่าเราเด็ก เปรียบเหมือนหนึ่งเหล็ก เพชรอันคมกล้า
 จักผลาญยักษ์ใหญ่ ให้ม้วยมรณา ถึงโตเท่าฟ้า จะว่าไปโย

(นางมโนหรีรา เล่ม 3 หน้า 43 บรรทัด 7 - 9)

2. **อุปลักษณะ** หมายถึง การเปรียบเทียบของสองสิ่งที่ไม่จำเป็นต้องนำมาเปรียบเทียบกันว่าเป็นสิ่งเดียวกัน หรือเท่ากันทุกประการ โดยใช้คำ เป็น เท่า คือ ฯลฯ ในการเปรียบเทียบ (วิภา กงกะนันท์, 2522, หน้า 39) เรื่องนางมโนห์รามีการใช้ภาพพจน์ประเภทอุปลักษณะ ดังตัวอย่าง

ตอนที่เปรียบนางมโนห์ราร้องไห้ น้ำตาไหลหลังตลอดเวลาตั้งเป็นธารน้ำ
ซึ่งน้ำไหลอยู่ตลอดเวลา

อนิจจาอกเอ๋ย	ที่ไหนอีกเลย	จะมีสังขาร	
น้ำที่จะม้วย	สูญสุดสิ้นปราณ	ชลเนตรคือธาร	โหยหาสามี

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 46 บรรทัด 6 - 8)

ตอนเปรียบจิตใจ ร่างกายของนางมโนห์ราที่สิ้นรั้นเนื่องจากความกลัวว่าเป็น
ดั่งคนทรงเจ้าเข้าผีที่ตัวจะสั่นเพิ่มเมื่อผีเข้า หรือ เปรียบดั่งเป็นปลาที่ถูกหุบหัวซึ่งจะดิ้นไปมาด้วยความเจ็บปวด ดังในตอนที่นางมโนห์รา รู้จากสาวใช้ว่าทำวาทิตยวงศ์จะจับนางมาในพิธีบูชาอัญ

พระองค์เทวี	ลั่นคือลงผี	และตีมีจฉา	
ยังคิดเห็น	ไม่พ้นมรณา	จำว่ามารดา	ให้ทูลท้าวไท

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 40 บรรทัด 6 - 8)

ตอนเปรียบเทียบทำวาทิตยวงศ์ว่าเป็นคันไพ้ที่แผ่ร่วมเงาให้สัตว์ทั้งหลายได้อาศัย

อันฝ่าละออง	ยิ่งร่มไพ้ทอง	ที่สัตว์ทั้งหลาย	
จะคิดใจสิ้น	จันนั้นผิดไป	มารักสะใภ้	ยิ่งกว่าพระกาย

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 34 บรรทัด 1 - 2)

ตอนเปรียบเทียบหน้าของนางมโนห์ราว่าซิดเผือกดั่งเป็นผี เมื่อนางจันทร์เทวี
มาบอกว่าไม่สามารถเข้าเฝ้าทำวาทิตยวงศ์ในช่วงเหตุการณ์ที่ทำวาทิตยวงศ์จะทำพิธีบูชาอัญ

นางฟิ่งชนนี	พัตร์เผือกทันที	ใจวามขวัญหาย	
ผิดซิดคือผี	ครั้งนี้เห็นตาย	สุดที่จะหมาย	พัคตร์ฟิ่งผู้ใด

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 46 บรรทัด 3 - 4)

ตอนที่พระสุรนเดินทางอยู่ในป่าขณะติดตามนางมโนห์รา พบกับงูพิษมาก
มายที่จะเข้ามาทำร้าย งูพิษเหล่านั้นมีดวงตาเหมือนกับไฟ

กลางตัวพ่นพิษ	กลางตัวแผลงฤทธิ์	สองตาคือไฟ	
ยกหัวแกว่งหาง	วางมาแต่ไกล	ตัวคำลำใหญ่	ล้วนตัวขยัน

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 40 บรรทัด 4 - 6)

ตอนที่พระสุรนเผชิญหน้ากับยักษ์หลังจากใช้ยาโล่งพิษไปหมดแล้ว พระ
สุรนพูดได้ตอบกับยักษ์ เปรียบยักษ์มีร่างกายใหญ่โตเหมือนภูเขา แต่ไม่มีฤทธิ์อำนาจ แต่พระสุรนคือ
เหล็กเพชรที่มีความคมกล้า ที่จะทำลายภูเขาคือยักษ์

โตใหญ่เสียเปล่า คือตั้งภูเขา ไม่มีฤทธิไกร
 เราคือเหล็กเพชร ไม่เจ็ดอันใด ผลาญภูเขาใหญ่ ให้เป็นผงกลี
 (นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 43 - 44)

ตอนที่พระสุรนเดินทางมาถึงแม่น้ำขวางอยู่ พระสุรนแผลงศรไปเป็นเรือ
 ทรงนั่งเรือข้ามแม่น้ำ ซึ่งเรือแล่นเร็วดุจกังหันลม

ลมเรือเฉื่อยพัด นาวาแล่นลัด ตัดสายชลา
 เร็วคือกังหัน บทันพริบตา พาพระแล่นมา ถึงฝั่งบนาน
 (นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 53 บรรทัด 4 - 6)

ตอนที่นางจันทกนิรีเที่ยวตามหานางมโนห์รา ขณะตามหานางร้องไห้คร่ำ
 ครวญถึงนางมโนห์รา เปรียบว่าน้ำตาของนางจันทกนิรีเป็นดั่งโลหิต แสดงถึงคนที่ร้องไห้มาก

นางทอดองค์ลง เพียงชีพชีวง ด้วยทรงกันแสง
 ชลเนตรไหลตติ เป็นโลหิตแดง ใ้ให้หยแหบแห้ง หิวหอบหฤทัย
 (นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 51 - 52)

ตอนที่นางจันทกนิรี ตามหานางมโนห์ราในป่า ขณะตามหานางนึกถึงนาง
 มโนห์ราว่าจะต้องทุกข์ทรมาน ลำบาก เจ็บปวดที่เท้าเพราะนางมโนห์ราไม่เคยเดิน ซึ่งตามปกติจะ
 ใช้วิธีบินไป เท้าของนางมโนห์ราซึ่งไม่เคยกระทบกับสิ่งใดมีความอ่อนนุ่มเปรียบเหมือนสำลี

ลูกน้อยแม่เอ๋ย เจ้าไม่เคยเลย เดินด้วยบาทา
 จะเสด็จหนใด จรในเวหา พระบาทลูกข้า อ่อนคือสำลี
 (นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 49 บรรทัด 9 - 10)

3. สัญลักษณ์ หมายถึง คำที่ใช้แทนสรรพสิ่งต่าง ๆ ทั้งรูปธรรมและนามธรรม
 อันมีความหมายนอกเหนือจากความหมายตามตัวอักษร (วิภา กงกะนันท์, 2522 หน้า 55)

เรื่องนางมโนห์รามีการใช้ภาพพจน์ประเภทสัญลักษณ์ปรากฏอยู่เพียงตอน
 เดียวคือ ตอนที่พระสุรนและนางมโนห์ราสมรักกัน ที่เรียกว่าบทอัศจรรย์

ดั่งบุษบงใบ กลีบกลัดจะไกลี่ แยกแยมเกมบาน
 พอพระสุริยตรัส ลัมผัสพาดพาน กลีบฟูชูก้าน รับรสสุริยา
 (นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 61 บรรทัด 9 - 10)

4. การเลียนเสียงธรรมชาติ คือ การนำเสียงที่ได้ยินตามธรรมชาติมาใ้
 บรรยายให้เกิดมโนภาพเพื่อให้ไพเราะน่าฟังยิ่งขึ้น (สิทธา พิณีภูวคัล และ คนอื่น ๆ, 2517, หน้า
 172)

วรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รามีการใช้ภาพพจน์ประเภทการเลียน
 เสียงธรรมชาติ ดังในตอนท้าวอาทิตย์วงศ์จัดให้มีงาามหรสพสมโภชงานอภิเษกพระสุรนกับนาง
 มโนห์รา มีการละเล่นต่าง ๆ ในการแสดงโมงครุ่ม ผู้แต่งถ่ายทอดเสียงร้องของผู้เล่นโมงครุ่มออก
 มา ทำให้ผู้อ่านรู้สึกเหมือนได้ยินเสียงขณะอ่าน

มีทั้งโม่งครุ่ม แต่ล้วนนุ่มนวล นุ่งลายเครือวัน
 ใต้ทรศก่าไล ถือไม้สองอัน ร้องพร้อมพร้อมกัน อีลัดตัดทา
 (นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 4 - 5)

และตอนที่กล่าวถึงการแข่งขันชกมวย ผู้แต่งใช้คำเลียนเสียงการชก เสียงเท้าของฝ่ายหนึ่งกระทบร่างกายของอีกฝ่ายหนึ่ง ซึ่งทำให้ผู้อ่านนึกถึงการต่อสู้อย่างดุเดือด เข้มแข็งรวดเร็วของนักมวย

คนหนึ่งตั้งรับ เท้าหน้าปาปับ ขาฉับถูกกลาง
 ซ่อมซ้ำคำเอา สอกเข้าเท้าผาง ดีทั้งสองข้าง เคยชกกันมา
 (นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 7 บรรทัด 5 - 6)

3.2 การเล่นคำ การเล่นคำปรากฏในคำประพันธ์ประเภทกาพย์สุรางคนางค์ ดังตัวอย่าง

ตอนที่พระสุธนคร่ำครวญถึงนางมโนห์รา ผู้แต่งเล่นคำ “ทิ้ง” โดยใช้เป็นคำขึ้นต้นวรรค

พระเนตรฟกแดง ยิ่งเซ็ดไม่แห้ง กันแสงยิ่งไหล
 ทิ้งความกำหนัด ทิ้งขัดพระทัย ทิ้งเสียน้ำใจ ทิ้งให้ถึงนาง
 (นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 14 บรรทัด 4 - 5)

การใช้คำ “ทิ้ง” ขึ้นต้นในสี่วรรคหลังแสดงให้เห็นถึงอารมณ์ ความรู้สึกของพระสุธนอย่างชัดเจนว่าในความคิด ในจิตใจของพระสุธนนั้นมีทั้งความรัก ความคิดถึง อาลัยอาวรณ์นางมโนห์รา ความโกรธแค้น ขัดเคืองท้าวอาทิตย์วงศ์ ความเสียใจ ผิดหวัง เศร้าโศก

ตอนที่บรรยายถึงสาวใช้ที่เห็นพระสุธนนั่งร้องไห้ บรรดาสาวใช้ นางกำนัลก็พากันแสดงกิริยาอาการต่าง ๆ ที่แสดงถึงความโศกเศร้าเฉกเช่นเดียวกับพระสุธน

ต่างคนสังเวช บ้างเซ็ดชลเนตร บ้างโทมนัสสา
 บ้างทอดหุ่มกาย บ้างฟายชลนา บ้างค่อนอุรา บ้างว่าจใจ
 (นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 14 - 15)

ตอนที่พระสุธนเดินทางไปในป่าเพื่อติดตามนางมโนห์รา ขณะเดินทางมาถึงน้ำตกและแม่น้ำที่กว้างใหญ่ ไม่สามารถข้ามแม่น้ำไปได้ ผู้แต่งเล่นคำ “สุด” นำหน้าวรรคสี่วรรคแรก เห็นถึงความจนหนทางของพระสุธนในการที่จะหาวิธีข้ามแม่น้ำไป

สุดรู้สุดฤทธิ์ สุดในความคิด สุดจิตจะไป
 สุดในปัญญา เหลียวหาสิ่งใด สาครกว้างใหญ่ ไม่มีนาวา
 (นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 52 บรรทัด 4 - 5)

3.3 การใช้สัมผัส การแต่งคำประพันธ์ประเภทร้อยกรอง การใช้สัมผัสระหว่างวรรคและสัมผัสในวรรคซึ่งมีทั้งสัมผัสสระและสัมผัสอักษร ย่อมก่อให้เกิดความงาม ความไพเราะแก่คำประพันธ์ เวลาอ่านโดยเฉพาะอ่านออกเสียง หรืออ่านเป็นทำนองย่อมก่อให้เกิดเสียงเสนาะที่น่า

ฟัง มีความคล้องจองกัน มีความสั้นไหลของการออกเสียงคำที่สัมผัสกัน ในเรื่องนางมโนห์ราซึ่งเป็นวรรณกรรมประเภทกลอนสวด แต่งด้วยคำประพันธ์ประเภทกาพย์ 4 ชนิด คำที่มีสัมผัสกันในเวลาสวดย่อมก่อให้เกิดความไพเราะอย่างยิ่ง ดังตัวอย่าง ตอนบรรยายกองทัพของพระสุธน

สารดีเตรียมรถแก้ว	แสงวาวแวววาวเวหา
โชติช่วงดวงจินดา	ต้องสุริยาเรืองรุจี
พระที่นั่งหลังคาดาบ	ด้วยนพชาติช่วงชูศรี
ช่อฟ้ายอดบราลี	ล้วนมณีศรีวามแวม
ประดับทับทิมศรี	เนรกันฐิมรถดกแวม
กาบเกล็ดเพชรนิลแวม	แจ่มจรัสรัศมี
จ่ายเพชรระย้าย้อย	พุ่มพวงห้อยล้วนมณี
แวมวับปลาบแปลบสี	ด้วยรัศมีแก้วแววม
รุ่งโรจน์โชติช่วงฟ้า	พราวแปรวตาเรืองอร่าม
ช่อห้อยประจำยาม	พลอยแพลมพลาหมวเวหา
พระกลดกรรชิงกัน	บังสุริยฉันทันสุริยา
ฉัตรธงฉัตรระย้า	ทั้งซ้ายขวางามเขียรยง
เทียมด้วยอัครราช	แผ่นผาดยิ่งเหมหงส์
รถแก้วที่นั่งทรง	เทียบไว้ตรงที่เกยชัย

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 20 - 21)

3.4 การบรรยายให้เกิดภาพ การบรรยายของผู้แต่งที่ทำให้ผู้อ่านเกิดภาพในใจ ผู้แต่งใช้คำสามัญบรรยายที่ให้ภาพชัดเจน ดังในตอนที่ยกษัตริย์เมืองต่าง ๆ ชาวเมืองอุครปัญญาจำนวน มากต่างพากันมาแล้วเบียดเสียดกันเพื่อจะได้เห็นนางมโนห์รา ดังคำกลอน

ที่ไม่เคยเห็น	ตั้งใจเขม้น	ด้วยยังสงสัย	
แตกตื่นกันมา	นางฟ้าอย่างไร	จะดูให้ได้	เสียแรงเกิดมา
ราชาสามนต์	ฝูงประชาชน		เกลิอนกลั่นกันมา
รู้ข่าวนางงาม	มีความหรรษา	ชักชวนกันมา	อัดแอเจจัน
บ้างเอาข้าวของ	แก้วแหวนเงินทอง		ถือเนื่องตามกัน
จะใคร่ดูนาง	พลาบมาทำขวัญ	อิงอัดอัดกัน	ในนั้นพันใจ

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 1 บรรทัด 6 - 10)

หรือการบรรยายการชกมวยในงานสมโภชการอภิเษกระหว่างพระสุธนกับนางมโนห์รา วิธีการบรรยายใช้คำสามัญ ทำให้ผู้อ่านนึกเห็นภาพการชกมวยแต่ละคู่อย่างคึกคัก แต่ ฝ่ายต่างไม่ยอมกัน ชกกันอย่างเข้มแข็ง มีความเชี่ยวชาญอย่างยิ่ง ดังคำกลอน

คนหนึ่งตั้งรับ	เท้าหน้าปาบับ	ชกฉับถูกกลาง	
ช่อมซ่าดำเอา	ศอกเข้าเท้าผาง	ตีทั้งสองข้าง	เคยชกกันมา
คู่หนึ่งออกเล่า	คูที่จีเมา		ยื่นตั้งจังก้า
เท้าปัดหมัดรับ	ชกฉับได้ตา	คนคูร้องฮา	เอออย่าเสียที

คู่หนึ่งแต่งตัว	มงคลใส่หัว	ไม่ชั่วล้วนดี	
ปะตะเท้าผิง	หมัดถึงทุกที	คนเก่าเคยดี	อย่างนี้нау
คนหนึ่งออกมา	เล่นตัวหนักหนา	ว่าดีมีครู	
ล่อหลอกกลอกหน้า	หมัดล่าลงอยู่	ทำผิดหวัดหู	คนคูร้องฮู
คู่หนึ่งออกเล่า	คนหนึ่งครั้งครา	หนวดยาวครุกครุย	
คนหนึ่งขนอก	ขึ้นรุกรุมหุยุ	ตุมตะตุมต้อย	ตัวดียอมลือ
คนหนึ่งตั้งไว้	คนหนึ่งเข้าไป	คบหมัดปักมือ	
ได้ช่องถองโขก	ชกไปกคนฮือ	ชัวไปดอกหรือ	เขาลือด้วยกัน
คนหนึ่งชกได้	แก้หัดจัดใส่	ว่องไวเข้มแข็ง	
พุ่งผิดหวัดวัด	ป้อนปิดหลบทัน	ชกไม่ถูกกัน	เลยสักทีเดียว

(นางมโนहरา เล่ม 2 หน้า 7 - 8)

ในการเขียนพรรณนาชมธรรมชาติ ผู้แต่งใช้วิธีการบรรยายเช่นเดียวกับความนิยมของกวีในราชสำนัก การชมธรรมชาติมีทั้งการชมพรรณไม้ ชมนก ชมสัตว์สี่เท้าไปตามลำดับ ไม่ปะปนกัน และในการชมนั้นก็ใช้วิธีเขียนทำนองนิราศร่วมด้วยคือ ชมพรรณไม้ ชมนก แล้วกล่าวเทียบโยงไปถึงนางมโนहरา ซึ่งอยู่ในความคิดคำนึงของพระสุธน ดังคำกลอน

เสด็จเข้าไปพร	ชมพรรณมิ่งไม้	มาในแนวป่า	
การเกิดเกิดแก้ว	แต่งแคว้ตุมกา	ม่วงมันม่วงป่า	พวาล่าไย
มะปรางนางแย้ม	กำมะหยี่มีแก้ม	กลีบแซมไสว	
บ้างแนมแกมก้าน	บ้างบานบังใบ	สาวหยุดพูดไทย	ใกล้แย้มแกมบาน
มะลิลาเลื้อยเลี้ยว	มะลิวัลย์พันเกี่ยว	แกมรสหอมหวาน	
พระพายชายพัด	สัมผัสต้องพาน	เหมือนกลิ่นเยาวมาลัย	ติดพระอุรา
สาธิตกาขมิ้น	เหลืองอ่อนร้อนบิน	จับกิ่งพฤกษา	
พलगพุดคลอแคล	จอแจเจรจา	กลอกหน้ากลอกตา	ชดช้อยด้อยคำ
ดูทืออย่างว่า	จะรู้ภาษา	คารมคมขำ	
เหมือนนุชวอนพี	ท่วงทีถ้อยคำ	รีเรื่อยเลื่อยจำ	ชั้นชูอารมณ์
โกญจากาเหว่า	กระแวนแอนเคล้า	เฝ้าคู่สู่สม	
เจ้ามาด้วยพี	ได้ชี้ชวนชม	ปักยี่ภิมย์	ร่วมเรียงเคียงกลอ
กระโนไก่อป่า	แจกเต้าเขาชวา	ไก่อฟ้าพญาลอ	
ยางกรอกออกเอียง	ส่งเสียงร้องทอ	ลูกอ้าปากกรอ	รมร้ำเฝ้าวอน
สาธิตกาพาคู่	เขาเคียงเรียงอยู่	สมสู่รังนอน	
เหมือนเมื่ออยู่ปรารงค์	เชยนางแนบสมร	คิดถึงบังอร	บทจรริบมา
ชมสัตว์จตุบาท	ละมั่งละมด	กระทิงมหิงสา	
สิงโตโคกระต่าย	กวางทรายเสื่อปลา	ชะมดหมูป่า	เส็มลาเลียบไพร
คชสารผ่านคง	ลัดป่าพาโขลง	โยงข้ามน้ำไหล	
ลิงค่างบ้างชะนี	เม่นหมีหมาใน	โอดลอยพลอยไป	เล่นไล่หยอกกัน

ชมสัตวโนไฟโร ชมนกขมไม้ พระทัยกระสัน
 ครวญถึงคะเนียงนาง พลาจจรจรัล ออกจากอรัญ เร่งรถบทจร
 (นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 5 - 7)

4. รสในวรรณคดี รสในวรรณคดีตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต กุสุมา รัชชามณี (2534, หน้า 19) ให้ความหมายไว้ว่า “รส คือ ปฏิกริยาทางอารมณ์ที่เกิดขึ้นในใจของผู้อ่าน เมื่อได้รับรู้ อารมณ์ที่กวีถอดถ่ายไว้ในวรรณคดี” รสในวรรณคดีตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤตมีทั้งหมด 9 รส คือ (กุสุมา รัชชามณี, 2534, หน้า 121 - 151)

1. ศฤงคารรส คือ ปฏิกริยาทางอารมณ์ที่เกิดจากการรับรู้ความรักของตัวละคร
2. เราทรรส คือ ปฏิกริยาทางอารมณ์ที่เกิดจากการรับรู้ความโกรธหรือการกระทำที่รุนแรงของตัวละคร
3. วีรรส คือ ปฏิกริยาทางอารมณ์ที่เกิดจากการรับรู้ความมุ่งมั่น (อุตสาหะ) ในการต่อสู้ของวีรบุรุษ อาจเป็นความอุตสาหะในการเสียดสละ การปฏิบัติหน้าที่ (ธรรมะ) หรือการสู้รบก็ได้
4. พิกัดสรส คือ ปฏิกริยาทางอารมณ์ที่เกิดจากการรับรู้ความน่ารังเกียจหรือน่าเบื่อระอา มักปรากฏคู่กับภยานกรรส
5. ศานตรส คือ ความสงบใจเป็นปฏิกริยาทางอารมณ์ที่เกิดจากการรับรู้ภาวะความสงบ
6. হাসยรส คือ ความสนุกสนานเป็นปฏิกริยาทางอารมณ์ที่เกิดจากการรับรู้ภาวะขบขัน
7. กรุณารส คือ ปฏิกริยาทางอารมณ์ที่เกิดจากการรับรู้ความทุกข์โศกของตัวละคร
8. ภยานกรรส คือ ปฏิกริยาทางอารมณ์ที่เกิดจากการรับรู้ความน่ากลัว
9. อัทภูตรส คือ ความอัศจรรย์ใจเป็นปฏิกริยาทางอารมณ์ที่เกิดจากการรับรู้ภาวะน่าพิศวง

จากการศึกษาเรื่องนางมโนห์ราปรากฏรสในวรรณคดีตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต ดังนี้คือ

1. ศฤงคารรส ตอนพระสุธนพุดจาเกี่ยวนางมโนห์รา

กุมารฟังนาง ประโลมปลอบพลาจ ที่ทางปราศรัย
 ถ้อยคำต่ำช้า นั้นว่าไปไย เอ็นดูอย่าได้ เามาเจรจา
 จะเสียเกียรติยศ เราย่อมปรากฏ สุริวงศ์พงศา
 อันองค์นงลักษณ์ ที่อรรคชานายา ควรครองอาณา อนงค์นางใน
 ว่าพลาจรับขวัญ ฤกคิดเดียดฉันท สุดกลั่นพิสมัย
 พระกรโอบองค์ แอบอทรทรมวย กำหนดอัคตใน พระทัยเกรียมกรม
 คลึงเคล้านเล่นดวง กำดัดคัคคทรวง พุ่มพวงชื่นชม
 กระสันหันหวน ช่วยวนอารมณ์ กรเกี่ยวเกลียวกลม ชมจิตเทวี

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 60 บรรทัด 1 - 8)

2. เราทรธ ตอนที่พระสุธนพูดถึงทำอาทิตยวงศ์ด้วยความโกรธที่จะจับนางมโนห์รา มาฆ่าในการทำพิธีบูชาขัณู ทำให้นางมโนห์ราต้องหนีเอาตัวรอด และทำให้พระสุธนต้องพลัดพราก จากนาง คังคำกลอน

อนิจจาบิดุเรศ	ช่างไม่สังเวช	เลขที่เคียวนา	
ไม่คิดแก่นาง	จะล้างชีวา	จะคิดลูกยา	นี้ข้างไม่มี
ถึงได้ชั่วช้า	สามิภริยา	ภริยสมศรี	
ต่างนอกว่าชั่ว	เจ้าตัวว่าดี	เป็นประเพณี	มีที่ในบ้านเมือง
ถึงกระไรก็ดี	ไม่เห็นแก่ชี	คิดแก้ผ้าเหลือง	
ฤาหนึ่งจะว่า	โกรธาขัดเคือง	สิ่งใดในเบื้อง	พระบาทบิดา
ถึงกระนั้นก็ดี	ก็ไม่ควรที่	เอนางไปฆ่า	
จะไปได้สิ่ง	ไว้ด้วยหนักหนา(ลบเลื่อน)....	พึงพาวางใจ
แล้วยังทูลฝาก	ซ้ำซ้ำซากซาก	อีกเท่าไหนไหน	
ໃจะเบาความ	วู่วามวังไป	ยอมวางพระทัย	จึงได้ลีลา
ไปทัพเสียทัพ	แตกถอยย่อยยับ	เล่าเถิดไม่ว่า	
โทษถึงชีวิต	เพราะผิดหนักหนา	เอาเมียไปฆ่า	ให้สาแก่ใจ
ยกไปย่ำยี	ข้าศึกแตกหนี	ชอบมีที่ไหน	
ควรได้ลูกเมีย	กลับเสียเข้าไป	จะไม่น้อยใจ	อกไกรก็ดี
หากว่าบิดุเรศ	จึงคุ้มบังเหตุ	ทำได้เช่นนี้	
ถ้าอื่นออกไป	ที่ไหนอีกมี	จักเป็นฐลี	ไม่ทันพริบตา

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 12 - 14)

3. วีรธ ตอนที่พระสุธนพบกับยักษ์ขณะเดินทางติดตามนางมโนห์รา ยักษ์ทั้งนำ กลัว คุร้าย มีรูปร่างใหญ่โต มีอิทธิฤทธิ์ และยังพูดจาข่มขู่พระสุธนตลอดเวลา แต่พระสุธนมิได้มีความกลัวเกรงกลับพูดโต้ตอบ และต่อสู้กับยักษ์อย่างห้าวหาญ สามารถฆ่ายักษ์ได้ด้วยฝีมือการยิง ธนูที่แม่นยำ เชี่ยวชาญ คังคำกลอน

ไปถึงยักษ์	ตนหนึ่งมहिมา	พ่วงพิพิศาล	
โดยสูงขึ้นไป	เจ็ดชั่วลำตาล	คูเง้อมตระหง่าน	เปรียบปานศิริ
ฝ่ายพญายักษ์	อันมีฤทธา	อานุภาพเรืองศรี	
ตระเวนแวนแคว้น	ในแดนพนาลี	ครั้นเห็นพันปี	ยักษ์นี่ก็ใน
ขุนมารร้องถาม	ท่านนี้เบาความ	วู่วามมาไย	
ในเนื้อมือยักษ์	ชีพจักบรรลัย	รู้ฤาหาไม่	จักวายชีวา
เข้าในเขตเรา	เนื้อหนังออเจ้า	จะเป็นภักษา	
เหมือนเนื้อกวางทราย	เดินกรายเข้ามา	จะสิ้นชีวา	ไม่มากกลัวภัย
พระตอบขุนยักษ์	ท่านอวดฤทธิ์ศักดิ์	จักยิ่งกว่าใคร	
ถ้าเราชั่วช้า	จะอาจมาไย	ธนูศิลป์ชัย	เราคิดมีเอมา

ถึงว่าเราเด็ก เปรียบเหมือนหนึ่งเหล็ก เพชรอันคมกล้า
 จักผลาญยักษ์ใหญ่ ให้ม้วยมรณา ถึงโตเท่าฟ้า จะว่าไปไย
 โตใหญ่เสียเปล่า คือตั้งภูเข ไม่มีฤทธิ์ไกร
 เราคือเหล็กเพชร ไม่เจ็ดอันใด ผลาญเขาใหญ่ ให้เป็นผงคลี
 ขุนมารฟังฤทธิ์ เห็นเป็นวิจิตร อวดอิทธิฤทธิ์
 ชีระอหังการ ยังว่าตัวดี จะม้วยเป็นผี เดียวนี้เสนา
 ข่างว่ไม่กลัว ยังจะอวดตัว ว่ามีฤทธิ์
 เจือตะบองเพชร ระเห็จเข้ามา เด็กเอี้ยอวดกล้า จะมาชิงชัย
 หมุ่มน้อยนากิน มนุษย์เดินดิน มันจะสู้ไกร
 จะเป็นเหยื่อยักษ์ ไม่พักหาไกล ยักขาขัดใจ เล่นไล่คลูกคลี
 สุธนฤทธิ์ไกร ต่อประยูรชิงชัย ด้วยมารักษ์
 ดั่งลิ้มเหล็กเกาะ เข้าเจาะคีรี เพราะพระองค์มี ฤทธิ์ไกรชัยชาดู
 รบราญมารักษ์ ได้ฟังมากนัก มีทุกนิทาน
 ครั้นจะพรรณนา จะซ้ำป่วยการ พระแสงศรผลาญ ขุนมารมรณา

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 42 - 44)

4. กรุณารส ตอนนางมโนห์ราร้องไห้ คร่ำครวญถึงนางจันทกนิรีพระมารดา เมื่อถูกพรานบุญจับ

ทรงพระกันแสง สุรเสียงแหบแห้ง โดยหาชนนี้
 วอนว่าเท่าไร พรานไม่ยินดี อนิจจาน่าที่ จะปลัดมารดา

.....

สงสารมโนห์รา ทรงพระโสกา ชลนาหลังไหล
 สะอื้นอักษัก ปี่มจักบรรลัย ดิ้นโดยโหยไห้ มิได้สมประดี
 กลิ้งเกลือกเสือกกาย เพียงชีพจักวาย มอดม้วยเป็นผี
 นายพรานกลับมา เรียกหาหลายที ไม่ลูกจากที่ อยู่ที่นี่ไย

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 41 บรรทัด 4 - 10)

5. ภยานกรส ตอนที่พระสุธนเดินทางติดตามนางมโนห์รา ขณะอยู่ในป่าพบกับงูจำนวนมาก ซึ่งงูเหล่านั้นทำอาการแสดงอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ พยายามเข้าทำร้ายพระสุธนซึ่งเป็นภาพที่น่ากลัวยิ่ง

เสด็จถึงงูร้าย อันมีมากมาย เกี่ยวก่ายกันไป
 บ้างขดพดตัว ขูหัวไสว ตาลูกคือไฟ อยู่ในหิมวา
 บ้างทำสิงหนาท แผ่นผกผกาด องอาจรรรยา
 ลิ่นแลบแปลบแดง ดั่งแสงสุริยา ยิ่งลั่นคมนา ในป่าหิมวันต์
 งูร้ายทำฤทธิ์ จบทั่วทุกทิศ อ้ออึ้งไพรสณฑ์
 กลุ้มกลัดเข้ามา ดินฟ้าเป็นควัน แทบสุธาถัน สนั่นหวั่นไหว

บ้างโลดโคดมา จะเข้าเข่นฆ่า ดินฟ้าคือไฟ
 เสี่ยงสนั่นลั่นศึก พลิ๊กเหลือใจ ทำอิทธิฤทธิ์ไกร เข้าไล่ภูมิจี
 ลางตัวพ่นพิษ ลางตัวแผลงฤทธิ์ สองตาคือไฟ
 ยกหัวแกว่งหาง วางมาแต่ไกล ตัวดำล่ำใหญ่ ล้วนตัวขยัน
 บ้างเลิกฟังกพาน บ้างโศทะยาน บ้างพานพันกัน
 ผงกยกหัว ล้วนตัวขยัน นางสั่งไว้นั้น ว่าให้โรยยา

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 39 - 40)

6. อัทธูตรส ตอนที่พระโพธิสัตว์จุติลงมาเกิดในพระครรภ์ของนางจันทร์เทวี เกิดมีขุมทรัพย์เกิดขึ้นในสี่มุมเมือง เป็นที่อัศจรรย์แก่ชาวเมือง

เปลากินนี้ ขุมทรัพย์มุคมี สี่มุมนคร
 ไพร่บ้านพลเมือง ลือเลื่องขจร แต่กาลปางก่อน บ่อนเห็นมี

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 4 - 5)

หรือในตอนที่พระสุธนประสูติ มีขุมทองเกิดขึ้นในสี่มุมเมืองเช่นกัน

ครั้นแก่จะใกล้คลอด เจ็บอิดออกในราตรี
 ยามดีได้ฤกษ์ดี พระโคมศรีประสูติมา
 เป็นชายโคมไฉไล พักตร์ผ่องใสคือจันทร์
 ขุมทองมุคขึ้นมา สี่มุมปราบุญกุมาร
 เอิกเกริกทั้งวังใน ยอกรไหว้ชมสมภาร
 เฉชะโพธิญาณ พระกุมารบำเพ็ญมา

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 6 บรรทัด 1 - 4)

7. สานครส ตอนที่พระสุธนทรงเป็นกษัตริย์ครองเมืองอูรปุฉาและเมืองไกรลาส เมืองทั้งสองมีความสงบสุข ประชาชนปราศจากความทุกข์ ความลำบาก มีความสุขโดยถ้วนหน้า อาหารอุดมสมบูรณ์

พระโพธิสัตว์ เสวยสุขโสมนัส ทั้งสองกรุงไกร
 ศรัทธาอารี เป็นที่อาศัย คนยากเจ็บใจ มิให้อนาทร
 ทั้งสองนคร เป็นบรมสุขขา ผาสุกสโมสร
 ไพร่ฟ้าประชาชน ประนมยอกร เป็นที่สถาพร ห่อนมีราศี
 ข้าวเหลือเกลือกุน ค้วยเฉชะบุญ พุทธพงศ์จีนสีห์
 ทรงพระศรัทธา กรุณาปราณี พูนเพิ่มบารมี ประโยชน์โพธิญาณ

(นางมโนห์รา เล่ม 4 หน้า 65 - 66)

บทที่ 4

ศึกษาวิเคราะห์เรื่องนางมโนห์ราในเชิงสังคม

วรรณกรรมและสังคมมีความสัมพันธ์กันจนไม่สามารถแยกออกจากกันได้ เพราะทั้งวรรณกรรมและสังคมต่างก็มีอิทธิพลต่อกัน กวีซึ่งเป็นสมาชิกของสังคมและเป็นผู้สร้างสรรค์วรรณกรรมเปรียบเสมือนคนสามคน คือ นอกจากเป็นนักประพันธ์แต่งหนังสือแล้ว ยังเป็นหน่วยหนึ่งของคนรุ่นนั้นสมัยนั้น และเป็นพลเมืองอีกด้วย (วิทย์ ศิวะศรียานนท์, 2518, หน้า 141) โดยเหตุที่กวีเป็นสมาชิกของสังคม กวีย่อมได้รับอิทธิพลจากสังคม ดังที่มีผู้กล่าวว่า “วรรณกรรม คือกระจกเงาสะท้อนให้เห็นภาพชีวิต ความรู้สึกนึกคิด ตลอดจนสภาพความเป็นอยู่ของคนในสมัยเดียวกัน หรือสมัยใกล้เคียงกับผู้แต่ง ทั้งนี้ก็เพราะวรรณกรรมเกิดขึ้นจากความรู้สึกนึกคิดของมนุษย์” (ชำนาญ รอดเหตุภัย, 2513, หน้า 18) ดังนั้นในการสร้างสรรค์วรรณกรรม กวีย่อมนำเอาสภาพของสังคมในสมัยของกวีมาถ่ายทอดไว้ดังที่เปลื้อง ณ นคร (2513, หน้า 19) ได้กล่าวว่า “ความรู้สึกนึกคิดของกวีมักอยู่ในกรอบของสิ่งแวดล้อมหรือสังคม”

ดังนั้นการศึกษาวรรณกรรมในเชิงสังคมจึงเป็นสิ่งที่มีความสำคัญและมีประโยชน์อย่างยิ่ง ทำให้ทราบถึงความคิด วิถีชีวิตของคนในยุคสมัยที่วรรณกรรมเกิดขึ้น

การศึกษาวิเคราะห์วรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์ราในเชิงสังคมจะพิจารณาในแง่ต่อไปนี้ คือ

1. ความเชื่อของสังคม
2. ค่านิยมของสังคม
3. วัฒนธรรม
4. ประเพณี
5. คุณค่าทางสังคม

ความเชื่อของสังคม

ความเชื่อ หมายถึง การยอมรับนับถือ หรือยึดมั่นในสิ่งใดสิ่งหนึ่งทั้งที่มีตัวตนหรือไม่ก็ตาม ว่าเป็นความจริงหรือมีอยู่จริง การยอมรับนับถือนี้อาจจะมีหลักฐานอย่างเพียงพอที่จะพิสูจน์ได้ หรืออาจจะไม่มีหลักฐานที่จะนำมาใช้พิสูจน์ให้เห็นจริงเกี่ยวกับสิ่งนั้นก็ได้ (บุปผา ทวีสุข, 2520, หน้า 156) และเมื่อเกิดความเชื่อแล้วก็มีมีการแสดงออกทั้งทางกาย คือ การปฏิบัติ และทางวาจา เช่น ตักเตือนสั่งสอน ห้ามปราม หรือให้ผู้อื่นทราบ

ในด้านประเภทของความเชื่อนั้น การศึกษาด้านคติชนวิทยาได้แบ่งประเภทของความเชื่อไว้ดังนี้ คือ

1. ความเชื่อที่เกิดจากความกลัว
2. ความเชื่อที่เกิดจากปรากฏการณ์ธรรมชาติ และการสังเกตธรรมชาติ

3. ความเชื่อที่เกี่ยวกับยากลางบ้าน
4. ความเชื่อทางไสยศาสตร์
5. ความเชื่อเรื่องโหราศาสตร์
6. ความเชื่อเรื่องฤกษ์ โขกลาง
7. ความเชื่อเรื่องความฝัน
8. ความเชื่อเรื่องนรก สวรรค์ ชาติใหม่ ภพใหม่
9. ความเชื่อในเรื่องข้อห้ามต่าง ๆ

วรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์ราสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อของคนในสังคม
ดังนี้ คือ

1. ความเชื่อเรื่องกรรม

กรรม หมายถึง การกระทำที่ส่งผลร้ายมายังปัจจุบัน หรือซึ่งจะส่งผลร้ายต่อไปในอนาคต (ราชบัณฑิตยสถาน, 2531, หน้า 12) ในทางพุทธศาสนา กรรม หมายถึง การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา คือ ทำด้วยความตั้งใจ หรือตั้งใจทำทั้งดีและชั่ว การกระทำที่ดีเรียกว่า “กรรมดี” ที่ชั่วเรียกว่า “กรรมชั่ว” (พระราชวรมณี, 2527, หน้า 4) ความเชื่อเรื่องกรรมเป็นความเชื่อที่แพร่หลายในหมู่คนไทยนับแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ในอดีตปรากฏหลักฐานในวรรณคดีสมัยสุโขทัย เรื่องไตรภูมิพระร่วง กล่าวถึงวิบากกรรมของมนุษย์ว่า ทำกรรมชั่วกรรมดีอย่างไร ย่อมไปเกิดตามผลของกรรมที่ตนทำไว้ (ปัญญา บริสุทธิ์, 2523, หน้า 23)

วรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์ราสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อเรื่องกรรมหลายตอน แสดงถึงความแพร่หลายของความเชื่อด้านนี้ในสังคม ซึ่งคนส่วนใหญ่ในสังคมนับถือพุทธศาสนา โดยเฉพาะสังคมในชนบทชาวบ้านเกือบทุกคนเป็นพุทธศาสนิกชน และความเชื่อเรื่องกรรมเป็นความเชื่อเนื่องในพระพุทธศาสนา และผู้แต่งเป็นชาวบ้านคนหนึ่งก็นับถือพระพุทธศาสนา อีกทั้งเรื่องนางมโนห์ราเป็นเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา ความเชื่อเรื่องกรรมจึงปรากฏอยู่ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนี้หลายตอน ทั้งที่เป็นคำพูดของตัวละคร การบรรยายของผู้แต่ง ดังตัวอย่าง

ตอนที่นางมโนห์ราพูดรำพันที่จะต้องจากพระสุธน เนื่องจากจะถูกจับไปง่าในพิธิบุญชัยว่าการที่ต้องจากท้าวประทุม นางจันทกินรี พลัดบ้านเมืองและยังต้องจากพระสุธนเป็นเพราะ “กรรม” ที่นางได้ทำไว้ จึงส่งผลให้นางต้องพลัดพรากจากบิดา มารดา สามิ และยังจะทำให้นางต้องตาย ดังคำประพันธ์

ไอนิจจาเอ๋ย	มีกรรมอะไรเลย	แก่ข้าหนักหนา
พลัดจากนิเวศ	บิดเรศมารดา	มิหน้าเข้ามา
แล้วยังมีสา	จนตัวจะมา	มอดม้วยเป็นผี
ช่างมาจนใจ	ได้ถึงเพียงนี้	จนลงถึงที่
		สิ้นชีพชีวา

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 47 บรรทัด 1 - 4)

ตอนที่นางจันทกินรีตามหานางมโนห์ราในป่า หลังจากรู้ว่านางมโนห์ราถูกนายพรานบุญจับไป ขณะเดินตามหานางมโนห์รา นางจันทกินรีรำพันว่า เป็นเพราะกรรมที่ทำได้แต่ชาติก่อน จึงมาเป็นผลให้นางมโนห์ราต้องจากนางไป ดังคำพูดของนางจันทกินรี

ไอ้พระลูกเอ๊ย กรรมสิ่งใดเลย ทำไว้แต่ก่อน
เป็นเวรเวรา ตามมาตัดรอน ให้ลูกบังอร จากอกแม่ไป
(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 49 บรรทัด 6 - 7)

ตอนที่พระสุรณกลับมาถึงเมืองอุดรปัญจาหลังจากขณะศึกสงคราม รู้เรื่องราวที่นางมโนห์ราจำต้องหนีออกจากเมืองอุดรปัญจา ทำให้พระสุรณต้องพลัดพรากจากนาง พระสุรณโศกเศร้า ร้องให้ นางจันทร์เทวีพูดปลอบพระสุรณว่า การที่เกิดเหตุต่าง ๆ ทำให้นางมโนห์ราต้องจากไปเป็นเพราะกรรม

พ่ออย่าโศกนัก กรรมแล้วลูกรัก จึงเป็นต่างต่าง
จะโศกาไป ก็ชั่ววานาง จะคืนมาปรางค์ อีกเมื่อไรมี
(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 11 บรรทัด 7 - 8)

ตอนที่นางจันทร์เทวีเข้าใจคิดว่าพระสุรณตายในสงคราม เมื่อเห็นนางมโนห์ราร้องไห้ นางจันทร์เทวีรำพันว่าเป็นเพราะกรรมจึงทำให้เป็นเช่นนั้น

ไอ้พระลูกเอ๊ย เจ้าไม่เคยเลย สงครามศึกใหญ่
ยังเขี้ยวหนุม่นัก ลูกรักขึ้นไป ห้ามเจ้าทำอะไร ไม่ฟังมารดา
ว่าโองการใช้ มีไปไม่ได้ กลัวภัยโทษา
ไอ้กรรมแม่แล้ว ลูกแก้วแม่อา ไหนเลยมารดา จะรอดเป็นองค์
(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 41 บรรทัด 6 - 10)

นอกจากความเชื่อเรื่องกรรมแล้วยังปรากฏความเชื่อเรื่องเวร¹ และวิบาก² ร่วมไปด้วย ดังในตอนที่พระสุรณร้องไห้คร่ำครวญถึงนางมโนห์รา ขณะอยู่ในเมืองอุดรปัญจา

ไอ้แก้วพี่เอ๊ย เวราใดเลย จึงให้เห็นห่าง
พระเสด็จยุรยาตร ลินลาศสู่ปรางค์ พलगเข็ดชลพलग อย่างเข้าห้องใน
(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 14 บรรทัด 5 - 7)

ตอนที่พระสุรณมาตามนางมโนห์รา ขณะอยู่ในป่า รำพันว่าเป็นเพราะกรรม และเวร ที่ทำให้ต้องจากนาง และต้องลำบาก ทุกข์ยากในการตามนาง

เดินพलगโหยให้ มีกรรมจำไกล จากแก้วพี่อา
เวราให้ผล คลใจพี่มา ทนเวทนา เพราะเวรกรรม
(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 41 บรรทัด 1 - 3)

¹เวร หมายถึง ความพยาบาท ความปองร้าย บาป, คำแสดงความรู้สึกเดือดร้อนเพราะกรรมหรือชะตากรรมของตน (ราชบัณฑิตยสถาน, 2525, หน้า 762)

²วิบาก หมายถึง ผลกรรมที่ทำไว้ (เดือน คำดี, 2534, หน้า 103)

ตอนที่ผู้แต่งอธิบายถึงสาเหตุที่นางมโนห์ราไม่บินไปหาพระสุธนที่กองทัพเมื่อออกจากเมืองอัครปัญจาว่า เป็นเพราะเวรของนางที่ได้อธิษฐานพยาบาทพระสุธนที่พระสุธนในชาติเป็นพระรถ ทำให้นางในชาติเป็นนางเมรี ต้องติดตามพระรถจนตาย ด้วยความพยาบาท เมื่อมาเกิดในชาติที่เป็นนางมโนห์ราและพระสุธน ความพยาบาทหรือเวรจากชาติก่อนติดตามมาในชาตินี้ นางมโนห์ราจึงไม่บินไปหาพระสุธน ทำให้พระสุธนต้องติดตามนางดังเช่นที่นางเมรีต้องติดตามพระรถ

มีผู้โจษว่า	สุธนายาตรา	สงครามศึกใหญ่	
นางไม่ไปตาม	เหตุความเป็นไฉน	บาลีก้าวไว้	ว่าเวรนั้นมี
อันนางมโนห์รา	ชาติก่อนโผ้นมา	ชื่อว่าเมรี	
สุธนชาญชัย	ไซ้ใครอื่นมี	คือพระเรื่องศรี	พระรถราชา
นางได้อธิษฐาน	เมื่อตามภูบาล	จะสิ้นสังขาร	
ว่าในชาตินี้	เมรีตามมา	เกิดภายภาคหน้า	ราชาตามไป
เวรนางอย่างนี้	เราท่านก็ดี	อย่ามีสงสัย	
เวรชาตินั้น	มาทันอรไท	เพราะจองเวรไว้	จะใช้ชาติกัน
พิกลคลจิต	เสียไม่ให้คิด	ไปตามหัวขวัญ	
ใจใจหน่ายแค้น	จะแก่งจรรจัด	เวรนางชาตินั้น	มาทันทรมวย

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 58 - 59)

ตอนที่พระสุธนตามนางมโนห์รา ขณะเดินในป่ารำพึงว่าเป็นเพราะวิบากกรรมที่ทำให้ต้องจากนาง

ยิ่งคิดยิ่งเปล่า	ยิ่งโศกสร้อยเศร้า	ยิ่งเปล่าพระทัย	
วิบากจากน้อง	ร่วมห้องพิสมัย	โถ้กรรมสิ่งไร	จึงได้จากกัน

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 38 - 39)

หรือในตอนเดียวกัน ขณะพระสุธนเดินอยู่ในป่าได้รำพึงว่าเป็นเพราะวิบากกรรมที่ทำให้ต้องจากท้าวอาทิตย์วงศ์ นางจันทร์เทวี ญาติทั้งหลาย ต้องมาทุกข์ยากลำบากอยู่ในป่าตามลำพัง

กูเอ๋ยไฉ่ยาก	เป็นกรรมวิบาก	จึงจากวงศา	
แต่องค์เดียว	เที่ยวสัญจรมา	เพราะความเสนาหา	ทรมากายตน

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 41 บรรทัด 7 - 8)

2. ความเชื่อเรื่องบาป บุญ

บาป หมายถึง การกระทำที่ผิดหลักคำสอนหรือข้อห้ามในศาสนา ; ความชั่ว ความมัวหมอง

บุญ หมายถึง การกระทำดีตามหลักคำสอนในศาสนา ; ความดี, คุณงามความดี (ราชบัณฑิตยสถาน, 2531, หน้า 476, 481)

วรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนหรีาเป็นเรื่องเกี่ยวกับพระพุทธศาสนา เรื่องของพระโพธิสัตว์ที่เป็นพระอดีตชาติของพระพุทธเจ้า วรรณกรรมเรื่องนี้จึงปรากฏเรื่องเกี่ยวกับคำสอนในพุทธศาสนา อันได้กลายเป็นความเชื่ออย่างหนึ่งของคนไทย และในเรื่องนี้ความเชื่อเรื่องบาปบุญ ผู้แต่งได้กล่าวรวมไปกับความเชื่อเรื่องกรรม เวร ซึ่งก็สอดคล้องกับหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา ดังในตอนที่นางมโนหรีาพูดได้ตอบกับพรานบุญในการที่จะให้พรานบุญปล่อยนางไป โดยนางจะให้เครื่องประดับของนางตอบแทน ดังคำพูดของนางมโนหรีา

บาปกรรมเปล่าเปล่า มาปรากฏลูกเขา จากแม่พาหนี
 เวรามาเนื้อ ก็เหลืออเวจี ยังทำเช่นนี้ ที่คิดผิดไป
 นี่แน่พี่พราน ถึงของพระราชทาน จะได้เท่าไร
 เครื่องทรงกายา ของข้าจะให้ อย่าพาเข้าไป เลยนะพี่อา
 ปล่อยน้องครั้งนี้ เหมือนหนึ่งหม่อมพี่ ปล่อยนกปล่อยกา
 ทั้งคุณก็คุณ ได้บุญหนักหนา ทั้งเวรเวรา เมื่อน้ำไม่มี

(นางมโนหรีา เล่ม 1 หน้า 39 - 40)

และคำพูดของพรานบุญ

นายพรานยิ้มหัว นางขอไถ่ตัว หัวเราฮาฮา
 พี่ได้พระนาง เปรียบอย่างนาวา บรรทุกสินค้า มาแต่เมืองไกล
 จะเอาแต่ของ แก้วแหวนเงินทอง หาต้องการไม่
 ผิดชอบตามกรรม ถอยลำเรือไป ทั้งทุนกำไร ไปไหนพ้นมี
 จะถวายเจ้านาย ความชอบมากมาย ทั้งชะตาราศี
 บาปกรรมจำเป็น สิเช่นมันมี นรกอเวจี ก็ที่เดียวกัน
 เหมือนหนึ่งตักน้ำ เต็มแล้วใส่ซ้ำ ใครห่อนพูนขึ้น
 บาปกรรมของพี่ เต็มที่เท่านั้น ทำอีกร้อยพัน ไม่พริ้นเวรา

(นางมโนหรีา เล่ม 1 หน้า 40 บรรทัด 2 - 8)

3. ความเชื่อเรื่องชาติก่อน ชาติปัจจุบัน ชาติหน้า

ความเชื่อเรื่องชาติก่อน ชาติปัจจุบัน ชาติหน้า เป็นความเชื่อที่คนไทยส่วนใหญ่เชื่อยอมรับตั้งในการศึกษาทางคติชนวิทยา คนไทยมีความเชื่อในเรื่องนี้ ดังเช่น

ห้ามนอนกินอาหาร	เชื่อว่า	ชาติหน้าจะเกิดเป็นงู
คนปากแหวง	เชื่อว่า	ชาติก่อนเคยตกปลา
คนตาบอดแต่กำเนิด	เชื่อว่า	ชาติก่อนเคยร้อยตาปลา
คนหูหนวก	เชื่อว่า	ชาติก่อนเคยทำเสียงดังตอนพระกำลังแสดงธรรม
ห้ามเก็บดอกไม้ในวัด	เชื่อว่า	ตายไปจะตกนรก
ใครผูกคอตาย	เชื่อว่า	จะต้องผูกคอตายไปอย่างนั้นร้อยชาติ

(ภิญโญ จิตต์ธรรม, 2522, หน้า 72, 74)

ในทางพระพุทธศาสนาความเชื่อเรื่องชาตินี้ ชาติปัจจุบัน ชาติหน้า จะเห็นได้ชัดเจน
 ในนิทานชาดก ซึ่งเป็นเรื่องเกี่ยวกับพระโพธิสัตว์ พระอดีตชาติของพระพุทธเจ้า ในนิทานชาดก
 มีการกล่าวถึงชาติปัจจุบันขณะเป็นพระพุทธเจ้า ชาติก่อน คือ ขณะเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์
 และชาติหน้าซึ่งอยู่ในตอนท้ายเรื่องที่เรียกว่า ประชุมชาดก กล่าวถึงชาติหน้าของพระโพธิสัตว์และ
 บุคคลอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับพระโพธิสัตว์ ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รา ตอนต้น
 เรื่องกล่าวถึงชาติก่อน และชาติปัจจุบันของพระพุทธเจ้า ดังคำประพันธ์

ว่าองค์ศาสดา	เสด็จในมหา	เขตวันนาราม	
ภิกษุหนึ่งนั้น	กระสันมาตุคาม	สาวกทูลความ	เทศนาโปรดปราน
ชักเอาบุพชาติ	ชาดกนิบาต	อดีตนิทาน	
ปางโพธิสัตว์	เที่ยวท่องทรมาณ	สืบสร้างสมภาร	พูนเพิ่มบารมี
เมื่อเสวยพระชาติ	ชื่อสุธนราช	ได้ตามมเหสี	
เพราะมาตุคาม	ความยากแสนทวี	ชักเอาเรื่องนี้	มาตรัสเทศนา

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 2 บรรทัดที่ 2 - 7)

และในตอนท้ายเรื่องกล่าวถึงชาติหน้าของพระโพธิสัตว์ (พระสุธน) และคนอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องกับ
 พระโพธิสัตว์ ดังคำประพันธ์

อันพญานาคราช	ซึ่งได้นาคบาท	มาแต่พรานป่า	
สัวส์ดีกลับชาติ	คือองค์โมคคัลลา	ผู้เป็นมหา	สาวกเชี่ยวชาญ
กระสบฤๅษี	ซึ่งนางเทวี	สั่งบอกภูบาล	
สัวส์ดีกลับชาติ	ที่สุดอวสาน	กระสบอาจารย์	ผู้ชาญปรีชา
ประทุมภูธร	ซึ่งเป็นบิดร	สายสมรมโนห์รา	
กระหัดกลับชาติ	คือธรรมเสนา	สารีบุตรเบื้องขวา	แห่งมหาศพล
นายบุญพรานป่า	ซึ่งได้มโนห์รา	มาถวายสุธน	
ชาติสุดปลดปลง	คือองค์อานนท์	อุปัฏฐากศพล	จนเสร็จนิพพาน
อันบุโรหิต	อาจารย์ผู้ฝึก	ที่คิดป้องผลาญ	
คือเทวทัต	ซึ่งไปทรมาณ	อยู่ในนรกนาค	ที่สุดอเวจี
อาทิตยราชา	ซึ่งเป็นบิดา	สุธนเรื่องศรี	
กระหัดกลับชาติ	ให้อื่นใครมี	คือองค์พระศรี	สุทโธราชา
นางจันทร์เทวี	ผู้เป็นมเหสี	ประมวลชาติมา	
คือนางศิริ	มหายา	เป็นพุทธมารดา	พระมหาชินวงศ์
นางจันทกนิรี	ผู้เป็นชนนี	มโนห์ราโคมยง	
เมื่อกลับชาติมา	วาสนาตามส่ง	มีนามชื่อองค์	พระโคตม
อันองค์มโนห์รา	เมื่อกลับชาติมา	มิได้หลีกหนี	
คือองค์พิมพา	สุนทรเทวี	ชนกชนนี	ราหูลุมาร
สุธนราชา	เมื่อกลับชาติมา	ที่สุดอวสาน	
คือองค์ชินรส	พระทศพลญาณ	พระศาสดาจารย์	โปรดปรานปรานี

(นางมโนห์รา เล่ม 4 หน้า 66 - 69)

ในเรื่องนางมโนห์ราปรากฏความเชื่อเรื่องชาตินี้ ชาติปัจจุบัน ชาติหน้าดังในตอนที่ผู้แต่งอธิบายถึงสาเหตุที่นางมโนห์ราไม่บินไปหาพระสุรชนที่กองทัพ เนื่องด้วยผลการอธิษฐานในชาติก่อนส่งผลมาถึงชาติปัจจุบัน ดังคำประพันธ์

มีผู้ใจว่า	สุรชนยาดรา	สงครามศึกใหญ่	
นางไม่ไปตาม	เหตุความเป็นไฉน	บาลีกล่าวไว้	ว่าเวรนั้นมี
อันนางมโนห์รา	ชาติก่อนโพ้นมา	ชื่อว่าเมรี	
สุรชนชาญชัย	ไซใครอื่นมี	คือองค์พระศรี	พระรทธาชา
นางได้อธิษฐาน	เมื่อตามภูบาล	จะสิ้นสังขาร	
ว่าในชาตินี้	เมรีตามมา	เกิดกายภาคหน้า	ราชาตามไป

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 58 - 59)

4. ความเชื่อเรื่องนรก สวรรค์

ความเชื่อเรื่องนรก สวรรค์ เป็นความเชื่ออีกอย่างหนึ่งที่สืบเนื่องมาจากพระพุทธศาสนา หลักฐานความเชื่อเรื่องนี้ ปรากฏในวรรณคดีสมัยสุโขทัยคือ เรื่องไตรภูมิพระร่วง ซึ่งมีเนื้อหากล่าวถึงนรก สวรรค์ การเกิดใหม่ของมนุษย์ตามผลกรรมที่อาจจะไปเกิดอยู่ในสถานที่ใดก็ได้ทั้ง 31 แดน ซึ่งเรียกว่า กามภูมิ รูปภูมิ และอรุภูมิ เรื่องนรกกล่าวถึงนรกภูมิว่ามีนรกใหญ่ 8 มุม มีชื่อต่าง ๆ กัน คือ สัตยูชีพนรก กาลสูตตนรก สังฆาตตนรก โรรพนรก มหาโรรพนรก คาปนรก มหาคาปนรก และมหาวเวจินรก ดังตัวอย่างคำบรรยายสภาพนรก

ฝูงนรกอันใหญ่ 8 อันนี้ ย่อมเป็น 4 มุม และมีประตูอยู่ 4 ทิศ พื้นหนต่ำ ก้อนเหล็กแดงแลศำอันปิดเบื้องบนก้อนเหล็กแดง และนรกฝูงนั้นโดยกว้างแลสูงเท่ากันเป็นจตุรัส... และนรกนั้นยังมีที่เปล่าสักแห่ง เทียรย่อมฝูงสัตว์นรกทั้งหลาย หากเบียดเสียดกันอยู่เต็มนรกนั้น แลไฟนรกนั้นมีดับแลสักคาบแลไฟอยู่รอดชั่วต่อสิ้น กัลป์แลกรรมบาปคนฝูงนั้นหากไปเป็นไฟลุกไหม้ในตัวตนนั้น เป็นพื้นลูกเองไหมไฟนั้นแลบมิแล้วสักคาบ เพื่อดังนั้นแล

นรกบัวถัดนั้นอันคำรบ 15 ชื่อ โลหิมพลินนรก ฝูงคนอันทำชู้ด้วยเมียท่านกิติ และผู้หญิงอันมีศัวแล้วแลทำชู้จากศัวกิติ คนฝูงนั้นตายไปเกิดในนรกนั้น ๆ มีป่าไม้จิวป่า 1 หลายคั่นนัก แลคั่นจิวนั้นสูงได้แลโยชน์ และหนามจิวนั้น เทียรย่อมเหล็กแดงเป็นเปลวอยู่... (กรมศิลปากร, 2509, หน้า 16)

เรื่องสวรรค์ กล่าวถึงสวรรค์ 6 ชั้น เรียกว่า จกามาพจร คือ จาคุมหาราชิกา ดาวดึงส์ ยามะ ดุสิต นิมมานรดี และปรนิมมิตวสวัตติ ดังตัวอย่าง คำบรรยายสวรรค์

บานประตูนั้นเทียรย่อมแก้ว แลมีปราสาทอยู่เหนือประตูนั้นทุกอัน ในเมืองนั้นเทียรย่อมปราสาทแก้ว ฝูงเทพยดาอยู่ในแผ่นดินนั้น เป็นแผ่นดินทองพรายงาม ราวนักหนาตั้งหน้ากลองแลอ่อนดั่งฟูกผ้า แลแก้วนั้นเมื่อเหยียบลงอ่อนน้อยแล้วก็เต็มขึ้นมาเล่าบมิเป็นรอยดินเลย...แลมีต้นไม้อันประเสริฐงาม มีลูกอันประเสริฐแลมีไอหารสอันยิ่งแล ไม้ฝูงนั้นเป็นดอกเป็นลูกทุกเมื่อ แลห่อนจะร่วงเลย... (กรมศิลปากร, 2509, หน้า 29)

ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รา ปรากฏความเชื่อเรื่องนรก ดังในตอน
ที่นางมโนห์ราถูกพรานบุญจับ นางมโนห์ราพูดอ่อนวอนพรานบุญให้ปล่อยนาง โดยกล่าวอ้างว่า
การจับนางเป็นบาปจะทำให้พรานบุญต้องตกนรกอเวจี¹ ดังคำประพันธ์

บาปกรรมเปล่าเปล่า มาพรากลูกเขา จากแม่พาหนี
เวรฆ่าเนื้อ ก็เหลืออเวจี ยังทำเช่นนี้ พิศคิดผิดไป

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 39 บรรทัด 6 - 7)

ส่วนความเชื่อเรื่องสวรรค์ ปรากฏในตอนท้ายเรื่องกล่าวถึงพระสุรนาได้ทรงบำเพ็ญบุญ
บารมีเมื่อตายก็ได้ไปสวรรค์ชั้นดุสิต² ดังคำประพันธ์

จนจำเนียรมา ทรงพระชรา สิ้นพระชนม์สังขาร
ขึ้นไปเสวยสวรรค์ ชั้นดุสิตายาน แสนสุขสำราญ วิมานเมืองบน

(นางมโนห์รา เล่ม 4 หน้า 66 บรรทัด 4 - 6)

¹ ในไตรภูมิพระร่วงได้กล่าวถึงนรกอเวจีไว้ดังนี้ ผุ่สัตว์อันเกิดในมหาวจिनรกนั้น
ทนทุกข์เวทนาคาบหึ่งนานสิ้นกัลป์ 1 จึงพ้นแล... คนอันที่ได้กระทำบาปอันเป็นปัญจानันตริยกรรม
แลได้ไปตกในนรกอันชื่อว่ามหาวจिनรกนั้นดังฤๅและจะนับถ้วนกัลป์ดังกล่าวนั้นเลย เพราะว่ากัลป์
หนึ่งพ้นไปแล้ว 3 ส่วน และยังส่วนเดียวไว้และไฟจักไหม้กัลป์ฯ ท่านผู้เฉลยว่าฉันนี้ผุ่ที่ไปตกใน
มหาวจिनรกตราบใด แลไปบมิถ้วนกัลป์ดังกล่าวนั้น ผิแลไฟกัลป์มาก็ตีบมิใหม่คนนรกนั้นได้ เพื่อ
ดังฤๅได้ ครั้นว่าไฟกัลป์ใหม่มาถถึงมหาวจिनรกนั้น และว่ายังมีมอันหนึ่งเป็นบาปก็พัดเอาตัวสัตว์
อันอยู่ในอเวจีแลไปบมิถ้วนกัลป์นั้นก็พัดเอาตัวนั้นไปไว้มหาวจिनรกอันมีในจักรวาล อันอื่นที่ไฟ
ใหม่ไปบมิถถึงนั้น... สัตว์คนนรกนั้น ตราบได้บมิถ้วนกัลป์ดังกล่าวมานั้นบมิพ้นฯ บาปอันใด (พระ
ญาลีไทย, 2515, หน้า 34 - 35)

² สวรรค์ชั้นดุสิต ในเรื่องไตรภูมิพระร่วงได้บรรยายไว้ดังนี้ คือ ชั้นอันชื่อว่าดุสิตาสวรรค์
นั้น มีปราสาทแก้วปราสาทเงินแลปราสาททองเป็นวิมาน แลมีกำแพงแก้วล้อมรอบ โดยกว้าง โดย
สูง โดยงามนั้นยิ่งกว่าปราสาทของเทพดาทั้งหลายอันอยู่ชั้นขามานั้น แลมีบรรณาการทุกสิ่ง คือ
สระแลสวนดุจกันชั้นฟ้าทั้งหลายแลฯ อันว่าเทพดาอันเป็นพระญาแก่เทพดาทั้งหลายในชั้นนั้น
แล ๖ ชื่อว่า สันดุสิต เทพราชแล หมู่เทพดาทั้งหลายอันอยู่ในดุสิตานั้น รัฐบาลธรรมทั้งพระโพธิ
สัตว์เจ้าผู้สร้างสมภารอันจะลงมาตรัสเป็นพระพุทธเจ้าได้ก็เที่ยวอมสติดิโยในชั้นฟ้าชั้นนั้นแลฯ บัดนี้พระ
ศรีอริยมโไตรยเจ้าผู้จะได้ลงมาตรัสเป็นพระพุทธเจ้าภายในภัททกัลป์นี้ก็เสด็จสติดิโยในที่นั้นแล
ย่อมตรัสเทศนาธรรมให้เทพดาทั้งหลายฟังอยู่ทุกเมื่อมิขาดแลฯ (พระญาลีไทย, 2515, หน้า

5. ความเชื่อเรื่องเทวดา

ความเชื่อเรื่องนี้สืบเนื่องมาจากความเชื่อเรื่องสวรรค์ คนไทยส่วนใหญ่เชื่อว่าบนสวรรค์มีเทวดา นางฟ้าอยู่ และถ้าผู้ใดทำความดีก็จะมีเทวดามาคอยช่วยเหลือ หรือให้ความคุ้มครองให้รอดปลอดภัย จึงมีการประกอบพิธีบนเทวดาคือ กล่าวขอเทวดาให้ช่วยเหลือในสิ่งที่หวัง เมื่อได้แล้วจะนำสิ่งของมาถวาย อาจเป็นอาหารหวาน ผลไม้ ดอกไม้ พวงมาลัย หรืออื่น ๆ ในเรื่องนางมโนห์ราปรากฏความเชื่อเรื่องเทวดาอยู่หลายตอน ดังตัวอย่าง

ตอนที่นางมโนห์ราถูกพรานบุญจับ นางต้องการจะให้นางจันทกนิรรู้ว่านางอยู่ที่ใด นางจึงระลึกนึกถึงเทวดา คือ เทพารักษ์ให้ช่วยบังมิให้ผู้ใดเห็นเครื่องประดับที่นางแขวนไว้ที่ต้นไม้วัวสำหรับนางจันทกนิร

นายบุญพรานไพร	พานางอรไท	หยุดได้พฤกษา	
นางศรีกนิกรใน	โฉนดิมา	จะให้มารดา	ทราบฝ่าธุลี
ว่าลูกนี้มา	หยุดยังอยู่ท่า	พฤกษาดันนี้	
จะส่งยูล	ผู้คนไม่มี	ทำโฉนชนนี้	จะทราบบาทา
ลูกรักจักไป	จะฝากอันใด	ไว้ดูต่างหน้า	
คิดแล้วคัดแก้ว	ที่องค์ทรงมา	ห้อยกิ่งพฤกษา	ไว้ทำชนนี้
ฝากเทพเทวา	ซึ่งอยู่รักษา	ปากป่าที่นี้	
เอ็นดูข้าด้วย	ท่านช่วยปรานี	ฝากแก้วดวงนี้	ไว้ทำมารดา
แม้ว่าผู้ใด	ไปมาอาศัย	ใต้ต้นพฤกษา	
ท่านได้เอ็นดู	บังหุบบังตา	อย่าให้ได้ไป	

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 46 บรรทัด 1 - 8)

ตอนที่พระสุรนายกกองทัพไปต่อสู้กับกองทัพเมื่อนันทราช ได้มีเหล่าเทวดาทั้งหลาย มาอวยพร และคุ้มครองพระสุรณ

ฝ่ายฝูงอมเรศ	ทุกเทพเทเวศร	วิมานน้อยใหญ่	
ทั้งเทพสิงสู่	อยู่ที่ศใดใด	มาพร้อมอวยชัย	ตามไปภิบาล
พวกเทพเทวา	ยกทางเวหา	มาสิ้นทุกสถาน	
ปางโพธิสัตว์	ยกพลศฤงคาร	ไปปราบภัยพาล	อรินทร์ราชไพร

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 26 บรรทัด 7 - 8)

ในตอนเดียวกันพวกเหล่าเทวดาได้มาหลอกหลอนทหารของเมื่อนันทราชจนทหารต้องแตกหนีไป ทำให้พระสุรณได้ชัยชนะ

เทวาที่ยวหลอกหลอน	ตื่นกระถอนเล็กลำหนี่
เดชะพระบารมี	ไม่ทันตีแตกตื่นไป

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 27 บรรทัด 8 - 9)

ตอนที่พระสุรณติดตามนางมโนห์รา ขณะเดินอยู่ในป่าที่มีต้นไม้ขึ้นเบียดกัน จนไม่มีทางไป พระสุรณได้อธิษฐาน กราบไหว้ขอให้เทวดาและเทพเจ้าได้แก่ พระอินทร์ พระพรหม พระยม ช่วยปกป้องรักษาป้องกัน และช่วยให้มีทางที่จะเดินต่อไป

ภูมินทร์ลินลา	ถึงแถวแนวป่า	พฤษภานันท์ใหญ่	
ต้นเบียดเบียดคด	แน่นอัดกันไป	กว้างน้อยเมื่อไร	นับโยชน์ประมาณ
พฤษภานันท์	แน่นเบียดเสียดสี	ทิวชฎกันดาร	
ทำใจจะไป	พันไพรพิศาล	จะรู้อาการ	ว่าไปถึงไหน
เที่ยวเยี่ยมเลียบบมา	ไม่มีมรคา	ที่จะจรไป	
ทรุดคงคั่งนั่ง	หยุดยั้งหายใจ	ยอกรขึ้นไหว	เทพไทพฤษภานันท์
ข้าน้อยผู้เดียว	ไม่มีที่เหลียว	เปล้าเปลี่ยวเอกา	
ท่านเอ็นดูด้วย	จงช่วยรักษา	เทพเจ้าเทวา	สิ่งสู่อยู่ที่พร
ข้าตั้งอภิวาท	เทวาอากาศ	ทุกเทพไคไค	
อินทร์พรหมยมเรศ	หิมเวศป่าใหญ่	ขอมรคาไล	ให้ข้ายาวนาน

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 45 - 46)

ความเชื่อเรื่องเทวดา โดยเฉพาะพระอินทร์มีอยู่ในหมู่คนไทยทั่วไป และในวรรณคดีไทยจำนวนมาก พระอินทร์มีปรากฏและมีบทบาทอยู่ ซึ่งความเชื่อเกี่ยวกับพระอินทร์ได้รับมาจากวัฒนธรรมอินเดีย โดยเชื่อว่าพระอินทร์จะสอดส่องพิพยนตร์ความเป็นไปในโลกมนุษย์อยู่เสมอ ถ้ากระทำความดีก็จะได้รับพรให้มีความสุขความเจริญ ถ้าทำชั่วก็จะถูกลงโทษ พระอินทร์ทรงมีอุปนิสัยเมตตา คอยคุ้มครองผู้ประพฤติธรรม ทรงพาหนะคือช้างเอราวัณ อาวุธประจำพระองค์มีหลายอย่าง เช่น วชิระ พระขรรค์ ธนู กระบอง จักร และตรี

ในเรื่องไตรภูมิพระร่วง กล่าวถึงพระอินทร์ว่าเป็นเจ้าแห่งไตรตรึงษ์ ซึ่งตั้งอยู่บนยอดเขาพระสุเมรุ เป็นสวรรค์ที่กว้างขวางงาม สดุดสนานที่สุด ทรงเป็นเจ้าแห่งจุลโลกบาล ทรงมีบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์ ซึ่งอ่อนนุ่มยิ่งนัก ถ้าผู้มีบุญได้รับความทุกข์ ลำบาก เดือดร้อน แทนนี้จะแข็งขึ้นทันที เมื่อพระอินทร์ทรงทราบก็จะเสด็จลงมาช่วยเหลือ

เรื่องนางมโนห์ราพระอินทร์มีบทบาทสำคัญ เมื่อพระสุธนเกิดความลำบากเดือดร้อนไม่สามารถซื้อตัวนางมโนห์ราได้ ในคราวที่ท้าวประทุมได้ให้คทาทั้งเจ็ดแฉกตัวเหมือนกันเพื่อทดสอบพระสุธน พระอินทร์ทราบความเดือดร้อนของพระสุธนเมื่อแทนบัณฑุกัมพลที่เคียวอ่อนนุ่ม แข็งขึ้น พระอินทร์จึงลงมาช่วยพระสุธน โดยมาบอกกับพระสุธนว่าจะแปลงกายเป็นแมลงวันทองบินไปเกาะผมนางมโนห์ราให้เป็นที่สังเกต ด้วยความช่วยเหลือของพระอินทร์ พระสุธนจึงสามารถซื้อตัวนางมโนห์ราได้ถูกต้อง ดังคำประพันธ์

จะกล่าวถึงตรีเนตร	องค์อมเรศในคิงสา
บัลลังก์อาสน์ไสยา	แข็งดั่งว่าแผ่นดินกระดาน
ประหลาดหลากหนักหนา	เล็งทิพย์มาในสถาน
จึงเห็นพระกุมาร	มาราคาญข้องูรา
เออองค์โพธิสัตว์	จะได้ศรัทธาภคหน้า
ละไว้ไม่นำพา	หมิวินยาจะข้าย
จำเป็นจะลงไป	ช่วยจึงได้ในครั้งนี้
คำริแล้วจรัส	จากปรากฏศรีวิมานมา

การจวนคว่นโดยพลัน	ถึงไม่ทันจะพริบตา
แปลงกายหายกาย	กระซิบว่าแหว่พระกรรม
ตัวเรคืออินทรา	บัดนี้มาช่วยทรงธรรม์
ให้คูแมลงวัน	บินวนเวียนเศียรทรมาวัย
แล้วจับที่เกศา	นั่นคือว่ามีไซใคร
สุทธเข้าพระทัย	เพราะหัดสนัยใจยินดี
แลเห็นแมลงวันทอง	จับที่น้องเกล้าเกศี
จึงรู้ว่าเทวี	อ่องคี่นี้เจียวลิหาว
ประจักษ์ใจสันทัด	ยกพระหัดถยันเข้ามา
ต้องกรแก้วกัลยา	มโนห่าบังคมพลัน

(นางมโนห่า เล่ม 4 หน้า 36 - 38)

6. ความเชื่อเรื่องผี

ความเชื่อเรื่องนี้คาบเกี่ยวกับความเชื่อเรื่องเทวดา คือ ผีบางอย่างคนไทยนับถือเคารพเหมือนดังเทวดา จึงมีคำว่า “ผีบางเทวดา” กล่าวคือ คนไทยมีความเชื่อเรื่องผีว่ามีอยู่มากมายหลายชนิดทั้งที่ให้คุณและให้โทษ ผีให้คุณได้รับการยกย่องบูชาและเซ่นไหว้ ได้แก่ ผีเรือน ผีบ้าน พระภูมิเจ้าพ่อหลักเมือง ปู่เจ้าสมิงพราย และปู่โสมเฝ้าทรัพย์ ส่วนผีที่ให้โทษก็มีอยู่ไม่น้อย แต่คนไทยก็มีวิธีเซ่นไหว้ขอร้องมิให้ผีมาทำอันตราย บรรดาผีทั้งหลายที่คนไทยรู้จักมานาน มีดังนี้คือ

1. แมโพงสพ ผีที่คนไทยเชื่อว่าคุ้มครองการทำไร่นาให้ได้ผลดี สมควรให้ความเคารพ
2. นางงัก ผีผู้หญิงซึ่งคนไทยโดยเฉพาะอย่างยิ่งพวกพ่อค้าแม่ค้าเชื่อกันมาก โดยเชื่อว่าจะทำให้การค้าขายเจริญรุ่งเรือง
3. แม่ย่านาง ผีผู้หญิงแก่ มีหน้าที่รักษาเรือ ชาวเรือถือกันว่าแม่ย่านางซึ่งสถิตอยู่ที่หัวเรือเป็นผู้บันดาลแต่ความสุขสวัสดิ์ และให้ความคุ้มครองรักษาพวกเขาตลอดเวลาที่อยู่ในน้ำ
4. นางตะเคียนหรือพรายตะเคียน ผีผู้หญิงประจำต้นตะเคียน
5. ผีกระสือ เป็นผีที่เข้าสิงผู้หญิง มีแสงคล้ายไฟแวบอย่างหึ่งห้อย ชอบออกหากินตอนกลางคืนตามที่สกปรก
6. นางตานี ผีผู้หญิงสิงอยู่ในคันท้ายตานี คนในสมัยโบราณไม่มีใครปลูกกล้วยนี้ไว้ในบ้านเพราะกลัวผีตานีหลอก
7. ผีปอบ เป็นผีที่เข้าสิงในร่างกายคน แล้วแย่งอาหารกินจนคนผ่ายผอมลงทุกวัน และเมื่อกินจนดับได้ใส่พุงแล้วก็ต้องตายในที่สุด
8. ผีโงมด เป็นผีที่มีรูปร่างเป็นดวงไฟ มีแสงวิบวับ อยู่ตามที่ที่น้ำสกปรกชอบปรากฏตัวตอนกลางคืน (รัชนิกร เศรษฐ, 2532, หน้า 186)

ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห่าปรากฏความเชื่อเรื่องผี ดังในตอนที่นางมโนห่ารู้จากสาวใช้ว่าทำอาทิตยวงศ์จะจับนางไปฆ่าในพิธีบูชายัญ ร่างกายของนางสิ้นด้วยความกลัว สันเหมือนกับคนทรงตอนที่ผีเข้า

พระองค์เทวี ต้นคือลงผี และตีมีจนา
 ยิ่งคิดเห็นจน ไม่พ้นมรณา จำว่ามารดา ให้ทูลท้าวไท
 (นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 40 บรรทัด 6 -8)

ในตอนเดียวกัน เมื่อนางจันทร์เทวีพระมารดาของพระสุรชนไม่สามารถเข้าเฝ้าท้าว
 อาทิตยวงศ์ได้ในการที่จะทักท้วงมิให้จับนางมโนห์ราไปและกลับมาบอกนางมโนห์รา ทำให้นาง
 มโนห์ราตกใจ หน้าซีด เหมือนคังผี ซึ่งคนทั่วไปเข้าใจว่าผีตัวซัด เพราะไม่มีเลือดในตัว

นางฟังชนนี้ พักตร์เหือดทันที ใจวามขวิญหาย
 ผิวซัดคือผี ครั้งนี้เห็นตาย สุดที่จะหมาย พักตร์ฟุ้งผู้ใด
 (นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 46 บรรทัด 3 - 4)

7. ความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์

“ไสยศาสตร์” สุพัตรา สุภาพ (2518, หน้า 175 - 176) ได้อธิบายความหมายไว้
 ดังนี้ คือ

ไสยศาสตร์ คือ การเชื่อถือโดยรู้สึกเกรงขามหรือกลัวในสิ่งที่เข้าใจว่าอยู่เหนือ
 ธรรมชาติ หรือในสิ่งลึกลับ อันไม่สามารถจะทราบด้วยเหตุผลตามหลักวิทยาศาสตร์
 และสิ่งนั้นอาจจะให้ศึหรือร้ายแก่ผู้ที่เชื่อถือก็ได้ เมื่อมีความรู้สึกเช่นนั้นก็สำแดงความ
 เชื่อ หรือความรู้สึกนั้นออกมาเป็นรูปพิธีกรรม ประกอบไปด้วยคาถาและเวทมนตร์
 เพื่ออำนาจประโยชน์แก่ผู้เชื่อถือในทางดี เช่น เพื่อให้เกิดเป็นสิริมงคล ป้องกันเหตุ
 ร้ายหรือมิให้อุปบาทวิญญูไรเข้ามาเบียดเบียน หรือถ้าเข้ามาแล้วก็ขับไล้ให้หนีไปเสีย
 ส่วนที่จะนำไปเป็นประโยชน์ในทางเสื่อมก็ได้แก่ การใช้เวทมนตร์คาถาอาคมเพื่อ
 เกิดความเดือดร้อนแก่ผู้อื่น หรือให้ผู้อื่นหลงรักด้วยวิธีที่เรียกว่า “ทำคุณไสย” และ
 “เสน่ห์ยาแฝด” ทั้งนี้โดยเชื่อว่าสรรพสิ่งทั้งหลายในโลกมีวิญญูญาณ เป็นต้น

เรืออากาศโทหญิงทัศนีย์ สุจินะพงศ์ (2516, หน้า 9) กล่าวถึงไสยศาสตร์ในศาสนา
 พราหมณ์ไว้ดังนี้

ไสยศาสตร์มีอยู่ในคัมภีร์อถรรพเวทของศาสนาพราหมณ์ ซึ่งเป็นคัมภีร์หนึ่ง
 ที่เกิดขึ้นในสมัยหลัง เดิมนั้นศาสนาพราหมณ์มีเพียง ฤคเวท ยชุรเวท และสามเวท
 เท่านั้น อถรรพเวทเป็นเวทแห่งคาถาเวทมนตร์ ศิลปะต่าง ๆ ของแม่แมด และ
 พิธีกรรมของชนชั้นต่ำ พวกภูตผีปีศาจและแม่แมด หมอผี คาถา และเวทมนตร์เหล่า
 นี้ใช้ในพิธีต่าง ๆ ในชีวิต เช่น พิธีที่เกี่ยวกับการเกิด การแต่งงาน การตาย หรือแม้
 แต่การครองราชย์ของพระเจ้าแผ่นดิน ด้วยความเชื่อในสิ่งลึกลับ (Superstition) ว่า
 เวทมนตร์เหล่านี้จะบันดาลให้เกิดผลดังใจปรารถนาได้ อถรรพเวทในสมัยกระทะ
 ถือว่าบรรดาคาถาเวทมนตร์ และสิ่งไสยศาสตร์ทั้งหลายเป็นสิ่งที่ดี จัดเป็นความรู้และ
 ความสามารถอันประเสริฐที่จะทำการต่าง ๆ ให้เกิดผลสำเร็จไม่ว่าจะเป็นคาถากัน
 โรคภัยไข้เจ็บ คาถาทำเสน่ห์ คาถาทำให้มีโชค หรือคาถาที่ทำให้เกิดสิริมงคลแก่ตนเอง
 ก็ตาม

จากคำกล่าวของเรืออากาศโทหญิงทัศนีย์ สุจินะพงศ์ อาจบอกได้ว่า โสยศาสตร์ที่คนไทย เชื่อและกระทำนั้นได้รับอิทธิพลจากคัมภีร์อาถรรพเวทในศาสนาพราหมณ์

มูลเหตุจูงใจทำให้คนสนใจโสยศาสตร์ (รัชนิกร เศรษฐโร, 2532, หน้า 184) กล่าวว่า การที่คนเราสนใจโสยศาสตร์นั้นมีมูลเหตุ 2 ประการ คือ

1. เพราะความกลัว เช่น กลัวผี กลัวต้นไม้ใหญ่ กลัวภัยพิบัติ กลัวความเจ็บไข้ได้ป่วย และกลัวอุบัติเหตุต่าง ๆ

2. เพราะความต้องการ เช่น ต้องการโชคลาภ ต้องการความปลอดภัย เป็นต้น โสยศาสตร์มีส่วนประกอบสำคัญ คือ คาถาอาคม ผู้กระทำพิธี และพิธีกรรม และการปฏิบัติในทางโสยศาสตร์มีวัตถุประสงค์ 2 ประการ คือ

1. เพื่อให้มาซึ่งโชคดี ความสำเร็จ ความสุข ความปลอดภัย เป็นต้น
2. เพื่อทำลายหรือขจัดปัดเป่าสิ่งอัปมงคล และภัยพิบัติต่าง ๆ (มณี พยอมยงค์, 2529, หน้า 108)

วิธีการที่จะเข้าถึงโสยศาสตร์

มนุษย์มีวิธีการต่าง ๆ ที่จะใช้อำนาจเหนือธรรมชาติ มาดลบันดาลให้บรรลุวัตถุประสงค์ที่ตนต้องการได้ด้วย 5 วิธีดังนี้ คือ

1. โดยการภาวนา ขอร้อง อ้อนวอน บอกกล่าว ขอให้อำนาจนั้น ๆ ได้รับทราบ และช่วยเหลือในสิ่งที่ตนต้องการหรือตนพอใจ

2. โดยการแลกเปลี่ยนสิ่งที่ต้องการด้วยเครื่องสังเวทต่าง ๆ เช่น พวงมาลัย หัวหมู การขบรื้องฟ้อนรำ เป็นต้น เพื่อผลประโยชน์ตอบแทนจากอำนาจต่าง ๆ ซึ่งมนุษย์ถือว่ามิได้อยู่

3. โดยวิธีเรียกร้องความสงสารเห็นใจจากอำนาจเหนือธรรมชาติแต่ละชนิด ด้วยการทนทุกข์เวทนา ทรมานสังขารของตนเองเพื่อให้อำนาจนั้น ๆ ได้เห็นใจและให้ตนได้รับสิ่งที่ตนร่ำร้องต้องการ

4. โดยอุบายพลิกแพลง เช่น เปลี่ยนชื่อคนเจ็บไข้ป่วย ๆ เสียเพื่อผีจะได้จำไม่ได้ หรือด้วยการประดับตกแต่งบ้านช่องให้แปลกไปเพื่อว่าผีจะจำไม่ได้ เช่น ในกรณีทำประตูป่าคอน หามศพออกจากบ้าน เป็นต้น

5. โดยวิธีการบังคับซึ่งใช้ได้เฉพาะเกี่ยวกับอำนาจที่ถือว่าเป็นอำนาจชั้นต่ำ ๆ โดยอาศัยอุปกรณ์บางอย่าง เช่น เวทมนตร์คาถา สิ่งของบางชนิด ซึ่งเชื่อถือว่าสามารถจะเกิดผลในทางบวกที่จะบังคับอำนาจนั้น ๆ ให้กลัว ขอมฟังคำสั่ง (รัชนิกร เศรษฐโร, 2532, หน้า 184 – 185)

คนไทยมีความเชื่อเรื่องโสยศาสตร์มาแต่โบราณ ดังที่ปรากฏหลักฐาน เช่น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในหนังสือประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 – 2404 กล่าวถึงความเชื่อของคนไทยเรื่องโสยศาสตร์ในการใช้คาถาอาคม การทำเสน่ห์ดังนี้คือ

ด้วยเงินแสงผัวอำแดงอัมภรรยา ตั้งบ้านเรือนและจอดแพอยู่ที่ใกล้บ้านพระยาสามภพพาย พระยาสามภพพายจับได้กระตังกระดามีชื่อพระยาสามภพพายและภรรยา และชื่อเจ้าจอมข้างใน ซึ่งเป็นญาติพระยาสามภพพาย และชื่ออำแดงสุนบ้านใกล้เคียง แลทาศอำแดงสุนอยู่ในพื้นกระตัง แล้วมีหมากพลูคำหนึ่ง เทียนเล่มหนึ่ง จูดลอยมา...จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสว่า กิริยาที่เงินแสงทำนั้นเหมือน

กับคนเสียจริต ถ้าว่าเพศบ้านเพศเมืองอันนี้คนไม่ถือว่าเขียนชื่อกระทำวิชาให้ป่วย ใช้ล้มตาย เกิดรำเพร่าพิศมบต่าง ๆ ได้ แลถ้าว่าราษฎรไม่สะดุ้งสะเทือนต่อการ อย่างนี้แล้ว ก็ควรจะตัดสินว่า กิริยาของคนเสียจริตให้เป็นแล้วเลิกไป แต่เพราะเพศ รำเพร่าพิศมแลการกระทำวิชาต่าง ๆ มากนักจนเป็นการที่หากินของพวกเขาทำวิชา พวกหนึ่งอวดว่า เป็นหมอทำ พวกหนึ่งอวดว่าเป็นหมอแก้ ฝ่ายผู้ที่เชื่อก็สอดแสร้งจ้าง สิบบน ให้มากระทำกันบ้างที่สงสัยว่าถูกกระทำก็มากันมาแก้ไขวุ่นไปต่าง ๆ เพราะ ฉะนั้นพระราชกำหนดกฎหมายเก่า จึงว่าให้จับคนเป็นหมบผีปอบฆ่าเสียก็มี แลว่า ถ้าจับ เลขยันต์ได้ในกำลังคุมความ ให้ปรับคดีเป็นแพ้แลมีเบี้ยปรับก็มี แลอย่างแต่ ก่อนแพย์หมบที่อวดเก่งว่ามีวิชาได้ทำเสน่ห์ล่ห่มนตร์ หรือทำจะให้ป่วยใช้ล้มตาย ถ้าการเกี่ยวข้องเข้ามาในพระราชวังแลข้าราชการ ก็ได้ลงพระราชอาญาถึงประหาร ชีวิตเสียก็มี จำไว้ ณ คุณก็มีเป็นตัวอย่างมาเป็นหลายเรื่องหลายราย (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2511, หน้า 418-420)

ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห้ราสะท่อนี้ให้เห็นถึงความเชื่อเรื่องไสยศาสตร์ อยู่สองประเภท คือ ความเชื่อเรื่องเวทมนตร์ คาถาอาคม ความเชื่อเรื่องเครื่องรางของขลัง และความเชื่อเรื่องโชคกลาง

7.1 ความเชื่อเรื่องเวทมนตร์ คาถาอาคม

เวทมนตร์ พระยาอนูมานราชชน (2506, หน้า 3038) ให้ความหมายไว้ว่า คือ “คำศักดิ์สิทธิ์และลึกลับ อาจอำนวยความสำเร็จผลตามความประสงค์ของผู้กระทำ”

ส่วน คาถาอาคม พระยาอนูมานราชชน (2506, หน้า 3037) ได้อธิบาย ความหมายไว้ดังนี้ “ข้อความที่ผูกขึ้นซึ่งถือว่ามีอำนาจลึกลับอยู่ในนั้น เมื่อนำเอาไปใช้ตามลัทธิที่มีกำหนดไว้ เช่น บริกรรมเสกเป่า หรือสวดขับตลอดจนปลุกเสกสิ่งไร มียันต์ เป็นต้น ก็จะเกิดความขลัง ความศักดิ์สิทธิ์”

“คาถาอาคม” อีกเช่นกันใน Encyclopedia Britanica กล่าวไว้ในบทความ เรื่อง Witchcraft ว่า

คาถาอาคมเป็นเรื่องที่ลึกลับ มีแบบแผน และเชื่อว่ามีคนหลายคนสามารถใช้คาถาอาคมแปลงกายจากรูปหนึ่งไปสู่อีกรูปหนึ่งได้ เชื่อว่ามายากรสามารถใช้คาถาอาคมทำลายข้าศึก โดยวิธีปั้นขี้ผึ้งเป็นรูปข้าศึก และบริกรรมคาถาทำลายเสีย เชื่อว่าสามารถใช้คาถาอาคมทำเสน่ห์ คือ ทำให้ผู้อื่นหลงรักได้ และเชื่อว่ามายากรสามารถใช้คาถาอาคมป้องกันอันตรายต่าง ๆ ได้ด้วย ความเชื่อดังกล่าวข้างต้นนี้เป็นเหตุให้ผู้เชื่อใช้คาถาอาคมทำพิธีต่าง ๆ (เรื่ออากาศโทหญิงทัศนีย์ สุจินะพงศ์ อ้างจาก Encyclopedia Britanica Vol - 23 pp. 686 - 687)

ทั้งเวทมนตร์ คาถาอาคม อาจสรุปได้ว่าหมายถึง อักขระที่ศักดิ์สิทธิ์และอาจอำนวยผลตามที่ผู้ใช้ต้องการตามพิธีกรรมทางไสยศาสตร์

เรื่องนางมโนห์ราสะท้อนถึงความเชื่อเรื่องเวทมนตร์ คาถาอาคม ดังในตอน
ที่พราหมณ์เมืองปัญจาล อาสาภักตริย์เมืองปัญจาลมาจับพญานาคชมพูจิต พราหมณ์ได้ใช้เวทมนตร์
คาถาอาคมทำให้น้ำในสระที่พญานาคชมพูจิตอยู่เป็นคลื่นแรงและเป็นควันไปทั่ว มีผลทำให้พญานาค
ชมพูจิตร้อนเหมือนถูกไฟเผา ดังคำประพันธ์

พราหมณ์หมอบทูลลามาลัน	เข้าในไพรสณฑ์
หลายวันมาถึงสระศรี	
พฤกษาหว่าใหญ่ก็มี	พญานาคี
ต่อจะอยู่นี้มั่นคง	
ร้ายมนตร์พ่นน้ำซ้าลง	ดุจใจจาง
ประสงค์จะลงอาคม	
น้ำพืนเป็นคลื่นคร้านโครม	ดั่งพายุโหม
ระงมเป็นควันกลุ่มไป	

บัดนั้นนาคราช	อยู่ปรางค์ปราสาท	ร้อนอาสน์คือไฟ
ใครมาทำเชิงญ	ฤาเป็นไฉน	พระเสด็จคลาไคล
มาในปรางค์ศรี		
ผูกขึ้นกลางสระ	แปรพักตร์ไปปะ	เห็นหมอกคนหนึ่งดี
กลับสู่พารา	เมืองวาสูกิรี	ร้อนดั่งอัคคี
กัลลกลุ่มสมุทรวง		
บรรทมไม่หลับ	ร้อนรนรำสรรพ	พระนักพะนาง
บอกนางนาคี	ทุกข์พิใหญ่หลวง	ดั่งใครมาล้วง
		เอาดวงหทัย

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 12 - 13)

ตอนที่พระสุรณติดตามนางมโนห์รา เดินทางมาถึงป่าไผ่กรดซึ่งขึ้นเต็มเบียด
แน่นไม่มีหนทางที่จะเดินไป พระสุรณได้ใช้เวทมนตร์ เสกยาที่นางมโนห์ราฝากพระฤาษีไว้ให้ ทาที่
ปลายลูกศร ทำให้ลูกศรที่ยิงไป แหวกป่าไผ่กรดเป็นทาง

ขอให้ลูกศร	ประหารราญรอน	ตลอดป่าใหญ่
เป็นทางกว้างตรง	พองค์เสด็จไป	ร้ายเวทพิชัย
เสกยาทาบปลาย		
พระแสงศรไป	สนั่นหวั่นไหว	ดั่งฟ้าฟาดสาย
ไผ่กรดแหวกกว้าง	เป็นทางสบาย	ไม่มีระคาย
ราศีสิงใจ		

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 48 บรรทัด 5 - 8)

ตอนที่พระสุรณเดินทางมาถึงภูเขาระทบกันขวางกั้นอยู่ ไม่มีหนทางที่จะไป
พระสุรณใช้เวทมนตร์ เสกยาและทาที่ปลายลูกศรเช่นเดียวกับที่ป่าไผ่กรด ทำให้ลูกศรไปขวางภูเขา
ไว้ มิให้กระทบกัน พระสุรณสามารถเดินผ่านไปได้

พ้นไปจากนั้น	ถึงเขาระทบกัน	สนั่นโลก
ประกายพรายพราว	แวววาวเวหา	เห็นสุดปัญญา
		ที่จะบทร

.....

พระถนอัครามรงค์	สวมครม้นคง	พระองค์มั่งหมาย	
โอมอานมนตรา	เสกยาทาปลาย	ยกขึ้นพาดสาย	แผลงปล้นทันที
ด้วยเดชะบุญ	หน่อพุทธางกูร	จะเป็นชินสีห์	
ลูกศรคาทาง	ขวางกลางคีรี	พระองค์จรัล	เร็วรี่พันไป

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 49 - 50)

7.2 ความเชื่อเรื่องเครื่องรางของขลัง

คำว่า “เครื่องราง” และ “ของขลัง” พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 อธิบายความหมายไว้ดังนี้

เครื่องราง น. ของที่นับถือว่าป้องกันอันตราย ยังไม่ออกฟันไม้เข้า เช่น ตะกรุด ผ้ายันต์ เหล็กไหล

ของขลัง น. ของที่มีอำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่เชื่อกันว่าอาจบันดาลให้สำเร็จได้ดังประสงค์ (ราชบัณฑิตยสถาน, 2531, หน้า 196, 135)

วิชานุกร เศรษฐ (2532, หน้า 186 - 187) กล่าวถึง “เครื่องรางของขลัง” ไว้ดังนี้คือ

ของขลัง (Fetish) หมายถึง สิ่งของเฉพาะอย่างซึ่งมีอำนาจสิงอยู่ ผู้ใดนำของขลังผูกเข้ากับเส้นเชือกแขวนคอไว้จะเกิดความอบอุ่นใจ มั่นใจในตนเอง และกล้าที่จะออกไปเสี่ยงภัย

คนไทยนับถือเครื่องรางมาแต่โบราณ สืบไปได้จากวรรณคดีเรื่องต่าง ๆ ซึ่งมักจะมีกรกล่าวถึงเครื่องรางของขลังเสมอ ด้วยคิดว่าเครื่องรางของขลังสามารถจะป้องกันภัยอันตรายทั้งปวง และที่สำคัญที่สุด คือ ทำให้เกิดกำลังใจว่ามีบางสิ่งบางอย่างที่ช่วยตนได้ เครื่องรางของขลังจึงเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับจิตใจ ซึ่งกลายเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับผู้ศรัทธา

ส่วนหริต เรื่องฤทธิ์ (2508, หน้า 3693 - 3694) ได้กล่าวถึงเครื่องรางไว้ในหนังสือสารานุกรมไทยเล่ม 6 ดังต่อไปนี้

ของที่นับถือว่าป้องกันอันตราย ยังไม่ออก ฟันไม้เข้า เป็นของที่เกิดเองโดยธรรมชาติ ห้ามผู้ประคิษฐ์หรือคิดปรุงแต่งขึ้นไม่ มีหลายอย่างต่างประเภท คือ เม็ดขุ่นทองแดง เม็ดหรือฝักมะขามทองแดง เม็ดหรือลูกประคู้ทองแดง เม็ดสะบ้าทองแดง สะตือทองแดง เม็ดมะค้ำทองแดง ปูทองแดง ปูหิน กระดุกไก่ทองแดง ไช้หิน เหล็กไหล แร่กลางชนิดทองคำบางสะพาน หนังกหนึ่งบาท เพชรดาแมว เพชรดาหนู เขี้ยวหนูมาน เขี้ยวเสือ เขี้ยวสาบ เขี้ยวหมูหักคาคันไม้ งาช้างหักคาคันไม้ (เรียกว่ากำจัดกำจาย) เขาวัวเขาควย ลูกเป็นแสง คดต่าง ๆ มี คดปลาหมอ คดปลาหวา เป็นต้น อื่นจากนี้มีพระเครื่องปลุกเสก ซึ่งเรียกรวมกันว่า ของศักดิ์สิทธิ์ บางทีมีผู้เรียกรวมว่าเครื่องรางก็มี

ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์ราปรากฏความเชื่อเรื่องเครื่องรางของขลังในตอนที่พระสุธนยกกองทัพไปสู้รบกับกองทัพเมืองนันทราช เหล่าทหารของพระสุธนที่ไปในกองทัพมีเครื่องรางของขลัง หรือมีการใช้ว่านยาทาตัวที่ทำให้อาวุธของข้าศึกไม่สามารถทำอันตรายใด ๆ ได้ ดังคำประพันธ์

กองแล่นพลชั้น	ล้วนตัวเลือกสรร	ชั้นอาษา
ขำนิในการ	ขำนาญวิชา	เชี่ยวชาญหาญกล้า
ว่านยาทาตัว	หนังเหนียวไขขั่ว	ไม่กลัวไผรินทร์
อาจองคงอยู่	ธนูศรสิน	ขวากหนามห้ามสิ้น

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 23 บรรทัด 5 - 8)

7.3 ความเชื่อเรื่องโชคกลาง

โชคกลาง คำ “โชค” และ “กลาง” พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 อธิบายความหมายไว้ดังนี้

โชค น. สิ่งที่น่าผลมาให้โดยคาดหมายได้ยาก เช่น โชคดี โชคร้าย มักนิยมใช้ในทางดี

กลาง น. เครื่องหมายที่ปรากฏให้เห็นอันบอกผลร้ายหรือดี เช่น ลางดี ลางร้าย แต่มักนิยมใช้ในทางร้าย (ราชบัณฑิตยสถาน, 2531, หน้า 279, 719)

รัชนีกร เศรษฐ (2532, หน้า 187) อธิบายถึงความเชื่อเรื่องโชคกลางไว้ดังนี้

โชคกลาง หมายถึง เครื่องหมายที่ปรากฏให้เห็น เพื่อบอกเหตุร้ายหรือเหตุดี ซึ่งคนไทยมีความยึดมั่นถือมั่นมาเป็นเวลาช้านาน จนกลายเป็นประเพณีปฏิบัติ และงดเว้นปฏิบัติอยู่โดยทั่วไป บรรดาสรรพสิ่งต่าง ๆ ที่สังคมไทยยึดมั่นว่าเป็นเครื่องหมายของโชคร้ายหรือโชคดี มีดังนี้

1. นามธรรมของสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตอันได้แก่ ชื่อของคน สัตว์ สิ่งของ และสถานที่ คือการตั้งชื่อให้เป็นมงคล
2. รูปธรรมของสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิต อันได้แก่ รูปร่างลักษณะของคน สัตว์สิ่งของ และสถานที่ที่ดีและไม่ดี เช่น ลักษณะของคนไม่ดีไม่น่าคบ คือ ผมหยิก หน้ากร้อ คอเอียง พูดสองเสียง
3. ความฝัน ความฝันถือกันว่าเป็นการสะท้อนถึงโชคกลางที่จะส่งผลกระทบต่อชีวิต และทรัพย์สินในอนาคต
4. ประสบการณ์ ประสบการณ์บางอย่างจัดว่าเป็นโชคกลางที่จะส่งผลกระทบต่อในด้านนั้นหรืออย่างนั้น เช่น การเห็นขบวนศพเป็นกลางของโชคดี เป็นต้น
5. ปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ สังคมไทยยึดถือปรากฏการณ์ทางธรรมชาติซึ่งบอกโชคกลาง เช่น ฝนตกหรือท้องฟ้าสว่างปลอดโปร่งเป็นโชคกลางของความเยือกเย็น ความปลอดโปร่งของชีวิต เป็นต้น
6. พิธีการ สังคมไทยเชื่อว่าพิธีการต่าง ๆ เป็นการนำสัญลักษณ์แห่งความสุขและความเจริญของชีวิตมาให้ เพราะพิธีการต่าง ๆ จะนำมาซึ่งโชคกลางที่ดี

ส่วนเสาวลักษณ์ อนันตศานต์ (ม.ป.ป., หน้า 174 – 175) ได้กล่าวถึงความเชื่อเรื่องลาง แต่เพียงอย่างเดียวไว้ดังนี้

ความเชื่อในลางนั้นสืบมาแต่ความสังเกต และจำเหตุที่เกิดขึ้นแล้วเทียบกับเหตุที่เกิดขึ้นในภายหลัง ลางที่เกิดขึ้นนั้นมักจะเป็นอัปมงคลหรือความไม่พึงประสงค์ลางร้ายที่เป็นเหตุทำให้เกิดอัปมงคลมีจาระโนอยู่ในอุบาทวศาสตร์ คือ สมุดว่าด้วยเรื่องบอกอุบาทว์เมื่อเกิดขึ้นแล้วจะทำให้เป็นลางร้าย คือ จิ้งจกตก หมาเห่า เขี่ยขึ้นบ้าน พังพอนเข้าไปในเรือน แมลงป่องไขในมุ้ง แมลงมูมรื่องในโองแมลงมูมต็อก นกถูกร้อง หนูกัดผ้า แร้งลง (จับหลังคาเรือน) งูเลื้อยผ่านหน้าคาบอกข้าว (มีทั้งลางแลนมิติ) จิ้งจกตกลงมาตาย เห็ดขึ้นที่เตาไฟ ต้นไม้ออกลูกผิดปกติ น้ำในโองเดือด ฝนตกนอกฤดูและมีลูกเห็บ ผีภูตโห่ร้อง น่องกลองตัวเอง สายพิณขาด (แม้ไม่ได้ตี) อาวุธ (ที่เก็บอยู่ในที่เดียวกัน) กระทบกันเอง ผึ้งจับหลังคา ลูกม้าสองหัว กระ (เต่าทะเล) ขึ้นเรือน เสือเข้าบ้านสวนนา แมวห้าหมาหกตกลูกในเขตบ้านเรือนเป็นจัญไร ไก่ไขในมุ้ง นกกระทุง นกแสก นกกู่ นกทิ้งทูด ไก่เถื่อนเข้าอาศัยในเรือน

เรื่องนางมโนห์ราสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อเรื่องโชคกลางในตอนที่พระสุธนจะยกกองทัพไปสู้รบกับกองทัพเมืองนันทราช นางมโนห์ราร้องไห้ที่ต้องจากพระสุธน นางจันทร์เทวี พระมารดาของพระสุธนพุดลอบนางมโนห์ราให้หุ่ดร้องไห้ เพราะการร้องไห้ของนางเป็นลางร้าย เป็นอัปมงคลที่จะทำให้พระสุธนพ่ายแพ้แก่ข้าศึก

สุธนอุธร	น้อมเศียรยอกร	รับพรชนนี	
มโนห์ราชยาย	คลายเกล้าเกศี	เซ็ดบาทสามี	โสภิร่าไร
ชบเศียรพักตรา	ลงกับบาทา	ชลเนตรหลังไหล	
ฝ่ายพระสามี	สุดที่จะไป	ยอกรลูบไล้	สัมผัสปลฤษฎางค์
สมเด็จพระมารดา	มีพระวจา	ร่ำว่าปลอบนาง	
เจ้าอย่าโศกา	ลูกอย่าเป็นลาง	เงยพัศร์ขึ้นข้าง	ให้สว่างโสภิ

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 18 บรรทัด 3 – 8)

8. ความเชื่อเรื่องโหราศาสตร์

โหราศาสตร์เป็นวิชาที่เก่าแก่ที่สุดวิชาหนึ่ง มีมาตั้งแต่โบราณจนถึงปัจจุบัน โหราศาสตร์เป็นวิชาที่ว่าด้วยการทำนาย พยากรณ์โชคชะตาของมนุษย์ และปรากฏการณ์ต่าง ๆ ของโลกโดยอาศัยตำแหน่งดวงดาวเป็นเครื่องชี้ (เทพ สาริกบุตร 2506 หน้า ก) สิงห์โต สุริยารักษ์ (2512, หน้า 1) ได้กล่าวถึงคำว่า โหราศาสตร์ ไว้ในหนังสือโหราศาสตร์ไทย ดังนี้

คำว่า “โหราศาสตร์” เป็นศัพท์สันสกฤต แปลว่า “วิชาว่าด้วยเวลา” โดยทั่วไปคำว่าโหราศาสตร์ (Astrology) แยกแปลได้เป็น 2 คำ คือ Astro แปลว่า ดวงดาว กับ Logos หมายถึง ถ้อยคำหรือคำพูด เมื่อแปลเข้าด้วยกันจึงมีความหมายว่า เป็นการพูดคุยเกี่ยวกับดวงดาว ใน Encyclopedia Britannica อธิบายว่า เป็นศาสตร์ที่ว่าด้วยการพยากรณ์โชคชะตาของชีวิตมนุษย์ โดยอาศัยตำแหน่งของดวงดาวและสิ่งอื่น ๆ ในท้องฟ้าเป็นเครื่องชี้

ส่วนพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 ให้คำอธิบายคำว่า “โหร” หมายถึง “ผู้พยากรณ์โดยอาศัยดาราศาสตร์เป็นหลัก ; ผู้ให้ฤกษ์และพยากรณ์โชคชะตาราศี และโหราศาสตร์ หรือ วิชาว่าด้วยการพยากรณ์โดยอาศัยดาราศาสตร์เป็นหลัก (ราชบัณฑิตยสถาน, 2526, หน้า 884)

รัชนิกร เศรษฐ (2532, หน้า 190 – 191) กล่าวถึงอิทธิพลของโหราศาสตร์ที่มีต่อชีวิตประจำวันของคนไทยเกี่ยวข้องกับเรื่องต่าง ๆ ดังนี้ คือ

1. การทำนายลักษณะของบุคคลในอนาคต โดยดูจากวันเดือนปีเกิด ลักษณะรูปร่าง หรือจากลายมือ
2. การดูฤกษ์ยาม เช่น การหาฤกษ์ยามปลูกบ้าน การเดินทาง การแต่งงาน เป็นต้น
3. การทำนายฝัน
4. การตั้งชื่อ
5. การผูกดวงและทำนายดวงชะตา เช่น เรื่องแต่งงาน เรื่องเคราะห์ หรือโชคชะตาต่าง ๆ เป็นต้น
6. การปลูกต้นไม้ไว้ในบ้าน คือ ต้นไม้ใดมีชื่อไม่เป็นมงคลห้ามปลูกไว้ในบ้าน เช่น ต้นโศก ระกำ ลั่นทม เป็นต้น
7. การทำนายปฏิกาย เช่น ดูลักษณะสัตว์เลี้ยง ดูโชคลาภประจำปี ดูของหาย การสร้างศาลพระภูมิ เป็นต้น
8. การดูลักษณะคนและทำนายบุคลิกลักษณะเป็นอย่างไร และต่อไปจะเป็นเช่นไร โดยพิจารณาจากที่เกิดของไฟและปาน ลายมือ ลายเท้า นิ้วมือ เป็นต้น
9. ความสวยงามและการแต่งตัว เชื่อกันว่าสีของเสื้อผ้าจะมีความหมายในตัวของมันเอง และมีผลกระทบต่อผู้ใส่ด้วย เช่น สีม่วงเป็นสีแห่งความโศกเศร้า เป็นต้น

จากคำอธิบายดังกล่าวจะเห็นว่าโหราศาสตร์ยังมีอิทธิพลต่อคนไทยมาก ทั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากการที่โหราศาสตร์มีความสัมพันธ์ต่อชีวิตคนไทยส่วนใหญ่ตั้งแต่สมัยสุโขทัย ยุคชาวจีนถึงปัจจุบันจะเห็นได้ว่าในอดีตในเรื่องการทำสงคราม ยกทัพจับศึก เมื่อจะยกกองทัพออกไปสู้รบ ต้องให้โหรหาฤกษ์ก่อนโดยในราชสำนักของพระมหากษัตริย์ไทยจะมีโหรประจำอยู่ มีตำแหน่งเรียกว่า “โหราธิบดี” มีหน้าที่ให้คำปรึกษาเกี่ยวกับฤกษ์ยาม เพื่อดำเนินราชการทั่วไป (รัชนิกร เศรษฐ, 2532 หน้า 190) และดังที่สุพัตรา สุภาพ (2518 หน้า 74) กล่าวว่า

ที่พระมหากษัตริย์ทรงมีอำนาจสิทธิ์ขาดแต่พระองค์เดียวนั้น สิ่งที่เขาไม่ได้ได้อย่างหนึ่งก็คือโหรหลวงประจำราชสำนัก โดยมีตำแหน่งเป็นพระโหราธิบดี ซึ่งเป็นผู้รับผิดชอบเกี่ยวกับคำพยากรณ์ นอกจากนั้นก็ยังมีตำแหน่งโหรลดหลั่นลงไปอีก เช่น พระ หลวง ขุน เพื่อช่วยกันคำนวณ และพยากรณ์ในเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่อาจทำให้พระมหากษัตริย์หรือบ้านเมือง หรือประชาชนประสบความเดือดร้อน เพื่อหาทางป้องกันหรือผ่อนหนักให้เป็นเบา

ความเชื่อเรื่องโหราศาสตร์มีปรากฏในวรรณคดีไทยเกือบทุกเรื่อง ทั้งนี้เพราะคนไทยส่วนใหญ่มีความเชื่อในเรื่องนี้ กวีซึ่งเป็นคนในสังคมและรับอิทธิพลจากสังคมจึงได้แสดงความเชื่อ

เรื่องโหราศาสตร์ไว้ในวรรณคดี ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รา กวีได้สะท้อนถึงความเชื่อเรื่องโหราศาสตร์ คือ ความเชื่อเรื่องความฝัน การทำนายฝัน และความเชื่อเรื่องฤกษ์ยาม

8.1 ความเชื่อเรื่องความฝัน การทำนายฝัน

ความฝันเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นขณะที่คนเรานอนหลับในทางพระพุทธศาสนาได้ระบุสาเหตุของความฝันมี 4 ประการ คือ

1. ธาตุโทษะ เกิดจากธาตุกำเริบ
2. จิตนิรวณ ดวงจิตพัวพันถึงสิ่งหนึ่งแล้วเก็บมาฝัน
3. เทพสังหรณ์ เกิดจากเทวดามายบอกเหตุ
4. บุรพนิมิต บอกเหตุการณ์ล่วงหน้า (ยุรฉัตร บุญสนิท, 2525, หน้า 63)

หลวงวิจิตรวาทการได้กล่าวถึงเรื่องความฝัน และความแม่นยำของความฝันที่เกี่ยวข้องกับเวลาที่ฝัน ดังนี้คือ

ความฝันที่เกิดขึ้นในเวลากลางวันหรือปฐมยาม (คือตั้งแต่ย่ำค่ำถึง 22 นาฬิกา) หรือในมัชฌิมยาม (คือตั้งแต่ 22 นาฬิกาถึง 2 นาฬิกา) เป็นความฝันที่ไม่แน่นอนต่อเมื่อฝันในปัจฉิมยาม (คือ 2 นาฬิกาล่วงไปแล้วจนย่ำรุ่ง) เป็นเวลาที่อาหารซึ่งบริโภคนั้นย่อยละเอียดแล้วซึมซาบไปบำรุงจิตและร่างกายให้สบายแล้ว ความฝันซึ่งเกิดขึ้นในขณะนั้นจึงเป็นความฝันที่เที่ยงแท้ (ประจักษ์ ปรากฏพิทยากร, 2522, หน้า 98)

ความเชื่อเรื่องความฝันในทางคตินวิทยาได้เสนอผลการศึกษาเกี่ยวกับความฝันและการทำนายฝัน ดังเช่น ฝันว่าได้แหวนหรือสร้อยจะได้ลูก ฝันว่าจรวดจะได้เนื้อคู่ ฝันเห็นพระสงฆ์หรือพระมหากษัตริย์ผู้นั้นจะโชคดี เป็นต้น ส่วนในด้านสังคมวิทยา อานนท์ อาภาภิรม (2514, หน้า 54) ได้กล่าวถึงความฝันไว้ว่า “ความฝันเป็นการสะท้อนถึงโชคกลางที่จะส่งผลกระทบต่อชีวิตและทรัพย์สินในอนาคต” จะเห็นได้ว่าความเชื่อเรื่องโชคกลาง และความเชื่อเรื่องความฝัน การทำนายฝันมีความเกี่ยวเนื่องสัมพันธ์กัน คือ ความฝันเป็นสิ่งที่บอกละเอียด

ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์ราสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อเรื่องความฝัน การทำนายฝัน คือ ความฝันของนางจันทร์เทวีและท้าวอาทิตย์วงศ์

ความฝันของนางจันทร์เทวีเกี่ยวกับพระสุธน คือ พระโพธิสัตว์ที่จุติลงมาปฏิสนธิในครรภ์ของนางจันทร์เทวี

อन्नगक्षत्री	มีจริยวัตร	ตั้งต่ออุเบกขา
โพธิสัตว์ปฏิสนธิ	ในนมมรรคา	องค์อรชยา
ในฝันนั้นว่า	มีเทพเทวา	ฤทธาเข้มขัน
อุ้มแก้วกัลยา	ในป่าหิมวันต์	วางอรแจ่มจันทร์
แล้วว่าเขวามาลย์	ได้ทรงคชสาร	เผือกผู้ผ่องศรี
ไปเที่ยวชมไพร	สระใหญ่อันมี	ในฝันเทวี
		ได้ดอกนุชบัน

พญาข้างทรงไชวี่ นางรับเอาไว้ ในลักษณะฝัน
 ยินดีพระทัย ด้วยได้สำคัญ นิมิตอัศจรรย์ ในราษราตรี
 (นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 3 บรรทัด 1 - 7)

โหราจารย์หรือโหราธิบดีซึ่งเป็นตำแหน่งสำคัญในราชสำนัก มีความรู้ในการทำนาย การดูฤกษ์ยาม
 ได้ทำนายฝันของนางจันทร์เทวี ซึ่งต่อมาเป็นไปดังคำทาย พระสุชนมีความรู้ ความสามารถเป็น
 กษัตริย์ปกครองประเทศและพลเมืองมีความสุขตลอดแผ่นดินของพระองค์ ดังคำประพันธ์

จึงเล่าบรรยาย แต่ต้นจนปลาย ขยายแจ้งใจ
 โหราอาจารย์ ชำนาญแจ้งใจ บังคมทูลให้ สมเด็จพระธรรม
 ข้าแต่ละองบาท อันวรน้อยนาค เสวยสุบินฝัน
 ว่าได้คชสาร เผือกผู้สำคัญ จะทรงพระครรรภ์ มีราชบุตรา
 อันองค์กุมาร จุติจากสถาน วิมานลงมา
 บุญหนักศักดิ์ใหญ่ จะได้ปราบปรมา ตรีโลกไม่มา ทานเท่าเทียมทัน
 (นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 4 บรรทัด 2 - 7)

ความฝันของท้าวอาทิตย์วงศ์เกี่ยวข้องกับพระสุชนเช่นกัน เมื่อพระสุชนรบ
 ชนะข้าศึก ท้าวอาทิตย์วงศ์ฝันว่า ไม้ของพระองค์ออกมาจากท้องและพันรอบจักรวาล

บทนี้ยกไว้ก่อน จะกล่าวกลอนย้อนกลับมา
 ถึงองค์พระราช ผู้บิดาอยู่บุรี
 สถิตย์ที่ปราศรัยมาศ พระไศยาสน์ยามราตรี
 เนื้อแท่นทิพย์มณี นิทราหลับใหลอัศจรรย์
 โอรสชนะศึก เพลาคึกนิมิตฝัน
 ว่าไม้พระองค์นั้น ลามพันรอบจักรวาล
 (นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 28 บรรทัด 3 - 6)

ความฝันของท้าวอาทิตย์วงศ์เป็นความฝันที่บอกกลางดี แต่บุโรหิตผู้มีจิตอาฆาต
 พยาบาทพระสุชน ทำนายให้กลายเป็นฝันที่บอกกลางร้าย ว่าท้าวอาทิตย์วงศ์มีเคราะห์ร้ายจะเกิด
 อันตรายต้องสะเดาะเคราะห์ด้วยการทำพิธีบูชาขัณฑ์ อันเป็นเหตุให้พระสุชนกับนางมโนห์ราต้อง
 พลัดพรากจากกัน

พระองค์จึงให้หา โหรโหราจารย์ใหญ่
 ผู้เฒ่าที่เข้าใจ ให้ทำนายร้ายฤาดี
 บัดนั้นบุโรหิต รำพึงคิดตามคัมภีร์
 สมเด็จพระโคมศรี นิมิตนี้เป็นมงคล
 อันในพระสุบิน เฒ่าทราบสิ้นซึ่งเหตุผล
 จะได้แก่สุชน พระลูกเธอทุกประการ
 จะมีอานุภาพ ปราบตรีโลกอันไพศาล
 คิดแล้วเฒ่าอาจารย์ แกล้งกล่าวสารอัปรา

ด้วยเคื่องพระกุมาร	เมื่อภูบาลทอดศก
จะเอาผู้อื่นมา	ตั้งให้ว่าแทนตัวตน
ปองร้ายมาช้านาน	ปองจะผลาญพระสุชน
จะให้ชีพวายนม	เห็นชอบกลพลอยซ้ำเอา
ฝันตึกลับว่าร้าย	แกล้งทำนายไปเปล่าเปล่า
ทูลว่าพระองค์เจ้า	อย่าดูเบาจะอันตราย
โกโกลไอราชฐาน	จะครทานสิ้นทั้งหลาย
ศฤงคารจะวอดวาย	พระเคราะห์ร้ายพันประมาณ
จึงทรงพระนิมิต	วิปริตอันพิศาล
เหตุนี้เห็นไม่นาน	จะเกิดการอันตราย

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 28 - 29)

8.2 ความเชื่อเรื่องฤกษ์ยาม

บุปผา ทวีสุข (2520, หน้า 61) ได้อธิบายเรื่องฤกษ์ไว้ในหนังสือคติ
ชาวบ้าน ดังนี้

ฤกษ์ คือ เวลาที่เหมาะสมเป็นขั้มมงคล

ในเรื่องฤกษ์จะต้องมีการคำนวณว่า ปีใด เดือนใด วัน เวลาใดดี
ในการประกอบพิธีมงคลจะต้องดูเวลาที่ดี ที่เรียกว่าฤกษ์ก่อน เช่น ฤกษ์ชัน
หมาก ฤกษ์รดน้ำ ฤกษ์ส่งตัว ฤกษ์พิธีแต่งงาน ฤกษ์ยกเสาเอกในการปลูกเรือน
เป็นต้น

ส่วน “ยาม” พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 ให้ความหมาย
ไว้ดังนี้ “ยาม น. เป็นส่วนแห่งวัน ยามหนึ่งมี 3 ชั่วโมง รวมวันหนึ่งมี 8 ยาม” (ราชบัณฑิตย
สถาน, 2531, หน้า 668)

ความเชื่อเรื่องฤกษ์ยามปรากฏในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์ราใน
ตอนพระสุชนจะยกกองทัพออกจากเมืองอูครปัญจา ทรงยกกองทัพตามฤกษ์ที่โหรกำหนดไว้

ครันได้ฤกษ์ดี	ลั่นฆ้องสามที	ให้จูดปืนใหญ่
กองทัพทั้งปวง	ยกเนืองล่องไป	ฉัตรธงไสว
		เป็นขั้มอัถกัณ

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 23 บรรทัด 2 - 3)

ค่านิยมของสังคม

ค่านิยม คือ ความรู้สึกของสังคมที่ถือว่าสิ่งใดดีหรือไม่ดี และค่านิยมนั้นมีใช้ความรู้สึก
ส่วนบุคคลเพียงคนเดียวคนหนึ่ง ค่านิยมของสังคมใดก็ย่อมหมายถึงว่าคนส่วนใหญ่ในสังคมนั้นมีความ
รู้สึก ว่า สิ่งนั้นเป็นสิ่งที่เขาควรกระทำมากกว่าสิ่งที่เขาต้องการจะทำ เป็นแบบฉบับของความคิดที่
ฝังแน่นสำหรับยึดถือในการปฏิบัติตัวของคนในสังคม (รชนีกร เศรษฐ, 2532, หน้า 78)

ส่วนประจักษ์ ปรากฏพิทยากร (2527, หน้า 28) ได้ให้ความหมายค่านิยมของสังคม
หมายถึง “การยอมรับนับถือ และพร้อมที่จะปฏิบัติตามคุณค่าที่กลุ่มคนในสังคมนั้นมีต่อสิ่งนั้น ๆ
ซึ่งรวมทั้งด้านวัตถุ การกระทำ จริยธรรม ฯลฯ

รัชนิกร เศรษฐ (2532 : 78) กล่าวถึงพฤติกรรมของคนในสังคมที่เกี่ยวข้องกับค่านิยมไว้ดังนี้คือ บุคคลในสังคมต่างก็มีทั้งค่านิยมส่วนตัว (Personal value) และขณะเดียวกันก็รับค่านิยมของสังคม (Social value) มาเป็นตัวกำหนดพฤติกรรมของบุคคลด้วย ค่านิยมทุกค่านิยม จะมีความสำคัญไม่ทัดเทียมกัน บางค่านิยมมีความสำคัญ และมีความหมายมากสำหรับสังคมหรือกลุ่มก็เรียกว่าเป็นค่านิยมเด่น ส่วนค่านิยมอื่น ๆ ก็จัดว่าเป็นค่านิยมรอง อย่างไรก็ตามไม่ว่าค่านิยมเด่นหรือค่านิยมรอง ต่างก็มีหน้าที่ที่จะกำหนดพฤติกรรมของบุคคลในสังคมด้วยกันทั้งนั้น

นอกจากนั้นรัชนิกร เศรษฐ (2532, หน้า 79 - 82) ยังได้กล่าวถึงค่านิยมที่สำคัญ และเป็นค่านิยมของคนไทย มีทั้งหมด 9 ประการ คือ

1. ความมั่งคั่ง ในสังคมไทยปัจจุบันเน้นย้ำเรื่องเงิน เรื่องวัตถุมากกว่าเรื่องอื่น ๆ ผู้ที่มั่งคั่งในสังคมไทยจะได้รับสิ่งตอบแทนจากสังคม คือ เป็นผู้มีความดีที่น้อยมาก สังคมยกย่องว่ามีเกียรติกลายเป็นผู้มีอำนาจในสังคม

2. อำนาจ คนไทยยกย่องและนิยมที่จะได้เป็นเจ้าของอำนาจ ไม่ว่าจะเป็อำนาจเล็กน้อยแค่ไหนก็ตาม

3. การเคารพผู้อาวุโส ผู้อาวุโส หมายถึง ผู้ที่มีประสบการณ์มานาน รอบรู้ มีอายุมากกว่า และมีตำแหน่งสูงกว่า เช่น พ่อ แม่ ครู อาจารย์ ญาติผู้ใหญ่ เจ้านาย เป็นต้น คนไทยในอดีตยกย่องให้ผู้อาวุโสเป็นผู้ทำหน้าที่ตัดสินในเกือบทุกกรณี ขอมรับ เชื่อฟัง เกรงใจ สุภาพอ่อนน้อมต่อผู้ใหญ่สืบเนื่องมาถึงปัจจุบัน

4. ความเป็นผู้รู้หรือมีความสามารถ คนไทยนิยมยกย่องผู้มีความคิดตัวไม่ว่าจะเป็วิชาแขนงใดก็ตาม

5. การให้ความสำคัญในแง่บุคคล คนไทยนิยมให้ความสำคัญต่อดวงบุคคลเป็นอันมาก จึงต้องมีการเลือกกว่าใครเป็นใครควรคบด้วยหรือไม่

6. ความสนุกสนานร่าเริง ความบันเทิง

7. ความวางเฉย ความสงบใจเย็น และความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ ค่านิยมนี้สืบเนื่องมาจากแนวคำสอนของพระพุทธศาสนาที่สอนให้คนพอใจในสิ่งที่ตนมียู่ ชุมความโกรธ ไม่แสดงอารมณ์กราดเกรี้ยวรุนแรง และสุขุมรอบคอบใจเย็น

8. ความเชื่อในเรื่องบุญบาป กฎแห่งกรรม และทางสายกลาง

9. ความสบายกายและใจ คนไทยมักหลีกเลี่ยงหรือหลบหลีกกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่สังคมตั้งไว้ จะกระทำสิ่งต่าง ๆ ตามความสะดวกสบายของตนและผู้ใกล้ชิดเป็นสำคัญ

ค่านิยมที่ดีควรยกย่องในสังคมไทย สุพัตรา สุภาพ (2528, หน้า 14) ได้กล่าวไว้ดังนี้คือ

1. รักพระมหากษัตริย์

2. นับถือศาสนา

3. ความเป็นไท

4. ความประหยัด

5. ความมีระเบียบวินัย ไม่มั่งงาย ไม่เห็นแก่ความสบายเล็ก ๆ น้อย ๆ จนทำให้ขาดระเบียบ

6. มีความรับผิดชอบ รู้จักหน้าที่ที่ตนกระทำ ต้องปฏิบัติ
7. ความซื่อสัตย์สุจริต
8. ความขยันขันแข็งมานะอดทน
9. การยกย่องผู้ที่ทำความดี
10. การรักพวกรักพ้อง
11. มีเหตุผลไม่ใช้อารมณ์
12. ความยึดมั่นในอุดมการณ์มากกว่าบุคคล
13. การนิยมของไทย
14. รักของส่วนรวม
15. ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่
16. การเคารพผู้อาวุโส
17. กตัญญูรู้บุญคุณ
19. ความรู้จักเสียสละในทางที่ถูกที่ควร
20. ความสะอาด สุภาพเรียบร้อย
21. การตรงต่อเวลา
22. การทำมากกว่าพูด
23. นิยมเจ้านายและยศถาบรรดาศักดิ์
24. ยกย่องผู้มีความรู้

ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์ราสะท้อนให้เห็นถึงค่านิยมของสังคม ดังนี้คือ

1. อำนาจสูงสุดคือพระมหากษัตริย์

ค่านิยมของสังคมไทยนับแต่อดีตจนถึงปัจจุบันยึดถือว่า พระมหากษัตริย์เป็นบุคคลสูงสุดของประเทศ มีความสำคัญอย่างยิ่งต่อประเทศ เป็นจุดศูนย์กลางของชาติ มีความยิ่งใหญ่เหนือราษฎรทั้งปวง และพลเมืองทั้งหลายต้องเคารพ จงรักภักดี พระมหากษัตริย์ทรงมีอำนาจเหนือประชาชนทั้งปวง ดังปรากฏในหนังสือนางนพมาศกล่าวถึงอำนาจของพระมหากษัตริย์ไว้ดังนี้

อันธรรมชาติพระมหากษัตริย์ย่อมมีพระราชอาณาเหมือนด้วยกองเพลิง มีพระเดชเดชาภาพเหมือนด้วยอสรพิษ มีได้สนิทสนมคุ้นเคยด้วยตระกูลทั้งหลายเลย ถ้าผู้ใดมีความประมาท และหาปัญญาไม่ได้ ประคองตักแตนแมลงเม่าบินเข้าไปในกองเพลิง กองเพลิงก็สังหารให้ถึงซึ่งมรณาสัน บางทีเพลิงนั้นลูกกลมใหม่เผาบ้านเรือนทรัพย์สิ่งสินให้พินาศจิบหายสิ้นทั้งเจ็ดตระกูล อนึ่งบุคคลอันอยู่ใกล้เคียงด้วยอสรพิษนั้นเล่า ถ้าลืมนความกลัวทำบังอาจหมิ่นแคลนเมื่อใดอสรพิษก็จะพิโรธขบเอาให้ถึงการมรณะเป็นแท้ (กรมศิลปากร, 2513, หน้า 45)

ม.ร.ว.ประกายทอง สิริสุข และพรรณี สรวงบุญมี (2521, หน้า 10) กล่าวถึงพระมหากษัตริย์ในสังคมไทยไว้ดังนี้ “พระมหากษัตริย์ไทยทรงเป็นสัญลักษณ์แห่งธรรมะ พระองค์จึงได้รับการเคารพบูชาจากราษฎร และประการที่สองได้แก่อิทธิพลของคนไทยเกี่ยวกับการได้ฐานะที่สูงในสังคม พระมหากษัตริย์ทรงอยู่ในฐานันดรอันสูงส่งอันเนื่องมาจากทรงมีบุญญาธิการ”

คำนิยามด้านอำนาจสูงสุดคือพระมหากษัตริย์ ในเรื่องนางมโนห์ราปรากฏในตอน นางจันทร์เทวีพระมเหสีของท้าวอาทิตย์วงศ์ไม่ใช้อำนาจของนางบังคับทหารที่กั้นนางมิให้นางเข้าไปเฝ้าท้าวอาทิตย์วงศ์ที่มีคำสั่งห้ามผู้ใดเข้าเฝ้าในขณะที่ทำพิธีบูชาขวัญ การที่นางจันทร์เทวีทำเช่นนั้น ก็เนื่องด้วยนางเคารพในคำสั่งของท้าวอาทิตย์วงศ์ซึ่งถือว่ามีอำนาจสูงสุด ผู้ใดจะละเมิดไม่ได้ ดังคำประพันธ์

นางเสด็จคลาไคล ปิดพระทวารชัย จรไปด้วยพลัน
พร้อมด้วยแสนสาว ดุจดาวล้อมจันทร์ เชิดชโลศกศัลย์ ขมิขมน์รีบไป
ถึงที่เสด็จออก ดำรวจชั้นนอก ทูลบอกแจ้งไชรั
ห้ามเฝ้ากวัดจัน หลายชั้นจนใจ ตั้งทำการใหญ่ สั่งให้ตรวจตรา
พวกอยู่ล้อมวง ซึ่งรักษาองค์ วิ่งตรงออกมา
กราบบาททูลเล่า ห้ามเฝ้าหน้าหน้า ของทรงร่าเริง ละอองธุลี
จะเสด็จเข้าไป เหมือนทำกรรมให้ ข้าบาททศศรี
ว่าไม่ทัดทาน เสียการพิธี ชีวข้านี้ นำที่บรรลัย
นางฟังเสนี กราบทูลถ้วนถึ คำวิพระทัย
ถ้าจะรุกราน หักหาญเข้าไป บัดนี้ก็ได้ ให้ถึงภูบาล
แต่เห็นไม่ดี เป็นพระเสาวนีย์ ล่วงพระโองการ
จะดำเนินได้ ว่าใจห้าวหาญ ทำให้เสียการ จะพาลมากไป

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 44 - 45)

ตอนพระสุธนจะออกติดตามนางมโนห์รา นางจันทร์เทวีให้นำกองทัพอันด้วย แต่พระสุธนได้กล่าวคัดค้านว่าการนำกองทัพอันด้วยเป็นการล่วงอำนาจของท้าวอาทิตย์วงศ์ เป็นความผิดร้ายแรง

กุมารชาญชัย คอบเสาวนีย์ไชรั ที่สิ้นเกศี
ลูกรักจักลา ฝ่าละอองธุลี ไปตามเทวี แต่องค์เอกา
ยกพลสกรนักร ออกจากเวียงชัย ผิดใหญ่หน้าหน้า
ตั้งหนึ่งพิโรธ คุมโทษบิดา ทำทางอย่างว่า จะเอาบุรี
สมเด็จพระปิตุเรศ ซึ่งเกิดพระเกศ จะเคืองบทศรี
หนึ่งเล่าจะไให้ ยากไพรไยมี จะไปทั้งนี้ ธุระลูกยา

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 18 บรรทัด 4 - 10)

2. หญิงมีสามีคนเดียว

สังคมไทยมีคำนิยามด้านครอบครัวมาแต่โบราณ หญิงผู้เป็นภรรยาต้องรัก ซื่อสัตย์ ต่อสามี มีสามีคนเดียว ถ้าหญิงใดมีสามีมากกว่าหนึ่งคนถือว่าเป็นหญิงไม่ดี ดังในตอนที่นางมโนห์รา จะบินออกจากเมืองอูร์ปัญจา นางบอกกับนางจันทร์เทวีพระมารดาของพระสุธนว่า นางจะรักซื่อสัตย์ต่อพระสุธนจะไม่มีสามีใหม่

อันเกล้ากระหม่อมฉัน จะปฏิบัติอย่างสงสัย
จากฝ่าบาทาไป จนบรรลัยอย่าคิดปอง

ไม่ร่วมเสนาห์	มีภัสตาอันถึงสอง
มิให้ชายอื่นครอง	สัมผัสต้องพระกายา
อันนอกจากพระองค์	มิให้ปลงเสนาห์
ขอเป็นบริจา	แต่ราชาทุกชาติไป

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 57 บรรทัด 6 - 10)

หรือตอนที่นางมโนห์ราพูดกับพระฤๅษีก่อนที่นางจะบินไปเมืองไกรลาส นางได้ฝากข้อความถึงพระสุรณไว้กับพระฤๅษีว่านางมีสามีเพียงคนเดียวคือพระสุรณ จะไม่มีสามีใหม่ ดังคำประพันธ์

อันว่าข้านี้	จนสิ้นชีวี	ไม่มีภัสตา
นอกจากพระองค์	ไม่ปลงเสนาห์	ขอเป็นบริจา
		ชาติหน้าต่อไป

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 64 บรรทัด 4 - 5)

คำพูดของนางมโนห์ราทั้งสองตอนเป็นการเน้นย้ำค่านิยมของสังคมไทยด้านสถานภาพของหญิงผู้เป็นภรรยาที่ต้องยึดถือ ปฏิบัติตาม

3. สามีมีภรรยาได้หลายคน

ค่านิยมด้านครอบครัวเรื่องนี้มีมาแต่โบราณ ผู้เป็นสามีสามารถมีภรรยาได้หลายคน โดยไม่ถือเป็นความผิด หรือความไม่ดี แต่กลับถือว่าเป็นเกียรติ แสดงถึงอำนาจ บารมี ค่านิยมนี้แพร่หลายในหมู่ชายไทยตั้งแต่พระมหากษัตริย์ พระราชวงศ์ ข้าราชการ ขุนนาง ไปจนถึงสามัญชน ในเรื่องนางมโนห์ราปรากฏค่านิยมด้านนี้ ดังตอนที่นางมโนห์ราบอกนางจันทร์เทวีให้หามเหล้าใหม่ให้พระสุรณ เมื่อนางจากไป

พระองค์จงเลือกจัด	นางกษัตริย์ที่อันดี
มาเป็นมเหสี	เกิดลูกนี้ไม่น้อยใจ

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 57 บรรทัด 5 - 6)

ตอนที่พระสุรณออกติดตามนางมโนห์รา เดินทางมาจนจะถึงเมืองไกรลาสขณะอยู่บนต้นไม้ ได้พูดรำพึงถึงการกระทำของคนที่ต้องลำบากทุกข์ยากเพราะรักนางมโนห์รา ซึ่งถ้าไม่ตามนางก็สามารถจะมีมเหสีใหม่ได้

เพราะรักมเหสี	ตั้งไร้กระษัตริ	ไม่มีที่หา
ผู้ตายตามคิด	ไม่คิดชีวา	แสนจะทรมา
เออไม่พอที่	นางเอาตัวหนี	จะมีเมียใหม่
ใช้สิ้นกระษัตริ	เท่านี้เมื่อไร	จะมาบรรลย์
		เสียในหิมวา

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 59 บรรทัด 6 - 9)

4. ความกตัญญูทเวที่ต่อบิดามารดา

ค่านิยมด้านนี้เป็นค่านิยมที่เกี่ยวข้องกับคำสอนในพระพุทธศาสนา การแสดงความกตัญญูทเวที่ต่อบิดามารดา เป็นหน้าที่ของบุตรทุกคนที่ต้องกระทำ ค่านิยมด้านนี้กล่อมเกล้าให้คนเป็นคนดีของสังคม และยังเป็นผลทางอ้อมต่อสังคม ทำให้คนมีความสุภาพอ่อนน้อม มีความเคารพ มีจิตใจดี ซึ่งทำให้สังคมมีความสุข ในเรื่องนางมโนห์ราปรากฏในตอนที่พระสุรณคร่ำ

ครวญถึงความลำบาก ความทุกข์ยากในการติดตามนางมโนห์ราในป่า และคิดว่าถ้าอยู่ในเมือง
อุครปัญจาก็จะได้ปรนนิบัติ ดูแลทำอาหารทิพย์วงค์และนางจันทร์เทวีตามหน้าที่ของลูกที่พึงกระทำต่อ
ผู้เป็นบิดามารดา อันแสดงถึงความกตัญญูกตเวทีของพระสุรณที่มีต่อทำอาหารทิพย์วงค์และนางจันทร์
เทวี

ถ้าอยู่บุรี	ปรนนิบัติธุลี	ชนนีบิดา	
เป็นผลแก่ตัว	ไปซ้แก้วปลา	จะมีดีกว่า	มาตามกระษัตริ

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 59 - 60)

5. ความหยิ่งในศักดิ์ศรี

ความหยิ่งในศักดิ์ศรีเป็นค่านิยมของสังคมไทยอีกประการหนึ่งที่คนไทยยึดถือ ไม่ว่าจะ
จะเป็นคนระดับใด อยู่ในฐานะใดก็ถือว่าศักดิ์ศรี เกียรติยศเป็นเรื่องสำคัญ จึงพยายามที่จะมิให้ผู้ใด
มาหยามเกียรติ มาดูถูกดูหมิ่นได้ เพราะถือว่าเป็นเรื่องน่าอับอาย เสียหน้าอย่างยิ่ง ซึ่งเรื่อง “การ
เสียหน้า” ของคนไทย บุญยงค์ เกศเทศ (2525, หน้า 106) ได้กล่าวไว้ดังนี้

ความคิดเกี่ยวกับเรื่อง “หน้า” นี้คนไทยเราถือว่าเป็นเรื่องสำคัญมาก สำนวน
ไทยหลายสำนวนได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องนี้ทั้งในแง่บวกและลบ เช่น ได้
หน้า เอาหน้า เอาหน้าไปไว้ไหน ขายหน้าวันละห้าเบี้ย เป็นต้น นอกจากนี้ยังมี
สำนวนว่า “เสียหน้า” ซึ่งหมายถึง การเสียศักดิ์ศรี เสียความภาคภูมิใจ เสียชื่อเสียง
อันทำให้ผู้ “เสียหน้า” เกิดความรู้สึกว่าถูกดูถูก ดูหมิ่น รู้สึกอับอายและมีความ
อับอายสุดอย่างยิ่งด้วย ฉะนั้นจึงมีบุคคลจำนวนมากพยายามที่จะหลีกเลี่ยงมิให้เกิด
“การเสียหน้า” ขึ้นกับตน

ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รา ค่านิยมของสังคมเรื่องความหยิ่งในศักดิ์ศรี
ปรากฏในพฤติกรรมของพระสุรณ พระเอกของเรื่อง ดังในตอนพระสุรณพบกับพระฤๅษีก่อนที่จะเดิน
ทางเข้าป่าไปตามนางมโนห์รา พระฤๅษีทักท้วงมิให้ไป แต่พระสุรณได้กล่าวว่าเกิดเป็นชาย ไม่ควร
กลัวความตาย ซึ่งก็คือความหยิ่งในศักดิ์ศรีของความเป็นชายที่ต้องเข้มแข็ง กล้าหาญดั่งคำประพันธ์

ว่าแก่ฤๅษี	อันตัวโยมนี่	ไม่คิดสังขาร์	
ชีวิตจิตปลง	อยู่องค์กัลยา	จะกลับพารา	นั้นอย่าพาตี
เกิดมาเป็นชาย	ไม่คิดความตาย	เท่าถึงเกศี	
โยมจะตามไป	จนได้เทวี	จะพาจรลี	กลับมาพารา
วาสนาหาไม่	แม่นม้วยบรรลัย	เสียในกลางป่า	
ใครไม่เห็นผี	ดีกว่ากลับมา	ไม่คิดชีวา	ก้มหน้าตายไป

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 33 บรรทัด 5 - 10)

หรือในตอนที่พระสุรณเดินทางใกล้จะถึงเมืองไกรลาส ขณะอยู่บนต้นไม้ นึกท้อใจกับความลำบาก
ความทุกข์ เจ็บปวดในการติดตามนางมโนห์รา แต่ด้วยความหยิ่งในศักดิ์ศรี กลับมีใจเข้มแข็งที่จะตาม
นางมโนห์ราต่อไป

กลับพ้อองค์เปล่า	จะคิดใจเบา	ปานนี้อีกโฉน	
เกิดมาเป็นชาย	กลัวตายฤๅไร	จำแจ้งพระทัย	ให้ถึงเทวี

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 60 บรรทัด 5 - 6)

6. การให้ความสำคัญต่อการศึกษา

การศึกษาหาความรู้เป็นสิ่งสำคัญสำหรับคนทุกคน ทำให้คนเป็นคนฉลาด พัฒนาสติปัญญา ความประพฤติ และทำให้ดำรงชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุข มั่นคง อีกทั้งผู้มีความรู้ยังได้รับการยกย่อง เคารพนับถือจากคนทั้งหลายในสังคม กล่าวได้ว่าค่านิยมด้านนี้คนไทยยึดถือประเพณีปฏิบัติสืบเนื่องกันมาแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ในเรื่องนางมโนห์ราตัวละครที่แสดงให้เห็นถึงค่านิยมเรื่องนี้ คือ พระสุธน เมื่อพระสุธนเติบโตมีวัยพอเหมาะที่จะศึกษาหาความรู้ ท้าวอาทิตย์วงศ์ก็จัดให้พระสุธนเรียนทั้งด้านความรู้เกี่ยวกับการปกครองประเทศ การใช้อาวุธ

ท้าวเรียนศิลปศาสตร์	ชาลยฉลาดเลิศขยัน
ได้ครบจบทุกอัน	แสนโกฏินันไม่ด้านทาน
เรียนรู้ครุวิเศษ	จบไตรเพทพงศาวดาร
ธนูศรแผลงผลาญ	ไฉ่เชี่ยวชาญชำนาญใน

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 9 บรรทัด 5 - 7)

7. การเคารพผู้ใหญ่

ค่านิยมนี้มีอยู่ในสังคมไทยนับแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน มีคำเรียกมากมายที่แสดงถึงความเป็นผู้ใหญ่ ผู้มีอาวุโสกว่า เช่น พี่ ป้า น้า อา ลุง ท่าน เป็นต้น ซึ่งทำให้สังคมไทยมีสัมพันธภาพที่กระชับแน่นแฟ้น มีความเป็นกันเอง สนิทสนม ออบอ้อมมากกว่าสังคมตะวันตก อีกทั้งยังแสดงถึงความอ่อนน้อมของผู้ที่น้อยที่มีต่อผู้ใหญ่ ผู้มีอาวุโส ในเรื่องนางมโนห์ราตัวละครที่สะท้อนให้เห็นถึงค่านิยมด้านนี้ คือนางมโนห์รา ดังในตอนที่นางมโนห์ราจะถูกจับไปมาในพิธีบูชาโยน นางพูดถึงการประพฤติดั้งเดิมของนางขณะอยู่ในเมืองอุดรปัญจว่านางให้ความเคารพนับถือผู้ที่มีอาวุโสกว่า เคารพยำเกรง อ่อนน้อมต่อทุกคน ดังคำประพันธ์

ไอ้ทุกวันนี้	เจียมใจสุดที่	ไม่ถ้อยศฐา	
ด้วยตัวตกไร่	หมายฝากกายา	ไม่คิดเลยว้า	เจียมใจผู้ดี
ผู้ใดมาหา	อายุสูงกว่า	เรียกว่าเป็นพี่	
ควรเรียกเป็นป้า	น้ำอาถมิ	ไม่กล้าขำยี้	หยาบหยามแก่ใคร
เสียมเจียมองค์	ไม่คิดหีบหย่ง	เยอหยิ่งสิ่งใด	
หมายฝากสังขาร	ท่านทุกคนไป	ควรฤยังไม่	รอดตายวายชนม์

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 48 บรรทัด 3 - 8)

8. การเลือกคู่ครอง

ค่านิยมของสังคมไทยด้านนี้ยังคงยึดถือสืบเนื่องนับแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ในอดีตเห็นได้จากในวรรณคดีไทยจำนวนมากที่ชี้ว่าคนไทยส่วนใหญ่พอใจที่จะเลือกบุคคลที่มีความเท่าเทียมกันในเรื่องฐานะทางเศรษฐกิจ สถานภาพทางสังคม ทัศนคติ ดังที่วิชาญ สว่างวงศ์ (2520, หน้า 67 - 68) ได้กล่าวถึงค่านิยมของคนไทยในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นในเรื่องการเลือกคู่ครองไว้ว่า

ลักษณะคู่ครองที่ถือว่าเป็นค่านิยมนี้....ลักษณะของชายก็ถือเอา

1. คุณสมบัติ (ต้องเป็นคนดี มีความสามารถ)
2. รูปร่างหน้าตา
3. ทรัพย์สิน
4. ชาติตระกูล

แต่ลักษณะของฝ่ายหญิงมีลักษณะที่สำคัญเพียงสองประการคือ รูปร่างหน้าตา และคุณสมบัติในปัจจุบันเห็นได้จากงานเขียนประเภทนวนิยาย เรื่องสั้น ละคร หรือแม้แต่คนในสังคมจะเลือกคู่ครองที่มีความเท่าเทียมกันทั้งในด้านฐานะ วงศ์ตระกูล สถานภาพทางสังคม รสนิยม ทัศนคติ ระดับการศึกษา และอาจเกี่ยวเนื่องกับอาชีพด้วย ดังที่สุพัตรา สุภาพ (2534, หน้า 33) กล่าวถึงการจัดระดับชั้นชนของสังคมไทย ซึ่งเป็นปัจจัยอย่างหนึ่งในการเลือกคู่ครอง ดังนี้คือ

1. วงศ์ตระกูล
2. ตำแหน่งทางการเมือง
3. ตำแหน่งทางราชการ
4. อำนาจทางเศรษฐกิจและการเมือง
5. ความมั่งคั่ง
6. ระดับการศึกษา
7. อาชีพ

ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนहरา แสดงถึงค่านิยมของสังคมด้านการเลือกคู่ครอง ดังในตอนที่นางมโนहरาถูกพรานบุญจับตัวไป นางจันทกนิริผู้เป็นมารดาโสภณศรี ร้องไห้คร่ำครวญถึงนางมโนहरา ท้าวประทุมผู้เป็นบิดานางมโนहरาพูดปลอบให้นางจันทกนิริคลายความเศร้าโศก โดยกล่าวถึง รูปร่างหน้าตา คุณสมบัติ ฐานะของนางมโนहरาว่านางต้องมีคู่ครองที่เหมาะสมทัดเทียมกับนาง ดังคำประพันธ์

หนึ่งเล่าพระบุตรี	ของเรานี้ยอดสงสาร
ไม่ควรคู่กับพราน	ควรจะผ่านภพไตร
พระทรงสุดลักษณะ	ผิวพักตราเจ้าผ่องใส
ไม่คู่หมู่เข็ญใจ	ควรจะได้กระษัตรา
ด้วยโฉมนางที่สุด	ในมนุษย์นั้นสุดหา
จักเปรียบด้วยธิดา	ต่ำได้ฟ้าไหนจะมี
ตกไปในสากล	เจ้าไม่พินมเหสี
จะเป็นอรธคนารี	อย่าโศกก็ไม่เป็นไร

(นางมโนहरา เล่ม 1 หน้า 48 บรรทัด 6 - 10)

9. บุตรต้องรักเคารพบิดามารดา

บิดามารดาเป็นผู้มีพระคุณสูงสุดต่อบุตร ผู้เป็นบุตรทุกคนต้องรักเคารพ กตัญญูต่อบิดามารดา จึงนับว่าเป็นบุตรที่ดี วรรณคดีไทยหลายเรื่องที่สะท้อนให้เห็นถึงค่านิยมของสังคมไทยด้านนี้ ดังเช่น เสภาเรื่องขุนช้างขุนแผน เป็นต้น ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนहरา ตัว

ละครที่แสดงถึงค่านิยมด้านนี้คือพระสุธน ดังในตอนที่พระสุธนจะออกติดตามนางมโนห์รา พระสุธนได้มาขออนุญาตนางจันทร์เทวีพระมารดา และขอพรจากนาง แสดงให้เห็นว่าพระสุธนเป็นบุตรที่ดี รักเคารพนางจันทร์เทวี ยึดและยกย่องพระมารดาเป็นเสมือนพระที่สามารถปกป้องคุ้มครองให้ความปลอดภัยได้ เมื่อต้องไปผจญภัยในป่า ดังคำประพันธ์

ขอพระกรุณา	โปรดเกล้าเสก	แก่ข้าบาทศรี	
ลูกรักจักลา	ตามหาเทวี	เดชะบารมี	พบศรีทรมวย
สมความปรารถนา	จะพากลับมา	หาข้าอยู่ไม่	
อันอยู่นคร	เคียดรื้อนพระทัย	จะตรอมผอมไข้	เห็นไม่เป็นคน
.....			
เจ้าจะจรดล	โดยบาทยุคล	องค์เดียวไฉน	
ครั้นจะห้ามนัก	จักขัดพระทัย	อวยพระพรชัย	ให้มีเดชา
พ่อไปจงดี	ให้พบเทวี	สมความปรารถนา	
อย่าให้ไพร่	ยาขีปีทา	อุบ้ทวโรคา	อย่าได้ต้องพาน
สุธนภูธร	หมอบเศียรรับพร	บังคมบทมาลย์	
แล้วเสด็จลินลา	จากราฐาน	เสนากราบกราน	ตามเสด็จภูธร

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 16, 20)

พฤติกรรมของพระสุธนแสดงถึงค่านิยมของสังคมไทยที่รัก เคารพบิดามารดา ถือว่าบิดา มารดาเป็น “พระ” ของบุตร เป็นที่พึ่งที่เคารพยิ่ง และพรจากผู้บังเกิดเกล้าถือว่าเป็นสิ่งประเสริฐยิ่งกว่าพรใด ๆ

10. ความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์

ดังได้กล่าวแล้วในค่านิยมข้อแรก พระมหากษัตริย์เป็นบุคคลสูงสุดของประเทศมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อประเทศชาติ และประชาชน ราษฎรทุกคนต้องจงรักภักดี เคารพ ค่านิยมข้อนี้คนไทยยึดถือมาแต่โบราณจนถึงปัจจุบัน นับแต่สมัยสุโขทัยที่มีการปกครองแบบพ่อปกครองลูก สมัยอยุธยาที่รับวัฒนธรรมอินเดียถือว่ากษัตริย์เป็นสมมติเทพ ประชาชนต้องเคารพ บูชา ภักดี สมัยรัตนโกสินทร์นับแต่รัชกาลที่ 1 ถึง รัชกาลที่ 6 ที่มีการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราช กษัตริย์มีอำนาจสูงสุดในการปกครองประเทศ และนับแต่รัชกาลที่ 7 ถึงปัจจุบันซึ่งมีการปกครองแบบประชาธิปไตย พระมหากษัตริย์ต้องปฏิบัติตามรัฐธรรมนูญเช่นเดียวกับประชาชนทั้งหลาย แต่คนไทยทั้งปวงยังเคารพ กราบไหว้ จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ แสดงให้เห็นว่าค่านิยมด้านนี้ซึบซาบอยู่ในจิตใจ ความคิดของคนไทยมาทุกยุคทุกสมัย วรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รา กวีผู้เป็นคนไทยคนหนึ่งได้รับอิทธิพลจากสังคม ได้นำค่านิยมด้านนี้มานำเสนอโดยผ่านพฤติกรรมของพรานบุญ พรานป่าที่เป็นชาวบ้าน ชาวบ้านมิใช่เป็นเสนาข้าราชการในราชสำนักของพระสุธน แต่จงรักภักดี เคารพพระสุธน ดังในตอนที่พรานบุญจะขอติดตามพระสุธนไปในการติดตามนางมโนห์รา ได้กล่าวกับพระสุธนว่า

พรานบุญทูลลอลง	ข้าแต่ได้ละออง	ขอรอบบาท	
จะตามเสด็จไป	ในไพร่พฤกษา	กว่าจะสิ้นชีวา	กับฝ่าธุลี

พรานบุญบังคม	ขอรประนม	กราบทูลฉลองไข	
รักบุตรภรรยา	จะว่าไปใย	ทูลเกล้าเป็นใหญ่ จะไม่ภักดี	
อันเจ้ากับข้า	จำจะอาสา	รองบาทบพศรี	
ชีวิตเป็นแดน	แทนฝ่าธุลี	จึงจะควรที่	มิได้คิดกาย
เจ้านายทุกซกัย	ส่วนตัวจะไพล่	เอาความสบาย	
ข้าไม่รักเจ้า	บ่าวไม่รักนาย	จะเอาแต่ง่าย	จะหมายพึ่งใคร

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 24 - 25)

วัฒนธรรม

วัฒนธรรม หมายถึง ลักษณะที่แสดงถึงความเจริญงอกงาม ความเป็นระเบียบ ความกลมเกลียวก้าวหน้าของชาติและศีลธรรมอันดีงามของประชาชน (สุพัตรา สุภาพ, 2534, หน้า 106) นอกจากนี้สุพัตรา สุภาพ (2534, หน้า 107) ได้อธิบายเพิ่มเติมอีกว่า

วัฒนธรรมมีความหมายครอบคลุมถึงทุกสิ่งทุกอย่าง อันเป็นแบบแผนในความคิดและการกระทำที่แสดงออกถึงวิถีชีวิตของมนุษย์ในสังคมของกลุ่มใดกลุ่มหนึ่ง หรือสังคมใดสังคมหนึ่ง มนุษย์ได้คิดสร้างระเบียบ กฎเกณฑ์ วิธีการในการปฏิบัติ การจัดระเบียบตลอดจนระบบความเชื่อ ความนิยม ความรู้ และเทคโนโลยีต่าง ๆ ในการควบคุมและใช้ประโยชน์จากธรรมชาติ

ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์ราได้สะท้อนให้เห็นถึงวัฒนธรรมไทย แสดงถึงวิถีชีวิตของคนไทย ศีลธรรมอันดีงาม ความเป็นระเบียบ และการสร้างความบันเทิง ความสนุกสนานในรูปของการแสดงมหรสพ การละเล่นอันเป็นลักษณะเฉพาะของคนไทย สังคมไทย และบางส่วนที่รับอิทธิพลจากวัฒนธรรมต่างชาติ วัฒนธรรมที่ปรากฏในเรื่องนางมโนห์รามีดังนี้ คือ

1. การเลือกพี่เลี้ยงนางนมให้แก่พระโอรส

พระโอรสถือว่าเป็นบุคคลสำคัญ เป็นบุคคลในสถาบันกษัตริย์ ทุกสิ่งทุกอย่างสำหรับพระโอรสจึงต้องเป็นสิ่งที่ดีที่สุด ในอดีตแม้แต่เพลงที่ใช้ร้องแห่กล่อมที่เรียกกันว่า เพลงกล่อมเด็ก ยังต้องคัดเลือกเพลงที่ไพเราะสำหรับมาร้องแห่กล่อมพระโอรสที่รู้จักกันทั่วไปคือ “บทแห่กล่อมพระบรมม” บทแห่กล่อมนี้ใช้แห่กล่อมพระเจ้าลูกเธอที่ยังทรงพระเยาว์ดังปรากฏในรัชกาลที่ 4 สำหรับพี่เลี้ยงนางนมที่จะมาเลี้ยง ดูแล ถวายนมพระโอรส จึงต้องคัดเลือกคนที่ดีที่สุด เหมาะสมที่สุด อันเป็นวัฒนธรรมด้านนี้ ดังในตอนที่ทำวาทิตยวงศ์คัดสรรเลือกพี่เลี้ยงนางนมเพื่อจะเลี้ยงพระสุชน ซึ่งมีวิธีการคัดเลือก การพิจารณาอย่างละเอียดถี่ถ้วน เพื่อให้ได้คนที่ดีที่สุด ทั้งรูปร่าง หน้าตา ชาติตระกูล รวมไปถึงลักษณะของเต้านม และคุณสมบัติของน้ำนม ดังคำประพันธ์

สมเด็จพระบิดา	สั่งให้หาพระสนม
อ่อนแอเอ็นเอวงศ์กรม	รูปทรงสมพร้อมลักษณะ
ชาติเชื้อเนือกษัตริ	สกุลมีจึงให้หา
พงศ์เผ่าเหล่าพระยา	มีอชฌาส่วนผู้ดี
นางนางผิวพานขาว	นมยานยาวถึงนภี
น้ำนมใสสุด	นางนางที่นมเป็นพวง

เลือกสรรเสียไม่เอา	มิให้เฝ้าท้าวหลวหลวง
นางนางนมคัดทรวง	เต่งตั้งเต้าไม่เข้าการ
นางนางนั้นนมนอง	น่านมร้อนเปรี้ยวไม่หวาน
เอาแต่ที่ประมาธ	พานคล้อยคล้อยหน้อยหนึ่งดี
เนื้อหนังอ่อนละไม	ทรงวิไลเลิศสตรี
ปัญจกัลยาณี	ผิวสองสีเนื้อดำแดง
เอาใส่ในราชการ	น่านมหวานไม่แสง
สั่งให้เร่งจัดแจง	รูปกลิ้งแกลิ่งกิริยาดี
พี่เลี้ยงสาวสันทัด	รุ่มกำคัดสับห่าปี
สาวพรหมจารี	ลูกผู้ดีสรรเข้ามา
รูปร่างนางละคน	ดูสะกอลงมามา
จิ้มลิ้มพริ้มพราดา	ผัดพักตราผิวเป็นนวล
ชายใดได้ทัศนมา	ปลุกกามาให้หันหวน
จริตติดกระบวน	น่าจะชวนเสน่ห์หา

(นางมโนहर่า เล่ม 1 หน้า 6 - 7)

2. การแต่งกาย

วรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนहर่าเป็นวรรณกรรมที่แต่งขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นดังในท้ายเรื่องทีกล่าวไว้ว่า

หนังสือมโนहर่าเขียนจบแต่ ณ วันจันทร์ เดือนแปด พุทธศักราช 10 ค่ำ พุทธศักราชล่วงแล้วได้สองพันสี่ร้อยเก้าพิศสา สังขยาสามเดือนกับเก้าวัน เพลตามโฆงเศษ

(นางมโนहर่า เล่ม 4 หน้า 69)

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นสำหรับในราชสำนักมีลักษณะการแต่งกายดังนี้คือ

การแต่งกายในเวลาเช้าเฝ้าอยู่งานของสตรีฝ่ายใน คือ นางพระกำนัลและชาวที่ต่าง ๆ สตรีเหล่านี้ห่มสไบแพร ยกปลายดอก และนุ่งโจงผ้าทอยกดอก การห่มสไบมีทั้งแบบเฉียงบ่า ปล่อยชายทั้งหลังยาว หรือแบบตลบชายทั้งหลังกลับขึ้นมาทบบ่า ด้านที่เฉียงนั้นเพื่อไม่ให้สไบยาวเกินไป อย่างไรก็ตามก็ดีความสวยงามของการนุ่งห่มผ้าอาภรณ์พรรณแบบเก่านี้ อยู่ที่รสนิยมในการเลือกสีและลายของผ้านุ่งและผ้าสไบ ส่วนมากห่มสไบชั้นในแพรสีทับทิมหรือแดง แล้วห่มสไบไหมอีกสีหนึ่งชั้นนอก เช่น สีม่วง เขียวมรกต เหลืองทอง ทำให้สีตัดกัน ดูเด่นสะดุดตา ฟ้านุ่งใช้ผ้าไหมยกปลายดอกก้านแย่ง กนก หรือผ้าดาสีพื้นน้ำเงิน ดอกเหลืองแดง หรือพื้นแดง ดอกม่วง (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2525, หน้า 17)

ส่วนสตรีชาวบ้านมีการแต่งกายที่แตกต่างจากสตรีในราชสำนัก คือ

สตรีชาวบ้านโดยทั่วไปก็นุ่งผ้าจีบ ห่มสไบ ถ้าในเวลาทำงานหนักก็ใช้ห่มแบบตะแบงมาน ปล่อยชายหรือผูกชาย ถ้าเป็นเวลาอยู่บ้านก็ห่มเหน็บหน้าแบบผ้าแถบ ในเวลาออกจากบ้านจึงสไบเฉียง และในฤดูหนาวก็ห่มผ้าหรือแพรเพลาะคลุมไหล่ สีของผ้าชาวบ้านมักเป็นสีดำหรือเขียวตะพุ่น ผ้าห่มสีขาว ผม ตัดผมปึก ถ้าเป็นคนวัยสาว ตัดสั้นเป็นแบบดอกกระพุ่มแล้วปล่อยท้ายยาวจนถึงบ่า ถ้าเป็นผู้ใหญ่ตัดผมปึกแบบโกนท้ายทยอยสั้น ในกรณีที่ เป็นสตรีแต่งงานแล้ว เวลาอยู่บ้านอาจไม่ห่มสไบ นอกจากนี้ลักษณะของผ้าถุงและสไบนี้ ถ้าหากเป็นสตรีชาวบ้านฐานะดีก็นุ่งผ้ายกทอด้วยไหม และเป็นผ้าที่สีสดสวยกว่า สำหรับผู้ที่มียศสูงอายุก็มักนุ่งห่มผ้าสีเรียบเป็นสีพื้น โดยเฉพาะผ้าตาขาวดำ ซึ่งถือว่าเป็นสีสุภาพเหมาะแก่วัย (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2525, หน้า 4 - 5)

ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รา กล่าวถึงการแต่งกายของสตรี ดังในตอนที่ทำวาทิตยวงศ์ นางจันทร์เทวี พระสุชน และนางมโนห์ราจะกลับเข้าวังหลวง ทำวาทิตยวงศ์สั่งให้มีการเตรียมทางเดิน ตกแต่งให้เป็นระเบียบ สวยงาม มีร้านขายของระหว่างทางโดยจัดสตรีที่มีรูปร่างหน้าตาสวยงามเป็นผู้ขาย มีการบรรยายการแต่งกายของสตรี ลักษณะการแต่งกายน่าจะเป็นสตรีในราชสำนักมากกว่าสตรีชาวบ้าน ดังคำประพันธ์

จัดให้สตรี	ที่รูปคดี	ทรงศรีเจิดฉาย
ให้นางสาวสาว	นุ่งดาวกระจาย	สาวแท้แม่ม่าย
สาวน้อยจิ้มลิ้ม	ห่มสีทับทิม	นุ่งสายห่มกรอง
กันไรใส่แหวน	ท้าวแขนขายของ	อันริมขลิบทอง
สาวพรหมจรรย์	นุ่งยกตानी	เครื่องถมเครื่องทอง
ริ้วทองเจียรบาด	โหมคตาดลายบาง	ทั้งสองข้างทาง
		ห่มสีต่าง ๆ
		นั่งร้านสองข้าง
		ที่ทางจะไป

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 74 - 75)

นอกจากการแต่งกายของสตรีในเรื่องมโนห์รายังมีการกล่าวถึงการแต่งกายของแม่ทัพและทหารในกองทัพ ซึ่งการแต่งกายลักษณะนี้ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์มีระเบียบการแต่งกายดังนี้คือ

แม่ทัพใหญ่ในการยกทัพอาจเป็นพระมหากษัตริย์ พระมหาอุปราช พระบรมวงศานุวงศ์ชั้นสูง หรือขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ผู้ใดผู้หนึ่งตามแต่พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งให้เป็นแม่ทัพคุมกองทัพหลวงเป็นคราวไป เครื่องแต่งกายตำแหน่งแม่ทัพนี้ ตำราพิไชยสงครามได้กำหนดให้นุ่งสนับเพลาและภูษาสีประจำวันคือ อาทิตย์สีแดง จันทร์สีขาว อังคารม่วงคราม พุธสีแสด พฤหัสฯ สีเขียวหรือเหลือง ศุกร์สีหมอก และเสาร์สีดำ ฉลองพระองค์เกราะนวมทับอีกทีหนึ่ง สวมธำมรงค์ครบ 8 นิ้ว เว้นนิ้วหัวแม่มือ รัตเข็มขัด สอดสายสังวาล คาดสายกระบี่ อาวุธประจำองค์ ทรงม้าหรือช้างพระที่นั่งตกแต่งด้วยเครื่องทรง สีตรงกับพระภูษา... ส่วนเครื่องแต่งกายของนายทหารและพลทหารที่จัดขึ้นตามแบบกระบวนพยุหยาตราโบราณทั้งทางสถลมารค และชลมารค ซึ่งแสดงถึงแสนยานุภาพและความยิ่งใหญ่ของพระราชอำนาจพระมหากษัตริย์พระองค์นั้น กำหนดให้นุ่งสนับเพลาหรือโจงผ้ายกทอด้วยไหมหรือพื้น คาดผ้าแพร สวมเสื้อ เข็ม เสื้อเครื่อง เสื้อกุดไต เสื้อเสนาภฏ และเสื้อทรง

ประพาส กำหนดสีให้แตกต่างกันตามหน่วยอาวุธรบ ได้แก่ หอก ดาบ คั้ง เขน และปิ่น เกี่ยวผ้าสีต่าง ๆ สวมหมวกลักษณะต่างกันไปตามหน่วยรบ แบ่งเป็น หน่วยข้าง ม้า และเดินเท้า (กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร, 2525, หน้า 3 - 4) ในเรื่องนางมโนห์ราแสดงถึงการแต่งกายของแม่ทัพคือพระสุทรนและทหารดังในตอน

พระองค์สรงสนาน	เสร็จจสำเร็จพระกายา
คันธรสสัมผัสทา	ทรงภูษาอันสูงทรง
แล้วทรงสังวาลรัตน์	สองพระหัตถ์ใส่ข้อมรงค์
เกราะเพชรสวมพระองค์	ทรงมงกุฎกรรเจียกจร
สร้อยดาบทาปอรา	พระพาหุสวมสร้อยอ่อน
กำไลใส่พระกร	ทรงศิลป์ศรเครื่องศาสตรา

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 23 บรรทัด 6 - 10)

การแต่งกายของทหารในกองทัพ

กุมารชาณูชัย	ยอกรขึ้นไหว้	เทพในสวรรค์
เคลื่อนข้างพระที่นั่ง	ตั้งให้สนั่น	แดร..(ลบเลื่อน)..
...ลบเลื่อน...		
เสื้อครุยดาบขัด	หอกขัดใส่ซอง	แต่งตามทำนอง
สิ้นพลพวกม้า	อันดับนั้นมา	ธรรมเนียมพนักงาน
ข้างตั้งข้างเขน	ตามเกณฑ์การ	สรรพด้วยหมอกวญ
พลปิ่นนั้นแต่ง	ใส่หมวกเสื้อแดง	นุ่งลายมะละกา
เดินคู่คู่กัน	ขยันหนักหนา	แห่เสด็จไปหน้า
พลหอกเดินคู่	ห่มเสื้ออินทรรณู	ใส่หมวกตุ้มปี่
เสื้อผ้าพระราชทาน	ทหารดีดี	ใส่เสื้อกำมะหยี่
พลดาบเดินคู่	ห่มผ้าชมพู	ส่วนริมขลิบทอง
นุ่งสมปักลาย	ใส่เสื้อครุยทอง	เดินตามทำนอง

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 25 - 26)

3. ความมีสัมมาคารวะ

ความมีสัมมาคารวะเป็นธรรมเนียม และนิสัยของคนไทยที่สืบเนื่องมาแต่โบราณ คนไทยเคารพนับถือผู้มีอาวุโส ผู้ใหญ่ โดยเฉพาะเจ้านาย พระราชวงศ์ คนทั่ว ๆ ไป จะไม่ทำตนเทียมเจ้านาย จะยกย่องเคารพเจ้านาย ดังคำพังเพยไทยมีปรากฏอยู่ เช่น ลูกท่านหลานเธอ ฟ้าสูงแผ่นดินต่ำ เจ้าเคียดอย่าเคียดตอบ เป็นผู้น้อยค่อยประนมกร เดินตามผู้ใหญ่หมาไม่กัด เป็นต้น ในวรรณกรรมสวดเรื่องนางมโนห์รา เมื่อพรานบุญฆ่าพราหมณ์เมืองปัญจาลที่จะมาฆ่าพญานาค จิตชมพูแล้ว พญานาคจิตชมพูนำพรานบุญลงไปเมืองบาดาลให้พรานบุญนั่งบนแท่นที่ประทับเดียวกับพญานาค พรานบุญแสดงความมีสัมมาคารวะ ความเคารพต่อพญานาค ไม่นั่งร่วมแท่นที่ประทับด้วย เพราะพญานาคจิตชมพูเป็นกษัตริย์ และพรานบุญเป็นเพียงสามัญชน ดังคำประพันธ์

ครั้นถึงวังแล้ว พานั่งแท่นแก้ว ร่วมอาสน์อำไพ
 เรียกว่าเป็นมิตร ชอบชิตพิสมัย นายบุญพรานไพร นบนอบบอบกาย
 ท่านเป็นกษัตริย์ เสวยทิพย์สมบัติ พิภพพิศพราย
 ตัวเป็นพรานป่า ท่านว่าสหาย เจียมจิตคิดกาย กำนันบอวิวันท์
 (นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 19 บรรทัด 4 - 8)

4. การแสดงความเคารพ

คนไทยมีขนบธรรมเนียมอย่างหนึ่ง คือ การแสดงความเคารพ ผู้ที่ควรแสดงความ
 เคารพผู้ใหญ่เมื่อพบและเมื่อจากกัน ดังสำนวนไทย “ไปมาลาไหว้” ในเรื่องนางมโนห์ราเมื่อพระ
 สุทรนจะยกกองทัพไปต่อสู้กับกองทัพเมืองนันทราช พระสุทรนได้กราบไหว้ท้าวอาทิตย์วงศ์และนาง
 จันทร์เทวีพระบิดามารดา และเมื่อเสร็จศึก ได้รับชัยชนะ พระสุทรนยกกองทัพกลับมาถึงเมืองอุดรปัญ
 จา พระสุทรนได้ไปกราบไหว้ท้าวอาทิตย์วงศ์และนางจันทร์เทวีเช่นเดียวกับตอนที่ยกกองทัพไป
 พฤติกรรมของพระสุทรนสะท้อนให้เห็นถึงขนบธรรมเนียมไทยเกี่ยวกับการแสดงความเคารพได้อย่าง
 ชัดเจน ดังคำประพันธ์ เมื่อพระสุทรนจะยกกองทัพออกจากเมืองอุดรปัญญา

สุทรนกุมารา กราบกรานมารดา เสด็จมาโดยด่วน
 ขึ้นเฝ้าบิดุเรศ นั่งอาสน์อันควร กราบทูลฝากนवल นุชนิมมโนห์รา

 กุมารกรานกราบบาทา ฟังโอวาทพระบัญชา
 รับพรใส่เกศา บังคมลาพระบิดร
 (นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 19, 21)

เมื่อพระสุทรนยกกองทัพกลับถึงเมืองอุดรปัญญา

 เสด็จเข้าที่เฝ้าโรงชัย บังคมท้าวไท
 สมเด็จพระพิตรบิดา

 สุทรนชาญชัยไคลคลา ออกจากมหา
 มณเฑียรวิเชียรอำไพ
 เสด็จเข้าสู่ปราสาทข้างใน ค่อยคลานเข้าไป
 แพบไกล้สมเด็จพระมารดา

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 8 - 9)

พระสุทรนมีความประสงค์จะเข้าไปกราบนางจันทร์เทวี แต่นางจึงเล่าเรื่องนางมโนห์ราให้พระสุทรนฟัง
 การแสดงความเคารพจึงชะงักไป

ตอนที่นางมโนห์รามาที่อาศรมของพระฤๅษีก่อนจะบินไปเมืองไกรลาส เมื่อนาง
 พบพระฤๅษี นางแสดงความเคารพกราบไหว้พระฤๅษีอย่างนอบน้อม

 นางขอบหมอบกราน วันทาอาจารย์ กระสบฤๅษี
 บัญจางคประดิษฐ์ สุจริตสามที พลงให้ไศกี พิธีไพร่
 (นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 60 บรรทัด 5 - 7)

เมื่อนางมโนห์ราจะไป หลังจากฝากข้อความถึงพระสุรนาไว้กับพระฤๅษี นางได้กราบลาออกไปเมืองไกรลาส

ครั้นรุ่งราตรี	อโนทัยไซสี	ส่องสว่างเวหา
จากที่ไสยาสน์	อภิวาทันทา	ตั้งชำระว่า
		พระมหามุนี

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 70 บรรทัด 4 - 5)

5. การกล่าวคำทักทาย

การกล่าวคำทักทายเป็นธรรมเนียมไทยอย่างหนึ่งในด้านการติดต่อสมาคม เมื่อพบกันจะทักทายกัน กล่าว “สวัสดี” พร้อมกับการยกมือไหว้สำหรับผู้ต่างวัยกัน หรือกล่าว “สวัสดี” อย่างเดียวสำหรับผู้มีวัยเสมอกัน ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์ราแสดงถึงธรรมเนียมไทย การกล่าวคำทักทาย ดังในตอนที่ทำวาทิตยวงศ์และทำวประมุขมาพบกันได้กล่าวทักทายกันเกี่ยวกับโรคภัย กิจการบ้านเมือง อาหาร ประชาชน สภาภูมิอากาศ การค้าขาย การต่างประเทศ ที่เรียกว่า “กล่าวสามนัด” ใช้สำหรับกษัตริย์ ดังคำประพันธ์

ทักขัตริย์สพสม	ระรินชื่นชม	ภิรมย์हरรรษา
ด้วยได้รู้จัก	พร้อมพัศตร์เจรจา	ถ้อยตรัสวังนา
ต่างองค์ถามไถ่	ถึงความป่วยไข้	โรคภัยเสียดสี
กิจการนัครา	โภชนาสาลี	บริบูรณ์พูนมี
หนึ่งราชปัจจา	ข้า้ฉันทเสมา	ผาสุกเป็นไฉน
เมืองบ้านด่านแดน	แว่นแคว้นภพไตร	ฝนฟ้านาไร่
ฤๅหนึ่งลูกค้า	แขกไทยไปมา	สู่หาซื้อขาย
มากชุมชนเย็น	ไม่เป็นอันตราย	สุขเกษมเปรมปราย

อยู่ฤๅฉันท
(นางมโนห์รา เล่ม 4 หน้า 62 - 63)

ตอนที่พระสุรนาออกติดตามนางมโนห์รา เดินทางมาถึงอาศรมพระฤๅษี เมื่อพระสุรนาพบกับพระฤๅษี กราบไหว้และกล่าวคำทักทายพระฤๅษี ถามถึงสุขภาพ ความเป็นอยู่ อาหาร การกิน โรคภัย ดังคำประพันธ์

กุมารชาลณรงค์	บทธจเเองค์	อ้งว้างกลางไพร
ถึงที่จงกรม	อาศรมศาไล	ดำเนินเข้าไป
เข้าหาดาบส	ยอกรประณต	คำนับฤๅษี
อภิวันท์บัญญัติ	แล้วพลางพาที	ถามพระมุนี
พระผู้วิเศษ	อันดับกิเลส	เห็นเหตุภาคหน้า
ละโลกโลกีย์	เป็นชื่ออยู่ป่า	พยาธิโรคคา
หนึ่งเล่าสิงห์สัตว์	ราวีพิบัติ	บ้างฤๅฉันท
แมลงเหลืออบทาน	ยุ่งร้านรินไร	ขบตอดตามไท
หนึ่งเล่าผลาผล	ไม่สู้ขัดสน	พอชวนชวยหา
ฤๅเต็มเต็มชฎ	ขัดขาดเพลลา	ขอบใจอดสำห้
		สู่ทนทรมาณ

กับปีมั่งสัง	มธุรสผู้ปึง	เผ็ดเต็มเบรียวหวาน	
ทั้งนี้ที่ไหน	จะได้พบพาน	ฤว่าอาจารย์	อดนานเคยไป
ฉันผลเพื่อนผาค	เป็นนิจไม่ขาด	ธาตุกลับกลายเป็น	
จึงไม่ร้อนรน	กระวนฝ้ายใน	ผู้ทนจนได้	ขอบใจอาจารย์

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 27 - 28)

6. การขอขมา

การขอขมาเป็นธรรมเนียมอย่างหนึ่งของคนไทย กระทำขึ้นเพื่อเป็นการขออภัยต่อคนที่ผู้ขอขมาอาจกระทำการใด ๆ ที่เป็นการไม่เคารพ หรือทำให้ผู้นั้นได้รับความลำบากไม่สบายใจ เป็นทุกข์ เมื่อผู้ใดได้รับการขอขมาจะอภัยให้ ซึ่งก็เชื่อว่าจะไม่มีสิ่งใดหรือที่เชื่อกันว่าเป็นเวรกรรมติดค้างกันไป การขอขมาหรือบางทีเรียกว่า “การขอขมาลาโทษ” สิ่งที่ใช้ในการขอขมาคือ พานดอกไม้ รูป เทียน ผู้ขอขมานำไปไหว้คนที่กำหนดไว้ การขอขมาส่วนใหญ่เราจะเห็นในประเพณีบวช ผู้ที่จะบวชจะนำพานดอกไม้ รูป เทียนไปกราบไหว้ขอขมาผู้ใหญ่ที่เคารพ ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์ราปรากฏธรรมเนียมการขอขมา ตอนที่ท้าวอาทิตย์ดวงจจะทำพิธีบูชาัญญเพื่อสะเดาะเคราะห์ และจะจับนางมโนห์ราไปฆ่าในพิธีด้วย นางมโนห์รากล่าวกับนางจันทร์เทวีพระมารดาของพระสุธนว่า ก่อนนางจะตายขอให้นางได้ขอขมาพระสุธนก่อน ดังคำประพันธ์

ขอให้เห็นหน้า	ได้บังคมลา	สามิพิสมัย	
จะดับชีวิต	ได้ปลงพระทัย	นี่ยิ่งหวังใย	อยู่ด้วยภัสดา
ได้ลาสามิ	ตามประเพณี	หน้อยเถิดไม่ว่า	
รูปเทียนดอกไม้	ได้ขอขมา	สิ้นธุระซ้ำ	ก้มหน้าตายไป

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 44 บรรทัด 6 - 9)

7. การแสดงมหรสพและการละเล่น

การแสดงมหรสพ การละเล่นมีมาตั้งแต่ในสมัยสุโขทัยเป็นต้นมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ดังที่นิพนธ์ สุขสวัสดิ์ (2524, หน้า 105) ได้กล่าวไว้ว่า

ในหนังสือนางนพมาศ ได้กล่าวถึงการละเล่นมหรสพในพระราชพิธีครั้งกรุงสุโขทัยไว้ เช่น ว่าด้วยพระราชพิธีชานายเทาะห์ การมหรสพที่มีการเล่น ระเบ็ง ระบำ จริแทงเขน กระอ้วแทงควาย หกคะเมนไต่ลวด ลอดบ่วงรำแพน และในพระราชพิธีรดพระนังคัล ชาวพนักงานก็เล่นการมหรสพ ระเบ็ง ระบำ โหม่งครุ่ม หกคะเมนไต่ลวด บ่วงรำแพน แทงวิไส ไก่ป่าข้าหงส์ รายรอบที่ปริมณฑลกระทำการแรกนาขวัญ

สมัยกรุงศรีอยุธยา ก็ปรากฏในกฎมณเฑียรบาล ในพิธีออกสนามใหญ่เดือน 5 ขึ้น 5 ค่ำ มีการเล่นระบำช้ายชวา โหม่งครุ่มกายก ในพิธีอาสาสุข เดือน 11 มีโหม่งครุ่มช้ายชวา ระบำ ฯลฯ

การเล่นแทบทุกอย่างดังกล่าวนี้มีต่อมาจากกรุงรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อพระองค์เสวยราชสมบัติครบ 40 ปี ได้มีมหรสพสมโภช โขน 2 โรง หุ่น 2 โรง มอญรำ 1 โรง เทพทอง 1 โรง

และมีระเบียง โหม่งครุ่ม กุลาตีไม้ ญวนหก นอนหอก นอนคาบ ไต่ลวด แทงวิไล
กระอ้าวแทงควายและสรรพกีฬา มีแข่งระแทะ วิ่งวัวคน ชกมวย ขี่ช้างโล่ม้า ถึง 3
วัน เวลากลางคืนมีดอกไม้ไฟทั้ง 3 คืน

ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รา แสดงถึงการแสดงมหรสพ และการละ
เล่นรวมทั้งกีฬาสอดคล้องกับในสมัยสุโขทัย ออยุธยา และรัตนโกสินทร์ดังกล่าวข้างต้น โดยปรากฏ
ในตอนจัดงานอภิเษกพระสุรณกับนางมโนห์รา ทำอาทิตยวงศ์จัดให้มีการสมโภช 7 วัน โดยมี
การแสดง การละเล่น และกีฬา ดังนี้ คือ

โขน

โขนเล่นประชัน	โรงข้างหนึ่งนั้น	ทศกัณฐ์พานาง
สดาขุ่ปีกษี	ออกตีกกลางทาง	ถอดธำมรงค์ขว้าง
ปีกหักตกลง		
โรงหนึ่งนั้นเล่น	สีดาแลเห็น	กวางทองย่องยง
อ่อนวอนพระราม	ตามกวางกลางดง	ไม่รู้สีกองค์
		ว่ากลัษัทยา

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 3 บรรทัด 7 - 10)

ละคร

ละครประชัน	โรงข้างหนึ่งนั้น	ไชยทัตราชา
รับสั่งให้ร้อง	เมื่อต้องคุณยา	จับเถรศรัทธา
เอามาโบยตี		
โรงหนึ่งอิเหนา	เล่นเมื่อจากเขา	ไปเป็นปันหยี
ติดตามบุษบา	ในป่าพงพี	ประสบพบชี
		ที่ไพร่กันดาร

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 3 - 4)

หุ่น มีทั้งหุ่นไทย มอญ ลาว ทวาย จีน

มีหุ่นประชัน	โรงข้างหนึ่งนั้น	หอยสังข์กุมาร
หนีมารักษายา	มารดาสงสาร	ติดตามภูบาล
ให้มันตจันดา		
หุ่นโรงหนึ่งไชรี	เล่นสังข์ศิลป์ชัย	ไปตามพระอา
ประสบพบนาง	ในปรางค์ยักษยา	นางไมไคร่มา
ห้วงด้วยกุมภภัณฑ์		
หุ่นลาวหุ่นมอญ	มวยปาปีปอน	เล่นประชันกัน
อุคิมอุยัค	จึงเหยปอหัน	พวกคูอยู่นั้น
หัวเราะทุกคน		
มีหุ่นทวาย	ใส่เสื้อกรุยกราย	ชักสายข้างบน
พืงมีมาเล่น	ดูเห็นชอบกล	ยักย้ายสายยนต์
คนคู่อื้อไป		
ประชันหุ่นจีน	ใส่เสื้อจินติน	ตามเทพพิสัย
สายร้อยห้อยเหนียว	ลั่นเจียวจับใจ	ตาเหลือบแลได้
กลอกไปกลับมา		

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 4 - 5)

จิว

มีจิวประชัน	ล้วนดีด้วยกัน	จิวเจอร์จา
สิ้นไท้ไหลเลียวน	เขียนชีวหอลา	ไม่รู้ภาษา
ไต้ยืนแต่เสียง		

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 5 บรรทัด 1 - 2)

หนังใหญ่¹

มีหนังประชัน โรงข้างหนึ่งนั้น เล่นแต่คันมา
 แรกเริ่มเดิมที ฤๅษีไถนา ได้นางสีดา มาไว้ภูฏี
 โรงหนึ่งเล่นปลาย พระรามแก้งตาย เข้าโกศมณี
 สีดาอาลัย รั้าให้ไศกี ไม่ชอบปลอบผี ลูกไล่วุ่นวาย
 โรงหนึ่งเล่นกลาง ทศพัศตร์ลักนาง สีดาโฉมฉาย
 จึงเกิดสงคราม ลูกกลมมากมาย ฆ่าฟันกันตาย วุ่นวายต่อมา
 หนังโรงหนึ่งนั้น เล่นเมื่อทศกัณฐ์ คิดกลมา
 ให้นำเบญจกาย กลายเป็นสีดา ทำตายลอยมา ราชาโศกศัลย์

(นางมโนहर่า เล่ม 2 หน้า 5 บรรทัด 4 - 5)

เทพทอง²

เทพทองสองคน คูศิชอบกล ถือพัดคอเอียง
 หลิงแก่กับชาย แยกคายบ้ายเบียง ปราบเปรียบเลียบเคียง ลดเลี้ยวเกี่ยวพาน

(นางมโนहर่า เล่ม 2 หน้า 5 บรรทัด 2 - 4)

ระบำ

โรงหนึ่งระบำ ตีกลองให้รำ ไม่มีนิทาน
 ยืนเหนือเมื่อยขา ดูน่ารำคาญ เห็นไม่ได้การ ป่วยงานหน่วยตา

(นางมโนहर่า เล่ม 2 หน้า 5 บรรทัด 4 - 5)

ไก่อ่ำ

หญิงชายหลายคน ตบมือสะวน เรียกว่าไก่อ่ำ
 ร้องรับจับใจ แก่ใจไปมา คนหัวเราะฮา ด้วยว่าชอบใจ

(นางมโนहर่า เล่ม 2 หน้า 5 บรรทัด 5 - 7)

รำมอญ

มีทั้งมอญรำ ห่มผ้าดอกคำ ใส่เสื้อซบใน
 แลเห็นรางราง ผ้าบางไรไร ผัดหน้าเป็นใบ ชอบใจจริงจัง

(นางมโนहर่า เล่ม 2 หน้า 5 บรรทัด 7 - 8)

¹ หนังใหญ่ เป็นการแสดงที่นิยมมากในสมัยโบราณ ดังพบได้ในวรรณคดีไทยเรื่องสมุทรโฆษคำฉันท์ ในตอนต้นเรื่องกล่าวถึงการขีดหนังใหญ่ เรื่องที่นิยมนำมาแสดง คือ เรื่องรามเกียรติ์ โดยเลือกตอนต่าง ๆ ในเรื่องมาแสดง

² เทพทอง เป็นเพลงพื้นบ้านประเภทเพลงปฏิพากย์ เพลงที่ร้องโต้ตอบกันระหว่างฝ่ายชายกับฝ่ายหญิง เนื้อหาของเพลงเป็นเรื่องของความรัก การเกี่ยวพาราสี เพลงเทพทองเป็นเพลงเก่า นิยมร้องในอดีต ปัจจุบันไม่มีการร้องเพลงชนิดนี้

รำสิงห์โตคาบแก้ว

มีโตคาบแก้ว ท่าดาแบ้งแบ้ว บ้างว่าน่าซึ้ง
 เด็กเด็กมันกลัว คนตัวรุงรัง พระเยื่อพะยั้ง หูบึงหางชัน
 (นางมโนहर่า เล่ม 2 หน้า 5 บรรทัด 9 - 10)

โหม่งครุ่ม¹

มีทั้งโหม่งครุ่ม แต่ล้วนนุ่มนุ่ม นุ่งลายเครือวัลย์
 ใส่เทริดกำไล ถือไม้สองอัน ร้องพร้อมพร้อมกัน อีลัดทัดทา
 (นางมโนहर่า เล่ม 2 หน้า 5 - 6)

ระเบ็ง²

พวกหนึ่งระเบ็ง ธนูชูเล็ง ยิงมยุรา
 ยืนเป็นสองแถว โยนตัวไปมา ตีฆ้องร้องว่า ทรลบทั้งปวง
 (นางมโนहर่า เล่ม 2 หน้า 6 บรรทัด 3 - 4)

¹ โหม่งครุ่ม เรียกตามเสียงฆ้องโหม่งและเสียงกลองที่ผู้แสดงตีในขณะที่แสดง ผู้แสดงโหม่งครุ่มแบ่งออกเป็นกลุ่ม กลุ่มละ 4 คน จะมีก็กลุ่มก็ได้แล้วแต่ความเหมาะสม ในกลุ่มหนึ่ง ๆ จะมีกลองใหญ่อย่างกลองทัด แต่ใหญ่กว่ากลองทัด ตั้งอยู่บนแทกล้อมวางอยู่กลางกลุ่มผู้แสดง ผู้แสดงแต่ละคนถือ "กำพด" คือตะพดขนาดสั้นแบบกระบองโยน ผู้แสดงถือกำพดมือละอัน นอกจากนี้มีคนตีฆ้องใหญ่บอกทำรำอีกคนหนึ่ง คนตีฆ้องโหม่งนี้มีความสำคัญที่สุด เพราะเป็นผู้กำกับการแสดงโดยตรง ผู้แสดงจะทำทำร้องหรือตีกลองตามคำสั่งของคนตีฆ้องโหม่ง ประกอบกับจังหวะของฆ้องและกลอง โหม่งครุ่มนี้ชาวบ้านเรียกกันว่าเล่น "อิหรีดัดทา" ตามเสียงผู้แสดงขณะนี้แสดง (นิพนธ์ สุขสวัสดิ์, 2524, หน้า 108)

² การละเล่นระเบ็งมีดนตรีประกอบคือ ฆ้องระเบ็ง เป็นฆ้องราวมี 3 ใบ 3 เสียง เวลาตีจะมีเสียงดังโหม่ง - โมง - โม่ โม่ - โมง - โหม่ง ตีสลับคำร้องแต่ละวรรค พวกที่รำเป็นผู้ชายทั้งนั้น มีหลายคน แต่งตัวอย่างกษัตริย์ สวมเทริด นุ่งผ้าลายทับสับเพลา สวมเสื้อสีแดงมีลายทอง แขนยาว คาดเอวด้วยผ้าเข็มขาว มือซ้ายถือคันทัน มือขวาถือลูกศร สมมุติว่าเป็นกษัตริย์ร้อยเอ็ดเจ็ดนคร พวกกันเดินทางไปช่วยงานโสกันต์ที่เขาไกรลาส เดินกันไปเป็นพวก ๆ โดยยกเท้าข้างหนึ่งก้าวไปพร้อม ๆ กับทำรำ แล้วเอาลูกศรตีลงพร้อม ๆ กันที่คันทัน เพื่อเป็นจังหวะ ซึ่งสมมุติว่าขึ้นศร ทำท่าเหมือนจะยิง ปากก็ร้องพร้อม ๆ กัน บทที่ร้องแทบทุกบทขึ้นด้วย "โละพ่อ" แล้วจึงมีการตีฆ้องหนหนึ่ง แล้วผู้เล่นก็เปลี่ยนท่ายกขา ทำท่ารำต่อไปใหม่ ทำนองเดียวกันเรื่อยไป พระขันธกุมารก็แกลงพระขรรค์ กษัตริย์ร้อยเอ็ดเจ็ดนครก็ยิงนกงูพาหนะของพระขันธกุมารตาย พระขันธกุมารจึงสาปให้กษัตริย์ทั้งหมดสลบ เมื่อพอใจแล้วก็ถอนคำสาปให้ฟื้น พวกกษัตริย์ก็ยกกลับเมืองไม่ไปเขาไกรลาส การเล่นระเบ็งนี้บางที่เรียกเล่น "โละพ่อ" ก็มี (นิพนธ์ สุขสวัสดิ์, 2524, หน้า 106 - 107)

ลอคบ่วง

เล่นตามตำรา มีสืบสืบมา สำหรับการหลวง
 พวกหนึ่งนั้นไซ้ ขึ้นไม้ลอคบ่วง ดินเกี่ยวเหนี่ยวหน่วง หัวห้อยโตนง
 (นางมโนहर่า เล่ม 2 หน้า 6 บรรทัด 3 - 5)

รำแพน

พวกหนึ่งรำแพน ขึ้นยืนบนแป้น ไม้สูงโทองเทง
 คนดูมากแล้ว โยนตัวไปเอง สัตุนาตินักเลง ไม่เกรงความตาย
 (นางมโนहर่า เล่ม 2 หน้า 6 บรรทัด 5 - 6)

ไต่ลวด

ไต่ลวดไม้ท้อ ไม้สูงสามต่อ ลวดเรียงขึงปลาย
 สูงสุดลูกตา ดูน่าใจหาย ไต่ได้สบาย หลายเที่ยวหลายที
 นอนขวางกลางลวด เท้าคางลอนหนวด อดว่าตัวดี
 ชื่อนามมิ่งขวัญ อยู่บัญญัติ คนจำพวกนี้ สัสดีไม่กราย
 (นางมโนहर่า เล่ม 2 หน้า 6 บรรทัด 7 - 10)

หกคะเมน

ทั้งหกคะเมน สามต่อโงนงน เสียใส่ใจหาย
 ไม่รักชีวิต นำคิดเสียดาย ขวัญเสดาะเคราะห์ร้าย จะปัดทลายลงมา
 หกคะเมนปลายหอก มือกุมคอปลอก เท้าชี้เวหา
 แข็งมือถือไว้ ไม้ไหวกายา เรียนเอาวิชา มาแลกรางวัล
 (นางมโนहर่า เล่ม 2 หน้า 6 บรรทัด 6 - 7)

นอนบนปลายหอก ดาบ

นอนบนหอกดาบ อาวุธคมปลาบ ไม้ซ้าวสักอัน
 ดำเข้าเหนืออก ตั้งกรบนั่น สองสากรุ่มกัน ขยันหนักหนา
 (นางมโนहर่า เล่ม 2 หน้า 7 บรรทัด 2 - 5)

พุ่งหอก

พุ่งหอกปลายไม้ คนหนึ่งรับได้ รับได้พุ่งมา
 ไม่มีแยบคาย เสียดายหนักหนา ร่ำลอรอท่า ตาแลดูกัน
 (นางมโนहर่า เล่ม 2 หน้า 7 บรรทัด 5 - 7)

โยนดาบ

โยนดาบสามเล่ม คนล้อมดูเต็ม ทั้งขึ้นทีละอัน
 ฉายกำดาบขวาง ทำอย่างเป็นควัน โยนรับจับทัน ขยันพันใจ
 (นางมโนहर่า เล่ม 2 หน้า 7 บรรทัด 7 - 8)

กระบี่กระบอง¹ เทงวิสัย²

รำกระบี่ตีกระบอง อย่างเป็นทำนอง เชื่องย่องเข้าไป
มลายูดุติ ถือตรีวิสัย เดินตามก้าวไก่อ ได้ทีไล่แทง
(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 7 บรรทัด 8 - 10)

มวย

ให้จัดคู่มวย	นายตรีสีทวย	หน่วยตากล้าแข็ง
นายทาบ้ำจี้	นายถิเบื้อแข่ง	นายชวดหนวดแดง อยู่แขวงสุพรรณ
ชกกับนายนัด	เมียเจ็ดฝีมัด	ตัวจัดเลือกสรร
เคยเล่นมาหลาย	ชายเมียพั้น	ล้วนดีด้วยกัน ขยันหนักหนา
คู่มวยเปรียบได้	ที่แต่งตัวไว้	แรงให้ออกมา
ครั้นถึงสนาม	บังคมสามครา	ลุกขึ้นตั้งง่า เป็นทำเป็นทาง
คนหนึ่งตั้งรับ	เท้าหน้าปาบับ	ชกจับถูกคาง
ซ่อมซ้ำตำเอา	ศอกเข้าเท้าผาง	ตีทั้งสองข้าง เคยชกชกมา
คู่หนึ่งออกเล่า	คูที่ขี้เมา	ยืนตั้งจังก้า
เท้าปิดหมัดรับ	ชกจับใต้ตา	คนคูร้องฮา เอออย่าเสียที

(นางมโนห์รา เล่ม 2 หน้า 7 - 8)

ประเพณี

ประเพณี คือ ระเบียบแบบแผนในการปฏิบัติที่เห็นว่าดีว่าถูกต้อง หรือเป็นที่ยอมรับของคนส่วนใหญ่ในสังคม และมีการปฏิบัติสืบต่อ ๆ กันมา (สุพัตรา สุภาพ, 2534, หน้า 115)

¹ การแสดงกระบี่กระบองเป็นการแสดงศิลปะป้องกันตัวของไทย โดยใช้อาวุธชนิดต่าง ๆ มารำก่อนที่จะต่อสู้กัน ซึ่งการต่อสู้เน้นที่การแสดงความสามารถ แต่จะไม่ทำร้ายกัน อาวุธที่ใช้ในการรำมักทำด้วยไม้หรือหวาย ภายหลังใช้อาวุธทำด้วยเหล็ก ดังนั้นอาวุธที่ใช้ในการแสดงจึงมี 2 ชนิด คือ อาวุธที่ใช้ในการรำ กับอาวุธที่ใช้ในการตี (สิริวรรณ วงษ์ทัต, 2542, หน้า 261)

² เทงวิสัย เป็นการละเล่นของพวกมลายู เป็นการแสดงการต่อสู้ด้วยอาวุธสั้นกับอาวุธยาว เช่น ง้าวหรือหอก อาวุธสั้น ได้แก่ ดาบกับโล่ ซึ่งทำด้วยหวาย การแต่งตัวนั้น ศีรษะสวมเทริด ผัดหน้า ไล่หนวดเครา เสื้อผ้าสีขาวรุ่มร่าม มีสวดลายเป็นสี มีขลิบทอง ถืออาวุธยาวคนหนึ่ง ถืออาวุธสั้นคนหนึ่ง มีวิธีเล่น คือ เอาปลายอาวุธตะก่ายกันข้างบนข้างล่างข้างข้าง แล้วก็เต้นวนเวียนไปทางซ้ายแล้วย้ายมาทางขวา เหมือนจิ้งรีบกัน แต่จิ้งรีบกันเร็วกว่า การเต้นเหยาะเหยาะไปช้า ๆ ตามทำนองปี่พาทย์ (นิพนธ์ สุขสวัสดิ์, 2524, หน้า 110 - 111)

ประเพณีไทยมีในโอกาสต่าง ๆ เกือบทั้งชีวิตของคน ๆ หนึ่ง ดังเช่น ประเพณีเกี่ยวกับชีวิต ได้แก่ เกิด บวช แต่งงาน ดาย ประเพณีเกี่ยวกับการทำบุญเกี่ยวเนื่องกับพระพุทธศาสนา เช่น เข้าพรรษา ออกพรรษา วิสาขบูชา เทศน์มหาชาติ เป็นต้น ประเพณีเกี่ยวกับการสนุกสนานรื่นเริงส่วนบุคคลและส่วนรวม เช่น การเลี้ยงฉลองวันคล้ายวันเกิด สงกรานต์ ลอยกระทง ปีใหม่ เป็นต้น

ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนहरาปรากฏประเพณีไทยที่สำคัญ ซึ่งเป็นประเพณีเกี่ยวกับชีวิต ดังนี้คือ

1. ประเพณีทำขวัญเด็ก

การทำขวัญเด็กแรกเกิดเนื่องมาจากความเชื่อเรื่องผีดังที่ ม.จ. พูนพิศมัย ดิศกุล (2522, หน้า 1 - 2) กล่าวไว้ดังนี้

การทำขวัญเป็นประเพณีเชื่อถือกันมาแต่เดิม โดยทั่วไปในสมัยเชื่อบุญที่กำเนิดมานี้เป็นผู้ปั้นรูปร่างลักษณะ แล้วคอยดักจับวิญญาณใส่รูปร่างนั้นให้มีชีวิตก่อนส่งเข้าสู่ครรภ์มารดา ด้วยเหตุนี้จึงเชื่อกันว่าผีเป็นเจ้าของลูกมาก่อน ฉะนั้นเมื่อถึงวันเกิดจึงเอาเด็กใส่กระดิ่งแกว่ง ถามว่า “3 วันลูกผี 4 วันลูกคน ลูกของใครมาเอาไปเน้อ” แล้วก็จัดให้หญิงแก่คนหนึ่งเอาเบ็ย (ในสมัยนั้นใช้เบ็ยแทนสตางค์) เข้ามาเป็นผู้รับซื้อว่า “ฉันทรับซื้อเป็นลูกฉันทเอง” ผู้รับซื้อนี้จึงมีชื่อว่า “แม่ซื้อ” คือคนที่ได้รับซื้อเด็กนั้นมาจากผีแล้ว ภายหลังเข้าใจปะปนกันไปว่าแม่ซื้อนี่คือผีเอง... ในระหว่าง 3 วันนี้ เป็นอันว่าเด็กอยู่ในเขตอันตรายเพราะการรักษาพาใจ ในครั้งกระนั้นยากที่จะพาให้เด็กรอดได้จึงนับว่าอยู่ในเขตของลูกผี ไม่น่ว่าผีจะให้ไว้หรือไม่ ครั้น 3 วันแล้วเป็นอันพ้นเขต เข้าเขตคำว่า “4 วันลูกคน” จึงทำพิธีรับรองมิ่งขวัญว่าเป็นลูกมนุษย์แล้ว

ส่วนพิธีทำขวัญนั้น ม.จ. พูนพิศมัย ดิศกุล (2522, หน้า 3 - 4) ได้อธิบายไว้ดังนี้
พิธีทำขวัญ 3 วันเป็นพิธีเล็ก ซึ่งโดยมากมักทำกันในเฉพาะครอบครัวมี

1. บายศรีปากชาม คือ ชามไม่มีฝางาม ๆ 1 ใบ เอาใบตองทำกรวยใส่ข้าวสุกให้แน่น แล้วเอาคว่ำตั้งตรงกลางชามนั้น เหลาไม้แหลม ๆ เสียบไขจัดตั้งสุกแล้วลงบนยอดกรวย และปักพุ่มดอกไม้สดเป็นยอดเสียบลงในยอดกรวยอีกที แล้วตัดใบตองเป็นรูปเมงดา 3 ตัว และทำบายศรี 3 ชั้น 3 อันวางรอบกรวยนั้นขัดกันไปรอบชาม แล้วจัดกล้วยน้ำ ฝรั่ง ขนมน (เช่น ฝอยทอง) ลงเป็นกอง ๆ บนใบเมงดาในชามนั้น เอาดอกไม้เสียบตามยอดบายศรี 3 ชั้นทุกชั้น แล้วเอาด้ายสายสิญจน์เด็ดขนาดผูกมือได้ พาดตามนมบายศรีไว้ทุกอัน ครบแล้วจึงเรียกว่าบายศรีปากชาม

2. เทียนเล็กปักบนเชิงเทียนเล่มหนึ่ง

3. โถกระแจะแป้ง สำหรับเจิมหน้าใตโถเล็กมีพานรอง

4. ขันเล็กใส่น้ำร้อนอุ่นกับช้อนเล็ก ๆ สำหรับให้เด็กกิน

ครั้นถึงเวลาทำขวัญ ผู้ใหญ่ในวงศ์ตระกูลก็จัดรูปเทียนบูชาพระรัตนตรัย แล้วสวดสักการะ ประชุมทวดาเพื่อขอความสวัสดิ์ แล้วยกชามบายศรีนั้นตั้งทางหัวเด็ก ซึ่งมีผู้อุ้มอยู่ในเบาะตรงหน้าผู้ทำขวัญ แล้วหยิบด้ายสายสิญจน์ขึ้นพาดเคราะห์คือ เอาด้ายนั้นลูบลงบนแขนและขาเด็ก

ข้างละเส้น เพื่อเรียกสิ่งร้ายต่าง ๆ ให้ออกจากตัวเด็ก แล้วเอาด้ายนั้นผูกจากเทียนที่จัดใส่เชิงเทียนไว้ทั้ง 4 เส้น แล้วหีบด้ายเส้นใหม่ขึ้นให้พรแล้วขมวดไว้ตรงกลางด้าย และผูกให้เด็กทั้งที่ข้อมือและข้อเท้า แล้วเจิมแป้งกระแจะให้ที่หน้าผากเป็นมงคล เสร็จแล้วใช้ช้อนเล็กตักน้ำในขันให้เด็กกิน 3 ครั้ง เป็นการเสร็จพิธี

ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์ราปรากฏประเพณีทำขวัญเด็กในตอนที่พระสุธนประสูติ หลังจากท้าวอาทิตย์วงศ์คัดเลือกพี่เลี้ยงนางนมแล้ว ก็จัดให้มีพิธีทำขวัญพระสุธน ซึ่งน่าจะเป็นการทำขวัญ 3 วัน ดังคำประพันธ์

สมเด็จพระทรงธรรม	ให้ทำขวัญพระลูกยา
พระญาติวงศ์	พร้อมพัศตรารอบเรียงราย
นายศรีทั้งสองข้าง	ภูษาบางหุ้มเห็นลาย
วงศาทองสองฝ่าย	มามากมายนั่งเจ้าน
ถึงฤกษ์มงคลใหญ่	จุดเทียนชัยเชิญทำขวัญ
ให้พรทุกสิ่งอัน	บ้างรำพันไปไม่วาย
ให้เจ้าอยู่กนิดี	โรคโรตือยาระคาย
ขอให้พระโณมฉาย	ให้เรื่องฤทธิมหิทธิ
อย่าให้มีทุกข์โศก	ให้ปราบโลกสามชาติรี
ศัตรูหมู่ไพรี	อย่าได้มีมาใกล้กราย
เดชะศุภผล	ให้พระชนม์เจ้าสืบสาย
โรคอาชัรระคาย	ญาติทั้งหลายอ้ออิงไป
แดรสังขีพาทย์ฉ้อง	ครุฑระก้องกันจัญไร
สวัสดีเดโชชัย	พระชนม์ได้หมื่นพันปี
นักปราชญ์ราชบัณฑิต	บุโรหิตแลพราหมณ์ชี
อวยพรพระโณมศรี	น้ำสังข์รดจากพราหมณ์
เทียนติดแวนแก้วฟ้า	จุดเวียนขวาตามธิฐาน
ผู้เฒ่าเจ้าใจการ	อย่างบูรณสืบสืบมา

(นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 8 บรรทัด 1 - 10)

2. ประเพณีลู่อุขวัญ

“ขวัญ” เป็นสิ่งที่คนไทยเชื่อว่ามีอยู่ประจำชีวิตของคนตั้งแต่เกิด ถ้าขวัญอยู่กับตัวก็เป็นสิริมงคล เป็นสุขสบาย จิตใจมั่นคง ถ้าคนตกใจหรือเสียใจ ขวัญก็ออกจากร่างไป เรียกว่าขวัญหาย ขวัญหนี ขวัญบิน เป็นต้น ทำให้คนนั้นได้รับผลร้ายต่าง ๆ

เหตุที่ต้องทำพิธีลู่อุขวัญ เพื่อความเป็นมงคลในชีวิตทั้งในยามประสบโชค และประสบเคราะห์ เช่น เจ็บไข้ได้ป่วยก็ทำพิธีลู่อุขวัญ ย้ายที่อยู่ ไปค้าขายได้เงินทองมาก็ลู่อุขวัญ ขึ้นบ้านใหม่ ประกอบการงานเป็นผลสำเร็จ ได้ลาภ ยศ เกียรติ เสื่อมลาภ ยศ เกียรติ ก็จะทำพิธีลู่อุขวัญ

การจัดพิธีสู่ขวัญ สิริวรรณ วงษ์ทัต (2542, หน้า 165) ได้กล่าวไว้ดังนี้

การสู่ขวัญจะประกอบพิธีทั้งทางศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์ เริ่มต้นด้วยการนิมนต์พระสงฆ์อย่างน้อย 5 รูปมาเจริญพระพุทธมนต์และเลี้ยงพระ เมื่อเสร็จพิธีทางศาสนาพุทธแล้วจึงทำพิธีสู่ขวัญ การจัดเตรียมสิ่งของในการสู่ขวัญ เรียกว่า “พาขวัญ” ทำดังนี้ การจัดพาขวัญจะเป็นบายศรี 3 ชั้น 5 ชั้น 7 ชั้น ขึ้นอยู่กับโอกาส และความเหมาะสม บายศรีชั้นล่างจะบรรจุดอกไม้ ข้าวต้ม ขนม กล้วย บายศรีชั้น 2 - 3 - 4 จะบรรจุดอกไม้ บายศรีชั้น 5 จะบรรจุฝ้ายผูกแขน เทียน เวียนรอบหัว เทียนเวียนรอบตัว นอกจากจัดพาขวัญแล้วจะต้องนำผ้าแพร หวี กระจก น้ำอบน้ำหอม สร้อย แหวนของผู้ที่เป็นเจ้าของขวัญใส่พานอีกใบหนึ่งไว้ข้าง ๆ พาขวัญ

การสวด ผู้เป็นเจ้าของขวัญต้องจับพาขวัญด้วยมือขวา ตั้งจิตอธิษฐานขอให้เป็นไปตามคำสูตรขวัญ ญาติพี่น้องจะนั่งล้อมอยู่ด้านหลัง ตั้งจิตอธิษฐานให้เจ้าของขวัญมีความสุข ความเจริญ พราหมณ์หรือหมอขวัญจะเริ่มทำพิธีด้วยการจูดรูปเทียน เวียนรอบหัว กราบพระรัตนตรัย มือจับสายสิญจน์ขึ้นประนม แล้วว่าคำสูตรขวัญ เป็นการเชิญขวัญ การเชิญขวัญนี้จะต้องสวดสูตรขวัญด้วยทำนองที่ไพเราะ เร้าใจ ให้ขวัญมาสู่ตน เมื่อสวดสูตรขวัญเสร็จแล้ว พราหมณ์จะผูกแขนให้เจ้าของขวัญเป็นคนแรก ต่อจากนั้นญาติพี่น้องจะช่วยกันผูกแขนด้วยฝ้ายผูกแขน ซึ่งถือว่าเป็นการผูกขวัญไว้ให้อยู่กับตน ในขณะที่ผูกข้อมือก็จะให้พรแก่เจ้าของขวัญด้วย

ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนहर้าได้สะท้อนให้เห็นประเพณีการสู่ขวัญ ในตอนที่ท้าวอาทิตย์วงศ์พระบิดาของพระสุธนสั่งให้พราหมณ์ประจำราชสำนักทำพิธีรับขวัญนาง ด้วยเหตุตอนที่นางถูกพรานบุญจับ และพาเดินมาในป่า ทำให้นางตกใจกลัว อาจทำให้ขวัญของนางหายไป จึงทำพิธีเรียกขวัญเชิญขวัญมาอยู่กับตัว เพื่อนางจะได้มีความสุข รวมทั้งการทำพิธีสู่ขวัญพระสุธนด้วย ดังคำประพันธ์

ได้ฤกษ์มงคลใหญ่	จุดเทียนชัยเบิกบายศรี
พราหมณ์แต่มาคิดชอบที	ขวัญเทวีลืออยู่ไพร
จำให้ขวัญต่อขวัญ	ไปเชิญกันมาจึงได้
ประพุดติดตามพิสัย	ทั้งนี้ไชรั้งจึ่งควรการ
คิดแล้วตั้งนะโม	เสียงเคิบโตว่าวิตถาร
เชิญขวัญพระกุมาร	อย่านั่งนานเร่งลินลา
ออกไปรับขวัญนาง	ซึ่งแรมร้างค้างอยู่ป่า
พบแล้วอย่าชมซ้ำ	เชิญขวัญมาสู่พระองค์
ขวัญเอ๋ยเห็นนาคี	ตกใจหนีที่สระสง
อย่าช่อนอยู่ในคง	กินมาคงพระกายา
ขวัญเอ๋ยกลัวนาคราช	ร้องกรีดกราดตกประหม่า
อย่าหลงอยู่คงคา	เชิญขวัญมาสู่พระกาย
ขวัญเอ๋ยนายพรานป่า	ขู่จับมาตกใจหาย
ขวัญอ่อนนออกจากกาย	อย่าระคายเลยกลับมา

เจริญขวัญพระเทวี
 มาอยู่ด้วยภักศดา
 เจริญขวัญทั้งสององค์
 สมบัติอันอนันต์
 ปราสาทราชวัง
 คลังแก้วคลังเงินทอง
 ขวัญเอี่ยมพรางค์มาศ
 ขอให้เจ้าวัฒนา
 เฉลยชะศุภผล
 ปราบโลกสามชาติรี
 เจริญขวัญพระบังอร
 จับสี่ตีจับไม้
 แตรสังข์ตั้งประโคม
 พิณพาทย์กังสดาล
 มโหรีปี่พาทย์ฆ้อง
 ตามเภทประเพณี
 จุดเทียนติดแว่นแก้ว
 เวียนซ้ายมาหาขวา
 แล้วเอาใบพลูดับ
 โบกควันนั้นเข้าไป

ชมบายศรีทั้งซ้ายขวา
 ขวัญสองราครอบครองกัน
 มาดำรงไอศวรรย์
 เจริญพระขวัญเจ้าครอบครอง
 อีกพระคลังทั้งสิบสอง
 ทรัพย์สิ่งของมีนานา
 อันโอภาสอันสุखा
 โรคโรคาอย่าราศี
 ให้พระชนม์ยืนหมื่นปี
 สวัสดิ์เดโชชัย
 แล้วให้พรสองทรมวย
 กันจัญไรไม่แผ้วพาน
 อิงระงมเสียงอ่อนหวาน
 ก้องกังวานโรงพิธี
 ดุริยะก้องเสียงอึงมี่
 ปางก่อนมีสืบสืบมา
 นั่งเป็นแถวรอบสองรา
 ครั้นครบสรรพรบเทียบชัย
 อักคีวัปตามพิสัย
 ต้องสองให้พลาถอวยพร

(นางมโนहर่า เล่ม 1 หน้า 71 - 73)

นอกจากประเพณีทำขวัญเด็กและประเพณีสู่ขวัญแล้ว ในวรรณกรรมกลอนสวด
 เรื่องนางมโนहर่าปรากฏพิธีกรรมอีกพิธีหนึ่งคือ พิธีบูชาขัณฑ์ ในตอนที่ท้าวอาทิตย์วงศ์ฝืน และบุโรหิต
 ได้ทำนายฝันว่าเป็นฝันร้าย จะเกิดเคราะห์ภัยแก่ท้าวอาทิตย์วงศ์ พระราชวงศ์ และบ้านเมือง ต้อง
 ทำการสะเดาะเคราะห์ ด้วยการทำพิธีบูชาขัณฑ์ ซึ่งตามเรื่อง การทำพิธีนี้ต้องนำสัตว์ มนุษย์ มาฆ่า
 เพื่อบูชาเทพเจ้า แล้วเคราะห์ภัยจะหมดไป

ข้าแต่พระภูบาล
 สะเดาะเคราะห์ร้าย
 ปลุกโรมมีราชวัตร
 อีกทั้งมนุษย์นั้น

จำทำการพิธีใหญ่
 จำจะได้บูชาขัณฑ์
 ให้หาสัตว์มาครบครัน
 สิ่งละร้อยตามตำรา

(นางมโนहर่า เล่ม 2 หน้า 31 บรรทัด 4 - 6)

สำหรับพิธีการสะเดาะเคราะห์ของไทยนั้น ก็เพียงแค่ทำบุญตักบาตร หรือทำทาน
 อุทิศส่วนกุศล หรือการบริจาคเงินเป็นการกุศล นอกจากนี้มีพิธีอีกอย่างหนึ่งที่มีจุดประสงค์คล้าย
 การสะเดาะเคราะห์ คือ การต่อชะตา พิธีนี้เป็นการรักษาผู้ป่วยเพราะชะตาขาดหรือหมดอายุ ซึ่ง

การสะเดาะเคราะห์ที่ทำขึ้นเพื่อขจัดทุกข์ภัยให้หมดไป ซึ่งเมื่อหมดทุกข์ภัย ชีวิตจะดำรงอยู่ได้เช่นเดียวกับ การต่อชะตา เมื่อทำพิธีต่อชะตาแล้ว จะมีชีวิตสืบไป และสำหรับการทำพิธีต่อชะตาอาจใช้วิธีการต่าง ๆ คือ

1. บังสุกุลเป็น คือ การนำผู้ป่วยมานั่งหรือนอนในวงสายสิญจน์ ให้ผู้ป่วยนั่งขานห่มขาวแล้วถือสายสิญจน์ไว้ โยงสายสิญจน์ไปถึงพระสงฆ์ 4 รูป จากนั้นพระจะสวดบังสุกุลแบบสวดให้คนตาย 3 เที้ยว แล้วพระจะให้ศีลให้พร
2. สืบชะตา เสริมดวงชะตา โดยการทำบุญสังฆทาน หรือถวายผ้าห่มพระภิกษุ และสร้างพระเงิน พระทององค์เล็ก ๆ ถวายพระประธานให้คลบน้าคาลให้หมดทุกข์ จุดเทียนในโบสถ์เท่าอายุ
3. คู่ขวัญ คือ การนำดอกไม้รูปเทียนมาทำพิธี โดยอาจจะมิบายศรีด้วย แล้วใช้สายสิญจน์ผูกข้อมือเรียกขวัญกลับมา
4. การทิ้งเครื่องเสียบกาล กรณีผู้ป่วยถูกกระทำให้อาหารใส่ในกระถงใบตอง แล้วเอาตุ๊กตาดินเผาซึ่งเป็นสัญลักษณ์แทนตัวเอง เอาไปทิ้งไว้ที่ทางสามแพร่งตอนค่ำ ๆ ด้วยความเชื่อว่าตุ๊กตาดินเผาจะรับเคราะห์ร้ายแทนตัวผู้ป่วย และทำให้ผู้ป่วยหายป่วยในที่สุด

ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รา การทำพิธีสะเดาะเคราะห์ของท้าวอาทิตยวงศ์ที่บุโรฮิตแนะนำ อาจเนื่องมาจากอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ในสังคม ผู้แต่งจึงนำมาเสนอไว้ในเรื่อง หรืออาจจะเป็นด้วยแนวคิดของเรื่องที่ต้องให้มีการพลัดพรากระหว่างพระสุรินกับนางมโนห์รา ผู้แต่งจึงให้ตัวละครในเรื่องทำพิธีบูชายัญ ซึ่งนำไปสู่การพลัดพรากของตัวเอกได้ แทนที่จะให้ตัวละครใช้พิธีกรรมแบบไทย ซึ่งไม่สามารถที่จะแสดงแนวคิด และดำเนินไปตามโครงเรื่องที่กำหนดไว้ได้

คุณค่าทางสังคม

วรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์ราตามเนื้อเรื่องเป็นเรื่องประเภทบันเทิงคดี คือ เรื่องที่แต่งขึ้นโดยมีจุดมุ่งหมายเพื่อความบันเทิงแก่ผู้อ่านเป็นสำคัญ แต่เมื่อศึกษาอย่างละเอียดแล้วจะเห็นว่า เรื่องนางมโนห์รา นอกจากให้ความบันเทิงแก่ผู้อ่าน ผู้ฟังแล้ว ยังประกอบไปด้วยสาระคุณค่าทางสังคมที่ประโยชน์แก่ผู้อ่าน คือ ด้านคำสอนในทางพระพุทธศาสนา การประพฤติปฏิบัติตน ดังนี้คือ

1. คำสอนเรื่องความกตัญญูกตเวที

ความกตัญญูกตเวทีเป็นคำสอนที่สำคัญอย่างหนึ่งทางพระพุทธศาสนา ชาวพุทธศาสนิกชนต้องกตัญญูกตเวทิต่อผู้มีพระคุณ ไม่ว่าจะเป็นบิดา มารดา ญาติ ครูอาจารย์ หรือนุคคลอื่นที่ทำได้ให้ และต้องหาโอกาสตอบแทนบุญคุณต่อผู้มีพระคุณเหล่านั้น เช่น ปرنนินิบัติ เลี้ยงดูบิดามารดาเมื่อท่านแก่ชรา เคารพยกย่องครูอาจารย์ เป็นต้น ในเรื่องนางมโนห์รา เมื่อพรานบุญได้ช่วยชีวิตพญานาคจิตธรรมพู่ให้รอดพ้นจากพราหมณ์เมืองปัญจาล พญานาคตอบแทนบุญคุณด้วยการนำพรานบุญไปเมืองบางกาล ท้าวิธีการต่าง ๆ ให้พรานบุญมีความสุข และให้ทรัพย์สมบัติมากมายแก่พรานบุญ ดังคำประพันธ์

ท่านมีคุณเราทำไฉน จะพาลลงไป
พิภพเมืองนาคนาคา

จะสนองคุณท่านหนักหนา ว่าแล้วก็พา
 นายบุญพรานป่าลงไป
 ครั้นถึงวังแล้ว พานั่งแท่นแก้ว ร่วมอาสน์อำไพ
 เรียกว่าเป็นมิตร ชอบชิดพิสมัย นายบุญพรานไพร นบนอบขอบกาย

.....
 ฝ่ายพญานาคี ว่าคุณท่านมี แก่เรครวมครัน
 สมบัติทั้งนี้ ควรที่จะปัน ให้เป็นรางวัล ท่านกิ่งพารา
 ทั้งนี้มาดี รูปร่างที่ดี แก่ถึงกลิ่นสรรรหา
 สาวสวาน้อยน้อย ห้าร้อยกัลยา เป็นบาทบริจา พรานป่าครบครัน
 (นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 19 - 20)

อีกตอนหนึ่งซึ่งแสดงถึงคุณธรรมคำสอนเรื่องความกตัญญูกตเวที คือตอนที่พรานบุญมาขอนาคบาทของพญานาคจิตรชมพูเพื่อจะนำไปจับนางมโนห์รา ซึ่งนาคบาทเป็นสิ่งสำคัญของพญานาค เพื่อมีไว้ป้องกันครุฑที่เป็นศัตรูของนาค แต่ด้วยความกตัญญูสำนึกในบุญคุณที่พรานบุญเคยช่วยชีวิตไว้ พญานาคจิตรชมพูจึงต้องยอมให้นาคบาทแก่พรานบุญไป ดังคำประพันธ์

ฝ่ายพญานาคี เห็นไม่ยินดี จึงมีบัญชา
 หากว่านายบุญ มีคุณหนักหนา ตั้งดวงชีวา ของข้าให้ไป
 แก้วนาคบาทนี้ พญาครุฑปีกยี่ ย่อมกลัวฤทธิ์ไกร
 รักเจ้าเราปลิด ชีวิตส่งไป แล้วเอามาให้ อย่าได้อยู่ยาวนาน
 อันตัวของเรา เหมือนอยู่ร่างเปล่า สร้อยเศร้าว้าคาญ
 ยื่นแก้วนาคบาท ให้แก่นายพราน รับเอาบนาน กราบกรานจรดล
 (นางมโนห์รา เล่ม 1 หน้า 31 บรรทัด 4 - 8)

2. คำสอนเรื่องความอดสาหัส

เรื่องนางมโนห์ราสะท้อนให้เห็นถึงความอดสาหัส พากเพียรของพระสุธนในการติดตามนางมโนห์รา พระสุธนต้องผจญภัยร้ายต่าง ๆ แทบเอาชีวิตไม่รอด ต้องทุกข์ ทรมาน ลำบาก ทั้งกายและใจเพื่อจะได้มาพบนางมโนห์รา ดังคำพูดของพระสุธนที่พูดกับนางมโนห์ราเมื่อทั้งสองได้มาพบกัน

แล้วสิ่งฤทัย มาจากกุฎี เข้าในไพรสัณฑ์
 ทนทุกข์ทุเรศ หิมเวศกันดาร แสนยากทรมาน มาน้อยเมื่อไร
 ในจิตคิดว่า จะรอดตัวมา ถึงนี้ที่ไหน
 ด้วยในไพรสัณฑ์ ล้วนการบรรลัย ตายไหนดตายไป แข็งใจจรมา
 สู้ทนลำบาก มิได้คิดยาก ด้วยความเสนาหา
 ชูบหอมตรอมลง เพราะทรงโสกา แต่จากนครา มิได้สมประดี
 เก็บผลพฤษยา เสวยต่างโภชนา มาในไพรศรี
 เอาป่าเป็นเรือน เจ็ดเดือนเจ็ดปี นอนเหนือปฐพี เป็นนิรันดร

เอาไปไม้ปู ต่างพระยี่ภู่ ท่อนไม้ต่างหมอน
 ยากยิ่งอย่างไร มีได้อาวรณ์ กิดแต่จะจร ให้ถึงเทวี
 (นางมโนหรีรา เล่ม 3 หน้า 16 - 17)

3. คำสอนเรื่องความจงรักภักดี

วรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนหรีราแสดงถึงคุณค่าด้านความจงรักภักดีที่ประชาชนมีต่อพระมหากษัตริย์ ประเทศไทยของเรามีพระมหากษัตริย์เป็นประมุข พระราชกรณียกิจของพระองค์เื้อื่ออำนาจประโยชน์แก่ประชาชนทุกด้าน คำสอนข้อนี้คนไทยทุกคนจึงควรกระทำตามซึ่งนับเป็นหน้าที่อย่างหนึ่งที่พึงปฏิบัติต่อพระมหากษัตริย์ ในเรื่องนางมโนหรีราตอนที่แสดงถึงคำสอนเรื่องนี้ ดังในตอนที่พราณบุญกล่าวกับพระสุธนเพื่อจะขอติดตามพระสุธนไปด้วยในการไปตามหานางมโนหรีรา ดังคำประพันธ์

พราณบุญทูลลลอง ข้าแต่ได้ละออง ขอรอบบาท
 จะตามเสด็จไป ในไพรพฤกษา กว่าจะสิ้นชีวา กับฝ้าฐลี

พราณบุญบังคม ยอกรประนม กราบทูลลลองไย
 รักบุตรภรรยา จะว่าไปไย ทูลเกล้าเป็นใหญ่ จะไม่ภักดี
 อันเจ้ากับข้า จำจะอาสา รอบบาททศศรี
 ชีวิตเป็นแดน แทนฝ้าฐลี จึงจะควรที่ มีได้คิดกาย
 เจ้านายทุกขภัย ส่วนตัวจะไพล่ เอาความสบาย
 ข้าไม่รักเจ้า บ่าวไม่รักนาย จะเอาแต่ง่าย จะหมายพึงใคร

(นางมโนหรีรา เล่ม 3 หน้า 24 - 25)

4. คำสอนเรื่องไตรลักษณ์ กิเลส วัฏสงสาร

ไตรลักษณ์ เป็นหลักคำสอนทางพระพุทธศาสนา ประกอบด้วย อนิจจัง ทุกขัง และ อนัตตา

อนิจจัง คือ ความไม่เที่ยง ไม่คงที่ ไม่คงสภาพ ภาวะที่เกิดขึ้นแล้วเสื่อมสลายไป
 ทุกขัง คือ ความเป็นทุกข์ ภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดขึ้นและสลายตัว ภาวะที่กดตัน ผืนและขัดแย้ง เพราะปัจจัยที่ปรุงแต่งให้มีสภาพอย่างนั้นเปลี่ยนแปลงไป จะทำให้คงอยู่ในสภาพนั้นไม่ได้ ภาวะที่ไม่สมบูรณ์ มีความบกพร่องอยู่ในตัว ไม่ให้ความสมอยากแท้จริง หรือความพอใจเต็มที่แก่ผู้อยากด้วยตัณหา และก่อให้เกิดทุกข์แก่ผู้เข้าไปอยากไปยึดด้วยตัณหาอุปาทาน
 อนัตตา คือ ความไม่ใช่ตัวตน ความไม่มีตัวตนที่แท้จริงของมันเอง (พวงแก้ว โอฬารสมบัติ, 2530, หน้า 17)

ส่วนกิเลส นั้น เตือน คำติ (2534, หน้า 74) ให้ความหมายไว้ว่า “กิเลส คือ สภาวะที่ทำให้จิตเศร้าหมอง หรือเป็นสิ่งที่สกัดกั้นไม่ให้ถึงความบริสุทธิ์ สะอาดในกาย วาจา และใจ” กิเลสประกอบด้วย

1. โลกะ หมายถึง ความอยากได้ในทางทุจริต คือ อยากได้ อยากกอบโกย เอามาเป็นของตน อยากหวงแหน อยากสะสมไว้ ทำให้จิตทิว

2. โทสะ หมายถึง ความคิดประทุษร้ายคนอื่น (ความคิดร้าย) คือ อายากล้างผลาญ อายากทำความพินาศให้แก่คนอื่น สิ่งอื่น ทำให้จิตร้อน

3. โมหะ หมายถึง ความหลงไม่รู้จริง คือ หลงใหล มัวเมา มีคดีคือ ทำให้จิตงุนงง (พันเอกปิ่น มุกทุกันต์, 2507 หน้า 218 - 219)

ด้านวิภูตสังสาร เดือน คำดี (2534, หน้า 74) ได้อธิบายไว้ดังนี้

การที่สัตว์ทั้งหลายทุกรูปทุกนามต้องท่องเที่ยววนเวียน เกิด แก่ เจ็บ ตาย อยู่ในภพภูมิต่างๆ รวมทั้งชีวิตปัจจุบันของมนุษย์ในโลกนี้โดยไม่มีวันสิ้นสุดนี้ เรียกว่า วิภูตสังสาร การเป็นไปของวิภูตสังสารนี้ตั้งอยู่บนหลักแห่งอิทัปปัจจยตา ซึ่งแสดงให้เห็นถึงกระบวนการเกิด การดำเนินไป และการดับของชีวิตที่มีความสัมพันธ์กัน เป็นลูกโซ่อย่างอิงอาศัยกัน ดังนั้นความเป็นไปของวิภูตสังสารจึงประกอบด้วยองค์ 3 คือ กิเลส กรรม และวิบาก กิเลสเป็นเหตุให้ทำกรรม เมื่อทำกรรมแล้วก็ก่อให้เกิดวิบากตามมา วิบากก็เป็นเหตุให้เกิดกิเลสต่อไปอีกใหม่ เป็นสภาวะหมุนเวียนด้วยความเป็นทั้งเหตุและผลแห่งกันอยู่อย่างนี้ไม่มีวันสิ้นสุด

ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์ราแสดงให้เห็นถึงคำสอนเรื่องไตรลักษณ์ กิเลส ประเภท โมหะ และวิภูตสังสารอย่างชัดเจน ดังในคำพูดของพระสุรนนทอนที่อยู่บนต้นไม้รอเวลาให้นักพาไปเมืองไกรลาสของนางมโนห์รา

แต่รำคร่ำครวญ	กระสันรัญจวน	อยู่ในไพรศรี	
ลำบากยากองค์	เพราะหลงโลกีย์	เป็นประเพณี	แต่โบราณมา
โลกีย์อนิจจัง	ว่าเป็นทุกขัง	เป็นอนัตตา	
ไม่เที่ยงไม่แท้	เวียนแก่ชรา	เราท่านเกิดมา	แต่ล้วนอนิจจัง
เอาปัญญาหัก	ลงในไตรลักษณ์	จึงเห็นมรรณัง	
เกิดตายเวียนวน	อยู่ในขุมขัง	แลไม่เห็นฝั่ง	เพราะตัวตมทา
ตมทาพาหลง	พาให้เวียนวง	อยู่ในทุกขา	
นำเอาตัวตน	ทนเวทนา	เพราะตัวตมทา	จึงช้านิพพาน
ตมทาสุมุทโร	จะนำตนไป	ในกลางชลธาร	
มีคไม่เหินหน	คือวิภูตสังสาร	จมอยู่ช้านาน	ทรมานกายา
สงสารสาคร	ซัดพาเร่รอน	ไปตามชลลา	
ในท้องชลธาร	กัณคารหนักหนา	ไม่เห็นฝั่งฝ่า	มีตมนอนธการ
สุชนกุมาร	นั่งปลงปัญญา	ในไตรลักษณ์ญาณ	
เห็นทุกข์เห็นภัย	ในวิภูตสังสาร	แล้วนั่งสำราญ	คอยดูสกุณี

(นางมโนห์รา เล่ม 3 หน้า 56 - 57)

5. คำสอนเรื่องการประพฤติปฏิบัติตน

ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์ราสะท้อนถึงคำสอนเรื่องการประพฤติปฏิบัติตนสำหรับบุคคล คือ สตรี และผู้ปกครองประเทศ

5.1 การประพฤติปฏิบัติตนของสตรี

วัฒนธรรมไทยสตรีต้องรักษานวลสงวนตัว ไม่พูดจาต่อปากต่อคำกับผู้ชาย สงบ

เสงี่ยม เรียบร้อย ไม่เที่ยวเตร่ อยู่กับเหย้าเฝ้ากับเรือน เมื่อแต่งงานเป็นแม่บ้านแม่เรือนที่ดี เคารพ
 ซื่อสัตย์ เชื่อฟังสามี ปรนนิบัติสามีดูแลลูก ในเรื่องนางมโนहर้าได้แสดงถึงการประพฤติปฏิบัติตัว
 ที่ดีของสตรี ดังในตอนที่น่างจันทกนรีสั่งสอนธิดาทั้งเจ็ด เมื่อจะไปเล่นน้ำที่สระในป่า ดังคำประพันธ์

สมเด็จพระมาตาพิงสาร	ไม่ขัดเขาวมาลย์
โปรดปรานกำชับมากมาย	
โหมยงเจ้าจระวังกาย	เกลือกว่าอันตราย
ศัตรุหมูร้ายราวี	
พี่น้องปกป้องกันจงดี	อันการสตรี
รักษาราศีจึ่งควร	
ไถ่เหล่าละและจะลามลวน	ชายจักชักชวน
เจรจาตามแบบอย่าตาม	
เป็นเยอียดยาวราวความ	จะต่อล่อลาม
ชายชิตติดตามเจรจา	
สตรีจงดีลูกอา	ระวังกายา
รักษาตัวได้จึ่งดี	
ตั้งสุวรรณอันพันราศี	เป็นศักดิ์เป็นศรี
บิดาชนนีสีใจ	
ทรมสงวนชวนกันเล่นไกล	ระวังระไว
จักไปก็ไปจึ่งดี	

(นางมโนहर้า เล่ม 1 หน้า 32 - 33)

5.2 การประพฤติปฏิบัติตนของผู้นำ

ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนहर้าสะท้อนให้เห็นถึงคำสอนด้านการ
 ประพฤติปฏิบัติตนของผู้นำ คือ พระสุธน ทรงเป็นผู้นำกองทัพ นำทหารไปสู่รบกับข้าศึก ก่อน
 เคลื่อนกองทัพออกจากเมืองอุดรปัญา ท้าวอาทิตย์วงศ์พระบิดาได้สั่งสอนพระสุธนในการทำศึก
 สงคราม การปกครองทหาร ดังคำประพันธ์

ลูกรักจักไป	อย่าได้ไวใจ	ศึกใหญ่เข้มขัน
ไถ่ก่อนผ่อนปรน	ไพร่พลจักกัน	คู่ค่ายหลายชั้น
อย่าให้ประมาท	ทะนงองอาจ	มันคงจงดี้
เรากี่ว่าเรา	เขาวาเขาดี	อย่าหมิ่นไพร่
อย่าฟังคำคน	อย่าเชื่อใจคน	ว่าดีแต่เรา
ตรีครรองพระทัย	เห็นได้จึ่งเอา	อย่าเชื่อใจเขา
นายกองนายหมวด	กลางคนมักอวด	ต่อราชไพร่
ครั้งทีเข้ารบ	เลียงหลบหลีกหนี	ล้วนว่าตัวดี
แต่ปากดีครัน	ว่าตัวขยัน	มักมีมากมาย
อวดว่ากล้าหาญ	รุกรานแทบตาย	อิงพันใจหาย
	โกหกมุสนาย	กลับกลายได้ดี

จงจำคำสั่ง	ดาหูฟัง	ระวังเช่นนี้
คนไม่ได้ทำ	กล่าวคำอำย	ที่คนดีดี
ใครจะบอกความ	ชักใช้ไถ่ถาม	ไล่ตามสงสัย
จะพลอดสอพลอ	อย่าเออเออไป	หนักหน่วงถ่วงใจ
ผู้ใดทำผิด	ประหารชีวิต	ให้สิ้นสังขาร
ด้วยมิตั้งต่อ	ในข้อราชการ	ใครชอบโปรดปราน
ให้เจียดกระบี่	ทั้งพานพระศรี	สัพทนคานทาม
ด้วยไม่ย่อท้อ	ตั้งต่อสงคราม	พระราชทานตาม
		ความชอบเขามี

(นางมโนहरา เล่ม 2 หน้า 20 - 21)

จะเห็นว่า คำสอนของท้าวอาทิตย์วงศ์ ผู้อ่าน ผู้ฟังสามารถนำมาปรับใช้กับการดำเนินชีวิตในปัจจุบันได้อย่างดี ทั้งผู้ที่อยู่ในฐานะผู้นำ ผู้บังคับบัญชา และผู้อยู่ในฐานะผู้ใต้บังคับบัญชา รวมทั้งประชาชนทั่วไป ซึ่งผู้ประพฤติปฏิบัติตามย่อมทำให้เกิดความเจริญก้าวหน้าในหน้าที่การงาน งานประสบความสำเร็จ และเกิดสัมพันธภาพที่ดี

บทที่ 5

สรุปและข้อเสนอแนะ

การศึกษาเชิงวิเคราะห์วรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รา ศึกษาโดยปริวรรตต้นฉบับ ตัวเขียนเป็นอักษรไทยปัจจุบัน โดยมุ่งศึกษาวิเคราะห์ในด้านตัวอักษร และอักขรวิธีที่ใช้บันทึกวรรณกรรมเรื่องนี้ และศึกษาวิเคราะห์ในด้านเนื้อหาของเรื่อง ตลอดจนคุณค่าทางสังคมที่สอดแทรกอยู่ในวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รา

ผลการศึกษาวิเคราะห์ปรากฏว่า ต้นฉบับลายมือบันทึกเป็นอักษรไทย ภาษาไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น รูปแบบอักษร อักขรวิธีแตกต่างจากปัจจุบัน ลายมือไม่สวยงาม ไม่สม่ำเสมอตลอดทั้ง 4 เล่ม อักขรวิธีส่วนใหญ่เขียนตามการออกเสียง มีการใช้เครื่องหมายแทนสระ และเครื่องหมายประกอบการเขียน เช่น ฟันหนู ฟันทอง ฟองมัน นิคหิต ทวิภาค นขลิจิต กากบาท เป็นต้น

วรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รามีเนื้อเรื่องมาจากนิทานชาดกเรื่อง พระสุธนชาดก วรรณกรรมเรื่องนี้มีการผูกเรื่องทั้งโครงเรื่อง เนื้อเรื่อง ลักษณะนิสัย พฤติกรรมของตัวละครที่เกี่ยวข้องสัมพันธ์กัน และแสดงถึงสารัตถะของเรื่องอย่างชัดเจน ซึ่งสารัตถะสำคัญของเรื่องคือ ความรัก สารัตถะรองคือ การพลัดพราก และการผจญภัย วรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์รามีแนวเรื่องเป็นประเภทเรื่องจักร ๆ วงศ์ ๆ ตัวละครในเรื่องมีทั้งมนุษย์ และอมมนุษย์ ตัวละครเอกหรือพระเอกของเรื่องคือพระสุธน เป็นโอรสของกษัตริย์ มีความรู้ ความเชี่ยวชาญในการใช้อาวุธ มีบุญบารมี มีมเหสีคือนางเอกของเรื่องคือนางมโนห์รา ทั้งสองพลัดพรากจากกันเพราะตัวละครที่เป็นปรีภัยกับพระเอก ทำให้พระเอกต้องผจญภัยต่าง ๆ แสดงความเก่งกล้าสามารถ และในที่สุดของเรื่องจบด้วยความสุข

ลักษณะการแต่งวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์ราเป็นไปตามรูปแบบวรรณกรรมและนิทานชาดก คำประพันธ์ในเรื่องประกอบด้วยกาพย์ยานี กาพย์ฉบัง กาพย์สุรางคนางค์ และพิลาป ลักษณะการใช้คำส่วนใหญ่ใช้ถ้อยคำเรียบ ๆ ง่าย ๆ มีความหมายตรงตามที่ต้องการ มีการใช้คำเก่า คำแปลก คำตามสำเนียงท้องถิ่นที่ทำให้เรื่องแปลก น่าสนใจ มีการใช้กวีโวหารทำให้วรรณกรรมเรื่องนี้มีความงาม ความไพเราะ ทำให้ผู้อ่านผู้ฟังนึกเห็นภาพ เกิดอารมณ์สะท้อนใจไปกับผู้แต่งเป็นอย่างดี นอกจากนี้ปรากฏวิธีการประพันธ์ที่เป็นลักษณะเฉพาะของผู้แต่ง คือ การบรรยายอย่างรวบรัด การอธิบายของผู้แต่งที่เพิ่มเติมจากเนื้อเรื่อง การเรียงคำที่แปลก

การศึกษาวิเคราะห์ในเชิงสังคม ปรากฏความเชื่อ ค่านิยมของสังคมไทยหลายด้าน รวมทั้งวัฒนธรรม ประเพณีไทย ด้านความเชื่อมีทั้งความเชื่อทางพุทธศาสนา ที่เด่นชัดคือความเชื่อ

เรื่องกรรม ความเชื่อทางไสยศาสตร์ โหราศาสตร์ ด้านค่านิยมของสังคมไทย วรรณกรรมเรื่องนี้ สะท้อนค่านิยมของสังคมไทยทั้งค่านิยมในอดีต และค่านิยมที่ยังประพุดติ ปฏิบัติอยู่ในปัจจุบัน ด้าน วัฒนธรรม ประเพณี แสดงให้เห็นถึงประเพณี วัฒนธรรมด้านต่าง ๆ ที่สะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิต ของคนไทย และบ่งบอกถึงความเป็นไทยอย่างเด่นชัด

ข้อเสนอแนะ

1. ต้นฉบับสมุดไทยที่เก็บรักษาไว้ที่หอสมุดแห่งชาติยังมีอยู่เป็นจำนวนมาก ซึ่งส่วนใหญ่ชำรุด อาจเนื่องด้วยสาเหตุ คือ เวลา และธรรมชาติ ดังนั้นจึงควรมีการนำมาปริวรรต พิมพ์เผยแพร่เพื่อให้เกิดความสะดวกแก่ผู้ต้องการศึกษาค้นคว้า และจะได้เก็บรักษาไว้เป็นมรดกแก่อนุชนรุ่นหลังสืบไป
2. ควรจะได้มีการส่งเสริมให้มีการศึกษาค้นคว้าวรรณกรรมท้องถิ่นอย่างแพร่หลาย เพื่อจะได้แสดงถึงเอกลักษณ์ และภูมิปัญญาของท้องถิ่นด้านการสร้างสรรค์วรรณกรรม
3. ควรจะได้มีการศึกษาเปรียบเทียบวรรณกรรมกลอนสวดเรื่องนางมโนห์ราฉบับท้องถิ่นต่าง ๆ รวมทั้งศึกษาเปรียบเทียบกับเรื่องที่มีได้ใช้คำประพันธ์ประเภทกลอนสวดด้วย เพื่อจะได้ทราบถึงความคล้ายคลึง ความแตกต่างของแต่ละเรื่อง

บรรณานุกรม

- กองจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร. (2525). *สมุดภาพวิวัฒนาการการแต่งกายสมัยกรุงรัตนโกสินทร์* กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์.
- ก่องแก้ว วีระประจักษ์. บรรณาธิการ. (2530). *จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3* กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลสหประชาพานิชย์.
- กาญจนา นาคสกุล. (2544). *ภาษาไทยวันนี้* กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์เพื่อนดี.
- กุสุมา รัชมณี. (2534). *การวิเคราะห์วรรณคดีไทยตามทฤษฎีวรรณคดีสันสกฤต* กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- กุหลาบ มัลลิกะมาส. (2518). *คติชาวบ้าน* กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- _____. (2538). *วรรณคดีวิจารณ์* กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2511). *ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394 - 2404* ธนบุรี : โรงพิมพ์ดำรงธรรม. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระมหาโพธิวงศาจารย์ (อินท โชตเถระ) 9 พฤศจิกายน พ.ศ. 2511)
- เฉลิม มากนวล. (2518). *การวิเคราะห์และเปรียบเทียบนิทานชาดกกับนิทานอีสป* เอกสารนิเทศการศึกษา ฉบับที่ 167 หน่วยศึกษานิเทศก์ กรมการฝึกหัดครู กรุงเทพฯ : องค์การค้ำจุนสภา.
- ชำนาญ รอดเหตุภัย. (2524). *รามเกียรติ์ปริทัศน์* นครปฐม : โรงพิมพ์วิทยาลัยครูนครปฐม.
- เดือน คำดี. (2534). *พุทธปรัชญา* กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- ตรีศิลป์ บุญขจร. (2530). *วรรณกรรมประเภทกลอนสวดภาคกลาง : การศึกษาเชิงวิเคราะห์* วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- ทัศนีย์ สุจินะพงศ์, เรืออากาศโท. (2516). *การใช้ไสยศาสตร์ในสภาพเรื่องขุนช้าง ขุนแผน* วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- เทพ สาริกบุตร. (2506). *โหราศาสตร์ในวรรณคดีไทย* พระนคร : โรงพิมพ์เจริญธรรม.
- ชนิด อยู่โพธิ์. (2514). *กำเนิดนาฏศิลป์ไทย ใน คีฤทธุ์ 60* พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า.
- ธวัช ปุณโณทก. (2525). *วรรณกรรมท้องถิ่น* กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- _____. (2540). *วิเคราะห์วรรณกรรมท้องถิ่นเชิงเปรียบเทียบ* กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- _____. (2545). *ตัวอักษรที่ใช้บันทึกในเอกสารลายมือวรรณกรรมท้องถิ่นภาคตะวันออกเฉียงเหนือ* วารสารวิจัยบูรพาศึกษา, 1 (1), 6 - 23).

- นริศรานูวัตติวงศ์ และ คำรณราชานุภาพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระ. (2505).
 สาส์นสมเด็จพระเล่่มที่ 26 กรุงเทพฯ : องค์การคำครุสภา.
- นันททัยา ลำดวน. (2531). วรรณคดีการละคร กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- นิพนธ์ สุขสวัสดิ์. (2524). วรรณคดีเกี่ยวกับชนบประเพณีไทย กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์เศศ.
 นภา นิจสุนทิจ. (2524). เปรียบเทียบวรรณคดีเรื่องท้าวสีรน (สุรน) ของภาคอีสานกับภาค
 ต่าง ๆ ในประเทศไทย วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย บัณฑิต
 วิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- นิยะดา เหล่าสุนทร. (2538). ปัญญาสาชคค : ประวัติและความสำคัญที่มีต่อวรรณกรรมร้อย
 กรองของไทย กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์แม่คำผาง.
- นางมโนห์รา (2532). หอสมุดรัชมังคลาภิเษก จังหวัดจันทบุรี หนังสือสมุดไทย อักษรไทย
 ภาษาไทย เล่มหมึก.
- บุญยงค์ เกศเทศ. (2525). วรรณกรรมวิเคราะห์ กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ทิพย์อักษร.
- บุปผา ทวีสุข. (2520). คติชาวบ้าน กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ดีแอนด์เอส.
- ประกายทอง สิริสุข, หม่อมราชวงศ์ และ พรรณี สรุงบุญมี. (2521). สังคมไทยในสมัยต้นกรุง
 รัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2416 กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์เศศ.
- ประจักษ์ ปรภาพิทยากร. (2522). ความรู้พื้นฐานทางวรรณคดีและวรรณกรรมเอกของไทย
 กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จีนอักษรการพิมพ์.
- _____. (2527). วรรณคดีวิเคราะห์ : พระอภัยมณี กรุงเทพฯ : ห.จ.ก. ศรีเคหา.
- ปัญญา บริสุทธี. (2523). โลกทัศน์ของคนไทย วิเคราะห์จากวรรณคดีคำสอนสมัยสุโขทัย กรุงเทพฯ
 : โอเดียนสโตร์.
- ปิ่น มุกทุกันต์, พันเอก. (2507). คำบรรยายพุทธศาสตร์ พระนคร : คลังวิทยา.
- เปลื้อง ณ นคร. (2513). ประวัติวรรณคดีไทย พระนคร : ไทยวัฒนาพานิช.
- พระราชวรมุณี (ประยุทธ์ ปยุตโต). (2527). พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์ กรุงเทพฯ
 : มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย.
- พวงแก้ว โอปารสมบัติ. (2530). การศึกษาความเชื่อเรื่องกรรมในวรรณคดีไทยสมัยอยุธยา วิทยา
 นิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- พูนพิสมัย ดิสกุล, หม่อมเจ้า. (2522). ประเพณีพิธีไทย กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณกิจ.
- ไพโรจน์ ชลารักษ์ และ บุญรอด ชลารักษ์. (2535). คำกลอนเรื่อง พระสุทธมนโหนร์รา กาญจนบุรี
 : วิทยาลัยครูกาญจนบุรี.
- ภาควิชาภาษาไทยและภาษาตะวันออก คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยรามคำแหง. (2531). พจนานู
 กรมฉบับเฉลิมพระเกียรติ พ.ศ. 2530 กรุงเทพฯ : วัฒนาพานิช.
- ภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร. (2540). ภาษากับการสื่อสาร นครปฐม
 : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์.
- ภิญโญ จิตต์ธรรม. (2522). ความเชื่อ : คติชาวบ้านอันดับ 5 สงขลา : โรงพิมพ์มงคลการพิมพ์.
- มณี พยอมยงค์. (2529). ความเชื่อของไทย ใน วัฒนธรรมพื้นบ้าน : คติความเชื่อ กรุงเทพฯ :
 โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- บุรฉัตร บุญสนิท. (2525). รายงานผลการวิจัยพระเอกในวรรณคดีคลาสสิกของไทย เรื่อง ไกร
ทอง : พระเอกแบบชาวบ้าน กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.
- รัชนิกร เศรษฐ. (2532). โครงสร้างสังคมและวัฒนธรรมไทย กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช.
- ราชบัณฑิตยสถาน. (2526). พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 (พิมพ์ครั้งที่ 2).
กรุงเทพฯ : อักษรเจริญทัศน์.
- _____. (2531). พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2525 (พิมพ์ครั้งที่ 4). กรุงเทพฯ
: อักษรเจริญทัศน์.
- _____. สารานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 1 2498 - 2499 กรุงเทพฯ : ราช
บัณฑิตยสถาน.
- ลีไทย, พระญา. (2515). ไตรภูมิพระร่วง กรุงเทพฯ : คลังวิทยา.
- ลลิตพระลอ. (2523). กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา.
- วรวาทย์พิสิฐ, พระ. (2502). วรรณคดีไทย (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ : คณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- วิจิตรมาตรา, ชุน (สง่า กาญจนาคพันธุ์). (2538). ส่วนวนไทย (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ :
บริษัทดวงกมลสมัย จำกัด.
- วิชาญ สว่างพงศ์. (2520). การวิเคราะห์ค่านิยมจากวรรณคดีสมัยรัตนโกสินทร์ (ช่วงสมัยรัชกาล
ที่ 1 - รัชกาลที่ 3) วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาวิชาภาษาไทย บัณฑิต
วิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร.
- วิทย์ สีวะศรียานนท์. (2518). วรรณคดีและวรรณคดีวิจารณ์ กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา.
- วิภา กงกะนันท์. (2522). วรรณคดีศึกษา นครปฐม : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยศิลปากร พระราชวัง
สนามจันทร์.
- ศิลปากร. กรม. (2509). ไตรภูมิพระร่วง พญาลีไท ฉบับหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
นิยมวิทยา.
- _____. (2513). นางนพมาศ (พิมพ์ครั้งที่ 14). กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณาการ.
- สมทรง กฤษมนิโรธ. (2525). พระสุทธนางมโนห์รา ลพบุรี : วิทยาลัยครูลพบุรี.
- สมปรารถนา ลายกนก. (2541) เพียงความทรงจำกับสมุดข่อยในยุคข้อมูลข่าวสาร วารสารวิชาการ,
1 (1), 64 - 68.
- สายทิพย์ นุกุลกิจ. (2534). วรรณกรรมไทยปัจจุบัน กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
บางเขน.
- สิงห์โต สุริยารักษ์. (2512). โหราศาสตร์ไทย พระนคร : โรงพิมพ์กรมสรรพสามิต.
- สิทธิ์ บุตรอินทร์. (2523). พระมหากษัตริย์ตามหลักพุทธประเพณี ใน พุทธศาสนาในลานนาไทย
เชียงใหม่ : ทิพย์เนตรการพิมพ์.
- สิทธา พินิจภูวดล และ คนอื่น ๆ. (2517). การเขียน กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- _____. และ นิตยา กาญจนะวรรณ. (2520). ความรู้ทั่วไปทางวรรณกรรมไทย กรุงเทพฯ
: ดวงกมล.

- สิริวรรณ วงษ์ทัต. (2542). เอกสารประกอบการสอนวิชาคติชนวิทยา ชลบุรี : มหาวิทยาลัยบูรพา.
- สุกัญญา สุจฉายา. (2520). นิทานพระสุธน - นางมโนห์รา : การศึกษาในระเบียบวิธีภูมิ - ประวัติ กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุพัตรา สุภาพ. (2518). สังคมและวัฒนธรรมไทย กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช.
- _____. (2534). สังคมและวัฒนธรรมไทย ค่านิยม ครอบครัว ศาสนา ประเพณี กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช.
- สุภาพร มากแจ้ง. (2536). กวีนิพนธ์ไทย เล่ม 1 - 2 กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์.
- สุวรรณภา เกรียงไกรเพ็ชร. (2518). พระอภัยมณี : การศึกษาในเชิงวรรณคดีวิจารณ์ กรุงเทพฯ : กรุงเทพมหานครการพิมพ์.
- เสนีย์ วิลาวรรณ. (2507). หลักภาษาไทยและการใช้ภาษาไทย กรุงเทพฯ : วัฒนาพานิช.
- เสยย์ เกิดเจริญ. (2531). กาพย์กลอนสวดเรื่องพระสุธน กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์หามกุฏราชวิทยาลัย.
- เสาวลักษณ์ อนันตศานต์. (ม.ป.ป.). วรรณกรรมพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.
- เสฐียรโกเศศ (พระยาอนุมานราชชน). (2507). การศึกษาวรรณคดีแง่วรรณศิลป์ พระนคร : ราชบัณฑิตยสถาน.
- หริศ เรื่องฤทธิ์. (2505). เครื่องราง ใน สารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 6 กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน.
- อานนท์ อภาภิรม. (2514). มนุษย์กับสังคม : สังคมและวัฒนธรรมไทย กรุงเทพฯ : บำรุงนุกุลกิจ.
- อนุมานราชชน, พระยา. (2506). คาถาอาคม ใน สารานุกรมไทยฉบับราชบัณฑิตยสถาน เล่ม 5 กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน.
- อุดม หนูทอง. (2523). พื้นฐานการศึกษาวรรณคดีไทย สงขลา : โรงพิมพ์เมืองสงขลา.
- Forster E.M. (1972). *Aspects of the Novel*. New York : Harcourt, Brace & Company.

ภาคผนวก

ภาคผนวก
วิธีการปริวรรตต้นฉบับ ตัวอย่างต้นฉบับ
และต้นฉบับที่ปริวรรตแล้ว

วิธีการปริวรรตต้นฉบับ ตัวอย่างต้นฉบับ และต้นฉบับที่ปริวรรตแล้ว

ต้นฉบับลายมือเรื่องนางมโนห์รา บันทึกด้วยอักษรและภาษาไทยโบราณ แม้จะมี
สัณฐานตัวอักษรใกล้เคียงกับอักษรตัวเขียนในปัจจุบัน แต่อักษรวิธิต่างกับปัจจุบันมาก เช่น
ตัวสะกดการันต์เขียนตามเสียงพูด ใส่วรรณยุกต์ไม่ตรงกับอักษรวิธิตั้งปัจจุบัน ไม่ใส่วรรณยุกต์
กำกับ หรือใส่วรรณยุกต์ในคำที่ปรากฏตามอักษรวิธิตั้งปัจจุบัน เป็นต้น ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้
ผู้วิจัยได้ปริวรรตต้นฉบับมาเป็นภาษาไทยปัจจุบันและนำมาพิมพ์อยู่ในภาคผนวกนี้ โดยผู้วิจัยจะใช้
วิธีปริวรรตดังนี้

1. ต้นฉบับลายมือเขียนอักษรวิธิตั้งพื้นบ้าน ผู้วิจัยจะถอดออกมาเป็นวิธีเขียนตาม
อักษรวิธิตั้งปัจจุบันตามแบบการเขียนในพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน เช่น

บัดนั้นดาบศฤงรี	ฟังพรานภาที	จึงมีวาจาปราไสย
ถอดมาเป็น		
บัดนั้นดาบศฤงรี	ฟังพรานพาที	
จึงมีวาจาปราศรัย		
จะกล่าวถึงพระยานาคี	อยู่นอกปัดตะกั	บุรีพิภพบาดาน
ถอดมาเป็น		
จะกล่าวถึงพระยานาคี	อยู่นอกปฐพี	
บุรีพิภพบาดาล		

2. คำในต้นฉบับลายมือ ตำแหน่งสระ วรรณยุกต์ไม่ตรงกับวิธีการเขียนปัจจุบัน
ในการถอดจะเขียนตามแบบปัจจุบัน เช่น

กัถน	ถอดมาเป็น	กลัถน
คัถง	”	คถิง
ปักษา	”	ปักษา
เค็รื่อง	”	เครื่อง
ชว่ง	”	ชว่ง

3. คำที่เขียนเป็นคำควบกล้ำในต้นฉบับลายมือ ในการถอดจะเขียนตามแบบปัจจุบัน
เช่น

สรู๋	ถอดมาเป็น	สู๋
ซึ่รง	”	ซึ่ง
สั่ร่น	”	สั่ร่น
จิตร	”	จิต
ชีวิตร	”	ชีวิตร

4. คำที่มีเครื่องหมายประกอบการเขียน เช่น นิคหิต (◌̣) ฟันหนู (◌̣) ในการ
ปริวรรตจะตัดออก โดยเขียนตามรูปคำปัจจุบัน เช่น

พรหมวิหาน	ถอดมาเป็น	พรหมวิหาร
ประสััก	”	ประสััก

ถือ	ถอดมาเป็น	พอ
ระปั้ง	”	รับตั้ง

5. คำในปัจจุบันที่มีวรรณยุกต์กำกับ แต่ในต้นฉบับตัวเขียนไม่มี ในการถอดจะเขียนวรรณยุกต์กำกับตามวิธีการเขียนปัจจุบัน เช่น

นั่ง	ถอดมาเป็น	นั่ง
ปี่ลม	”	ปี่ลม
งายคาย	”	ง่ายคาย
เมื่อ	”	เมื่อ
บาง	”	บ้าง

6. คำซึ่งปัจจุบันไม่มีวรรณยุกต์กำกับ แต่ในต้นฉบับมีวรรณยุกต์ ในการถอดจะตัดวรรณยุกต์ออก เขียนตามแบบปัจจุบัน เช่น

นอပ်	ถอดมาเป็น	นอบ
อยอ๊ก	”	หยอก
ค่าด	”	คาด
ปลออบ	”	ปลอบ
ชอပ်	”	ชอบ

7. คำที่มีเครื่องหมายไม้ยมก (๗) กำกับ เพื่อต้องการอ่านซ้ำสองครั้ง ในการถอดจะใช้คำนั้นซ้ำตำแหน่งเครื่องหมายไม้ยมก เช่น

นา ๗	ถอดมาเป็น	นานา
ไหน ๗	”	ไหนไหน
สาว ๗ น้อย ๗	”	สาวสาวน้อยน้อย

8. ในต้นฉบับลายมือคำที่มีสระอะกำกับท้ายคำ ผู้วิจัยจะถอดคำนั้น ๆ ตามวิธีการเขียนปัจจุบัน เช่น

คำริะ	ถอดมาเป็น	คำริ
ตริะ	”	ตริ
สุะพัง	”	สุพัง
ภพะไตร์	”	ภพไตร์
กุดัน	”	กุดัน

9. คำที่มี อ, ห นำในต้นฉบับ ในการถอดจะตัดออก เขียนตามแบบปัจจุบัน เช่น

หมิ	ถอดมาเป็น	มิ
เหต็จเตี้ยว	”	เต็จเตี้ยว
เฮยั้น	”	เฮยั้น
ประะยุก	”	ประยุก
ประะโชน	”	ประชน

10. คำที่มี อ, ร, ย ตามหลังในต้นฉบับ ในการถอดจะตัดออก ใช้วิธีการเขียนตามแบบปัจจุบัน เช่น

ภาคี	ถอดมาเป็น	พาคี
ทือ	”	ที
ไสร์	”	ใส่
ไปย	”	ไป
มัย	”	ม่
ราวีย	”	ราวี

11. ในต้นฉบับ คำที่ไม่มีไม้ไต่คู้ (ˊ) กำกับ ในการถอดจะใส่ไม้ไต่คู้ตามแบบวิธีการเขียนปัจจุบัน เช่น

บำเพญ	ถอดมาเป็น	บำเพ็ญ
เรว	”	เร็ว
เขญ	”	เข็ญ
เหน	”	เห็น

12. คำในปัจจุบันใช้ไม้้วน (๓) แต่ในต้นฉบับใช้ไม้มลาย (๓) ในการถอดจะใส่ไม้้วนตามแบบวิธีการเขียนปัจจุบัน เช่น

๓	ถอดมาเป็น	๓
ใหญ่	”	ใหญ่
ใจ	”	ใจ
ใบพลู	”	ใบพลู
ใคร	”	ใคร

13. คำที่ปัจจุบันเขียนโดยใช้ไม้หันอากาศ (ˆ) แต่ในต้นฉบับใช้ไม้มลาย (๓) ในการถอดจะใช้ไม้หันอากาศ เช่น

๓	ถอดมาเป็น	๓
ปไรส	”	ปราศรัย
อาไล	”	อาลัย
ไนยนา	”	นัยนา
ทรามไว	”	ทรามวัย

14. คำซึ่งปัจจุบันใช้ รร (ร หัน) แต่ในต้นฉบับใช้ไม้หันอากาศ หรือสระอำ ในการถอดจะใช้ รร ตามแบบวิธีการเขียนปัจจุบัน เช่น

๓	ถอดมาเป็น	๓
บันไล	”	บรรลัษ
บันทุก	”	บรรทุก
หันษา	”	หรรษา
กำ	”	กรรม
ทำมดา	”	ธรรมดา

15. คำตามอักขรวิธีปัจจุบันมีตัวการ์นต์ (ุ) แต่ในต้นฉบับไม่มี ในการถอดจะเขียนตามแบบปัจจุบัน เช่น

สายขน	ถอดมาเป็น	สายขนด์
ทศกัน	”	ทศกัณฐ์
ปราง	”	ปรางค์
หอยสังข์	”	หอยสังข์
เคราะห์	”	เคราะห์

16. คำในต้นฉบับที่ผู้แต่งมิได้ใช้คำควบกล้ำ ในการถอดผู้วิจัยจะเขียนตามแบบวิธีการเขียนปัจจุบัน เช่น

สง	ถอดมาเป็น	สรง
ลูกกลาน	”	ลลูกกลาน
กำสด	”	กำสรด
มี	”	ศรี
เนต	”	เนตร

17. คำที่เป็นภาษาท้องถิ่น ผู้วิจัยเขียนตามแบบเดิมเพื่อรักษาคำท้องถิ่นโบราณนั้นไว้ เช่น

เดฉาน	ถอดมาเป็น	เดฉาน
สุทณ	”	สุธน
ชีร่อย	”	ชีร่อย (กีร่อย)
เข้า	”	เข้า (ข้าว)
กันฉิง	”	กันฉิง (กรรชิง)
อังเชิญ	”	อังเชิญ

18. ในต้นฉบับลายมือหากมีคำศัพท์คำเดียวกัน แต่เขียนต่างกัน เช่น ไภยริย และ ไภรี ไสยาตร และ ไสยาต ประโรหิต หรือ ประโรหิต อำมาต และ อำมาต อัสสะจัน และ อัสสะจรรย และ อัสจรรย เป็นต้น ผู้วิจัยจะถอดโดยเขียนตามอักขรวิธีปัจจุบัน

19. ต้นฉบับลายมือเขียน คำประพันธ์เรียงต่อกันไป โดยผู้แต่งเขียนชื่อคำประพันธ์กำกับไว้ เช่น ยานี ฉบับ สุรางคนางค์ พิลาป ในการถอดผู้วิจัยจะจัดคำประพันธ์ให้เป็นไปตามแบบแผนของฉันทลักษณ์ และเขียนชื่อคำประพันธ์แต่ละประเภทกำกับไว้

20. หากผู้วิจัยต้องการอธิบายความเพิ่มเติม ผู้วิจัยจะทำเชิงอรรถไว้ด้านล่าง

๒) ๑) ความหมายของคำ "ความหมาย" คือ ความหมายที่ปรากฏในข้อความ
 ๒) ความหมายของคำ "ความหมาย" คือ ความหมายที่ปรากฏในข้อความ
 ๓) ความหมายของคำ "ความหมาย" คือ ความหมายที่ปรากฏในข้อความ
 ๔) ความหมายของคำ "ความหมาย" คือ ความหมายที่ปรากฏในข้อความ
 ๕) ความหมายของคำ "ความหมาย" คือ ความหมายที่ปรากฏในข้อความ

๖) ความหมายของคำ "ความหมาย" คือ ความหมายที่ปรากฏในข้อความ
 ๗) ความหมายของคำ "ความหมาย" คือ ความหมายที่ปรากฏในข้อความ
 ๘) ความหมายของคำ "ความหมาย" คือ ความหมายที่ปรากฏในข้อความ
 ๙) ความหมายของคำ "ความหมาย" คือ ความหมายที่ปรากฏในข้อความ
 ๑๐) ความหมายของคำ "ความหมาย" คือ ความหมายที่ปรากฏในข้อความ

เหนือขึ้นไป
 ไปให้
 ไม่ขาด
 ไรพระ
 ๐ ให้
 ๐ ๐
 ๐ ๐
 ๐ ๐
 ๐ ๐

๐ ๐
 ๐ ๐
 ๐ ๐
 ๐ ๐
 ๐ ๐
 ๐ ๐
 ๐ ๐
 ๐ ๐

นางมโนห์รา

ดูรางคนางค์

○ ข้าขอบังคม ยอกรประนม ประณตบทมาลัย
สมเด็จพระเจ้า อันเข้านิพพาน โปรดสัตว์สงสาร พ้นจากโลกีย์

○ ไหว้คุณพระพุทธ ทำสิบหกบริสุทธิ นบเหนือเกศี
ไหว้คุณพระธรรม สามสิบแปดคัมภีร์ คุณสงฆ์สิบสี่ เป็นที่นมัสการ

 คุณพระบิดุ* มารดร ครูพักอักษร อุปัชฌาย์อาจารย์

ยอกรไหว้สิ้น คุณศีลคุณทาน ขอกล่าวคำนาน สุธน**มโนห์รา

○ เรื่องราวทั้งนี้ ท่านไว้บาลี ตามพุทธฎีกา
เราปูดูชน มีดมนหนักหนา ได้ฟังธรรมมา จึงรู้เรื่องความ

○ วาอังก์ศาสดา เสด็จในมหา เขตวันนาราม
ภิกษุหนึ่งนั้น กระสันมาตุคาม สาวกทูลความ เทศนาโปรดปราน

○ ชักเอาบุพชาติ ซาดกนิบาต อดีตนิทาน
ปางโพธิสัตว์ เทียวท่องเที่ยวมาน สืบสร้างสมภาร พูนเพิ่มบารมี

○ เมื่อเสวยพระชาติ ชื่อสุธนราช ได้ตามมหสิ
เพราะมาตุคาม ความยากแสนทวิ ชักเอาเรื่องนี้ มาตรัสเทศนา

○ ว่ามีพระนคร หนึ่งนั้นนามกร อุดรปัญญา
ในโลกมนุษย์ บริสุทธิสุขขา ร้อยเอ็ดนครา ย่อมมาอภิวันท์

○ ลือนามขามเดช ภูมินทร์ปิ่นเรศ ซึ่งผ่านไอศวรรย์
ทรงพระทศมิตร ในกิจราชธรรม พระนามกรนั้น อาทิตยวงศ์

○ มีพระมหสิ ชื่อจันทร์เทวี ศรีศักดิ์สูงทรง
พร้อมเพราเปลาปลอด ยศขอดียิ่ง เป็นปิ่นอนงค์ เฉลิมโลกลักขณา

○ อันนางกษัตริย์ มีจริยาวัตร ตั้งต่ออุเบกขา
โพธิสัตว์ปฏิสนธิ ในชนครรภา องค์อรชยา นิमितอัศจรรย์

○ ในฝันนั้นว่า มีเทพเทวา ฤทธาเข้มขัน
อุ้มแก้วกัลยา ไปป่าหิมวัน วางอรแจ่มจันทร์ เหนือแท่นมณี

○ แล้วว่าเขามาลัย ได้ทรงคชสาร เผือกผู้ผ่องศรี
ไปที่วามไพโร สระใหญ่อันมี ในฝันเทวี ได้ดอกลุขบัน

* คำนี้น่าจะเป็นคำว่า “บิดา” จึงจะมีความหมาย ซึ่งอาจเนื่องมาจากความผิดพลาดในการคัดลอก

** เขียนตามการออกเสียงภาษาท้องถิ่น คำปัจจุบันคือ สุธน

- พญาข้างทรงไชร้ นางรับเอาไว้ ในลักษณะฝัน
ยินดีพระทัย ด้วยได้สำคัญ นิมิตรอัศจรรย์ ในราชราตรี
- นางฝันจากอาสน์ นิตราภรณ์ราช กราบทูลสามี
ขอพระทำนาย ว่าร้ายหรือดี ใครรู้คดี ที่ในอัศจรรย์
- สมเด็จพระราชา ครั้นทราบอุรา ลักษณะนางฝัน
พระจึงให้หา โหราด้วยพลัน อาจารย์ทั้งนั้น พร้อมกันเข้ามา
- ครั้นถึงอภิวาท บังคมพระบาท พระราชณาถา
พระองค์เอื้อนอรรถ ตรัสแก่โหรา ว่าอธิบาย อัครราชย์ฝันไป
- จึงเล่าบรรยาย แต่ต้นจนปลาย ขยายแจ้งใจ
โหราอาจารย์ ชำนาญแจ้งใจ บังคมทูลให้ สมเด็จพระบรม
- ข้าแต่ละอองบาท อันวรน้อยนาถ เสวยสุบินฝัน
ว่าได้คชสาร เผือกผู้สำคัญ จะทรงพระครรรภ์ มีราชบุตรา
- อันองค์กุมาร* จุติจากสถาน วิมานลงมา
บุญหนักศักดิ์ใหญ่ จะได้ปราบปรา ศรีโลกไม่มา ทานเท่าเทียมทัน
- สมเด็จพระราชา ได้ฟังโหรา ทำนายทายฝัน
เปรมปรีดิ์ที่สุด ด้วยบุตรในครรรภ์ ในราตรีนั้น ขุมทรัพย์ผุดมี
- ครั้นโฉมทัย เสนาน้อยใหญ่ เข้าเฝ้าขิบัติ
กราบทูลละอองบาท จอมราชเรื่องศรี ให้ทราบฐูลิ สมเด็จพระบูร
- เพลาคืนนี้ ขุมทรัพย์ผุดมี สัมมนคร
ไพร่บ้านพลเมือง ลือเลื่องขจร แต่กาลปางก่อน บ่ห่อนเห็นมี

ยานี้

- เมื่อนั้นอาทิตย์ราช ครั้นอำมาตย์ทูลคดี
พระทราบในวาที ของทั้งนี้บุญบุตรา
- ชะรอยเจ้าบรม ได้สร้างสมแต่ก่อนมา
สมเด็จพระราชา มาดำริในพระทัย
- แล้วเสด็จลินลาศ หม่อมอำมาตย์พร้อมไสว
ประพาสรอบเวียงชัย ภูวนายได้ทัศนา
- พระเห็นซึ่งขุมทรัพย์ เกิดสำหรับพระลูกยา
ให้มีผู้รักษา แล้วกลับมาเข้าวังใน
- ประกองห้องวรรณถ ไม่ประมาทวงพระทัย
จะเสวยสิ่งอันใด ไซ้เผ็ดร้อนห่อนให้ทาน

* เขียนตามการออกเสียงภาษาท้องถิ่น คำปัจจุบัน คือ กุมาร

◦ เฒ่าแก่นางข้างใน
รับว่าไฉนทำงาน
 ◦ พระครุภักดิ์วันทศมาส
พระครุหุมโหรา
 ◦ หมู่แพทย์หมอกุมาร
ล้วนดีที่เข้าใจ
 ◦ ครุภักดิ์แก่จะใกล้ตลอด
ยามดีได้ถูกยั้งดี
 ◦ เป็นชายโถมโถมไฉไล
ขุมทองศุคขึ้นมา
 ◦ เอิกเกริกทั้งวังใน
เดชะโพธิญาณ
 ◦ สมเด็จพระบิดุราช
เร่งเครื่องอลังการ
 ◦ อุ่อข้างทองท่า
กาบเกล็ดเพชรเพราพราย
 ◦ ประดับทับทิมดี
กลอกกลับวับวามแวม
 ◦ ภูษิตพิศประเสริฐ
สำหรับพระบุญเรือง
 ◦ สมเด็จพระบิดา
อ่อนแอเอนอองคักกลม
 ◦ ชาติเชื้อเนื้อกษัตริ
พงศ์เฒ่าเหล่าพระยา
 ◦ ลางนางผิวพรรณขาว
น่านมใสไม่สู้ดี
 ◦ เลือกสรรเสียบไม่เอา
ลางนางนมคัตทรวง
 ◦ ลางนางนันทมนอน
เอาแต่ที่ประมาธ
 ◦ เนื้อหนังอ่อนละไม
ปัญญาถลยาณี
 ◦ เอาใสในราชการ
สั่งให้เร่งจัดแจง
 ◦ พี่เลี้ยงสาวสันทัด
สาวพรหมจารีย์

เคยเข้าใจมีลูกหลาน
พระภูบาลค้อยปรีดา
 ภูวนาสั่งให้หา
ให้เข้ามาพร้อมอยู่ใน
 รัชำนานุคัมภีร์ไสย
ช่วยแก้ไขตามคัมภีร์
 เจ็บอิดออดในราตรี
พระโถมศรีประสูติมา
 พักตร์ผ่องใสคือจันทรา
สัมมปราบุญกุมาร
 ยอกรให้วชมสมภาร
พระกุมารบำเพ็ญมา
 แสนสาวทเสน่หา
ซึ่งเตรียมทำพระลูกชาย
 แล้วล้วนคำจำหลักลาย
 เครื่องกันลายพลอยนิลแนม
 เนรกันฉิมมรดกแกม
 แจ่มจินดาค่าควรเมือง
 ลายล้วนเลิศแลเลื่อมเหลือ
 จะได้ทรงเมื่อบรรทม
 สั่งให้หาพระสนม
 รูปทรงสมพร้อมลักษณะ
 สกุลมีจึงให้หา
 มีอชฌาล้วนผู้ดี
 นมยานยาวถึงนากี
 ลางนางที่นมเป็นพวง
 มีให้เฝ้าท้าวลูกหลวง
 แต่งตั้งแต่ไม่เข้าการ
 น่านมร้อนเปรี้ยวไม่หวาน
 พานคล้อยคล้อยหน่อหนึ่งดี
 ทรงวิไลเลิศศศรี
 ผิวสองสีเนื้อดำแดง
 น่านมหวานไม่แสลง
 รูปกลองแกลังกิริยาดี
 รุ่งกำดัดสิบห้าปี
 ลูกผู้ดีสรรเข้ามา

๐ รูปร่างนางละคน
 จ้มลิ้มพริ้มเพราดา
 ๐ ชายใดได้ทัศนาศนา
 จริตติคกระบวน
 ๐ สมเด็จพระทรงธรรม
 พระญาติวงศา
 ๐ บายศรีทั้งสองข้าง
 วงศาทั้งสองฝ่าย
 ๐ ถึงฤกษ์มงคลใหญ่
 ให้พรทุกสิ่งอัน
 ๐ ให้เจ้าอยู่กนิศ
 ขอให้พระโสมฉาย
 ๐ อย่าให้มีทุกข์โศก
 ศัตรูหมู่ไพรี
 ๐ เดชะสุภผล
 โรคอาชัฏระคาย
 ๐ แตรสังข์ปี่พาทย์ฆ้อง
 สวัสดิศเคไชชัย
 ๐ นักปราชญ์ราชบัณฑิต
 อวยพรพระโสมศรี
 ๐ เทียนติดแว่นแก้วฟ้า
 ผู้เฝ้าเข้าใจการ
 ๐ เวียนเทียนครันครบสรรพ
 พระครูหมู่โหรา
 ๐ ครันอยู่จำเนียรกาล
 บิดรงค์ผู้ทรงชัย
 ๐ ให้บุตรีเสนา
 ให้เฝ้าพระลูกชาย
 ๐ มีเครื่องกฤษณ์ภัณฑ์
 ราชรถคชอาษา
 ๐ ท้าวเรียนศิลปศาสตร์
 ได้ครบจบทุกอัน

คู่ละกลงามนานา
 ผัดพักตราผิวเป็นนวล
 ปลุกกามาให้หันหวน
 น่าจะชวนเล่นหา
 ให้ทำขวัญพระลูกยา
 พร้อมพัศตรารอบเรียงราย
 ภูษาบางหุ้มเห็นลาย
 มามากมายนั่งแจจัน
 จุดเทียนชัยเชิญทำขวัญ
 บ้างรำพันไปไม่วาย
 โรคโรคือยาระคาย
 ให้เรื่องฤทธิมหิทธิ
 ให้ปราบโลกสามชาติ
 อย่าได้มีมาไกลกราย
 ให้พระชนม์เจ้าสืบสาย
 ญาติทั้งหลายอ้ออิงไป
 ดุริยก้องกันจิงไร*
 พระชนม์ได้หมื่นพันปี
 บุโรหิตและพราหมณ์ชี
 นำสังข์รดจากพราหมณ์
 จุดเวียนตามพิธีฐาน
 อย่างบูรณสืบสืบมา
 ไบพลุดับเจิมพัศตรา
 มาถวายพระพรชัย
 พระกุมารจำเริญวีย์
 จัดสรรให้เจ้ามากมาย
 ชั่งหมดหน้ามาถวาย
 ตั้งตามทีเหมือนบิดา
 ศรีพระขรรค์เสาศาสตรา
 เสนาเล็กเด็กด้วยกัน
 ชาญฉลาดเลิศขยัน
 แสนโกฏินันไม่ด้านทาน

* ภาษาปาก ภาษาเขียน คือ จัญไร

ฉบับ

<ul style="list-style-type: none"> ○ เรียนรู้ครุวิเศษ 	จบไตรเพทพงศาวดาร
ธนุสรเพลงผลาญ	ได้เชี่ยวชาญชำนาญใน
<ul style="list-style-type: none"> ○ จะกล่าวถึงพญานาคี 	อยู่นอกปัดพี
บุรีพิภพบาดาล	
<ul style="list-style-type: none"> ○ ปราบกฏด้วยยศถาบรรดาศักดิ์ 	ปราสาทราชฐาน
บริวารมั่งคั่งพรั่งพรู	
<ul style="list-style-type: none"> ○ เชื่อว่าพญาจิตขมภู 	เคยเที่ยวขึ้นมาอยู่
แทบสระสาครมหิมา	
<ul style="list-style-type: none"> ○ มีต้นหว้าใหญ่สาขา 	ริมสระคงคา
อยู่นอกพาราไม้ไผ่	
<ul style="list-style-type: none"> ○ นาคาเคยมาอาศัย 	เลื่องลือออกไป
ชาวไพรรักใคร่นาคี	
<ul style="list-style-type: none"> ○ ชาวช่วงคั่งควมณี 	โตใหญ่ยาวรี
ไม่มีราศีระกาย	
<ul style="list-style-type: none"> ○ ซ้อยชดชดของคั่งวงกาย 	สูงห้าศอกปลาย
ฝูงคนทั้งหลายยินดี	
<ul style="list-style-type: none"> ○ เคารพนบนอบนาคี 	ทุกขัภัยอันมี
เป็นที่ค้ำับอภิวันท์	
<ul style="list-style-type: none"> ○ เฉลิมเมืองเรื่องฤทธิ์ครามครัน 	คุ้มครองป้องกัน
เมืองนั้นบริบูรณ์มากมาย	
<ul style="list-style-type: none"> ○ คีกรื่อเหนื่อไต่ไม่กราย 	เป็นสุขสบาย
ฝูงคนทั้งหลายปรีดา	
<ul style="list-style-type: none"> ○ ฝ่ายพระยาอาทิตยวงศา 	ทรงพระกรุณา
นับถือพญานาคี	
<ul style="list-style-type: none"> ○ พระให้สมโภชทุกปี 	เป็นการพิธี
มีปีละเจ็ดวันวาร	
<ul style="list-style-type: none"> ○ แสนสนุกเป็นสุขสำราญ 	โภชนาอาหาร
สการอุดมนานา	
<ul style="list-style-type: none"> ○ กล่าวถึงเมืองหนึ่งโสภ 	มีนามชื่อว่า
ปัญจานครเวียงชัย	
<ul style="list-style-type: none"> ○ อยู่หนประจิมทิศใต้ 	แดนต่อแดนไกล
ได้สืบห้าโยชน์ประมาณ	
<ul style="list-style-type: none"> ○ ฟ้าฝนพิกลเกิดกาล 	โภชนาอาหาร
สารพันกันดารนานมา	

- เมื่อนั้นรู้ว่านครา อุดรปัญญา
มีความผาสุกมากมาย
- ผู้งราษฎรระบาคมากหลาย ครอบคร้วัวควาย
ยักย้ายจากที่หนีมา
- ฝ่ายบรมสมเด็จจักรา มีพระบัญชา
ตรัสถามบรรดาขุนนาง
- เหตุไฉนไพร่เราเบาบาง คว้า่างนาง
นี้เพราะเพื่อเหตุฉนั้นใด
- เสนาเข้าเฝ้าทูลไข พลเมืองเปลืองไป
จากไอศวรรย์บุรินทร์
- ขัดสนอาหารการกิน ขอพระนรินทร์
ภูมินทร์จทรบาทา
- ไปสู่อุดรปัญญา อาศัยโภชนา
อาหารอุดมมากมี
- ทั้งนี้เพราะพญานาคี อยู่นอกบุรี
เป็นศักดิ์เป็นศรีพารา
- ขาวช่วงดั่งดวงจินดา เป็นยอดมหา
มิ่งมิตรมงคลบุรี
- เมื่อนั้นสุขเกษมเปรมปรีดี เพราะพญานาคี
เป็นที่นับถือลือชา
- จอมกษัตริย์ตรัสฟังเสนา ให้ศิคริษยา
จะใคร่ได้มาเมืองตน
- ครัสถามหมู่พราหมณ์ทุกคน ใครรู้เวทมนตร์
ประจัญจับนาคนาคา
- ถ้าได้ให้เอาเป็นมา จะแบ่งพารา
กึ่งหนึ่งให้เป็นรางวัล
- พราหมณ์หนึ่งรู้เวทขยัน กราบทูลทรงธรรม์
เข้าจักรจรรัลไปดู
- นาคียอมมีฤทธิอยู่ ตามบุญคุณครู
จะใคร่ได้รู้มนตรา
- บัดนั้นสมเด็จพระราชา ได้ฟังวาจา
พราหมณ์ว่าข้มเข้มยินดี
- จับเป็นมาเล่นเมืองนี้ บำเหน็จจะมี
เห็นทีจะได้มากมาย
- แม้นมิได้เป็นเอาตาย เร่งมาถวาย
แก่เราจะไ้รางวัล

- พรหมณ์หมอมูลามาพลัน เข้าในไพรสันต์
หลายวันมาถึงสระศรี
- พฤษภาหว่าใหญ่ก็มี พญานาคี
ต่อจะอยู่นี่มั่นคง
- ร่ายมนตร์พ่นน้ำชำระ ดุจใจจำนาง
ประสงค์จะลงอาคม
- น้ำพินเป็นคลื่นครั้นโครม ดั่งพายุโหม
ระงมเป็นควันกลุ่มไป

สุรางคนางค์

- บัดนั้นนาคราช อยู่ปรางค์ปราสาท ร้อนอาสน์คือไฟ
ไครมาทำเชิญ ฤาเป็นไฉน พระเสด็จคลาไคล มาในปรางค์ศรี
- ผุดขึ้นกลางสระ แปรพักตร์ไปปะ เห็นหมอกคนหนึ่งดี
กลับสู่พารา เมืองवासกรี ร้อนดั่งอัคคี กลัดกลุ่มชุมทรวง
- บรรทมไม่หลับ ร้อนรน้ำสรรพ พนักพนวง
บอกนางนาคี ทุกข์พีใหญ่หลวง ดั่งไครมาล้วง เอาดวงหทัย
- ฝ่ายนางมเหสี ทูลถามสามี ทุกข์นี้เพื่อใด
เสด็จไปชมภู กลับสู่ปรางค์ใน เหตุการณ์เป็นไฉน โปรดไขเมียร
- ฤว่าพญาครุฑ เทพามนุษย์ เบียดเบียนบีฑา
ศึกเสื่อเหนื่อได้ ฤาให้เทว ปองจิตริษยา ฤว่าคนใด
- ฤามุขมนตรี เมื่อพระจรัล เมื่อตามเสด็จไป
จะคิดกบฏ ทรยศชิงชัย ฤาบ่อยพระทัย ฝันใดพออา
- พญาจิตรชมพู ครัสบอกโหมตรู มีผู้บีฑา
พรหมณ์หนึ่งรู้เวท วิเศษหนักหนา อาคมเขากล้า มาทำร้ายเรา
- บรรทมไม่หลับ ใ้ร้อนรน้ำสรรพ ดั่งเพลิงสุเมเผา
บัดนี้ค่อยคลาย สบายบรรเทา เพลารุ่งเช้า จะขึ้นไปดู
- ฝ่ายพรหมณ์หมอมนต์ ครั้นพระสุริยน เลี้ยวลับเหลี่ยมภู
หาที่ขอบกล เร้นตนนอนอยู่ ครั้นรุ่งเช้าตรู ไปแสวงหา
- พญาจิตรนาคราช ครั้นรุ่งอากาศ ลินลาจขึ้นมา
แปลงกายกลายเพศ เป็นพรหมณา นั่งใต้ต้นหว่า แพบท่าสระใหญ่
- กล่าวถึงนายบุญ เชื้อชาติสกุล จรกพรานไพร
เคยเที่ยวแสวงหา หนองป่าไกล ไปหามาได้ ส่งใส่ช่วยตน
- วันนั้นพรานป่า เสบียงใส่บา จะไปไพรสมณฑ์
หน้าไม้ปืนยาพิช ติดสำหรับตน เดินตามสดล ริมต้นหว่าใหญ่
- ฝ่ายนาคเป็นพรหมณ์ แกล้งร้องเรียกถาม จะไปหนไหน
มานีก่อนรา เรามาแต่ไกล จะไครปราศรัย น้อยหนึ่งท่านอา

- พรานไพรได้ฟัง ยกรย้อมนั่ง สังสนทนา
นาคพราหมณ์ถามไถ่ ถึงในนครา อุดรปัญญา ทุกวันฉันใด
- อยู่สุขสำราญ โภชนาอาหาร บริบูรณ์เป็นใจ
อาณาประชาราชน ชัดสนสิ่งใด สบายคลายใจ ฤๅได้แค้นเคือง
- พรานบุญตอบสาร บุรีนี้ท่าน สมบูรณ์รุ่งเรือง
เข้า น้ำท่าปลา โภชนานองเนื่อง สุขกว่าทุกเมือง เพราะพญานาคา
- เมื่อจะออกชื่อ นายพรานยกมือ ขึ้นเหนือเกศา
เป็นโคกทรัพย์ สำหรับพารา มีคุณคู่ข้า ไพรฟ้าเย็นใจ
- นาคพราหมณ์ถามว่า ถ้ามีหมอมมา เอาพญานาคไป
ท่านนับถือนัก จักคิดไหน ว่าให้เข้าใจ ให้เราแจ้งความ
- พรานบุญหุ่หนั้น โกรธร้ายกายสัน ปั้นป่วนลวนลาม
นี้หมอกระมัง มาตั้งใจถาม ฤๅเอาพร้าจาม หัวลงมัดเดี่ยว
- นาคพราหมณ์ห้ามว่า เฮี้ยเฮี้ยท่านอย่า ้วยวุ่น ** จุนเฉียว
ถามเล่นลองใจ เป็นไรทีเดียว คาคโทษโกรธเกรี้ยว ไปเจียวมากมาย
- พรานไพรไม่ฟัง ลูกขึ้นเหน็บรัง จะฆ่าให้ตาย
เป็นหมอใจพาล ผลาญให้ฉิบหาย หน้าไม้พาดสาย แล้วยกขึ้นเส็ง
- นาคพราหมณ์ห้ามเล่า คือตัวของเรา นี้พญานาคเอง
ปลดปิ่น *** ลงไว้ อย่าได้ครั้นเครง มีผู้ข่มเหง จะเล่าให้ฟัง
- เพลาคืนนี้ มีหมอคณดี ฤทธิเขาลัง
โองการอ่านมนตร์ ร้อนพันกำลัง ข้าออกจากวัง เช่ซังขึ้นมา
- ผุดขึ้นกลางชล หมอร้ายร้ายมนตร์ พ่นน้ำโกลา
ข้าคืนกลับหลัง สู่วังรจนา บัดนี้ขึ้นมา จะดูแยบคาย
- นายบุญพรานป่า หายโกรธโกรธา ปลดปิ่นจากสาย
นั่งปรับทุกข์ภัย กันไปมากมาย บัดนี้คนร้าย ไปอยู่หนใด
- แม้นมาพบพาน ข้าจะประหาร เสียให้ตัดภัย
จงงดชีวิตัน มันไว้เพื่อใด หมอร้ายจัญไร ป่านไหนจึงมา
- นาคพราหมณ์ความกลัว เหลียวหลังรอบตัว เหลือบซ้ายแลขวา
ถ้าจับตัวได้ เพื่อให้มรณา ไว้ก่อนวอนว่า ให้คลายเวทมนตร์
- บัดนี้ทรวงใน เหลือทนพันใจ ร้อนทุกขุมขน
จงแก้ให้หาย จำคลายเวทมนตร์ ข้าจึงจะพ้น ร้อนรนในกาย

* เขียนตามการออกเสียงภาษาท้องถิ่น คำปัจจุบัน คือ ข้าว

** ภาษาปาก ภาษาเขียน คือ ้วยวุ่น

*** ภาษาโบราณ หมายถึง ศร

- อย่าเพ่อจูโจม ให้คืนอาคม เสียก่อนให้หาย
แล้วตามพรานป่า จะฆ่าให้ตาย ทั้งนี้แต่นาย จะกรุณา
- ใครเดินแว่วแว่ว เอะโน่นมาแล้ว นั้นแน่หมอยา
เข้าอยู่ไม่ได้ ลาไปก่อนรา กลายเป็นนาคา ลงน้ำดำไป

ฉบับ

- บัดนั้นนายบุญพรานไพร เข้าแฝงอยู่ใน
สมุทุมที่ลับชอบกล
- ฝ่ายว่าพราหมณ์หมอรูมนตร์ ออกจากไพรสมณท์
มาสู่ที่ตนอาศัย
- ตั้งศาลบวงสรวงเทพไพร อัง* เจริญเทพให้
สิ่งลู่อยู่ในคงคอน
- อารักษ์ศักดิ์สิทธิ์สิงขร พราหมณ์หมอยอกร
แล้วอภิวาทวันทา
- พรานบุญวิงหฺมุนเข้ามา จับจิกเกศา
ทำนี้เพื่อว่าอันใด
- นาคีเป็นที่อาศัย ไม่ทำร้ายใคร
เหตุไรตัวจึงโกรธา
- ซิพมิ่งถึงสิ้นชีวา บัดนี้มีคิลา
เงื่อง่าอาวุธสุดที่
- พราหมณ์หมอร้องขอชีวี ทำนอย่าฆ่าตี
เรานี้ได้คิดผิดไป
- นายบุญเงื่องคอคใจ อาคมอันใด
ทำไว้จงเร่งคลายมนตร์
- หมอแก้ศาสตราบัดดล ประสิทธิฤทธิ์ธรรณ
เวทมนตร์ก็คลายหายตี
- พรานบุญบันเคียรเกศี หมอมีวยชีวี
กับที่อาศัยมินาน
- ฝ่ายพญานาคบาดาล หมอแก้โองการ
เวทมนตร์ก็ครธาน** จากกาย
- ร้อนรนพันองค์คงหาย อาคมเขาคลาย
สบายพระทัยสำราญ

* เขียนตามการออกเสียงภาษาท้องถิ่น คำปัจจุบัน คือ อัญเชิญ

** ภาษาปาก ภาษาเขียน คือ อันตรธาน

- ดิรัยนายบุญผู้พราน รับคำปฎิญาณ
ประหารหม่อมวรมณา
- จำจะไปดูก่อนรา คิดแล้วจรกลา
ขึ้นมาสู่ท่าสระใหญ่
- กลายเป็นมนุษย์ทันใจ จรเดินเข้าไป
ถามไถ่ถึงภยราวี
- พรานไพรชี้ให้คูศิ พญาจิตรนาถิ
ยินดีสวมกอดทันใจ
- ท่านมีคุณเราทำไหน จะพาลงไป
พิภพเมืองนาคนาคา
- จะสนองคุณท่านหนักหนา ว่าแล้วก็พา
นายบุญพรานป่าลงไป

สุรางคนางค์

- ครั้นถึงวังแล้ว พานั่งแท่นแก้ว ร่วมอาสน์อำไพ
เรียกว่าเป็นมิตร ขอบจิตพิสมัย นายบุญพรานไพร นบนอบยอบกาย
- โอ้พระลูกเอ๋ย เจ้าไม่เคยเลย สงครามศึกใหญ่
ยังเยาว์หนุ่มนัก ลูกรักขึ้นไป ห้ามเจ้าทำไร ไม่ฟังมารดา
- ท่านเป็นกษัตริย์ เสวยทิพย์สมบัติ พิภพพิริศพราย
ตัวเป็นพรานป่า ท่านว่าสหาย เจียมจิตคิดกาย คำนับอภิวันท์
- ฝ่ายพญานาถิ ว่าคุณท่านมี แก่เราครมครัน
สมบัติทั้งนี้ ควรที่จะปัน ให้เป็นรางวัล ท่านกิ่งพารา
- ทั้งนี้นาถิ รูปร่างที่ดี แก่ดั่งกลิ่นสรรหา
สาวสวาน้อยน้อย หำร้อยกัลยา เป็นบาทบริจา พรานป่าครบครัน
- บัดนี้นายพราน ได้รับพระราชทาน ผ่านภพอิศวรย์
สุขเกษมเปรมใจ อยู่ได้เจ็ดวัน คร่ำครวญป่วนปิ่น ทุกวันเวลา
- ไม่มีความสุข ร้อนรนทนทุกข์ ตั้งคุกยมรา
บุญไม่เคยอยู่ สมสู่ปรารงค์ปรา รัญจวนครวญหา ภรรยาบ้านตน
- สมบัติพิสดาน ถวายคืนภูบาล เล่าการอนุสนธิ์
ทรงพระกรุณา แก่ข้าคนจน พระคุณยิ่งล้น พื้นที่อู่ประมาณ
- บุญข้าน้อยนัก พระราชทานยศศักดิ์ ให้ครองราชฐาน
ร้อนรนพันใจ มิได้สำราญ คำนึงถึงบ้าน ลาท่านขึ้นไป
- พญาจิตรนาคราช มีพระพจนาด ประภาษปราศรัย
ให้ครองศฤงคาร สำราญบานใจ ไม่คู้ยู่ได้ บุญน้อยหนักหนา
- ไม่อยู่จะไป ก็ตามน้ำใจ ท่านเถิดไม่ว่า
แก้วแหวนแสนทรัพย์ ไม่นับโกยมมา ตามแต่พรานป่า ประรณณาเอาไป

- บัดนั้นนายพราน ได้ของพระราชทาน กราบกรานนบไหว้
พญานาคจากสถาน ส่งพรานทันใจ ครั้นถึงทวารชัย มีพระบัญชา
- สั่งแก่พรานไพร ข้องขัดสิ่งใด จึงลงมาหา
ออกนำประตู ผู้เฝ้าทวาร เผลอรับเข้ามา ให้พาลงไป
- เมื่อมีโองการ ผู้เฝ้าพระทวาร กับพรานแจ้งไซ้
ทั้งสองรับสั่ง บังคมท้าวไท พระองค์ลงไป พรานไพรขึ้นมา

ยานี้

- พรานบุญครั้นถึงบ้าน
สินทรัพย์ซึ่งได้มา
 - ครั้นอยู่จำเนียรมา
จะไปในอรัญ
 - หน้าไม้ปืนยาพิช
จะไปในดงดอน
 - เข้าดงพงพุกสักข์
เปี่ยมไปด้วยวาริ
 - นุษบงเบญจบัวมี
สัตตบุษย์คู่ชูก้าน
 - ริมรอบขอบสระเตียน
เป็นที่จำเริญใจ
 - แมลงภู่มะลงผึ้ง
กลั้วเกลือกกลื่นบุษบา
 - พระพายชายพัดเรื่อย
เรณูรสเกสร
 - ลางต้นผลพวงดก
หวานหอมครสโอชา
 - นายพรานชมพุกยี่
แล้วกลับมาจากนั้น
 - จึงเดินเข้ามาหา
พรานไพรใจรักดี
 - ผู่งสัตว์เบียนบิชา
หนึ่งเล่าผลไม้
- เข้าสถานคั่นเคหา
เล่าภรรยาทุกสิ่งอัน
คิดถึงป่าพนาสักข์
เที่ยวหิมวันอันเคยจร
เข้าดู * ดิดเสียบึงคอน
เขาสิงขรเนินคีรี
วันหนึ่งนั้นพบสระศรี
ใสสุดที่จะประมาณ
จงกลนี้หลายประการ
สัตตบรรณบานแย้มบังใบ
รินเสถียรนำอาศัย
พรรณดอกไม้มีมีนานา
เสียงอึงคึงทั้งภูมรา
เกล้าบุปผาศลึงเกสร
กลื่นรินเฉื่อยฟุ้งขจร
หอมบวรชาบอูรา
บ้างสุกตกกลางสุธา
มีนานาหลากหลายพันธุ์
สารพันมียิ่งสวนขวัญ
เห็นพระคันธกุฎี
ไหว้วันทาพระฤาษี
ถามถ้วนถึถึงโรครภัย
บ้างฤานาเป็นไฉน
พอหาได้ฤากันดาร

* ภาษาโบราณ คำปัจจุบัน คือ ข้าวตู

- บัดนั้นพระฤๅษี
มาตั้งพรหมวิหาร
 - สิ่งสัตว์ไม่ราวี
พฤกษาในไพโรสณฑ์
.....ความขาด....
 - ประสทจะไปไหน
สัตว์ร้ายมีนาทา
 - แต่รูปมาอยู่ป่า
ใครห่อนจรได้มี
 - นายพรานบอกฤๅษี
มิได้เกรงอันใด
 - ชำสัตว์เสียนับโกฏิ
ย่อมอาจอหังการ
 - ไหนไหนไปเจนจบ
เที่ยวทั่วทุกพงพี
 - ข้าแต่พระดาบส
สระใหญ่อยู่ในป่า
 - ญาติโยมทำถวาย
ฤๅเทพผู้ใด
 - น้ำทำใสสะอาด
พฤกษาอันมีต้น
- ตอบวาที่แก่นายพราน
ค่อยสำราญในกมล
โรคโรตีมะระคน
พอเต็มและ..(ความขาด)..
- เที่ยวมาโยในกลางป่า
ในหิมวาไซพอดิ
จนขจรถึงเพียงนี้
มาถึงนี้ไกลกว่าไกล
ด้วยโยมนี่เชื้อพรานไพร
ถือหน้าไม้แลเป็นยา
เที่ยวสั่นโดยเดินในป่า
ดังพญาราชสีห์
ห้วยเหวครบทุกคี่รี
แต่ที่นี้พึงได้มา
อันทรงพรตถือภาวนา
ของจรวัดตาฤๅจินใด
ที่สบายให้อาศัย
สาปสรรคไ้ข้าพียงยล
ดูประหลาดเห็นชอบกล
บางสุกหล่นหวานสุดใจ

ฉบับ

- บัดนั้นดาบสฤๅษี
จึงมีวาจาปราศรัย
 - ตอบความที่ถามทันใจ
สำหรับอยู่ในหิมวา
 - เป็นที่อาศัยกินรา
สระสงรงคคามินาน
 - ลงเล่นล่วนเหล่าสาวสวรรค์
ผิวพรรณพิสวาสจะบาดตา
 - นิมมนวลนำชวนเสน่ห์หา
พรรณนาถึงโฉมกนิรี
 - โยมมาพอบพบสบที
พรั่งนี้ดูเล่นเป็นไร
 - นายพรานฟังสารดีใจ
ที่ในสำนักฤๅษี
- ฟังพรานพาที
สระศรีมิใช่ไร
เจ็ดวันจรมมา
รู้่นราวคราวกัน
สุดที่อาตมา
ถึงวันบัณรสี
จึงอยู่อาศัย

- รุ่งสว่างปัญญาจตุฎฐี ลาพระมณี
เข้าไปพรไปสระปล้น
- แสงหาพฤกษาไพโรสถ์ มิดชิดปิดกัน
ที่อันจะบังกายา
- ฝ่ายฝูงนางสวรรค์นั้นมา โดยทางเวหา
บินราให้อ่อนร่อนลง
- ผู้ที่อันเคยประสงค์ ปลดเปลื้องเครื่องทรง
ลงเล่นที่มิมาน
- บ้างจึงเด็ดดอกบุษบัน บ้างยื่นให้กัน
บ้างคำผูกผันไปมา
- ลางนางบ้างเล่นเร้นหา บ้างแฝงบุษบา
บ้างโถมโผผากกลางชล
- บ้างไล่บ้างว่าตามคล บ้างหนีบ้างค้น
บ้างคำบ้างค้นผูกไกล
- ชู้ชิกหยิกหยอกกันไป นายบุญพรานไพร
คั่งใจจะขาดสาวทนาง
- หมอบมองสอดส่องดูพลาถ เฟ่งพิศดูนาง
หนังเนตรไม่วางนัยนาถ
- พินิจก็ยิ่งพิศวง พิศไหนด้วยทรง
เวยองค์อันเอ็นอรชร
- ยิ่งยศชดชื่นชูกร อรโอรสู่อมอ่อน
คั่งวงกฤษรไอยรา
- จ้มลิ้มพร้อมพร้อมเพราตา นรลักษณ์พักตรา
ได้หล้าไม่เปรียบปูนปาน
- เนตรนางอย่างเนตรทรายฟาน* สูรเสียงอ่อนหวาน
กล่าวรสพจมานเพี้ยนกัน
- รัริก** ชิกขึ้นนั้น เพลาสายันท์
ชวนกันผันผายบินบน

สุรางคนางค์

- บัดนั้นนายพราน ออกจากสถาน สุมทุมบังตน
พรานแลตามนาง ในกลางเวหน เห็นหายไม่ยล สุดพันนัยนา

* ภาษาโบราณ หมายถึง สัตว์ประเภทกวาง

** ภาษาปาก ภาษาเขียน คือ รัริก

◦ จรมาจากที่ เนินฝั่งสระศรี พลางเก็บพฤษภา
 หามาห้าหลาย หวังถวายขรรค์ ครั้นถึงศาลา ประณตบทมลาย
 ◦ ฝ่ายพระฤๅมิ เอ็นอรรถวาที ปราศรัยไพศาล
 คู่ก่อนประสก จรก* นายพราน ท่านไปพบพาน หรือปลอดเปล่านั้น
 ◦ นายพรานไต้หวันบ เกิดมาพึ่งพบ เหมือนทำขวัญตา
 งามเหมือนมนุษย์ สุดเลิศเลขา แต่เกิดตัวมา พึ่งเห็นกินรี
 ◦ วันนีักระหับ** จะโจนลงจับ ลงในสระศรี
 แล้วรำพึงไป ไม่ได้เสียที โยมคิดวันนี้ พะวักพะวน
 ◦ ที่นี้จะลอง ทำบ่วงคอยคล้อง ลองดูสักคน
 ถ้าได้เหมือนหมาย ไปถวายสุทนต์ ได้เป็นพิฆผล สืบต่อต่อไป
 ◦ บัดนั้นฤๅมิ ได้ฟังวาที ยิ้มแย้มปราศรัย
 ไซ้เนื้อกลางป่า ปักขาในไพร จะจับเอาได้ ตั้งใจปรารถนา
 ◦ นี้คนเหมือนกัน รู้สิ้นสารพัน โยมอย่าเจรจา
 ชาวเขาไกรลาส เชื้อชาติเทวา ถ้อยคำเจรจา ภาษาเดียวกัน
 ◦ แต่ว่าเขาช่าง รู้ทำปีกหาง บินบนเหินหัน
 จะทำบ่วงคล้อง อย่าปองสำคัญ คิดไปฉนั้น ให้เหนียวป่วยการ
 ◦ ถ้าได้นาคบาศ บ่วงแก้วนาคราช พิภพบาดาล
 เอามาดักไว้ เห็นได้เขวามาลัย เช่นชาตินายพราน จะเอาไหนดมา
 ◦ พรานไพรได้ฟัง ยินดีจุจดัง ได้แก้วกินรา
 ฤๅมิชี้ช่อง เห็นคล่องหนักหนา ด้วยเมืองนาคา ไปมาง่ายดาย
 ◦ คิดอยู่ในใจ จำจะลงไป หาพระสหาย
 ฤๅมิคูถูก เราลูกผู้ชาย นำที่ตีร้าย จะลือชื่อพราน
 ◦ คิดแล้วนั่งไว้ ทำเฉยเลยไป ปราศรัยไพศาล
 เช่นชาติโยมนี่ มันมิได้การ ท่านอยู่สำราญ เคนาน*** กราบลา
 ◦ ว่าแก่ฤๅมิ ยอกรชูลี เหนือเกล้าเกศา
 แล้วบ่ายพักตร์ผัน จากบรรณศาลา ย่ามใหญ่ไต่บ่า จรมาบัดใจ
 ◦ จะใคร่ได้นาง คิดทุกสียง**** มากกลางป่าใหญ่
 เข้าคงพงกว้าง แรมร้างค้างไพร เสือข้างอย่างไร มิได้แลดู

* หมายถึง คนจร

** ภาษาปาก ภาษาเขียน คือ ขยับ

*** เขียนตามคำภาษาท้องถิ่น ภาษาปาก ภาษาเขียน คือ ดินัน

**** ภาษาโบราณ หมายถึง ก้าว

○ ออกจากป่าใหญ่ ถึงที่อาศัย พญาจิตรขมภู
 จึงร้องเกริ่นกราย เรียกนายประตุ ที่ขึ้นมาอยู่ รัชทายาทราช
 ○ นายประตุรู้จัก ได้ยินตระหนก เสียงเรียกแต่ไกล
 จึงเบิกบาตาล ให้พรานลงไป ถึงพระโรงชัย ขึ้นเฝ้าภูมิ
 ○ พญาจิตรนาคา เห็นพรานป่ามา ปริดาแจ่มศรี
 จึงกวักพระหัตถ์ ตรัสถามทันที เหตุการณ์ใดมี ฤาจึงมาหา
 ○ ฤาได้ทุกซกัย เหตุการณ์สิ่งใดมี ฤาใครมีพา
 ฤาหนึ่งนึกถึง เจ้าจึงลงมา บอกตามสัจจา ให้จงแจ้งใจ
 ○ พรานบุญบังคม ยอกรประณม กราบทูลแจ้งใจ
 มาเฝ้าละอองบาท จอมราชฤทธิไกร พระองค์จึงได้ โปรดปรานปรานี
 ○ ข้าไปเที่ยวไพร พบสระหนึ่งใหญ่ น้ำใสบัวมี
 ผู่นางกินรา มาเล่นสระศรี ใครได้นารี เท่านั้นจึงมา
 ○ ขอยืมนาคบาศ ของพระภูวนาถ ได้โปรดเกศา
 ไปดักนางแก้ว ได้แล้วจักคลา เอาคืนลงมา ส่งพระจอมไตร
 ○ พญาจิตรนาคราช ออกชื่อนาคบาศ ห้วนหวาดพระทัย
 ดูจะดังดวงจิต จะคิดไฉน ผ่อนปรนกลใด คับในอุรา
 ○ จึงเพทุบาย ว่านี้แน่นอน มีคุณเรามา
 แก้วแหวนแสนสัตว* นพรัตน์ภูษา แพรพรรณผืนผ้า จงมาขนไป
 ○ หนึ่งนางนาคี พิภพเมืองนี้ คีติเท่าไหน
 จะเอาชี* ร้อย มากน้อยเท่าใด จงเลือกเอาไป ตามใจปรารถนา
 ○ อันแก้วนาคบาศ ดังดวงชีวาคม ของอาตมา
 เอาอื่นอันไป เท่าไรดีกว่า ถึงนางนาคา ชั่วช้าเมื่อไร
 ○ แต่ล้วนคีติ เหวองค์ทรงศรี ดังดวงไขใจ
 จิมลิ้มนิ่มนวล ยั่วชวนฤทัย ท่วงทีละไม ปลื้มในวิญญา
 ○ รูปโฉมประโลมจิต ชายใดได้พิศ ต้องติดนัยนา
 ยิ้มแย้มยั่วชวน นำชวนเสน่ห์า ถึงนางกินรา ไม่มาปูนปาน
 ○ นายบุญทูลสนอง ข้าแต่ละออง ของบรรณาการ
 ที่สิ้นเกศา ให้ข้าเดฉาน ไม่รับพระราชทาน ถวายคืนพันปี
 ○ พระคุณปกเกล้า รุระข้าเจ้า มาเฝ้าบทศรี
 ให้สมปรารถนา แก่ข้ารูลี กรุณาปรานี ครั้งนี้เถิดรา

* คำนี้จะพ้องกับคำว่า "สัต" หมายถึง ชื่อมาตราดวงโบราณ

** เขียนตามคำภาษาท้องถิ่น คำปัจจุบัน คือ กี่ร้อย

- ฝ่ายพยานาคี เห็นไมยยินดี จึงมีบัญชา
หากว่านายบุญ มีคุณหนักหนา คั่งดวงชีวา ของข้าให้ไป
- แก้วนาคบาสนี้ พญาครุฑปีกยี่ ย่อมกลัวฤทธิ์ไกร
รักเจ้าเราปลิด ชีวิตส่งไป แล้วเอามาให้ อย่าได้อยู่ยาวนาน
- อันตัวของเรา เหมือนอยู่ร่างเปล่า สร้อยเศร้ารำคาญ
ยื่นแก้วนาคบาสนี้ ให้แก่นายพราน รับเอาบนาน กราบกรานจรดล
- ครั้นถึงพระทวาร นายประตู่เศษบาน ส่งพรานขึ้นบน
พรานบุญดีใจ เข้าในไพรสมณฑ์ เดินค้นจรดล คั่นคัตคัตไพร
- เข้าดงออกดอน แนวนเนินสิงขร รีบร้อนคลาไคล
สิบห้าราตรี ถึงที่สระใหญ่ หยุคอยู่แต่ไกล น้ำใจเบิกบาน
- ครั้นรุ่งราตรี เป็นวันบัณฑิตี ชอบที่นายพราน
จึงแต่งสุมทุม พุ่มพฤกษาสาณท์ ที่จะทำการ มิดชิดปิดองค์

ณั้

- เมื่อนั้นจึงนางโฉมยง พี่น้องเจ็ดองค์
ชวนกันจะลงวารี
- พอได้ถึงวันบัณฑิตี กราบทูลชนนี
วันนี้ลูกรักจักลา
- ไปเล่นสระสงรงคงคา ครั้นบ่ายสุริยา
สายัณห์จะมาไม่นาน
- สมเด็จพระคางคางฟังสาร ไม่ขัดเขาวมาลย์
โปรดปรานกำชับมากมาย
- โฉมยงเจ้าจงระวังกาย เกลือกว่าอันตราย
ศัตรูหมู่ร้ายราวี
- พี่น้องปกป้องกันจงดี อันการสตรี
รักษาราคีจึงควร
- ไถ่เหล่าให้เหล่าแหละจะสามลวน ชายจักชักชวน
เจรจาตามแบบอย่างตาม
- เป็นเยื่อยึดยวาวความ จะต่อต่อสาม
ชายซิดติดตามเจรจา
- สตรีจึงดีลูกอา ระวังกาย
รักษาตัวได้จึงดี
- คั่งสุวรรณอันพันราศี เป็นศักดิ์เป็นศรี
บิดาชนนีดีใจ
- ทรมสงวนชวนกันเล่นไกล ระวังระไว
จักไปก็ไปจงดี

- เพลาสุริยาแสงศรี
ชวนกันจรลีลินลา
- ช้านักแม่จ๊กคอยหา
เร่งอ้อฮาอาศัย
- เจ็ดนางวันทาคลาไคล
ของใครใครเรียกเอามา
- ประดับปีกหางรจนา
โผขึ้นเวหามาบน
- มีดฟ้ามากกลางเวหน
เกลื่อนกล่นอากาศดาษดา
- บ่ายพัคตร์สู่ที่เคยมมา
โถมถาศู่ฝั่งสระใหญ่
- เจรจาพาที่มีไป
ต่างองค์ก็ลงคงคา

บ่ายคล้อยสุริย์
จงฟังมารดา
เรียกหาข้าไท
พร้อมทุกกัลยา
ขึ้นด้วยปีกยนต์
ครั้นถึงร่อนรำ
พลางเปลื้องเครื่องไว้

ยานี

- บัดนั้นจึงพรานไพร
ระจับตรับฟังมา
- ค่อยข้อมองเข้าใกล้
แลเห็นอรแจ่มจันทร์
- ทั้งเจ็ดทรงเหมือนกัน
วันนั้นนางองค์ใด
- พิศเพ่งเล็งแลดู
นั้นแล้วแก้วฟ้า
- มั่นคงองค์นี้แล้ว
เมื่อจะใช้ลงไป
- คิดถึงท้าวเนคราช
จักจับนางกินรา
- บ่วงแก้วนาคบาท
เป็นนาคเลื้อยลงไป
- ร้องกรีดหวีดวุ่นวาย
ห้อมหุ้มกลุ่มกันมา
- วิ่งขึ้นจากสระปล้น
นางร้องพืทุลหวั
- งูร้ายรัดน้องไว้
พระพี่ไปรดเกศา

นึกในใจจวนเวลา
เสียงเจรจากันมีนาน
แอบอาศัยในพฤษ์สัตย์
หมายไว้ นั่นคือองค์ใด
ทรงศรีสรรค์คู่สงสัย
เห็นชอบใจต้องติดตา
อยู่เป็นครู่เห็นกัลยา
ผิวพัคตราจำแนใจ
หยิบบ่วงแก้วขึ้นพันใด
ยอกรไหว้พระนาคา
ซึ่งประสาทให้ขึ้นมา
คือองค์นี้ที่มีไป
ฟังโอวาทของพรานไพร
ถึงทราวมวยรัดกัลยา
นางทั้งหลายเล่นเข้าหา
เห็นกัลยาตกใจกลัว
พระองค์สั้นอยู่ระริว
ช่วยน้องด้วยจงเร็วรา
ไปไม่ได้แล้วแม่อา
ช่วยด้วยรามาเร็วไว

- ยิ่งเรียกยิ่งแค้นหนี
เอาแต่ตัวรอดไป
○ องค์สิ้นขวัญไม่มี
น้องรักจักภรรยา
○ รักริ่งตรึงทั้งตัว
ร้องเรียกอยู่เบบเบบ
○ ฝ่ายพี่ทั้งหกนาง
แม่เอ๋ยสุดปัญญา
○ พี่หรือจะไม่รัก
สุดจิตคิดจนใจ
○ สุดที่จะช่วยกัน
รักน้องตั้งดวงตา
○ นางน้องร้องว่าเล่า
เมื่อลามาจากวัง
○ แต่ล้วนไม่ฟังน้อง
ไม่เกรงพระพันปี
○ ถึงไม่เห็นแก่ข้า
พาน้องมาเล่นไกล
- พระเจ้าพี่คิดไฉน
ละน้องไว้ไม่นำพา
คือหนึ่งสี่ตีมีจก
ไหวกายาไม่ได้เลย
พี่ทุลหวัของน้องเอ๋ย
โยยินเฉยไม่ลงมา
สอดปีกหางพลางร้องว่า
จะเข้าหาเจ้ากลใด
พื้นที่จักช่วยแก้ไข
ทำฉันใดนะน้องอา
ตัวพี่สิ้นคือตีปลา
กลัวนาคาสุดกำลัง
หรือพี่เจ้าลืมความหลัง
รับคำสั่งพระชนนี
ภัยมาต้องเอาตัวหนี
หรือพระพี่จะกลับไป
คิดมารดาบ้างเป็นไร
มาละไว้ไปแต่องค์

พิลาป

- บัดนั้นพรานไพร มีความดีใจ ดังได้ประสงค์
ทั้งตื่นทั้งรำ เป็นวงเป็นกง วางข่ามจะลง จับนางกลางชล
- หกนางเห็นพราน พาพวกบริวาร บินทะยานขึ้นบน
ร่อนลอยคอยดู ให้รู้เหตุผล ที่นุชนิรมล จะเป็นอันใด
- ฝ่ายนายบุญพราน ละสนละลาน ลูยน้ำลงไป
จะเรียกบ่วงนาค ออกจากกรโท นางยังโหยให้ ไร่ไรโรคา
- ว่าพี่พรานไพร อย่าเข้ามาใกล้ ถอยไปเร็วรา
เหม็นสาบเหม็นอาย กลืนกายหนักหนา ให้แต่นาคา คลายเข้าเร็วไว
- พรานป่าว่าเล่า เออแม่ปล่อยเจ้า ได้บินหนีไป
มิคว่าน้ำเปล่า คุณาเป็นไร เชื่อใจใครได้ ยังไม่ถึงมือ
- ท่านข่อมเล่ามา กระต่ายแก่แม่ปลา บुरาณเล่าลือ
ปล่อยล่องเป็นไร มีไปเสียฤ นายพรานคนชื่อ ซี่มีรอบหัว
- ถลยว่าไป เอาปีกหางไว้ ข้ายู่แต่ตัว
ปลดเปลื้องนาคา เร็วราซ้ากล้ว พระองค์สิ้นรั้ว เนตรนองพักตรา
- นายบุญพรานไพร ได้ปีกหางไว้ เต็มใจหนักหนา
จึงเรียกบ่วงนาค ออกจากถลยา มาเถิดแม่มา แชน้ำอยู่โย

◦ นาคคล้ายกายา นางแหงนงเขหา ตั้งตาขึ้นไป
 เห็นพินังสิ้น บินอยู่สูงไกล ส่งสุรเสียงใส รับน้องด้วยรา
 ◦ ขอรกรวนไหว้ ลงมาเร็วไว หน้อยเถิดพี่อา
 แลตามพินัง ไปกลางเวหา ข้อนทรวงโสกา ดังว่าวายชนม์
 ◦ นายพรานเห็นซ้ำ ลงไปจะคร่ำ กรแก้วนิรมล
 ยั่งยืนอยู่ไย ไม่ขึ้นมาบน เห็นว่าจะพิน มือพรานฤาไร
 ◦ นางว่าพี่เอ๋ย อย่าต้องน้องเลย ข้าจะขึ้นไป
 เหม็นสาบกลิ่นนั้ก ปีมัจจกัลดใจ ให้พราหมณ์* ถอยไกล ทรามวัยขึ้นมา
 ◦ ฝ่ายพระพินัง ร่อนอยู่คูลกลาง ที่กลางเวหา
 เห็นนางคลาไคล จากในคงคา แลลับนัยนา แล้วพากันไป
 ◦ นายพรานเห็นนาง โหยให้ไม่วาง ที่ทางปราศรัย
 ปลอดโยนโธนอ่อน อ้อนวอนว่าไป อย่างกันแสงให้ นักเลขเทวี
 ◦ พี่ไม่ทำไม แม่อ่าสงสัย จงสร้างโสกั
 จะพาเจ้าไป สู้นิปรางค์ศรี ถวายแก่ภูมิ สุธนมูมาร
 ◦ พระองค์เจ้านั้น ทรงอัครศรีสรร์ค้ เทพไม่ปุ่นปาน
 มีฤทธิเกรียงไกร ศิลป์ชัยศรผลาญ โลกไม่ต้านทาน ต่อติดฤทธิรงค์
 ◦ พี่งลิบทกปี ไร่พระมเหสี เอกาแต่องค์
 ข้ามมาได้นาง ต้องอย่างประสงค้ จิตเจตจำนง ไปถวายภูมิ
 ◦ จะได้พระราชทาน ความชอบโปรดปราน ทั้งยศศักดิ์ศรี
 แม่แน่นมั่นคง เพราะองค์เทวี อย่าผูกไพบรี พี่เลยแม่อา
 ◦ พรานว่าเท่าไร นางไม่หุใส่ รำไรโสกา
 แล้วคิดขึ้นได้ ด้วยไวปัญญา กลั่นโสกัโสกา วอนว่าแก่พราน
 ◦ พี่พาเข้าไป ถวายแก่ท้าวไท เห็นไม่ได้การ
 ถ้าสบสมปองได้ ของพระราชทาน ไม่ชอบใจท่าน พี่พรานเสียที
 ◦ บาบกรรมเปล่าเปล่า มาพรากลูกเขา จากแม่พาหนี
 เวรข่าเนื้อ ก็เหลืออเวจี ยังทำเช่นนี้ พี่คิดผิดไป
 ◦ นี้แน่พี่พราน ถึงของพระราชทาน จะได้เท่าไร
 เครื่องทรงกายา ของข้าจะให้ อย่าพาเข้าไป เลยนะพี่อา
 ◦ ปล่อยน้องครั้งนี้ เหมือนหนึ่งหม่อมพี่ ปล่อยนกล่อยกา
 ทั้งคุณก็คุณ ได้บุญหนักหนา ทั้งเวรเวรา เมื่อน้ำไม่มี

* น่าจะเป็นคำว่า พราน เพื่อให้สอดคล้องกับเนื้อเรื่องตอนนี้

๐ ทั้งของก็ได้ ชั่วช้าอะไร เอาไปเกิดพี
 อันดวงจินดา ค่าควรบุรี แก้วหาราติ ที่มีราคา
 ๐ นายพรานยืมหัว นางขอไถ่ตัว หัวเราะฮาฮา
 พี่ได้พระนาง เปรียบอย่างนาวา บรรทุกสินค้า มาแต่เมืองไกล
 ๐ จะเอาแต่ของ แก้วแหวนเงินทอง หาต้องการไม่
 ผิดชอบตามกรรม ถอยลำเรือไป ทั้งทุนกำไร ไปไหนพ้นมี
 ๐ จะถวายเจ้านาย ความชอบมากมาย ทั้งชะดาราตี
 บาปกรรมจำเป็น สิเช่นมันมี นรกอเวจี ก็ที่เดียวกัน
 ๐ เหมือนหนึ่งตักน้ำ เต็มแล้วใส่ซ้ำ ใครห่อนพูนขึ้น
 บาปกรรมของพี่ เต็มที่เท่านั้น ทำอีกร้อยพัน ไม่พรั่งเวรา
 ๐ นางวอนบนบาน ของนี้พี่พราน บูรณข่อมว่า
 สิบเบี้ยได้ไว้ เป็นไรพี่อา ยี่สิบมากกว่า แต่ว่าไกลมือ
 ๐ ของที่จะไถ่ ข้าของอ้อให้ ชั่วไปดอกหรือ
 วอนว่าเท่าไร พรานไพรไม่อ้อ พุดจึงตั้งคือ จะรื้อตัวไป
 ๐ อันของอย่างนี้ ที่เรือนของพี่ มีเท่าไหนไหน
 เด็กเล่นกลาดบ้าน จีคร้านเก็บไว้ เมืองเราเขาไม่ ไข่ดีอินัง
 ๐ นางนึกใจว่า สัตยูชาติพรานป่า เจรจาโอหัง
 ว่าขานบนบน ก็พันกำลัง พรานไพรไม่ฟัง นางตั้งโศก
 ๐ ทรงพระกันแสง สุรเสียงแหบแห้ง โหยหาขนิ
 วอนว่าเท่าไร พรานไมอินดี อนิจจาน่าที่ จะปลัดมารดา
 ๐ ฝ่ายนายพรานไพร จัดแจงอุ้งไถ่ หน้าไม้ปืนยา
 หาบคอนปีกหาง ของนางไคลคลา เรียกหากัลยา มาเกิดจะไป
 ๐ สงสารมโนहरา ทรงพระโศกา ชลนาหลังไหล
 สะอื้นฮักฮัก ป้มจ๊กบรลย ดิ้นโดยโหยให้ มิได้สมประดี
 ๐ กลิ้งเกลือกเสือกกาย เพียงจีพจก้วย มอดม้วยเป็นผี
 นายพรานกลับมา เรียกหาหลายที ไม่ลูกจากที่ อยู่นี้หรือไร
 ๐ เรียกแล้วคอยเล่า จะให้ยื่นเฝ้า อยู่อีกถึงไหน
 ยังนั่งโทมนัส ฤาขัดไม้ไป จะอยู่นี้ได้ ก็ให้ว่ามา
 ๐ นางฟังเสียงพราน วาจาว่าขาน หัวหาญหนักหนา
 จำเป็นจำไป จำใจจรคลา จากละอองบาทมา บิดาขนิ
 ๐ โอ้แต่นี้ไป นับวันจะไกล ไกรลาศกรุงศรี
 ที่สยบเคยเฝ้า ปิ่นเกล้าขนิ ทั้งหกพระพี่ อยู่ดีเกิดรา
 ๐ เคยเล่นด้วยกัน เทียวโนไพรสัจจ์ เก็บผลพฤษยา
 เคยเข้าในห้อง ขวนน้องเจรจา เคยสรงคงคา เก็บบุญมาลี
 ๐ พระพี่เก็บได้ ต่างองค์ส่งให้ น้องแซมเกศี
 เคยเสพเคยสรง เจ็ดองค์ทุกที โอ้ตั้งแต่นี้ จะเปลี่ยวเปล่าใจ

๐ พี่ยังทั้งหก ไม่สู้วิตก เหมือนน้องจะไป
 วังเวงเอกา เห็นหน้าผู้ใด นับวันไกลไป ไหนจะพบกัน
 ๐ สงสารมารดา จะเสวยชลา เป็นนิจนิรันดร
 โศกถึงลูกนัย กลัวจักอาศัย เห็นทีชีวิต จีพไม่มีไป
 ๐ เมื่อนางจรถี ปัญจางคชฎี สามทีจึงไกล
 พิลาปร่ำสั่ง ผ่ากฝั่งสระใหญ่ ทุกเทพอยู่ใน ป่าระหงคงคอน
 ๐ ได้โปรดเกศา พระแม่ตามมา ช่วยบอกข่าวสาร
 ว่าข้ามโนหรัฯ ลาไปกับพราน อย่าได้อยู่นาน เร่งรีบตามไป
 ๐ เดินพลางนางว่า เข้าไปพรพฤษยา เหวฬาโคใด
 ห้วยละหานธารท่า หนองน้ำสระใหญ่ นางยอกรไหว่ จึงได้กรุณา
 ๐ มารดามาตาม ท่านจงบอกความ ให้ทราบอุรา
 ข้าไปตรงนี้ ช่วยชี้มรคา ลูกน้อยคอยหา ฝ่าละอองธุลี
 ๐ พรานพอรไท ดั้นดงพงไพร มาในวิถี
 แรมกลางไพรสัณฑ์ หลายวันราตรี นางโศกสุดที่ โศกไร้ไร
 ๐ เดินกริ้วรีวรุศ เหนื่อยไม่ได้หยุด สุดค้ำยทางไกล
 พรานไพรไม่มี ปราณปราไส เดินไม่ใคร่ได้ นางให้โสกา
 ๐ เท้าพองสองข้าง ได้ภูษาบาง พันสองบาทา
 ทูลหัวลูกเอ๋ย ไม่เคยจรคลา เดินด้วยบาทา มากมายหลายวัน
 ๐ หลากด้วยมารดา แรกรู้ตามมา ปานนี้แทบทัน
 แต่ถึงสระใหญ่ จะได้สำคัญ ดั้นทางอยู่นั้น พระพี่แจ้งใจ
 ๐ เดินพลางเหลียวหา นายพรานร้องว่า กลับหน้าไปไหน
 มีใครจรเดิน เมินไปคูใคร นุดมือจงไป จึงได้กระมัง
 ๐ นางเกลียดนางกลัว ทั้งหมิ่นกลั่นตัว นั้นพันกำลัง
 ได้ยื่นพรานว่า อดสำห้เซซ้ง กลัวเขาไม่ฟัง จะจงพระกร
 ๐ นายพรานเดินหน้า พระพายพัดมา นางว่าอ่อนวอน
 เหม็นสาบหนักหนา ให้เข้าเดินก่อน นายพรานเดินย้อน เดินตามทรมวย
 ๐ นางเห็นพฤษยา บุปผามาดี อันมีกลิ่นไกล
 ยั้งแสนโสกา ชลาหลังไหล เคยเที่ยวเล่นไพร เก็บดอกนุชบัน
 ๐ สาวหยุดพุดเทศ แก้วกรรมนิการ์เกิด พิศุลแกมกัน
 ยมยอมหอมหวาน พุดตานแดงฉาน มีโนอรัญ หิมวันต้นานา
 ๐ เคยเก็บเคยกรอง พระพี่ให้น้อง แชนเกล้าเกศา
 โอ้แต่นี้ไป ไหนจะได้มา ข้อนทรวงโสกา อูราจะพัง
 ๐ นางไหว้วันทา เทพทุกห้อมหญา พรรณนาร่ำสั่ง
 พระแม่ตามมา ช่วยว่าให้ฟัง ลูกน้อยนี้ยัง ไม่มีวัยมรณา
 ๐ กลัวว่าชนนี้ จะสิ้นชีวิ เสียเพราะโสกา
 ลูกไม่บรลลย์ เปล่าใจคอยหา ให้เร่งรีบมา ไม่ช้าจะทัน

- นายบุญผู้พราน พายอดเขาวมาลัย มาในไพรสัณฑ์
แรมร้างค้างป่า เป็นข้าหลายวัน เห็นอรแจ่มจันทร์ หิวโหยโรยรา
- ค่อยหยุดค่อยเดิน พานางดำเนิน แต่เป็นเพล
แดดกล้าหยุดก่อน แดดอ่อนจึงคลา ถึงประตูป่า กัลยารำพัน
- ครวญถึงชนนี ช้านานปานนี้ เหตุไรไม่ทัน
พื้นที่ไหน จะได้เห็นกัน นับคืนนับวัน ไปแล้วเสนา
- นายบุญพรานไพร พานางอรไท หยุดได้พักษา
นางศรีนิกใน โฉนดีนา จะให้มารดา ทราบฝ่าฐุติ
- ว่าลูกนี่นา หยุดยังอยู่ท่า พกษาคันนี้
จะสั่งยุบล ผู้คนไม่มี ทำโฉนชนนี จะทราบบาท
- ลูกรักจักไป จะฝากอันใด ไว้ดูต่างหน้า
คิดแล้วคิดแก้ว ที่องค์ทรงมา ห้อยกิ่งพกษา ไว้ทำชนนี
- ฝากเทพเทวา ซึ่งอยู่รักษา ปากป่าที่นี้
เอ็นดูข้าด้วย ท่านช่วยปรานี ฝากแก้วดวงนี้ ไว้ทำมารดา
- แม้นว่าผู้ใด ไปมาอาศัย ได้ตื่นพกษา
ท่านได้เอ็นดู บังหุบงดา ไซ่งศ์วานข้า อย่าให้ได้ไป
- ครั้นหยุดหายเหนื่อย พระพายพัดเรื่อย สุริยาแสงไส
พรานพาเทวี พื้นที่คลาไคล ออกจากป่าไพร อรไทคิดคลอน

ยานี

○ บทนี้ยังไม่หมด	จำจะงดไว้ก่อน
จะคืนกลีบกล่าวกลอน	ย้อนถึงทนางกัลยา
○ กลับไปถึงบุรี	เข้าสู่ที่ฝ่ามารดา
ทูลความทั้งน้ำตา	พลาทโศกไม่สมประดี
○ ข้าแต่พระมารดา	ลูกไปป่าเล่นสระศรี
สระสร้งในวารี	มีนาศิมุขขึ้นมา
○ รวบริดมัดน้องนาง	ไว้ที่กลางพระคงคา
ยังมีนายพรานป่า	เปลื้องนาคาพานางไป
○ สมเด็จพระมารดา	ข้อนอุราปี่มตักยัย
ทอดองค์ลงทันใจ	เกลือกกลิ้งไปไม่สมประดี
○ คู่คู่ชวนกันไป	ทำโฉนเป็นเช่นนี้
ลอบหน้ามาพาที	ขอบใจดีทั้งหกคน
○ ส่วนน้องต้องทนทุกข์	พี่สนุกไม่ขัดสน
ดอกสร้อยร้อยละวน	เอาแต่ตนรอดตัวมา
○ พิโรธพระลูกนาง	ตัดพ้อพลาททางโหยหา
สองกรก่อนอุรา	ทุ่มกายาในพินน

๐ แค้นใจไอ้พรานป่า
 อยู่ไปใยเป็นคน
 ๐ ลูกรักของแม่เอ๋ย
 ทอดทิ้งกึ่งกายา
 ๐ โขสนจำทั้งเต่าแก่
 เอิกเกริกทั้งวังใน
 ๐ บ้างเชิญพระโสด
 สมเด็จพระจักรา
 ๐ ครั้นนางได้สมประคิ
 พระองค์ผู้ทรงชัย
 ๐ หวังว่าจะให้นาง
 จึงมีพระวาที
 ๐ ชะรอยเวรเวรา
 ชีวิตไม่ตักมัย
 ๐ หนึ่งเล่าพระบุตรี
 ไม่ควรคู่กับพราน
 ๐ พระทรงสุดลักขณา
 ไม่คู่หมั้นใจ
 ๐ ค้วยโถมนางที่สุด
 จักเปรียบด้วยธิดา
 ๐ ตกไปในสากล
 จะเป็นอรรคนารี
 ๐ แต่ว่าอารามรัก
 ห้ามนักจกน้อใจ
 ๐ ครั้นนางได้โอกาส
 แล้วสั่งนางสาวศรี
 ๐ หกนางฟังชนนี้
 ออกก่อนร่อนนำมา
 ๐ สมเด็จพระชนนี
 ครั้นเห็นสระสำคัญ

มันนี้มารมาผจญ
 อีกให้ทวนเวทนา
 ที่ไหนเลยจะคืนมา
 อัศจรรย์สลับไป
 ร้องแข็งแซ่ชิงขวัญไขว่
 บ้างเล่นไปทูลราชา
 สุกันทรสขโถมทา
 เสด็จมาสู่วังใน
 ทูลสามีลาตามไป
 ปลอบเอาใจพระเทวี
 เจ้าค่อยสร้างซึ่งหมองศรี
 จะจรลีไปหนใด
 พระธิดาจึงจำไกล
 นานสืบไปจะพบพาน
 ของเรานี้ยอดสงสาร
 ควรจะผ่านภพไตร
 ผิวพักตราเจ้าผ่องใส
 ควรจะได้ไครษัตริ
 ในมณูษย์นั้นสุดหา
 ต่ำได้ฟ้าไหนจะมี
 เจ้าไม่พินมเหสี
 อย่าไครก็ไม่เป็นไร
 กำหนดนั้นจะตามไป
 ตามพระทัยพระเทวี
 กราบกับบาทพระสามี
 เร็วบัดนี้จะลีลา
 อัญหุติแล้วไคลคลา
 กับทาสพร้อมเจ้าน
 หมุ่นารีเรียกตามกัน
 ค่อยบินอ่อนร่อนราลง

สุรางคนางค์

๐ เมื่อนั้นเทวี นางจันทกนิรี ถึงที่สระสง
 เห็นรอยบาทา ลูกยาโถมยง ทอดทิ้งองค์ลง แทะฝั่งสาคร
 ๐ ไอ้พระลูกเอ๋ย กรรมสิ่งใดเลย ทำให้แต่ก่อน
 เป็นเวรเวรา ตามมาตัดรอน ให้ลูกบังอร จากอกแม่ไป

◦ ไม่พบพัตตรา สังขารมารดา จะมีถึงไหน
 เพราะพระลูกยา นีราแรมไกล ตั้งแต่โหยให้ ไปทุกเพล
 ◦ ลูกน้อยแม่เอ๋ย เจ้าไม่เคยเลย เดินด้วยบาทา
 จะเสด็จไหนใด จรในเวหา พระบาทลูกข้า อ่อนคือสำลี
 ◦ จะฟกแตกพอง ข้าในเป็นหนอง สองเบื้องบพศรี
 จะกันแสงให้ ใครจะปราณี สงสารเท่านี้ สุดที่อาลัย
 ◦ ยากง่ายตายเป็น แม่ไปได้เห็น เป็นเพื่อนปราศรัย
 ที่ความโสกศลย์ จะบรรเทาใจ อยู่ที่นี่ไหน จะพบพัตตรา
 ◦ แม่จะตามไป สิบยากเท่าไร ตามแต่เวลา
 ท้นพระลูกนาง ในกลางมรคา ให้อ่อนอ่อนว่า บนบานพรานไพร
 ◦ นางเสด็จลินลา เข้าไพรพฤกษา แสนสาวไสว
 ธิดาหกนาง นำทางคลาไคล ตามด้นรอยไป สาวใช้เจจัน
 ◦ จรด้วยพระบาท โดยทางสถลมารค ในราชไพรสถณ์ท์
 นัยเนตรสอดส่อง ทุกห้องหิมวันต์ พลาจรีบจรจัด ให้อันลูกยา
 ◦ เข้าคองออกคอง แนวนเนินสิงขร ชะง่อนแหวนผา
 เห็นแต่สัตว์ไพร ที่ในหิมวา ยิงแสนโสกา โทมนารำพัน
 ◦ เข้าในไพรระหง ที่แถวแนวคอง ยิงทรงโสกศลย์
 เย็นเยียมสดัด ในพนศไพรวัน แต่เสียงจักจั่น แก้วแก้วแว่วมา
 ◦ สำเนียงเรไร แม่หม้ายล่องใน ชะนีโหยหา
 อะเสียงลูกแก้ว แล้วกระมังนา เสด็จสาวบาทา ละล้าละล้ง
 ◦ สัมลูกจุกเงิน อดสำห้ซังเดิน ระเส็ดระซัง
 แสนโสกทนแหวย ชลเนตรไหลหลัง คังชีวาวัง จะมี้วยวายปราณ
 ◦ อาการมารดา จะสิ้นสังขาร์ เพราะลูกสงสาร
 เห็นไม่เป็นคน ด้วยทนมรณ โอ้อพรานเอ๋ยพราน แก่ล้งกลัดคัดรอน
 ◦ มาพรากจากอก เหมือนพรากลูกนก ตกจากรังนอน
 หรือว่าเวรา มีมาชาติก่อน พรานจึงพาจร ให้อพรากจากไกล
 ◦ ดูดั่งเหยี่ยวกา โลบฉาบถาบตา คาบพาเอาไป
 ไม่คิดอนิจจา เวทนาเลยไฉน เจ้ากรรมทำได้ ข่างไม่อนิจจัง
 ◦ ยามเย็นรอนรอน ปีกขาบินร่อน พาลูกมารัง
 พระลูกแม่เอ๋ย ไม่กลับคืนหลัง โสกสุดกำลัง หิวโหยโรยแรง
 ◦ นางทอดองค์ล้ง เพียงชีพชีวัง* ด้วยทรงกันแสง
 ชลเนตรไหลติด เป็นโลหิตแดง ให้อโหยแหบแห้ง หิวหอบหฤทัย

* ภาษาปาก ภาษาเขียน คือ ชีวัง

- พระลูกทกนาง กันแสงไม่สร้าง เนตรพรางชลไหล
ทั้งฝูงกินรี สาวศรีไสว ทุกข์ทนหม่นไหม้ รำไรโศกา
- แต่ตามเทวี มาหลายราตรี ถึงประตูป่า
เห็นเครื่องประดับ ของพระลูกยา ที่กิ่งพฤกษา กัลยาดีใจ
- ปลดเอาลงมา กอดแนบอุรา โศการ่ำไร
ไม่ทันเจ้าแล้ว ลูกแก้วทำไฉน เจ้าเอาของไว้ หวังให้ชมต่าง
- จะตามต่อไป มรคาเล่าไฉรั แยกย้ายหลายทาง
นางยอพระกร ขึ้นช้อนทรวงผาง ทอดองค์ลงกลาง พื้นภูมิโรมไทร
- พระราชธิดา ทั้งหกกัลยา ชลนาหลังไหล
เสียดายเจ้านัก น้อยรักจำไกล ทอดองค์ลงให้ พิโรราพัน
- โอ้แต่เนี่ไป ไหนเลยจะได้ คินมาพบกัน
ดุจตั้งชีวิต ม้วยมิดอาสัญ แต่นั้นนับวัน ต่างคนต่างไกล
- ฝ่ายนางมารดา ไม่รู้มรคา จะไปไหนไหน
ประดับปีกหาง พานางอรไท พร้อมทั้งสาวใช้ กลับไปนัครา

ฉบับ

- บทนี้ว่ามีสิ้นความ จะกลับกล่าวตาม
ต่อบทคดีวันนั้นนา
- ปางนั้นสุธนกุมารา เสด็จออกเสนา
ที่นั่งมหาอำไพ
- ดำริแล้วสั่งทันใด จะเสด็จคลาไคล
ออกไปประพาสสวนศรี
- ช้างพระที่นั่งตัวดี ชื่อมุกพหัตถิ
อันมีกำลังว่องไว
- ทรงเครื่องสุวรรณอำไพ มณีสีไส
ระยงจับแสงสุริยา
- ขอคร่ำค้ำแก้วมุกดา พระที่นั่งหลังคา
สุวรรณมหารูจี
- พระสูตรรูดรัมเรื่องศรี หมอควาญล้วนดี
จีเหยียบไว้ที่เกยชัย
- กุมารผู้ชาญฤทธิไกร พระเสด็จขึ้นไป
สู่นางปรางค์มาศรจนา
- เฝ้าพระบิดุเรศมารดา บังคมทูลลา
ขาดราประพาสสวนศรี
- สองราอนุญาตด้วยดี บังคมขุติ
ภูมิเสด็จจรจัด

- มาสู่เกษแก้วสุวรรณ ทรงคชสารพลัน
- จับข้างผายผันคลาไคล
- ออกจากพระนิเวศเวียงชัย พลแห่ห้อมไป
- เปรมปรีดิ์พระทัยไพศาล
- บัดนั้นนายบุญผู้พราน พายอดเขาวมาลัย
- เดินตัดหน้างานผ่านไป
- พระองค์ทอดทัศนาลัย เห็นอรทรมวย
- ชอบชื่นพระทัยहरษา
- หยุดข้างพระที่นั่งบมิลลา ใ้หาสองรา
- บัญชาชักใช้ไต่ถาม
- พิศเพ่งเล็งโฉมงาม พलगชักด้วยความ
- เหตุไรไม่ขามอาชญา
- นางนี้เป็นบุตรนาคดา พาไปไหนมา
- เร่งว่าแต่ตามจริงไป
- ถิ่นฐานบ้านเมืองอยู่ไหน เป็นบ่าวไพร่ใคร
- ฉันทจึ่งอหังการ
- บัดนั้นนายบุญพรานป่า ฟังพระบัญชา
- ประหม่าอกสันขวัญหาย
- ก้มเศียรย่ออบหมอบกาย เมื่อจะถวาย
- พระนุชองงศ์มโนหรรษา
- ทูลว่าข้านี้พรานป่า เที้ยวเสาะแสวงหา
- หนองาในป่าพงพี
- ไปพบองค์อรเทวี ลงเล่นสระศรี
- เห็นดีชอบใจจับมา
- มุ่งหมายมาถวายบาทา ตัดหน้างานมา
- อาชญาไม่พ้นเกศี
- บัดนั้นสุทรนงมี ตรัสถามเทวี
- นางนี้เป็นบุตรผู้ใด
- ราชฐานบ้านเมืองอยู่ไหน นามกรชื่อไร
- บอกไปแต่ตามสัจจา
- โฉมของงศ์มโนหรรษา ได้ฟังวาจา
- บัญชาตรัสถามนามกร
- นางขอบกยาโอนอ่อน หมอบเศียรขอร
- แล้วกล่าวสุนทรวาจา
- ข้านี้เป็นราชธิดา ประทุมราชา
- มารดาชื่อจันทกนิรี

- ทั้งสองครองราชธานี ไกรลาสกรุงศรี
ข้านี้ชื่อว่ามโนहर้า
- พระพิทักษนางพามา สระสรงคงคา
พรานป่าจับพาวรลี
- ทั้งนี้แต่จะโปรดเกศี แรมร้างบุรี
พลัดจากชนนีบิดา
- เมื่อนั้นสุธนกุมารา ได้ฟังวาทา
ชายากราบทูลยุบล
- พलगพิศดูโฉมนิรมล กษัตริย์ในสากล
บ่อนจะเปรียบปูนปาน
- จึงถอดธำมรงค์มีนนาน รางวัลแก่พราน
ยังของพระราชทานมากมาย
- ทั้งทาสากรรมกรหญิงชาย เงินทองทั้งหลาย
ข้างม้าวัวควายแพรพรรณ
เสนาพาพรานจรจรัล เจ้าในเมืองพลัน
จัดสรรสิ่งของให้พราน
- พระจึงให้เชิญเขาวมาลย์ ขึ้นสู่คชสาร
ยกพลศฤงคารคลาไคล
- เสด็จถึงสวนขวัญทันใด ข้างเทียบเกยชัย
ท้าวไทเสด็จลีลา
- ให้เชิญนางแก้วกัลยา เข้าสู่พลับพลา
สุวรรณมหารูจี

สุรางคนางค์

- กุมารชาญชัย พานางอรไท ไว้ในสวนศรี
พระองค์ตรัสใช้ ให้สุรเสนี กั้นเข้าบุรี ทูลด้วยได้นาง
- ว่านายพรานป่า เทียวไพรได้มา ทูลถวายกลางทาง
พระทรงวงพักตร์ นรลัษณ์ต้องอย่าง บัดนี้รับนาง ไว้สวนอุทยาน
- อันองค์เทวี มาแต่คีรี ไกรลาสภูผา
จะเชิญอรไท เข้าในนัครา เกรงพระอาชญา ด้วยมาแต่ไกล
- บัดนั้นเสนา รับใส่เกศา กลับมากรุงใหญ่
สุธนฤทธิรงค์ เชิญองค์อรไท เข้าตำหนักใน สวนแก้วอุทยาน
- พิศโฉมทรมวีย์ ขอบชื่นพระทัย ภิรมย์หรรษา
ประโลมปลอบนาง ให้สร้างโศกา พलगตรีสวงนา สัพพอกหยอกพलग
- วันนีไซคคี มาเล่นสวนศรี มีลาภกลางทาง
พบนางชาวป่า ออกมายืนขวาง กรายผ่านหน้าข้าง ดัดหน้าฉานมา

◦ เดิมคิดหุนโกรธ จะใคร่เอาโทษ ให้สิ้นสังขาร
 เห็นเข็ชดชเลนตร ก็เวทนา พาเอาตัวมา ไว้ตำหนักใน
 ◦ ไม่ถือโทษา ยังจะโศกา ไปอีกถึงไหน
 กลับกล่าวสุนทร ย้อนปลอบเอาใจ พระมาลูบได้ สัมผัสพักตรา
 ◦ นางผลึกพระกร เณยานชาวดอน อยู่ดงพงป่า
 ไม่เคยเจ้านาย งามายเข้ามา สวงพระอาชญา ฆ่าเสียไว้ไย
 ◦ ประมาทหมั่นจิต โทษผิดข้อใหญ่ โปรคตคเกศี
 เคี้ยวเนื้ออย่าไว้ นางยื่นเคียรให้ ห้าหันบั่นรอน*
 ◦ พระแยมโอมฐ์สรวล ประโลมปลอบนวล มีให้หมองสมร
 อันตรัสประภาษ เพราะสวาทบังอร แกล้งกล่าวสุนทร สัพยอกเทวี
 ◦ ได้นุชดูจป้อง นิมนวลควรรครอง ร่วมห้องปรางค์ศรี
 ซึ่งตรัสวจนา นั้นอย่าราศี อันการโลกีย์ ย่อมยั่วหยอกกัน
 ◦ พี่ได้พระน้อง ตั้งมณฑาทอง ทิพย์ในไตรสารรงค์
 ความสวาทนาถนุช พันสุดที่กลิ่น แอบอรแจ่มจันทร์ พलगูบปฤคฎางค์
 ◦ แต่เสาะแสวงหา องค์อรชยา ร่วมห้องครองปรางค์
 พอได้พระน้อง สมปองต้องอย่าง บุญทั้งสองข้าง สร้างไว้ด้วยกัน
 ◦ อ้อมองค์นงเยาว์ วางเหนือพระเพลา ประครองรับขวัญ
 อรไทใจหาย พระกายนางสั้น พระกรป้องกัน มีให้แนบกาย
 ◦ เคลื่อนองค์จากที่ ผินผันหันหนี ด้วยมีความอาย
 เพราะนางไม่เคย ได้เซยชิดชาย พระทัยวบหาย พุ่มพายนัยนา
 ◦ นางกล่าววาทิ ทรงธรรม์พันปี เข้ายี้หนักหนา
 เห็นกระหม่อมฉันทน์ พลัดบ้านเมืองมา จ้วงจาบหยาบซ้ำ พอสำน้ำใจ
 ◦ ทำคุดังทาส ชายตัวไว้ขาด แก่ท่านฤไฉน
 ฤไปตีทัพ ไล่จับมาได้ พระองค์จึงไม่ มีความกรุณา
 ◦ พระตอบเทวี บุรุษสตรี ย่อมมีเสน่ห์หา
 การสิ่งนี้ไซร์ ว่าไยกัลยา เป็นธรรมชาติ เจ้าอย่าถือใจ
 ◦ อันองค์เทวี ตกมาถึงนี้ พันพี่ไปไหน
 จะเชิญโถมยง คำรงราชย์ ผ่านฟ้าฝ้ายใน สู้อิ* เปรมปรีดี
 ◦ นางตอบยุบล ตรัสนี้ที่สิ้น คุณพั้นเกศี
 ไม่ควรเคียดพักตร์ เป็นอัคนารี ด้วยว่าตัวนี้ ตกตำเณญใจ
 ◦ พรานป่าพามา ทูลถวายเป็นข้า ก้มหน้าให้ใช้
 อย่าเสียมลามลวน เกี่ยวกววนข้าไท พระองค์จึงได้ โปรคเทศเมตตา

* บทนี้ชาตวรรคที่ 2 อาจมาจากความผิดพลาดจากการคัดลอก

** คือคำว่า ไอศูรย์

๐ หนึ่งข้าทูลละออง ที่เคยปกครอง จะก่อนครหา
 เบือนพักตร์รวัควกวน ยั่ววนนัยนา ด้วยตัวเป็นข้า ไม่มาเจียมใจ
 ๐ กุมารฟั่งนาง ประโลมปลอบพลาง ที่ทางปราศรัย
 ถ้อยคำต่ำช้า นั้นว่าไปไย เอ็นดูอย่าได้ เอามาเจรจา
 ๐ จะเสียเกียรติยศ เราย่อมปรากฏ สุริวงศ์พงศา
 อันองค์นั่งลักษณะ ที่อัครชายา ควรครองอนา อนงค์นางใน
 ๐ ว่าพลางรับขวัญ ฤกษิตเดียดฉันท์ สุดกลิ่นพิสมัย
 พระกรโอบองค์ แอบอัครทรมวย กำหนดอัคใน พระทัยเกรียมกรม*
 ๐ คลึงเคลื่อนเล่นดวง กำดัดคัดทรวง พุ่มพวงชื่นชม
 กะสันหันหวาน ยั่ววนอารมณ์ กรเกี่ยวเกลียวกลม ชมขิดเทวี
 ๐ โนมยองค์สั้น พระกรเกี่ยวกัน ผันพักตร์ผินหนี
 จวนตัวจวนใจ รั้าให้ไศกี พลางกล่าววาที สุนทรอ่อนวอน
 ๐ นื่องตจนถึงนี้ ไม่ผันธุลี ปรานีหน้อยก่อน
 พลางผลักพระหัตถ์ ป้องปัดพระกร อนิจจาทุกขร้อน ไม่ผ่อนพระทัย
 ๐ จะให้เป็นผล มารีบร้อนรน จะผันไปไหน
 ได้โปรดเกศา ค่อยมาค่อยไป ตั้งกุมลูกไก่ ไว้ได้บาทา
 ๐ พระฟั่งพจมาน สุนทรอ่อนหวาน แสนสุคนธ์เสนา
 ความสวาทอาบจิต จุมพิตพัศตรา องค์แอบอุรา อุระราชเทวี
 ๐ เสน่หากลัดกลุ้ม พระกรโอบอุ้ม องค์อ้อมโนมศรี
 จะหวงหน่วงนาน ต้องการอะไรมี ได้ถึงเพียงนี้ สุดที่อดใจ
 ๐ ว่าพลางแนบขิด ประจงปลงจิต สมคิดพิสมัย
 รวมรสปลดสวาท ปุ่มขาดพระทัย สุดที่ประไมย** ประมาณพรรณนา
 ๐ สองศรีโสมนัส ได้ร่วมสัมผัส รสรากเสนาหา
 สุดเฉลิมเจิมจิต เฟ่งพิศนัยนา เทวีปรีดา ด้วยราชกุมาร
 ๐ คั่งบุษยบังใบ กลีบกลัดจะไกล้ แยกแยมเกมบาน
 พอพระสุริยตรัส สัมผัสพาดผ่าน กลีบพู่ชูก้าน รับรสสุริยา
 ๐ แนบสนิทชิดกาย ถึงได้ความอาย คลายโสภโสภ
 ระทวยระทศ ด้วยรสเสนาหา ชบพระพัศตรา กับดักกุมาร
 ๐ ถ้อยทีมีสวาท แอบอิงพิงพาน ไม่ฉลาดห่างสมาน
 คลึงเกล้าเผ้าชม แสนสมนาการ ในห้องพิมาน ตำแหน่งจนา

* ภาษาปาก ภาษาเขียน คือ ธรรม

** คือคำว่า ประไมย ประมาณ หมายถึง อุไปมยอุปมา

๐ ฝ่ายเสนามาตย์ ซึ่งรับพจนาด ใส่เกล้าเกศา
 คืบเข้ามาเฝ้า พระเจ้าราชา ครั้นถึงนัครา เสนาเข้าใน
 ๐ พอได้เพลา แต่งตัวนุ่งผ้า ไม่เข้าด้วยไว
 เข้าสู่ที่เฝ้า พระเจ้าภพไตร ยอกรกราบไหว้ บังคมทูลพลัน
 ๐ พระผู้ลู่เจ้า ให้เข้ามาเฝ้า ผ่านเกล้าทรงธรรม์
 พระองค์บุรยาดร ประพาสสวนขวัญ พรานผู้หนึ่งนั้น เข้ามาแต่ไพร
 ๐ ได้นางหนึ่งมา พระโหมโสภกา พันจิตพิสมัย
 แจ่มจัคร์ศรีมึ ทรงศรีวิไล พรานพามาให้ พระราชกุมาร
 ๐ สมเด็จพระราชา ได้ฟังวาทา เสนาทูลสาร
 ยินดีพระทัย แจ่มใสเบิกบาน มีพระโองการ ตรัสชักถามไป
 ๐ เขี้ยแนเสนา พรานไพรไปพา นางมาแต่ไหน
 นางเป็นธิดา ราชากรุงไค ฤคคนเข็ญใจ ไพร่กระฎุมพี
 ๐ ฤวงค์กษัตริย์ เสียราชสมบัติ พลัดจากกรุงศรี
 ออกจากหิมเวศ ถือเพศเป็นชี ไล่ถามเทวี ว่าประการใด
 ๐ หนึ่งในนางนั้น รูปทรงสีทัน ศิวพรรณเป็นไฉน
 พระทรงวงพักตร์ นรลักษณ์ฉั่นไค ประมาณปานใคร ว่าไปแต่จริง
 ๐ เสนาผลสองบาท พระโหมประหลาด เลิศโลกล้ำหญิง
 ทรงสมกลมกล่อม ไพร่*พร้อมเพริศพริ้ง รัศมีดียิ่ง สุดสิ้นประโมย
 ๐ นูรานท่านว่า งามยิ่งทรงฟ้า เช่นนี้ฤาโฉน
 อันโลกมนุษย์ สุดภพไตร ไม่มีผู้ใด จะเปรียบประมาณ
 ๐ ถามนางบอกว่า เป็นยอดธิดา ทียอดสงสาร
 แห่งบรมสมเด็จ ประทุมภูบาล พระองค์นั้นผ่าน ไกรลาสเวียงชัย
 ๐ นางมาตรงสนาน แทบป่าหิมพานต์ นายพรานจับได้
 มาถวายกุมาร ผู้ชาญฤทธิไกร พระองค์ยังไม่ ผ่านพระบุรี
 ๐ ด้วยเห็นประหลาด ผิดภูมิชาติ ไซ้ชาวเมืองนี้
 จะเชิญอรไท เข้าในกรุงศรี เกรงอาชญาณี พื้นที่ประโมย
 ๐ ให้เข้ามาเฝ้า ทูลพระปิ่นเกล้า ให้กราบพระทัย
 แล้วจะโปรดปราน ประการฉั่นไค ชีวิตอยู่ได้ ฝ่าละอองธุลี
 ๐ เสนารับสั่ง บ้างเฝ้าอยู่นั้น บ้างกันแสงศรี
 สรรเสริญกุมาร ผู้ชาญฤทธิ บ้างขอขุติ ชมโพธิญาณ
 ๐ ปางก่อนกุมาร บำเพ็ญสมภาร มานานหนักหนา
 เมื่อเอาปฏิสนธิ์ ในชลครรภา สัมมนครา ขุมทรัพย์ผู้คมี

* คำนี้น่าจะเป็นคำว่า "เพียบ" เพื่อให้ความหมายสอดคล้องกับเนื้อความในวรรค

◦ อีกครั้งหนึ่งขึ้น ประสูติจากครรภ์ อัครราชธรรมิ
 ขุมทองผุดขึ้น สีมุมปรางค์ศรี มาอีกครั้งนี้ เนื้อโพธิญาณ
 ◦ นางแก้วกนิรา แต่ชั่วกัลป์า พิกพสงสาร
 วาสนาหาไม่ ใครได้พบพาน นี้พระกุมาร ได้สร้างบารมี
 ◦ เมื่อนั้นราชา อาทิตยวงศา ผู้รุ่งรัศมี
 ฟังเสนาทูต ถึงโฉมกนิรี ทั้งพระมเหสี ยินดีปรีดา
 ◦ พระองค์ตรัสสั่ง เร่งรัดจัดวัง ให้จึงสุखा
 ในนอกราชฐาน เริงขานนครา ที่ห้องซาลา สนน^{*} หนทาง
 ◦ ให้ช่างฉลาด เร่งทำปราสาท สูงใหญ่กว้างขวาง
 ที่อีกสามองค์ บรรจงสำออง ที่ออกขุนนาง ข้างหน้าข้างใน
 ◦ ให้มีลับแล หน้าลองช่องแกลด मुखานบานไข
 กระจังกระจก กระหนกแกมใบ ยอดคนภสูลใส่ แก้วแกมแววมว
 ◦ ข้างในให้เขียน เรื่องราวรามเกียรติ์ ปรางค์งดงาม
 ให้เป็นที่อยู่ ถูทั้งสาม พระลูกนงราม ตามชอบพระทัย
 ◦ สั่งนายวัดกิ แล้วสั่งเสนา เสนาน้อยใหญ่
 ข้าเฝ้าซ้ายขวา ฝ่ายหน้าฝ่ายใน จะเสด็จออกไป สวนแก้วอุทยาน
 ◦ หม่อมขุนเสนา รับพระบัญชา ออกมาจากสถาน
 พร้อมกันศาลา เรียกหาเวรการ หมายทุกพนักงาน ทหารนอกใน
 ◦ มหาคทั้งสี่ มหาคเล็กขาวที่ สัสดีหมายไป
 เมืองวังคลังเวร กรมแสงกรมใน ดำรวจน้อยใหญ่ เร่งให้กะเกณฑ์
 ◦ พลหอกพลดาบ ธนุกำซาบ แหลนหลาวง้าวเขน
 ขาววังในนอก หมายบอกทุกเวร เร่งรัดกะเกณฑ์ ทุกหมวดทุกกอง
 ◦ พลรถเตรียมรถ พลม้ามาหมด พลหามวทอง
 พลช่างผูกช้าง ตามอย่างทำนอง ช้างทรงช้างรอง ช้างคั้งช้างกัน

ยานี้

◦ ครั้นเกณฑ์แล้วเสร็จสรรพ เตรียมประทับเกยสุวรรณ
 พระองค์ผู้ทรงธรรม กับจอมขวัญกัลยา
 ◦ เสด็จออกจากวังใน หม่อมสาวใช้ตามซ้ายขวา
 เจริญเครื่องเนื่องออกมา บ้างเตรียมทำพระวอทอง
 ◦ เฒ่าแก่นางข้างใน วิ่งขวัไควจัดข้าวของ
 บ้างกลับเข้าในห้อง กระจกส่องดูพักตรา

* ภาษาปาก ภาษาเขียน คือ ถนน

- ตระเตรียมเครื่องโอบ
สมเด็จพระราชา
 - ฆ้องกลองก้องไกล
มนตร์นั้นนำไป
 - เทวีทรงวาทอง
เผ่าแก่แลสาวสวรรค์
 - ครั้นถึงสวนขวัญแล้ว
ทั้งองค์มหี
 - สุธนกุมาร
เทวีศรีสะเก
 - พระองค์สองกษัตริย์
พิศโฉมมนโห้รา
 - ยิ่งดูยิ่งพิศวาส
เปล่งปลั่งคั่งมณีนิล
 - ตรัสถามถึงเค้ามูล
ได้ฟังพระวาทา
 - แสนสวาทของมารดา
เจริญองค์อรทราเมว
 - พิศเพ่งผิวพักตรา
เวยองค์ทรงสำอาง
 - รูปร่างนางที่สุด
ทั้งสองกษัตริ
 - ฝ่ายองค์อาทิตย์ราช
จะทำมงคลใหญ่
 - ให้ส่งสารตราไป
ร้อยเอ็ดพระบุรี
 - มีการจะภิเษก
กับแก้วมโนห้รา
 - ให้แต่งโรงพิธี
ลดหลั่นชั้นขอบกล
 - ราชวัตรเสด็จตรง
ทำเสร็จแล้วมิช้า
 - ฝ่ายหมูโหรโหรา
มงคลพันอันตรา
 - โองการเตือนเร่งรัด
ห้อยข้อยล้นมาลา
- เอาไปครบแต่งกายา
 ทรงมหาเวไชยยันต์
 หมั้นเสนาล้อมไสว
 พวกพลไพร่ตามครามครัน
 ม่านปิดป้องลายสุวรรณ
 พริบพร้อมกันตามจรลี
 เทียบบรรดแก้วเกษมณี
 เข้าสู่ที่ค้ำหนักใน
 ก้มกราบกรานทั้งสองไท
 บังคมไหว้กษัตริ
 มีโสมนัสเสนาห
 ยิ่งหยาดฟ้ามาลงดิน
 งามประหลาดเลิศเจดนิ
 หมคมลทินจะบาดตา
 นางกราบทูลแต่หลังมา
 สุรเสียงเพราะจับใจ
 ปลื้มวิญญาอดพิสมัย
 เข้ามาใกล้ลูบปลุชฎา
 วรรกายาลักขณนาง
 ผิวบิ่ปางดวงจินดา
 ล้ามนุชย์เลิศเสนา
 ชมกัลยาไม่อ้อมใจ
 ภูวนาดคำริใน
 มหาชัยตั้งพิธี
 เมืองน้อยใหญ่เอกโทตรี
 ทราบสารนี้เร่งเข้ามา
 ลูกหลวงเอกเสนาห
 ทำวิวาหมงคล
 ในสวนศรีโกลาหล
 มีมุขบนช่อใบระกา
 จักรเบญจรงค์ทุกทศ
 ลาดอาสนาแลล้อมลาย
 ทำฎีกาฤกษ์ฉานฉาย
 ทูลถวายพระราช
 สั่งให้จัดจิงโสภา
 พวงบุปผาพู่ละใบ

- อัจฉริยะสลักกลิน
 - แสงแก้วแวววามไป
 - เพดานดาวผ้าขาว
 - โคมแก้วชวาลา
 - พระสูตรสายสุวรรณ
 - อร่ามวามแวมไป
 - กองเงินทั้งกองทอง
 - สำหรับราชพิธี
 - บายศรีมีนม
 - แล้วไปด้วยจินดา
 - สมเด็จพระเจ้าแม่
 - ทั้งตัวเจ้าขวัญ
 - บพิตรบิฑูราช
 - สามนต์ทั้งซ้ายขวา
 - เจริญองค์สรองสนาน
 - สรองน้ำดอกไม้ต้น
 - ชำระพระวรวงศ์
 - วิจิตรพิศพรายตา
 - พระกรสอดกำไล
 - สร้อยดาบทาบพระองค์
 - ทรงเครื่องเรื่องอร่าม
 - โคมเม็ดเลิศล้ำหาย
 - สมเด็จพระเจ้าแม่
 - เจริญแก้วมโนหรี
 - แล้วทรงสุคันทรส
 - เฟื่องฟูจรุงการ
 - แล้วทรงพระภูษิต
 - พระกรทั้งซ้ายขวา
 - ชำรงค์สอดพระหัตถ์
 - กรรเจียรกรรจุไร
 - สะอึงแอบสร้อยอร
 - ทรงเครื่องอลังการ
 - เปรียบคั่งสุชาดา
 - ด้วยโคมมโนหรี
 - ครั้นใกล้ได้ฤกษ์ดี
 - ถึงวารล้นห้องขาม
- พวงมณีนิลคูไสว
งามวิไลจรณา
ประดับดาวล้วนจินดา
ย้อยระย้าทั้งมาลัย
รูดกางกั้นทั้งโรงใหญ่
สว่างในโรงรุจิ
แล้วให้กองแก้วมณี
ประเพณีกระษัตรา
มรดกแกมแวมเวหา
ภูษาหุ้มเห็นพรายพราย
นางเฒ่าแก่สั้นทั้งหลาย
อยู่ข้างฝ่ายมโนหรี
แลอำมาตย์หมู่เสนา
ฝ่ายข้างหน้าแต่งสุชน
เสร็จสำราญบานกมล
ทรงสุคนธ์รินอุรา
เสร็จแล้วทรงพระภูษา
เลิศเลางามสูงทรง
พระหัตถ์ใส่ข้อมรงค์
ทรงมงกุฎแก้วพรรณราย
แก้วแวววามพรอยพราย
ทอครกรายดั่งอมรา
ทั้งเฒ่าแก่แลโขนจำ
คู่ที่ทรงสรองสนาน
กลินปรากฏอันโอฬาร
รสหอมหวานชื่นวิญญา
อันวิจิตรจรณา
ทรงมหาพระกำไล
นพรัตน์จัดสรรใส่
แก้วแววไวใส่สังวาล
ล้วนอาภรณ์อันไพศาล
คูเขาวมาลัยเลิศจิน
เลื่อนลอยฟ้าลงมาดิน
งามเองสิ้นพลอยแต่งตาม
หมู่มนตรีแลพวกพราหมณ์
เจริญโคมงามเจ้าคลาไคล

◦ เสนาแลสามนต์
 ครั้นถึงพระโรงชัย
 ◦ เฒ่าแก่สี่นทั้งหลาย
 เชิญแก้วมโนห์รา
 ◦ สาวสวรรค์กัลยาใน
 ห้อมล้อมพระเทวี
 ◦ ครั้นถึงพระโรงแล้ว
 ผู้เฒ่าเจ้าชรัวยาย
 ◦ พระญาติพร้อมพักตรา
 จูกรเจ้าทั้งสอง
 ◦ ราชาสามนต์พร้อม
 นางท้าวเหล่ากัลยา
 ◦ ได้ฤกษ์มงคลใหญ่
 พรานเฒ่าคิดชอบที
 ◦ จำให้ขวัญต่อขวัญ
 ประพศิตตามพิสัย
 ◦ คิคแล้วตั้งนะโม
 เชิญขวัญพระกุมาร
 ◦ ออกไปรับขวัญนาง
 พบแล้วอย่างหมข้ำ
 ◦ ขวัญเอ๋ยเห็นนาคี
 อย่างอ่อนอยู่ในดง
 ◦ ขวัญเอ๋ยกลัวนาคราช
 อย่างหลงอยู่คงคา
 ◦ ขวัญเอ๋ยนายพรานป่า
 ขวัญอ่อนออกจากกาย
 ◦ เชิญขวัญพระเทวี
 มาอยู่ด้วยภัสตา
 ◦ เชิญขวัญทั้งสององค์
 สมบัติอันอนันต์
 ◦ ปราสาทราชวัง
 คลั่งแก้วคลังเงินทอง

ตามสุธนาไสว
 ทรงนั่งในเหนืออาสนา
 เจ้าชรัวยายแลโชนจำ
 เสด็จมาโรงพิธี
 ตามทราวมวยเจ้าจรัล
 นุ่งห่มสีสุวรรณลาย
 พานางแก้วเจ้าผันผาย
 นำนั่งซ้ายตามทำนอง
 บ้างเข้ามาเคียงประคอง
 นั่งเหนือกองแก้วรจนา
 นั่งห้อมล้อมทั้งซ้ายขวา
 ถือพิศวาลวิชนี
 จุศเทียนชัยเบิกบายศรี
 ขวัญเทวีลืออยู่ไพโร
 ไปเชิญกันมาจึงได้
 ทั้งนี้ไซร้จึงควรการ
 เสียงเคิบโตว่าวิถถาร
 อย่างนิ่งนานเร่งลินลา
 ซึ่งแรมร้างค้างอยู่ป่า
 เชิญขวัญมาสู่พระองค์
 ตกใจหนีที่สระสง
 คินมากงพระกายา
 ร้องตรีตตราด* ตกประหม่า
 เชิญขวัญมาสู่พระกาย
 ขู่จับมาตกใจหาย
 อย่างระคายเลยกลับมา
 ชมบายศรีทั้งซ้ายขวา
 ขวัญสองราครอบครองกัน
 มาดำรงไอศวรรย์
 เชิญพระขวัญเจ้าครอบครอง
 อีกพระคลังทั้งสิบสอง
 ทรัพย์สิ่งของมีนานา

* เขียนตามการออกเสียงคำภาษาท้องถิ่น คำปัจจุบัน คือ กรีดกราด

○ ขวัญเอ๋ยชมปรากฏมาศ
ขอให้เจ้าวัฒนา ○ เฉลยศุภผล
ปราบโลกสามชาติรี ○ เชิญขวัญพระบังอร
ขับสติขับไม้ ○ แตรสังข์ดั่งประโคม
พิณพาทย์กั๋งสาด ○ มโหรีปี่พาทย์ฆ้อง
ตามเกทประเพณี ○ จุดเทียนติดแวนแก้ว
เวียนซ้ายมาหาขวา ○ แล้วเอาใบพลูดับ
บอกวันนั้นเข้าไป | <p>อันโอภาสอันสุขขา
โรคโรคาอย่าราตี
ให้พระชนม์ยืนหมื่นปี
สวัสดิศุโขชัย
แล้วให้พรสองทรมวย
กันจึ่งไรไม่แค้นพาน
อิงระงมเสียงอ่อนหวาน
ก้องกังวานโรงพิธี
ดุริยก้องเสียงอึงมี
ปางก่อนมีสืบสืบมา
นั่งเป็นแถวรอบสองรา
ครั้นครบสรรพรับเทียนชัย
อัครีวับตามพิสัย
ต้องสองให้พลาถอวยพร</p> |
|--|--|

สุรางคนางค์

○ อาทิตยฤทธิไกร	คำริตรีโน	พระทัยภูธร	
ภิเชกเสร์จสรรพ	จะกลับบทจร	คืนเข้านคร	มีพระโองการ
○ ตรัสสั่งเสนา	จะเสด็จลินลา	คืนเข้าในสถาน	
ทั้งจตุสดมภ์	กรมนครบาล	ซึ่งเป็นพนักงาน	เร่งแต่งมรรคา
○ ตัดทางให้ตรง	ราชวัตรฉัตรธง	สองข้างซ้ายขวา	
ร้านน้ำกองไฟ	ทำให้รจนา	ราดริมมรรคา	อย่าซ้ำฉับไว
○ ในห้องถนน	ที่ลุ่มให้ชน	เอาดินมาใส่	
ที่ดอนให้ปราบ	ให้ราบเรียบไป	จงดีแล้วให้	เกลี่ยทรายรายบน
○ บ้านเรือนผู้ใด	ผู้ดีเชิญใจ	อยู่ใกล้ถนน	
พิรุค รุ่งรัง	ผู้ฟังทั้งตน	เร่งล้างแล้วชน	ให้พ้นจิงไกล
○ ที่พอซ่อมแปลง	เร่งรัดจัดแจง	แต่งขึ้นเสียใหม่	
ทั้งสองข้างทาง	ที่นางจะไป	สารวัตรจัดให้	บ้านเมืองเรียงรอง
○ สั่งเสนามาดย์	ให้เจ้าตลาต	ประกาศป่าวร้อง	
ชาวเมืองชาวบ้าน	นั่งร้านขายของ	เครื่องเงินเครื่องทอง	ออกกองเรียราย
○ จัดให้สตรี	ที่รูปดีดี	ทรงศรีเนียดฉาย	
ให้นางสาวสาว	นุ่งดาวกระจาย	สาวแท้แม่่ม่าย	นุ่งลายหมกรอง

* ภาษาปาก ภาษาเขียน คือ ชำรุด

◦ สาวน้อยจิ้มลิ้ม ห่มสีทับทิม อันริมหลิบทอง
 กันไรใส่แหวน ท้าวแขนขายของ เครื่องถมเครื่องทอง ทั้งสองข้างทาง
 ◦ สาวพรหมจารี นุ่งยกคานี ห่มสีต่างต่าง
 รั้วทองจะระบาศ* โหมคตาดลายบาง นั่งร้านสองข้าง ที่ทางจะไป
 ◦ หญิงชายฝ่ายราษฎร คั่งใจจะขาด ไคร่คูทรมวย
 เบียดเสียดกันหนัก นุดซักผลักไส ไคร่เห็นอรไท ทรามวียมโนห์รา
 ◦ บ้างนั่งทางคอย ได้คู่สาวน้อย รอทำขวัญตา
 ที่ได้คู่บ้าง หนทางกัลยา บอกเพื่อนกันว่า งามล้นพันใจ
 ◦ ที่ไม่เคยเห็น คั่งใจเขม้น ค้ำยยังสงสัย
 แดกตื่นกันมา นางฟ้าอย่างไร จะคู่ให้ได้ เสียดแรงเกิดมา
 ◦ ราชาสามนต์ ผุ่งประชาชน เกลื่อนกล่นกันมา
 รู้ข่าวนางงาม มีความหรรษา ชักชวนกันมา อัดแอแจจัน
 ◦ บ้างเอาข้าวของ แก้วแหวนเงินทอง ถือเนื่องตามกัน
 จะไคร่คูนาง พलगมาทำขวัญ อิงอัดยัดกัน ในนั้นพันใจ
 ◦ พวกนายตำรวจ เอาหาวยไล่หวด มิไคร่หวาดไหว
 ไคร่มีของถือ ดิดมือเข้าไป คนทาสานารี พี่เลี้ยงเรียงรัน
 ออกวังคั่งกรม นักสนมสาวสวรรค์ ฝ่ายองค์ทรงธรรม์ อาทิตยราชา**
 ◦ คำริพระทัย ค้ำยปรางค์สร้างใหม่ ให้ไอรสา
 จะให้สมโภช เจ็ดวันมิคลา ทั้งได้นางฟ้า มาสู่บุรี
 ◦ จึงมีบัญชา ดรัสสั่งให้หา เครื่องเล่นตีตติ
 จะให้มีงาน ในการพรั่งนี้ จัดแจงแต่งที่ วันนี้พร้อมกัน
 ◦ โขนหนังนอนโรง กระหู่ช่าวโกร่ง ตั้งให้สนั่น
 ครั้นรุ่งแสงทอง ดิกลองแจจัน ส่วนตีค้ำยกัน ขยันต่างต่าง
 ◦ โขนเล่นประชัน โรงข้างหนึ่งนั้น ทศกัณฐ์พานาง
 สดาบูปักมี ออกตีกกลางทาง ถอดธำมรงค์ขว้าง ปีกหักตกลง
 ◦ โรงหนึ่งนั้นเล่น สีดาแลเห็น กวางทองย่องง
 อ้อนวอนพระราม ตามกวางกลางดง ไม่รู้ตีกองค์ ว่ากลัภษา
 ◦ ละครประชัน โรงข้างหนึ่งนั้น ไชยทัตตราชา
 รับสั่งให้ร้อง เมื่อต้องคุณยา จับเถรศรัทธา เอามาโบยตี
 ◦ โรงหนึ่งอิเหนา เล่นเมื่อจากเขา ไปเป็นปิ่นหยี
 ดิดตามบุษบา ในป่าพงพี ประสบพบชี่ ที่ไพร่กันดาร

* ภาษาปาก ภาษาเขียน คือ เจียรบาศ

** บทนี้ขาด 3 วรรคแรก ความผิดพลาดอาจเนื่องมาจากการคัดลอก

- มีหุ่นประชัน โรงช่างหนึ่งนั้น หอยสังข์กุมาร
หนีมารักษา มารดาสงสาร ติดตามภูบาล ให้มันต์จินดา
- หุ่นโรงหนึ่งไซรี เล่นสังข์ศิลป์ชัย ไปตามพระอา
ประสพพบนาง ในปรางค์รักษา นางไมโครมา ห่วงด้วยกุมภภัณฑ์
- หุ่นลาวหุ่นมอญ มายาปีปอน เล่นประชันกัน
อุคิมอุยัค ฉิ่งเหยปอหัน พวกคูอยู่นั้น หัวเราะทุกคน
- มีหุ่นทวาย ใส่เสื้อกรุยกราย ชักสายข้างบน
พั้งมีมาเล่น คูเห็นชอบกล ยักย้ายสายยนต์ คนคู่อือไป
- ประชันหุ่นจีน ใส่เสื้อจอนตีน ตามเกาพิลล
สายร้อยห้อยเหนียว ลั่นเจียวจับใจ ตาเหลือบแลได้ กลอกไปกลับมา
- มีนิ้วประชัน ล้วนดีด้วยกัน ชี้นิ้วเจรจา
สินไทไหลเทียน เอียนชีวหอลา ไม่รู้ภาษา ได้ยินแต่เสียง
- เทพทองสองคน คูดีชอบกล ถือพัดคอเอียง
หญิงแก่กับชาย แยกคายบายเบียง ปราบเปรียบเทียบเสียง ลดเสี้ยวเกี่ยวพาน
- โรงหนึ่งระบำ ดึงล่องให้รำ ไม่มีนิทาน
ยื่นเหน้อยเมื่อยขา คูน่ารำคาญ เห็นไม่ได้การ ป่วยงานหน่วยตา
- หญิงชายหลายคน ตบมืออลวน เรียกว่าไก่อ่า
ร้องรับจับใจ แก้ไขไปมา คนหัวเราะฮา ด้วยว่าชอบใจ
- มีทั้งมอญรำ ห่มผ้าดอกคำ ใส่เสื้อจับใน
แลเห็นรางราง ผ้าบางไรไร ผัดหน้าเป็นโย ชอบใจจริงจัง
- มีโตคาบแก้ว ทำดาแบ้งแบ้ว บ้างว่าน่าซัง
เด็กเด็กมันกล้วย ขนตัวรุงรัง พะเย้อพะยั้ง ทุบั้งทางซัน
- มีทั้งโหมงครุ่ม แต่ล้วนนุ่มนุ่ม นุ่งลายเครือวัน
ใส่เทริดกำไล ถือไม้สองอัน ร้องพร้อมพร้อมกัน อีลัดทัตทา
- พวกหนึ่งระเบ็ง ธนูชูเล็ง ยิงมยุรา
ยื่นเป็นสองแถว โยนตัวไปมา ดิฆ้องร้องว่า ทรลบทั้งปวง
- เล่นตามตำรา มีสืบสืบมา สำหรับการหลวง
พวกหนึ่งนั้นไซรี ขึ้นไม้ลอคบ่วง ดินเกี่ยวเหนียวหน่วง หัวห้อยโดงเตง
- พวกหนึ่งรำแพน ขึ้นยืนบนแป้น ไม้สูงโทงเทง
คนคู่น่ากลัว โยนตัวไปเอง สัญชาตินักเลง ไม่เกรงความตาย
- ใต้ลวดไม้ท้อ ไม้สูงสามต่อ ลวดริงชิงปลาย
สูงสุดลูกตา คูน่าใจหาย ใต้ได้สบาย หลายเที่ยวหลายที
- นอนขวางกลางลวด เท้าคางถอนหนด อวดว่าตัวดี
ชื่อนามมิ่งขวัญ อยู่บัญญัติ คนจำพวกนี้ สัสดีไม่กราบ
- ทั้งหกคะเมน สามต่อโงนงน เสียไว้ใจหาย
ไม่รักชีวิต นำคิดเสียดาย ขวัญเสดอะเคราะห์ร้าย จะปิดทลายลงมา

๐ หกคะเมนปลายหอก มือกุมคอปลอก เฝ้าชี้เวหา
 แข็งมือถือไว้ ไหม้ไหวกายา เรียนเอาวิชา มาแลกรางวัล
 ๐ นอนบนหอกดาบ อาวุธคมปลาบ ไม่วัวสักอัน
 คำเข้าเหนืออก ตั้งครกบนนั้น สองสากรมกัน ขยันหนักหนา
 ๐ พุงหอกปลายไม้ คนหนึ่งรับได้ รับได้พุงมา
 ไม่มีแบบคาย เสียคายหนักหนา ร่ำล่อรอท่า ตาแลดูกัน
 ๐ โยนดาบสามเล่ม คนล้อมคูเต็ม ทิ้งขึ้นที่ละอัน
 จួយกำดาบขวาง ทำอย่างเป็นคว้น โยนรับจับทัน ขยันพันใจ
 ๐ รำกระบี่ตีกระบอง อย่างเป็นทำนอง เยื้องย่องเข้าไป
 มลายูคูตี ถือตรีวิสัย เดินตามก้าวไก่อ ได้ทีไล่แทง
 ๐ ให้อัดคูม่วย นายตรีสีทวย หน่วยดากล้าแข็ง
 นายทาบ้ำจี้ นายถึเบือแข่ง นายยวคหนดแดง อยู่แขวงสุพรรณ
 ๐ ชกกับนายนัด เมียเจ็ดฝั่มัด ตัวจัดเลือกสรร
 เคยเล่นมาหลาย ขายเมียพนั้น ล้วนดีด้วยกัน ขยันหนักหนา
 ๐ คู่ม่วยเปรียบได้ ที่แต่งตัวไว้ เร่งให้ออกมา
 ครั้นถึงสนาม บังคมสามครา ลูกขึ้นตั้งง่า เป็นทำเป็นทาง
 ๐ คนหนึ่งตั้งรับ ทำหน้าบ่าบับ ชกจับถูกคาง
 ซ่อมซ้ำดำเอา สอกเข้าทำผาง ดีทั้งสองข้าง เคยชกชกมา
 ๐ คู่อื่นออกเล่า คูที่ขึ้นมา ยืนตั้งจังก่า
 ทำปิดหมัดรับ ชกจับใต้ตา คนคูร้องฮา เอออย่าเสียที
 ๐ คู่อื่นแต่งตัว มงคลใส่หัว ไม่วัวส่วนดี
 ประตะทำผิง หมัดถึงทุกที คนเก่าเคยตี อย่างนี้นำดู
 ๐ คนหนึ่งออกมา เล่นตัวหนักหนา ว่าดีมีครู
 ล้อหลอกกลลอกหน้า หมัดล่าลงอยู่ ทำผิดหวัดหู คนคูร้องฮุย
 ๐ คู่อื่นออกเล่า คนหนึ่งครั้งตรา หนวดยาวครุกครุย
 คนหนึ่งจนอก ขึ้นรุกรุมหุย ตุมตะตุมตุ้ย ตัวดียอมลือ
 ๐ คนหนึ่งตั้งไว้ คนหนึ่งเข้าไป ตบหมัดปิดมื่อ
 ได้ช่องถองโโขก ชกไปกคนฮือ ชั่วไปดอกหรือ เจ้าลือด้วยกัน
 ๐ คนหนึ่งชกได้ แก่หัดจัดใส่ ว่องไวเข้มนั้น
 พุงผิดหวัดวัด ป้องปิดหลบทัน ชกไม่ถูกกัน เลยสักทีเดียว
 ๐ คูเหมือนแกล้งทำ ให้ชกยังคำ ทารกรรมว่าเกี่ยว
 หน้อยหอบบอบใจ เหงื่อไหลเป็นเกลียว ให้เงินเฟื่องเดียว สองคนติดกัน
 ๐ พระให้สมโภช ปรีดาปราโมทย์ ด้วยได้สวรรค์
 ให้มีการเล่น ไม่เว้นสักวัน ลิ่นแสงสุริย์ฉัน ย่ำคำสนธยา
 ๐ มีหนังประชัน โรงข้างหนึ่งนั้น เล่นแต่ต้นมา
 แรกเริ่มเดิมที ฤทธิไภนาได้ นางสีดา มาไว้กุฎี

- มีหุ่นประชัน โรงช่างหนึ่งนั้น หอยสังข์กุมาร
หนีมารักษา มารดาสงสาร ติดตามภูบาล ให้มันตั้งจินดา
- หุ่นโรงหนึ่งไซ้ร้ เล่นสังข์ศิลป์ชัย ไปตามพระอา
ประสบพบนาง ในปรารค์รักษา นางไมโครมา ห่วงด้วยกุมภกันท์
- หุ่นลาวหุ่นมอญ มาพยาบาลป้อน เล่นประชันกัน
อุคิมอุยัค ฉิ่งเหยปอหัน พวกคูอยู่นั้น หัวเราะทุกคน
- มีหุ่นทวาย ใส่เสื้อกรุยกราย ชักสายข้างบน
ฟังมีมาเล่น คูเห็นชอบกล ยักย้ายสายยนต์ คนคู่อือไป
- ประชันหุ่นจีน ใส่เสื้อจอนดิน ตามเทพพิสัย
สายร้อยห้อยเหนียว ลั่นเจิวจับใจ ตาเหลือบแลได้ กลอกไปกลับมา
- มีนิ้วประชัน ล้วนดีด้วยกัน ชี้นิ้วเจรจา
สินไทไหลเลียน เอียนชั่วหอลา ไม่รู้ภาษา ได้ยินแต่เสียง
- เทพทองสองคน คูดีชอบกล ถือพัดคอเอียง
หญิงแก่กับชาย แยกคายบายเบียง ปราบเปรียบเลียบเสียง ลดเลี้ยวเกี่ยวพาน
- โรงหนึ่งระบำ ตีกลองให้รำ ไม่มีนิทาน
ขึ้นเหนือเมื่อยขา คูนำรำคาญ เห็นไม่ได้การ ป่วยงานหน่วยตา
- หญิงชายหลายคน ตบมืออลวน เรียกว่าไก่อ่ำ
ร้องรับจับใจ แก้ใจไปมา คนหัวเราะฮา ด้วยว่าชอบใจ
- มีทั้งมอญรำ ห่มผ้าดอกคำ ใส่เสื้อจับใน
แลเห็นรางราง ผ้าบางไรไร ผัดหน้าเป็นใย ชอบใจจริงจัง
- มีโตคาบแก้ว ทำตาเบ้งแบ้ว บ้างว่าน่าซัง
เด็กเด็กมันกลัว ขนตัวรุงรัง พะเยื่อพะยัง หูบังหางชัน
- มีทั้งโหมงครุ่ม แต่ล้วนหนุ่มหนุ่ม นุ่งลายเครือวัน
ใส่เทริดกำไล ถือไม้สองอัน ร้องพร้อมพร้อมกัน อีลัดทักทา
- พวกหนึ่งระเบ็ง ธนุชูเล็ง ยิงมยุรา
ขึ้นเป็นสองแถว โยนตัวไปมา ตีฆ้องร้องว่า ทรลบทั้งปวง
- เล่นตามตำรา มีสืบสืบมา สำหรับการหลวง
พวกหนึ่งนั้นไซ้ร้ ขึ้นไม้ลอดบ่วง ดินเกี่ยวเหนียวหน่วง หัวห้อยโดงแดง
- พวกหนึ่งรำแพน ขึ้นยืนบนแป้น ไม้สูงโงทง
คนดูน่ากลัว โยนตัวไปเอง สัตยชาตินักเลง ไม่เกรงความตาย
- ใต้ลวดไม้ท้อ ไม้สูงสามต่อ ลวดครึ่งซิงปลาย
สูงสุดลูกตา คูน่าใจหาย ใต้ได้สบาย หลายเที่ยวหลายที
- นอนขวางกลางลวด ทำคางถอนหนวด ฮวดคว่ำตัวดี
ชื่อนามมิ่งขวัญ อยู่บัญญัติ คนจำพวกนี้ สัสดีไม่กราบ
- ทั้งหกคะเมน สามต่อโงนงน เสียวไล้ใจหาย
ไม่รักชีวิต นำคิดเสียดาย ขวัญเสดาะเคราะห์ร้าย จะปิดทลายลงมา

- สาวน้อยจิ้มลิ้ม ห่มสีทับทิม อันริมหลิบทอง
กันไรใส่แหวน ท้าวแขนชายของ เครื่องถมเครื่องทอง ทั้งสองข้างทาง
- สาวพรหมจารี นุ่งยกตानी ห่มสีต่างต่าง
ริ้วทองจะระบาศ* โหมคตาดลายบาง นุ่งร้านสองข้าง ที่ทางจะไป
- หญิงชายฝ่ายราษฎร ตั้งใจจะขาด ไคร่คูทรามวัย
เบียดเสียดกันหนัก นุดชักผลักไส ไคร่เห็นอรไท ทรามวัยมโนห้รา
- บ้างนั่งทางคอย ได้คู่สาวน้อย รอทำขวัญตา
ที่ได้คู่บ้าง หนทางกัลยา บอกเพื่อนกันว่า งามล้นพันใจ
- ที่ไม่เคยเห็น ตั้งใจเขม้น ค้วยยังสงสัย
แตกตื่นกันมา นางฟ้าอย่างไร จะดูให้ได้ เสียแรงเกิดมา
- ราชาสมนต์ ผุ่งประชาชน เกลื่อนกล่นกันมา
รู้ข่าวนางงาม มีความหรรษา ชักชวนกันมา อัดแอแจจัน
- บ้างเอาข้าวของ แก้วแหวนเงินทอง ถือนื่องตามกัน
จะไคร่คูนาง พलगมาทำขวัญ อิงอด้ยักกัน ในนั้นพันใจ
- พวกนายตำรวจ เอาหวายไล่หวด มีไคร่หวาดไหว
ไคร่มีของถือ ดิดมือเข้าไป คนทาสานารี พี่เลี้ยงเรียงรัน
- ออกวังตั้งกรม นักสนมสาวสวรรค์ ฝ่ายองค์ทรงธรรม์ อาทิตยราชา**
- คำริพระทัย ค้วยปรางค์สร้างใหม่ ให้ไอรสา
จะให้สมโภช เจ็ดวันมิคลา ทั้งไค่นางฟ้า มาสู่บุรี
- จึงมีบัญชา ตรัสสั่งให้หา เครื่องเล่นติดสี
จะให้มีงาน ในการพຼ่งนี้ จัดแจงแต่งที่ วันนี้พร้อมกัน
- โขนหนังนอนโรง กระหุงข้าวโกร่ง ตั้งให้สนั่น
ครันรุ่งแสงทอง ดิกลองแจจัน ล้วนติดค้วยกัน ขันต่างต่าง
- โขนเล่นประชัน โรงข้างหนึ่งนั้น ทศกัณฐ์พานาง
สดาบูปักมี ออกตีกกลางทาง ถอดธำมรงค์ขว้าง ปีกหักตกลง
- โรงหนึ่งนั้นเล่น สีดาแลเห็น กวางทองย่องยง
อ้อนวอนพระราม ตามกวางกลางดง ไม่รู้สีกองค์ ว่ากลัยกษา
- ละครประชัน โรงข้างหนึ่งนั้น ไชยทัตตราชา
รับสั่งให้ร้อง เมื่อต้องคุณยา จับเกรศรัทธา เอามาโบยตี
- โรงหนึ่งอิเหนา เล่นเมื่อจากเขา ไปเป็นปันหยี
ติดตามบุษบา ในป่าพงพิ ประสบพบชี่ ที่ไพร่กันดาร

* ภาษาปาก ภาษาเขียน คือ เจียรบาศ

** บทนี้ขาด 3 วรรคแรก ความผิดพลาดอาจเนื่องมาจากการคัดลอก

○ ขวัญเอ๋ยชมปรากฏมาศ
ขอให้เจ้าวัฒนา | ○ เดชะศุภผล
ปราบโลกสามชาติรี | ○ เชิญขวัญพระบังอร
จับสี่ตีจับไม้ | ○ แตรสังข์ตั้งประโคม
พิณพาทย์กังสดาล | ○ มโหรีปี่พาทย์ฆ้อง
ตามเกยประเพณี | ○ จุดเทียนติดแว่นแก้ว
เวียนซ้ายมาหาขวา | ○ แล้วเอาใบพลูดับ
บอกวันนั้นเข้าไป | อันโอภาสอันสุขขา
โรคโรคาอย่ารำคิ
ให้พระชนม์อื่นหมิ่นปี
สวัสดิ์เดโชชัย
แล้วให้พรสองทรมวย
กันจิงไรไม่แค้นพาน
ยิ่งระงมเสียงอ่อนหวาน
ก้องกังวานโรงพิธี
ดุริยก้องเสียงอึงมี
ปางก่อนมีสืบสืบมา
นั่งเป็นแถวรอบสองรา
ครั้นครบสรรพรับเทียนชัย
อัครีวับตามพิสัย
ต้องสองใต้พลาถอวยพร |
|--|---------------------------------|--------------------------------------|---|--------------------------------------|---|---------------------------------------|--|

สุรางคนางค์

○ อาทิตยฤทธิไกร	คำริตรีใน	พระทัยภูธร	
ภิเษกเสร็จสรรพ	จะกลับบทจร	คืนเข้านคร	มีพระโองการ
○ ครัสต์สิ้นเสนา	จะเสด็จลินลา	คืนเข้าในสถาน	
ทั้งจุดศมภ์	กรรมนครบาล	ซึ่งเป็นพนักงาน	เร่งแต่งมรรคา
○ ตัดทางให้ตรง	ราชวัตรฉัตรธง	สองข้างซ้ายขวา	
ร้านน้ำกองไฟ	ทำให้รจนา	ราตรีมรรคา	อย่าซ้ำลับไว
○ ในท้องถนน	ที่ลุ่มให้ชน	เอาดินมาใส่	
ที่ดอนให้ปราบ	ให้ราบเรียบไป	จงดีแล้วให้	เกลี่ยทรายรายบน
○ บ้านเรือนผู้ใด	ผู้ดีเจิญใจ	อยู่ใกล้ถนน	
พิรุณ รุ่งรัง	ผู้พึงทั้งตน	เร่งล้างแล้วชน	ให้พ้นจิงไกล
○ ที่พอซ่อมแปลง	เร่งรัดจัดแจง	แต่งขึ้นเสียใหม่	
ทั้งสองข้างทาง	ที่นางจะไป	สารวัตรจัดให้	บ้านเมืองเรืองรอง
○ สั่งเสนามาคัย	ให้เจ้าตลาด	ประกาศป่าวร้อง	
ชาวเมืองชาวบ้าน	นั่งร้านขายของ	เครื่องเงินเครื่องทอง	ออกกองเรียราย
○ จัดให้สตรี	ที่รูปดีดี	ทรงศรีเจิดฉาย	
ให้นางสาวสาว	นุ่งดาวกระจาย	สาวแพ้แม่มา่ย	นุ่งสายหม่มกรอง

* ภาษายปาก ภาษาเขียน คือ ขำรุค

◦ เสนาแลสามนต์
 ครั้นถึงพระโรงชัย
 ◦ เฒ่าแก่สั้นทั้งหลาย
 เชิญแก้วมโนहरา
 ◦ สาวสวรรค์กัลยาใน
 ห้อมล้อมพระเทวี
 ◦ ครั้นถึงพระโรงแล้ว
 ผู้เฒ่าเจ้าขรัวยาย
 ◦ พระญาติพร้อมพักตรา
 จูกรเจ้าทั้งสอง
 ◦ ราชสามนต์พร้อม
 นางท้าวเหล่ากัลยา
 ◦ ได้ฤกษ์มงคลใหญ่
 พรานเฒ่าคิดชอบที
 ◦ จำให้ขวัญต่อขวัญ
 ประพฤติตามพิสัย
 ◦ คิดแล้วตั้งนะโม
 เชิญขวัญพระกุมาร
 ◦ ออกไปรับขวัญนาง
 พบแล้วอย่าชมซ้ำ
 ◦ ขวัญเอ๋ยเห็นนาคี
 อย่างซ่อนอยู่ในดง
 ◦ ขวัญเอ๋ยกลัวนาคราช
 อย่าหลงอยู่คงคา
 ◦ ขวัญเอ๋ยนายพรานป่า
 ขวัญอ่อนออกจากกาย
 ◦ เชิญขวัญพระเทวี
 มาอยู่ด้วยภัสดา
 ◦ เชิญขวัญทั้งสององค์
 สมบัติอันอนันต์
 ◦ ปราสาทราชวัง
 คลั่งแก้วคลังเงินทอง

ตามสุรณมาไสว
 ทรงนั่งในเหนืออาสนา
 เจ้าขรัวยายแลโฆจนจำ
 เสด็จมาโรงพิธี
 ตามทราวมวยเจ้าจรีลี
 นุ่งห่มสีสุวรรณลาย
 พานางแก้วเจ้าผันผาย
 นำนั้งซ้ายตามทำนอง
 บ้างเข้ามาเคียงประคอง
 นั่งเหนือกองแก้วรจนา
 นั่งห้อมล้อมทั้งซ้ายขวา
 ถือพัศควาลวิชนี
 จุดเทียนชัยเบิกบายศรี
 ขวัญเทวีสถูไพบ
 ไปเชิญกันมาจึงได้
 ทั้งนี้ไซร์จึงควรถการ
 เสียงเดิบโตว่าวิถดการ
 อย่างนิ่งนานเร่งลินลา
 ซึ่งแรมร้างค้างอยู่ป่า
 เชิญขวัญมาสู่พระองค์
 ตกใจหนีที่สระสง
 คีนมากงพระกายา
 ร้องตรีศตราด* ตกประหม่า
 เชิญขวัญมาสู่พระกาย
 จู๋จับมาตกใจหาย
 อย่าระคายเลยกลับมา
 ชมบายศรีทั้งซ้ายขวา
 ขวัญสองราครอบครองกัน
 มาดำรงไอศวรรย์
 เชิญพระขวัญเจ้าครอบครอง
 อีกพระคลังทั้งสิบสอง
 ทรัพย์สิ่งของมีนานา

* เขียนตามการออกเสียงคำภาษาท้องถิ่น คำปัจจุบัน คือ กรีดกราด

○ อัจฉลิลสลับกลิ่น
 แสงแก้วแวววามไป
 ○ เพดานดาดผ้าขาว
 โคมแก้วชวาลา
 ○ พระสูตรสายสุวรรณ
 อร่ามวามแวมไป
 ○ กองเงินทั้งกองทอง
 สำหรับราชพิธี
 ○ บายศรีมีณีแนม
 แล้วไปด้วยจินดา
 ○ สมเด็จพระเจ้าแม่
 ทั้งตัวเจ้าขรัวยาย
 ○ บพิตรบิดุราช
 สามนต์ทั้งซ้ายขวา
 ○ เชิญองค์สรงสนาน
 สรงน้ำดอกไม้นั้น
 ○ ชำระพระวรวงศ์
 วิจิตรพิศพรายดา
 ○ พระกรสอดกำไล
 สร้อยตาบทาบพระองค์
 ○ ทรงเครื่องเรื่องอร่าม
 โฉมเจ็ดเลิศล้ำชาย
 ○ สมเด็จพระเจ้าแม่
 เชิญแก้วมโนหรีรา
 ○ แล้วทรงสุคันทรส
 เพื่อฟุ้งจรุงการ
 ○ แล้วทรงพระภูษิต
 พระกรทั้งซ้ายขวา
 ○ ชำระสอดพระหัตถ์
 กรรเจียรกรรจู่ไร
 ○ สะอึ่งแอบสร้อยอร
 ทรงเครื่องอลังการ
 ○ เปรียบตั้งสุชาดา
 ด้วยโฉมมโนหรีริน
 ○ ครั้นใกล้ได้ฤกษ์ดี
 ถึงวารลั่นฆ้องยาม

พวงมณีนิลคูไสว
 งามวิไลจรณา
 ประดับดาวล้วนจินดา
 ย้อยระย้าทั้งมาลัย
 รุดกางกั้นทั้งโรงใหญ่
 สว่างในโรงรุจี
 แล้วให้กองแก้วมณี
 ประเพณีกระษัตรา
 มรกตแกมแวมเวหา
 ภูษาหุ้มเห็นพรายพราย
 นางเฒ่าแก่ลั่นทั้งหลาย
 อยู่ข้างฝ่ายมโนหรีรา
 แลอำมาตย์หนุ่มเสนา
 ฝ่ายข้างหน้าแต่งสุชน
 เสร็จลำราญบานกมล
 ทรงสุคนธรื่นอุรา
 เสร็จแล้วทรงพระภูษา
 เลิศเลางามสูงทรง
 พระหัตถ์ใส่ธำมรงค์
 ทรงมงกุฎแก้วพรรณราย
 แก้วแวววามพรอยพรายพราย
 ทอดกรกรายคั่งอมรา
 ทั้งเฒ่าแก่แลโหล่นจำ
 ลูที่ทรงสรงสนาน
 กลิ่นปรากฏอันโอฬาร
 รสหอมหวานชื่นวิญญา
 อันวิจิตรจรณา
 ทรงมหาพระกำไล
 นพรัตน์จัดสรรใส่
 แก้วแววไวใส่สังวาล
 ล้วนอาภรณ์อันไพศาล
 คูเขาวมาลัยเลิศเจ็ดจิน
 เลื่อนลอยฟ้าลงมาดิน
 งามเองสิ้นพลอยแต่งตาม
 หม่อมมนตรีแลพวกพราหมณ์
 เชิญโฉมงามเจ้าคลาไคล

◦ เตรียมเครื่องโอบ
 สมเด็จพระราชา
 ◦ ฆ้องกลองก้องโกลา
 มนตรีนั้นไป
 ◦ เทวีทรงวาทอง
 เฒ่าแก่แลสาวสวรรค์
 ◦ ครั้นถึงสวนขวัญแล้ว
 ทั้งองค์มหี
 ◦ สุธนกุมาร
 เทวีศรีสะเก
 ◦ พระองค์สองกษัตริย์
 พิศโฉมมโนห์รา
 ◦ ยิ่งดูยิ่งพิศวาส
 เปล่งปลั่งคั่งมณีนิต
 ◦ ตรัสถามถึงกำมูด
 ได้ฟังพระวาทา
 ◦ แสนสวาทของมารดา
 เชิญองค์อรทรมวย
 ◦ พิศแห่งผิวพักตรา
 เหวองค์ทรงสำอาง
 ◦ รูปร่างนางที่สุด
 ทั้งสองกษัตรา
 ◦ ฝ่ายองค์อาทิตย์ราช
 จะทำมงคลใหญ่
 ◦ ให้ส่งสารตราไป
 ร้อยเอ็ดพระบุรี
 ◦ มีการจะภิเษก
 กับแก้วมโนห์รา
 ◦ ให้แต่งโรงพิธี
 ลดหลั่นชั้นขอบกล
 ◦ ราชวัตรแลฉัตรธง
 ทำเสร็จแล้วมีข้า
 ◦ ฝ่ายหมูโหรโหรา
 มงคลพันอันตรวย
 ◦ โองการเตือนเร่งรัด
 ห้อยช้อยล้วนมาลา

เอาไปครบแต่งกายา
 ทรงมหาเวไชยยนต์
 หมูเสนาล้อมไสว
 พวกพลไพร่ตามครามครัน
 ม่านปิดป้องลายสุวรรณ
 พริบพร้อมกันตามจรลี
 เทียบรถแก้วเกษมณี
 เข้าสู่ที่ตำหนักใน
 ก้มกราบกรานทั้งสองไท
 บังคมให้วิภัยตรา
 มีโสมนัสเสนาหา
 ยิ่งหยาดฟ้ามาลงดิน
 งามประหลาดเลิศเจดนิ
 หมคมลทินจะบาดตา
 นางกราบทูลแต่หลังมา
 สุรเสียงเพราะจับใจ
 ปลื้มวิญญาอดพิสมัย
 เข้ามาใกล้ลูบปฤษฎางค์
 วรกายลักษณ์มานาง
 ผิวป้อมปางดวงจินดา
 ล้ามนุษย์เลิศเลขา
 ชมก็ลยาไม่อ้อมใจ
 ภูวนาดคำรีน
 มหาชัยตั้งพิธี
 เมืองน้อยใหญ่เอกโทตรี
 ทราบสารนี้เร่งเข้ามา
 ลูกหลวงเอกเสนาหา
 ทำวิวาหมงคล
 ในสวนศรีโกลาหล
 มีมุขบนช่อใบระกา
 ฉัตรเบญจรงค์ทุกทศ
 ลาดอาสนาแลล้อมลาย
 ทำฎีกาฤกษ์ฉานฉาย
 ทูลถวายพระราช
 สั่งให้จัดจงโสภา
 พวงบุปผาพู่ละใบ

- อีกครั้งหนึ่งขึ้น ประสูติจากครรรภ์ อัครธรรยัธรณี
ขุมทองผุดขึ้น สีมุมปรางค์ศรี มาอีกครั้งนี้ เนื้อโพธิญาณ
- นางแก้วกนิรา แต่ชั่วกัลป์า พิกพสงสาร
วาสนาหาไม่ ใครได้พบพาน นี้พระกุมาร ได้สร้างบารมี
- เมื่อนั้นราชา อาทิตยวงศา ผู้รุ่งรัศมี
ฟังเสนาทูล ถึงโฉมกนิรี ทั้งพระมเหสี ยินดีปรีดา
- พระองค์ตรัสสั่ง เร่งรัดจัดวัง ให้จึงสุขษา
ในนอกราชฐาน เจริชานนครา ที่ห้องชานา สนน* หนทาง
- ให้ช่างฉลาด เร่งทำปราสาท สูงใหญ่กว้างขวาง
ที่อีกสามองค์ บรรจงสำออง ที่ออกขุนนาง ข้างหน้าข้างใน
- ให้มีลับแล หน้าสองช่องแกลด मुखานบานไข
กระจงกระจง กระหนกแกมใบ ยอดคนภคูลีใส่ แก้วแกมแวมวาม
- ข้างในให้เขียน เรื่องราวรามเกียรติ์ ปรางค์งดงาม
ให้เป็นที่อยู่ ถูทั้งสาม พระลูกนงราม ตามชอบพระทัย
- สั่งนายวัดกิ แล้วสั่งเสนา เสนาน้อยใหญ่
เข้าเฝ้าซ้ายขวา ฝ่ายหน้าฝ่ายใน จะเสด็จออกไป สวนแก้วอุทยาน
- หม่อมขุนเสนา รับพระบัญชา ออกมาจากสถาน
พร้อมกันศาลา เรียกหาเวรการ หมายทุกพนักงาน ทหารนอกใน
- มหาคทั้งสี่ มหาคเล็กชาวที่ สัสดีหมายไป
เมืองวังคลังเวร กรมแสงกรมใน ตำรวจน้อยใหญ่ เร่งให้กะเกณฑ์
- พลหอกพลดาบ ธนุกำขาบ แผลนหลาวจ้าวเขน
ชาววังในนอก หมายบอกทุกเวร เร่งรัดกะเกณฑ์ ทุกหมวดทุกกอง
- พลรถเตรียมรถ พลม้ามาหมด พลหามวอทอง
พลช่างผูกช่าง ตามอย่างทำนอง ช่างทรงช่างรอง ช่างคั้งช่างกัน

ยานี

- ครั้นเกณฑ์แล้วเสร็จสรรพ เตรียมประทับเกยสุวรรณ
พระองค์ผู้ทรงธรรม กับจอมขวัญกัลยา
- เสด็จออกจากวังใน หมู่สาวใช้ตามซ้ายขวา
เชิญเครื่องเนื่องออกมา บ้างเตรียมทำพระวอทอง
- เฒ่าแก่นางข้างใน วังขวกไขว้จัดข้าวของ
บ้างกลับเข้าในห้อง กระจกส่องดูพักตรา

* ภาษาปาก ภาษาเขียน คือ ถนน

๐ ฝ่ายเสนามาตย์ ซึ่งรับพจนาด ไล่เกล้าเกศา
 คืบเข้ามาเฝ้า พระเจ้าราชา ครั้นถึงนครา เสนาเข้าใน
 ๐ พอได้เพลา แต่งตัวนุ่งผ้า ไม่ซ้ำด้วยไว
 เข้าสู่ที่เฝ้า พระเจ้าภพไตร ยอกรกราบไหว้ บังคมทูลปลัน
 ๐ พระผู้ลูกเจ้า ให้เข้ามาเฝ้า ผ่านเกล้าทรงธรรม
 พระองค์ยุรยาตร ประพาสสวนขวัญ พรานผู้หนึ่งนั้น เข้ามาแต่ไพร
 ๐ ได้นางหนึ่งมา พระโคมโสภกา พันจิตพิสมัย
 แจ่มจัดรัศมี ทรงศรีวิไล พรานพามาให้ พระราชกุมาร
 ๐ สมเด็จพระราชา ได้ฟังวาจา เสนาทูลสาร
 ยินดีพระทัย แจ่มใสเบิกบาน มีพระโองการ ตรัสชักถามไป
 ๐ แเฮ้แน่เสนา พรานไพรไปพา นางมาแต่ไหน
 นางเป็นธิดา ราชากรุงใด ฤคนคนเชื้อใจ ไพร่กระฎุมพี
 ๐ ฤวงศกษัตริย์ เสียราชสมบัติ พลัดจากกรุงศรี
 ออกจากหิมเวศ ถือเพศเป็นชี ไถ่ถามเทวี ว่าประการใด
 ๐ หนึ่งเล่านางนั้น รูปทรงสีสัน ผิวพรรณเป็นไฉน
 พระทรงวงพักตร์ นรลัษณ์ฉันโค ประมาณปานใคร ว่าไปแต่จริง
 ๐ เสนาฉลองบาท พระโคมประหลาด เลิศโลกล้ำหญิง
 ทรงสมกลมกล่อม ไพร่* พร้อมเพริศพริ้ง รัศมีดียิ่ง สุดสิ้นประไมย
 ๐ บูราณท่านว่า งามยิ่งทรงฟ้า เช่นนี้ฤไฉน
 อันโลกมนุษย์ สุกภพไตร ไม่มีผู้ใด จะเปรียบประมาณ
 ๐ ถามนางบอกว่า เป็นยอธิดา ที่ยอดสงสาร
 แห่งบรมสมเด็จ ประทุมภูบาล พระองค์นั้นผ่าน ไกรลาสเวียงชัย
 ๐ นางมาสรงสนาน แทบป่าหิมพานต์ นายพรานจับได้
 มาถวายกุมาร ผู้ชาญฤทธิไกร พระองค์ยังไม่ ผ่านพระบุรี
 ๐ ด้วยเห็นประหลาด ผิดภูมิมชาติ ไซ้ชาวเมืองนี้
 จะเชิญอรไท เข้าในกรุงศรี เกรงอาชญาณี พื้นที่ประไมย
 ๐ ให้เข้ามาเฝ้า ทูลพระปิ่นเกล้า ให้กราบพระทัย
 แล้วจะโปรดปราน ประการจันโค ชีวิตอยู่ได้ ฝ่ายละองรุติ
 ๐ เสนารับสั่ง บ้างเฝ้าอยู่นั้น บ้างกันแสงศรี
 สรรเสริญกุมาร ผู้ชาญฤทธิ บ้างขอขุติ ชมโพธิญาณ
 ๐ ป่าง่อนกุมาร บำเพ็ญสมภาร มานานหนักหนา
 เมื่อเอาปฏิสนธิ์ ในชลครรรกา สีมุมนครา ขุมทรัพย์ศุคมี

* คำนี้ น่าจะเป็นคำว่า "เทียบ" เพื่อให้ความหมายสอดคล้องกับเนื้อความในวรรค

◦ หนึ่งข้าทูลละออง ที่เคยปกครอง จะก่อนครหา
 เป็นนพภัทรภักทวน ยั่ววนนัยนา ด้วยตัวเป็นข้า ไม่มาเจียมใจ
 ◦ กุมารฟิ่งนาง ประโลมปลอบพลาง ที่ทางปราศรัย
 ถ้อยคำต่ำช้า นั้นว่าไปใย เอ็นดูอย่าได้ เอามาเจรจา
 ◦ จะเสียดเกียรติยศ เราย่อมปรากฏ สุริวงศ์พงศา
 อันองค์นงลักษณ์ ที่อัครราชา ควรครองอนา อนุวงศ์นางใน
 ◦ ว่าพลางรับขวัญ ฤทธิคดีคณินท์ สุดกลิ่นพิสมัย
 พระกรโอบองค์ แอบอัครทรมวย กำหนดอัคใน พระทัยเกรียมกรม*
 ◦ คลึงเคลื่อนเล่นดวง กำดัดคัทรวง พุ่มพวงขึ้นชม
 กะสันหันหวน ยั่ววนอารมณ์ กรเกี่ยวเกลียวกลม ชมจิตเทวี
 ◦ โฉมขององค์สัน พระกรเกี่ยวกัน ผันพักตร์ผินหนี
 จวนตัวจวนใจ รั้าให้ไศกี พลางกล่าววาที สุนทรอ่อนวอน
 ◦ น้อยตกลิ่งนี้ ไม่ผันธุลี ปราณี่หน้อยก่อน
 พลางผลักพระหัตถ์ ป้องปัดพระกร อนิจจาทุกข์ร้อน ไม่ผ่อนพระทัย
 ◦ จะให้เป็นผล มารีบร้อนรน จะผันไปไหน
 ใต้โปรดเกศา ค่อยมาก่อยไป คั่งกุมลูกไก่ ไว้ได้บาทา
 ◦ พระฟิ่งพจมาน สุนทรอ่อนหวาน แสนสุดเส่นหา
 ความสวาทอาบจิต จุมพิตพัศตรา องค์แอบอุรา อูระราชเทวี
 ◦ เสน่หากลัดกลุ้ม พระกรโอบอุ้ม องค์อรโณมศรี
 จะหวงหน่วงนาน ต้องการอะไรมี ได้ถึงเพียงนี้ สุดที่อดใจ
 ◦ ว่าพลางแนบชิด ประจงปลงจิต สมคิดพิสมัย
 รวมรสปลดสวาท ปี่มขาดพระทัย สุดที่ประเไมย** ประมาณพรรณา
 ◦ สองศรีโสมนัส ได้ร่วมสัมผัส รสราศเส่นหา
 สุดเฉลิมเจิมจิต เฟ่งพิศนัยนา เทวีปรีดา ด้วยราชกุมาร
 ◦ คั่งบุษบงใบ กลีบกลัดจะไกล้ แยกเข้มเกมบาน
 พอพระสุริยตรัส สัมผัสพาดผ่าน กลีบฟูชู่ก้าน รับรสสุริยา
 ◦ แนบสนิทชิดกาย ถึงได้ความฮา ยคลายโศกโศกา
 ระทวยระทศ ด้วยรสเส่นหา ชบพระพัศตรา กับตักกุมาร
 ◦ ถ้อยที่มีสวาท แอบอิงฟิ่งพาน ไม่คลาดห่างสมาน
 คลึงเกล้าฝ้าชม แสนสมนาการ ในห้องพิมาน ดำหนักรงนา

* ภาษาปาก ภาษาเขียน คือ ตรม

** คือคำว่า ประเไมย ประมาณ หมายถึง อุปเไมยอุปมา

- เดิมคิดหุนโกรธ จะใคร่เอาโทษ ให้สิ้นสังขาร
เห็นเช็ดชลเนตร ก็เวทนา พาเอาตัวมา ไว้คำหนักใน
- ไม่ถ้อโทษา ยังจะโศกา ไปอีกถึงไหน
กลับกล่าวสุนทร ย้อนปลอบเอาใจ พระมาลูบไล้ สัมผัสพักตรา
- นางผลึกพระกร เคนานชาวคอน อยู่ดงพงป่า
ไม่เคยเจ้านาย งามายเข้ามา สวงพระอาชญา นำเสียไว้โย
- ประมาทหมิ่นจิต โทษผิดข้อใหญ่ โปรคตัดเกศ
เดี๋ยวนี้อย่าไว้ นางยื่นเศียรให้ ห้าหันบั่นรอน*
- พระแยมโอยฐ์สรวล ประโลมปลอบนวล มิให้หมองสมร
อันตรัสประภาษ เพราะสาวทบังอร แกล้งกล่าวสุนทร สัพยอกเทวี
- ใค้บุษจุบอง นิ่มนวลควรครอง ร่วมห้องปรางค์ศรี
ซึ่งตรัสวจนา นั้นอย่ารำคิ อันการโลภก็ ย่อมยั่วหยอกกัน
- พี่ได้พระน้อง ดั่งมณฑาทอง ทิพย์ในไตรสวรรค์
ความสวาทนถนุข พันสุดที่กลิ่น แอบอรแจ่มจันทร์ พलगลูบปฤศฎางค์
- แต่เสาะแสวงหา องค์อรรชยา ร่วมห้องครองปรางค์
พอได้พระน้อง สมปองต้องอย่าง บุญทั้งสองข้าง สร้างไว้ด้วยกัน
- อ้อมองค์นงเยาว์ วางเหนือพระเพลา ประครองรับขวัญ
อรไทใจหาย พระกายนางสิ้น พระกรป้องกัน มิให้แนบกาย
- เคลื่อนองค์จากที่ ผินผันหันหนี ด้วยมีความอาย
เพราะนางไม่เคย ได้เซยชิตชาย พระทัยวาทหาย พุ่มพ่ายนัยนา
- นางกล่าววาที ทรงธรรม์พันปี เย้าหนักหนา
เห็นกระหม่อมฉัน พลัดบ้านเมืองมา จ้วงจาบหยาบซ้ำ พอสำน้ำใจ
- ทำดุจดังทาส ขายตัวไว้ขาด แก่ท่านฤาไฉน
ฤาไปตีทัพ ไล่จับมาได้ พระองค์จึงไม่ มีความกรุณา
- พระตอบเทวี บุรุษสตรี ย่อมมีเสน่ห์
การสิ่งนี้ไซรี ว่าไยกลยา เป็นธรรมดา เจ้าอย่าถือใจ
- อันองค์เทวี ตกมาถึงนี้ พันพิไปไหน
จะเชิญโคมยง คำรงราชัย ผ่านฟ้าฝ่ายใน สู้อิ ** เปรมปรีดี
- นางตอบบุบล ตรัสในที่สิ้น คุณพันเกศ
ไม่ควรเวียงพักตร์ เป็นอักษรนารี ด้วยว่าตัวนี้ ตกต่ำเชิญใจ
- พรานป่าพามา ทูลถวายเป็นข้า ก้มหน้าให้ไว้
อย่าเสียมลามลวน เกี่ยวกวนข้าไท พระองค์จึงได้ โปรคเทศเมตตา

* บทนี้ขาดวรรคที่ 2 อาจมาจากความผิดพลาดจากการคัดลอก

** คือคำว่า ไอศูรย์

- ทั้งสองครองราชธานี ไกรลาสกรุงศรี
ข้านี้ชื่อว่ามโนห์รา
- พระพี่นางพามา สระสรงคงคา
พรานป่าจับพजरลี
- ทั้งนี้แต่จะโปรดเกศี แรมร้างบุรี
พลัดจากชนนีบิดา
- เมื่อนั้นสุธนกุมารา ได้ฟังวาจา
ชายากราบทูลขุบด
- พलगพิศดูโฉมนิรมล กษัตริย์ในสากล
บ่อนจะเปรียบปูนปาน
- จึงถอดธำมรงค์มีน่าน รวงวัลแก่พราน
ยังของพระราชทานมากมาย
- ทั้งทาสากรรมกรหญิงชาย เงินทองทั้งหลาย
ข้างม้าวัวควายแพรพรรณ
- เสนาพาพรานจรจรัด เข้าในเมืองพลัน
- จัดสรรสิ่งของให้พราน
- พระจึงให้เชิญเขาวมาลัย ขึ้นสู่คชสาร
ยกพลศฤงคารคลาไคล
- เสด็จถึงสวนขวัญทันใด ช่างเทียบเกยชัย
ท้าวไทเสด็จลีลา
- ให้เชิญนางแก้วกัลยา เข้าสู่ลับพลา
สุวรรณมหารูจี

สุรางคนางค์

- กุมารชาญชัย พานางอรไท ไว้ในสวนศรี
พระองค์ตรัสใช้ ให้สุรเสนี คั้นเข้าบุรี ทูลด้วยได้นาง
- ว่านายพรานป่า เทียวไพรได้มา ทูลถวายกลางทาง
พระทรงวงพักตร์ นรลัษณ์ต้องอย่าง บัดนี้รับนาง ไว้สวนอุทยาน
- อันองค์เทวี มาแต่คีรี ไกรลาสภูผา
จะเชิญอรไท เข้าในนครา เกรงพระอาชญา ด้วยมาแต่ไกล
- บัดนั้นเสนา รับใส่เกศา กลับมากรุงใหญ่
- สุธนฤทธิรงค์ เชิญองค์อรไท เข้าตำหนักใน สวนแก้วอุทยาน
พิศโฉมทรมวย ชอบชื่นพระทัย ภิรมย์हरรยา
- ประโลมปลอบนาง ให้สร้างโคกา พलगตรีสังฆา สัพยอกหยอกพलग
- วันนีชคคี มาเล่นสวนศรี มีลาภกลางทาง
พบนางชาวป่า ออกมายืนขวาง กรายผ่านหน้าข้าง ตัดหน้าฉานมา

- มาสู่เกษแก้วสุวรรณ ทรงขสารปล้น
- จับข้างผายผันคลาไคล
- ออกจากพระนิเวศเวียงชัย พลแห่ห้อมไป
- เปรมปรีดีพระทัยไพศาล
- บัดนั้นนายบุญผู้พราน พายอดเขาวมาลัย
- เดินตัดหน้าฉานผ่านไป
- พระองค์ทอดทัศนาลัย เห็นอรทรมวย
- ชอบชื่นพระทัยบรรณา
- หุคข้างพระที่นั่งมิมิคลา ให้หาสองรา
- บัญชาชักใช้ไต่ถาม
- พิศเพ่งเล็งโฉมงามราม พलगค์ด้วยความ
- เหตุไรไม่ขามอาชญา
- นางนี้เป็นบุตรนาคดา พาไปไหนมา
- เร่งว่าแต่ตามจริงไป
- ถิ่นฐานบ้านเมืองอยู่ไหน เป็นบ่าวไพร่ใคร
- ฉันใดจึงอหังการ
- บัดนั้นนายบุญพรานป่า ฟังพระบัญชา
- ประหม่าอกสันขวัญหาย
- ก้มเศียรย่อขอบหมอบกาย เมื่อจะถวาย
- พระนุชองงศ์มโนห์รา
- ทูลว่าข้านี้พรานป่า เทียวเสาะแสวงหา
- หนองงาในป่าพงพี
- ไปพบองค์อรเทวี ลงเล่นสระศรี
- เห็นดีชอบใจจับมา
- มุ่งหมายมาถวายบาทา ตัดหน้าฉานมา
- อาชญาไม่พ้นเกศิ
- บัดนั้นสุทรนงมี ตรัสถามเทวี
- นางนี้เป็นบุตรผู้ใด
- ราชฐานบ้านเมืองอยู่ไหน นามกรชื่อไร
- บอกไปแต่ตามสัจจา
- โคมยงองค์มโนห์รา ได้ฟังวาจา
- บัญชาตรัสถามนามกร
- นางขอบกายาโอนอ่อน หมอบเศียรขอร
- แล้วกล่าวสุนทรวาจา
- ข้านี้เป็นราชธิดา ประทุมราชา
- มารดาชื่อจันทกนิรี

- พระลูกนกนาง กั้นแสงไม่สร้าง เนตรพรางชลไหล
ทั้งฝูงกนิรี สาวศรีไสว ทุกข์ทนม่นใหม่ รำโรโศกา
- แต่ตามเทวี มาหลายราตรี ถึงประตูป่า
เห็นเครื่องประดับ ของพระลูกยา ที่กึ่งพฤกษา กัลยาดีใจ
- ปลดเอาลงมา กอดแนบอุรา โศการ่ำไร
ไม่ทันเจ้าแล้ว ลูกแก้วทำไฉน เจ้าเอาของไว้ หวังให้ชมต่าง
- จะตามต่อไป มรคาเล่าไฉรั แยกย้ายหลายทาง
นางขอพระกร ขึ้นช้อนทรวงผาง ทอดองค์ลงกลาง พื้นภูมิมิไร
- พระราชธิดา ทั้งหกกัลยา ชลนาหลังไหล
เสียดายเจ้านัก น้อยรักจำไกล ทอดองค์ลงให้ พิไรรำพัน
- โอ้แต่นี้ไป ไหนเลยจะได้ ถิ่นมาพบกัน
ดูจดังชีวิต ม้วยมิดอาสัญ แต่นั้นนับวัน ต่างคนต่างไกล
- ฝ่ายนางมารดา ไม่รู้มรคา จะไปไหนไหน
ประดับปีกหาง พานางอรไท พร้อมทั้งสาวใช้ กลับไปนัครา

ฉบับ

- บทนี้ว่ามีสันความ จะกลับกล่าวตาม
ต่อบทดไว้นั้นนา
- ปางนั้นสุธนกุมารา เสด็จออกเสนา
ที่นั่งมหาอำไพ
- ดำริแล้วสั่งทันใด จะเสด็จลาไกล
ออกไปประพาสสวนศรี
- ช่างพระที่นั่งตัวดี ชื่อกมุทหัตถิ
อันมีกำลังว่องไว
- ทรงเครื่องสุวรรณอำไพ มณีสีไส
ระยังจับแสงสุริยา
- ขอคร่ำค้ำแก้วมุกดา พระที่นั่งหลังคา
สุวรรณมหารูจี
- พระสูตรรุดรมเรื่องศรี หมอควาญล้วนดี
จีเหยียบไว้ที่เกยชัย
- กุมารผู้ชาญฤทธิไกร พระเสด็จขึ้นไป
สูในปรางค์มาศรจนา
- เฝ้าพระบิดุเรศมารดา บังคมทูลลา
ยาดราประพาสสวนศรี
- สองราอนุญาตด้วยดี บังคมขุติ
ภูมีเสด็จจรจรัด

○ ไม่พบพักตรา สังขารมารดา จะมีถึงไหน
 เพราะพระลูกยา นิราแรมไกล ตั้งแต่โหยให้ ไปทุกเพลา
 ○ ลูกน้อยแม่เอ๋ย เจ้าไม่เคยเลย เดินด้วยบาทา
 จะเสด็จหนีไค จรในเวหา พระบาทลูกข้า อ่อนคือสำลี
 ○ จะฟกแตกพอง ข้าในเป็นหนอง สองเบื้องบาศรี
 จะกันแสงให้ ใครจะปราณี สงสารเท่านี้ สุดที่อาลัย
 ○ ยากง่ายตายเป็น แม่ไปได้เห็น เป็นเพื่อนปราศรัย
 ที่ความโศกศัลย์ จะบรรเทาใจ อยู่ที่นี่ไหน จะพบพักตรา
 ○ แม่จะตามไป สิบยากเท่าไร ตามแต่वासนา
 ท้นพระลูกนาง ในกลางมรคา ให้อ่อนนอนว่า บนบานพรานไพร
 ○ นางเสด็จลินลา เข้าไพรพฤษยา แสนสาวไสว
 ธิดาหกนาง นำทางคลาไคล ตามคืนรอยไป สาวใช้เจจัน
 ○ จรดด้วยพระบาท โดยทางสถลมารค ในราชไพรธัมภ์
 นัยเนตรสอดส่อง ทุกห้องหิมวันต์ พलगริบจรจัด ให้อ้นลูกยา
 ○ เข้าคองออกคอง แนวมั่นสิงขร ชะง่อนแหวนา
 เห็นแต่สัตว์ไพร ที่ในหิมวา ยิงแสนโศกา โทมณารำพัน
 ○ เข้าในไพรระหง ที่แถวแนวดวง ยิงทรงโศกศัลย์
 เย็นเยียมสัจด์ ในพนศไพรวัน แต่เสียงจกจัน แจ้วแจ้วแว้วมา
 ○ สำเนียงเรไร แม่หม้ายลองไฉน ชะนีโหยหา
 อะเสียงลูกแก้ว แล้วกระมังนา เสด็จสาวบาทา ละล้าละล้ง
 ○ ล้มลูกถูกเงิน อดสำห้ชังเดิน ระเสด็จระชัง
 แสนโศกทนทเวษ ชลเนตรไหลหลัง ดั่งชีวาวัง จะม้วยวายปราณ
 ○ อาการมารดา จะสิ้นสังขาร เพราะลูกสงสาร
 เห็นไม่เป็นคน ด้วยทนมรณ โอ้พรานเอ๋ยพราน แกล้งกลัดดัดรอน
 ○ มาพรากจากอก เหมือนพรากลูกนก ตกจากรังนอน
 หรือว่าเวรา มีมาชาติก่อน พรานจึงพาจร ให้อพรากจากไกล
 ○ คุณดั่งเหยี่ยวกา โลบฉาบฉาบตา คาบพาเอาไป
 ไม่คิดอนิจจา เวทนาเลยไฉน เจ้ากรรมทำได้ ข่างไม่อนิจจัง
 ○ ยามเย็นรอนรอน ปีกษาบินร่อน พาลูกมารัง
 พระลูกแม่เอ๋ย ไม่กลับคืนหลัง โศกสุดกำลัง หิวโหยโรยแรง
 ○ นางทอดองค์ลง เพียงชีพชีวัง* ด้วยทรงกันแสง
 ชลเนตรไหลติด เป็นโลหิตแดง ให้อโหยแหบแห้ง หิวหอบหฤทัย

* ภาษาปาก ภาษาเขียน คือ ชีวัง

๐ แค้นใจไอ้พรานป่า
 อยู่ไปใยเป็นคน
 ๐ ลูกรักของแม่เอ๋ย
 ทอดทิ้งกึ่งกายา
 ๐ โขลงจ่าทั้งเผาแก่
 เอิกเกริกทั้งวังใน
 ๐ บ้างเชิญพระโอสถ
 สมเด็จพระจักรา
 ๐ ครั้นนางได้สมประดี
 พระองค์ผู้ทรงชัย
 ๐ หวังว่าจะให้นาง
 จึงมีพระวาที
 ๐ ชะรอยเวรเวรา
 ชีวิตไม่ดักชัย
 ๐ หนึ่งเล่าพระบุตรี
 ไม่ควรคู่กับพราน
 ๐ พระทรงสุดลักษณะ
 ไม่คู่หนุ่มเจ้ใจ
 ๐ ด้วยโฉมนางที่สุด
 จักเปรียบด้วยธิดา
 ๐ ตกไปในสากล
 จะเป็นอรรคนารี
 ๐ แต่ว่าอารามรัก
 ห้ามนักจักน้อยใจ
 ๐ ครั้นนางได้โอกาส
 แล้วสั่งนางสาวศรี
 ๐ หกนางฟังชนนี
 ออกก่อนร่อนนำมา
 ๐ สมเด็จพระชนนี
 ครั้นเห็นสระสำคัญ

มันนี้มารมาผจญ
 อีกให้ทวนเวทนา
 ที่ไหนเลยจะคืนมา
 อัศจรรย์สาธไป
 ร้องแข่งแข่งขึงขึงไขว่
 บ้างเล่นไปทูลราชา
 สุกันทรสขโสมทา
 เสด็จมาสู่วังใน
 ทูลสามีลาตามไป
 ปลอดภัยพระเทวี
 เจ้าค่อยสร้างซึ่งหมองศรี
 จะจรลีไปหนใด
 พระธิดาจึงจำไกล
 นานสืบไปจะพบพาน
 ของเรานี้ยอดสงสาร
 ควรจะผ่านภพไตร
 ผิวพักตราเจ้าผ่องใส
 ควรจะได้กระษัตรา
 ในมนุษย์นั้นสุดหา
 ดำได้ฟ้าไหนจะมี
 เจ้าไม่พ้ามหเสี
 อย่าโคกก็ไม่เป็นไร
 กำหนดนิกจะตามไป
 ตามพระทัยพระเทวี
 กราบกับบาทพระสามี
 เร็วบัดนี้จะลีลา
 อัญชูลีแล้วโคลคลา
 กับทาสพร้อมแจจัน
 หมุ่นารีเรียกตามกัน
 ค่อยบินอ่อนร่อนราลง

สุรางคนางค์

๐ เมื่อนั้นเทวี นางจันทกนิรี ถึงที่สระสง
 เห็นรอยบาทา ลูกยาโฉมยง ทอดทิ้งองค์ลง แทะฝั่งสาคร
 ๐ ไอ้พระลูกเอ๋ย กรรมสิ่งใดเลย ทำให้แต่ก่อน
 เป็นเวรเวรา ตามมาตัตรอน ให้ลูกบังอร จากอกแม่ไป

- นายบุญผู้พราน พายอดเขาวมาลัย มาในไพรสณฑ์
แรมร้างค้างป่า เป็นข้าหลายวัน เห็นอรแจ่มจันทร์ หิวโหยโรยรา
- ค่อยหยุดค่อยเดิน พานางค้ำเนิน แต่เป็นเพล
แดดกล้าหยุดก่อน แดดอ่อนจึงคลา ถึงประตูป่า กัลยารำพัน
- ครวญถึงชนนี ชำนาญปานนี้ เหตุไรไม่ทัน
พันนี้ที่ไหน จะได้เห็นกัน นับคืนนับวัน ไปแล้วแลนา
- นายบุญพรานไพร พานางอรไท หยุดได้พฤกษา
นางตริกนิกใน โฉนดึนา จะให้มารดา ทราบฝ่าธุลี
- ว่าลูกนี่นา หยุดยังอยู่ท่า พฤกษาดันนี้
จะสั่งยุบล ผู้คนไม่มี ทำโฉนชนนี จะทราบบาทา
- ลูกรักจักไป จะฝากอันใด ไว้ดูต่างหน้า
คิดแล้วคิดแก้ว ที่องค์ทรงมา ห้อยกิ่งพฤกษา ไว้ทำชนนี
- ฝากเทพเทวา ซึ่งอยู่รักษา ปากป่าที่นี้
เอ็นดูข้าด้วย ท่านช่วยปราณี ฝากแก้วดวงนี้ ไว้ทำมารดา
- แม้นว่าผู้ใด ไปมาอาศัย ได้ต้นพฤกษา
ท่านได้เอ็นดู บังหุบังตา ไซ่งศ์วานข้า อย่าให้ได้ไป
- ครั้นหยุดหายใจเหนื่อย พระพายพัดเรื่อย สุริยาแสงไส
พรานพาเทวี พันที่คลาไคล ออกจากป่าไพร อรไทคิดคลอน

ยานี้

○ บทนี้ยังไม่หมด	จำจะดไว้นี้ก่อน
จะคืนกลับกล่าวกลอน	ย้อนถึงทนางกัลยา
○ กลับไปถึงบุรี	เข้าสู่ที่เฝ้ามารดา
ทูลความพั่งน้ำตา	พลาญโศกาไม่สมประดี
○ ข้าแต่พระมารดา	ลูกไปป่าเล่นสระศรี
สระสงในวาริ	มีนาศิผุดขึ้นมา
○ รวบริดมัดน้องนาง	ไว้ที่กลางพระคงคา
ยังมีนายพรานป่า	เปลื้องนาคาพานางไป
○ สมเด็จพระมารดา	ย้อนอุราบี้มตักขัย
ทอดองค์ลงทันใจ	เกลือกกลิ้งไปไม่สมประดี
○ คูคู่ชวนกันไป	ทำโฉนเป็นเช่นนี้
ลอยหน้ามาพาที	ขอบใจดีทั้งหกคน
○ ส่วนน้องต้องทนทุกข์	ที่สนุกไม่ขัดสน
ดอกสร้อยร้อยละวน	เอาแต่ตนรอดตัวมา
○ พิโรษพระลูกนาง	ตัดพ้อพลาญทางโยทยา
สองกรค่อนอุรา	ทุ่มกายาในพิมณ

๐ พี่ยังทั้งหก ไม่สู้วิตก เหมือนน้องจะไป
 วังเวงเอกา เห็นหน้าผู้ใด นับวันไกลไป ไหนจะพบกัน
 ๐ สงสารมารดา จะเสวยชลา เป็นนิจนิรันดร
 โศกถึงลูกนัย กลัวจักอาสัญ เห็นทีชีวิต จีฟไม่มีไป
 ๐ เมื่อนางจรัล ปัญจางคชฎี สามที่จึงไกล
 พิลาปร่ำสั่ง ผ่ากฝั่งสระใหญ่ ทุกเทพอยู่ใน ป่าระหงดงคอน
 ๐ ได้โปรดเกศา พระแม่ตามมา ช่วยบอกข่าวสาร
 ว่าข้ามโนหรีรา ลาไปกับพราณ อย่าได้อยู่นาน เร่งรีบตามไป
 ๐ เดินพลงนางว่า เจ้าไพรพฤกษา เหวผาโคใด
 ห้วยละทานธารท่า หนองน้ำสระใหญ่ นางยอกรไหว่ จึงได้กรุณา
 ๐ มารดามาตาม ท่านจงบอกความ ให้ทราบอุรา
 ข้าไปตรงนี้ ช่วยชี้มรรคา ลูกน้อยคอยหา ฝ่าละอองธุลี
 ๐ พราณพอรไท ดั้นดงพงไพร มาในวิถี
 แรมกลางไพรสัณห์ หลายวันราตรี นางโศกสุดที่ โศกที่รำไร
 ๐ เดินกริ้วรื้อรูด เหนื่อยไม่ได้หยุด สุดด้วยทางไกล
 พราณไพรไม่มี ปราณิปราไซ เดินไม่ใคร่ได้ นางให้โศกา
 ๐ เท้าพองสองข้าง ได้ภูษาบาง พันสองบาทา
 ทูลหัวลูกเอ๋ย ไม่เคยจรคลา เดินด้วยบาทา มากมายหลายวัน
 ๐ หลากด้วยมารดา แรกรู้ตามมา ปานนี้แทบทัน
 แต่ถึงสระใหญ่ จะได้สำคัญ ดั้นทางอยู่นั้น พระพี่แจ้งใจ
 ๐ เดินพลงเหลียวหา นายพราณร้องว่า กลับหน้าไปไหน
 มีใครจรเดิน เมินไปคูใคร จุดมือจงไป จึงได้กระมัง
 ๐ นางเกลียดนางกลัว ทั้งหมิ่นกลิ่นตัว นั้นพันกำลัง
 ได้ยินพราณว่า อดคำห่าเซซัง กลัวเขาไม่ฟัง จะจงพระกร
 ๐ นายพราณเดินหน้า พระพายพัดมา นางว่าอ่อนวอน
 เหม็นสาบหนักหนา ให้เข้าเดินก่อน นายพราณเดินย่อน เดินตามทรมวย
 ๐ นางเห็นพฤกษี บุปผามาดี อันมีกลิ่นไกล
 ยั้งแสนโศกา ชลาหลังไหล เคยเที่ยวเล่นไพร เก็บดอกบุษบัน
 ๐ สาวหยุดพุดเทศ แก้วกรรณิการ์เกด พิกุลแกมกัน
 ยมยอมหอมหวาน พุดตานแดงฉาน มีโนอรัญ หิมวันต์นานา
 ๐ เคยเก็บเคยกรอง พระพี่ให้น้อง แชนเกล้าเกศา
 ใ้อัแต่นี้ไป ไหนจะได้มา ช้อนทรงวงโศกา อูราจะพึง
 ๐ นางไหว่วันทา เทพทุกห้อมหญา พรรณนาร่ำสั่ง
 พระแม่ตามมา ช่วยว่าให้ฟัง ลูกน้อยนี้ยัง ไม่ม้วยมรณา
 ๐ กลัวว่าขณนี้ จะสิ้นชีวิต เสียเพราะโศกา
 ลูกไม่บรรลย์ เปล่าใจคอยหา ให้เร่งรีบมา ไม่ช้าจะทัน

○ ทั้งของก็ได้ ชั่วช้าอะไร เอาไปเกิดที่
 อันดวงจินดา คำควรบุรี แก้วหาราคี ที่มีราคา
 ○ นายพรานขี้หิว นางขอไถ่ตัว หัวเราะฮาฮา
 ที่ได้พระนาง เปรียบอย่างนาวา บรรทุกสินค้า มาแต่เมืองไกล
 ○ จะเอาแต่ของ แก้วแหวนเงินทอง หาต้องการไม่
 ผิดชอบตามกรรม ถอยลำเรือไป ทั้งทุนกำไร ไปไหนพ้นมี
 ○ จะถวายเจ้านาย ความชอบมากมาย ทั้งชะตาราศี
 บาปกรรมจำเป็น สิเช่นมันมี นรกอเวจี ก็ที่เดียวกัน
 ○ เหมือนหนึ่งตักน้ำ เต็มแล้วใส่ซ้ำ ใครห่อนพูนขึ้น
 บาปกรรมของพี่ เต็มที่เท่านั้น ทำอีกร้อยพัน ไม่พรั่นเวรา
 ○ นางวอนบนบาน ของนี้พี่พราน บูรณยอมว่า
 สิบเบี้ยได้ไว้ เป็นไรพี่อา ยี่สิบมากกว่า แต่ว่าไกลมือ
 ○ ของที่จะไถ่ จำของให้ ชั่วไปดอกหรือ
 วอนว่าเท่าไร พรานไพรไม่อื้อ พุดจึงคิดคือ จะรื้อตัวไป
 ○ อันของอย่างนี้ ที่เรือนของพี่ มีเท่าไหนไหน
 เด็กเล่นกลาดบ้าน ขี่คร้านเก็บไว้ เมืองเราเขาไม่ ไยดีอินัง
 ○ นางนึกใจว่า สัญชาติพรานป่า เจริจาโอหัง
 ว่าขานบนบน ก็พันกำลัง พรานไพรไม่ฟัง นางตั้งโศก
 ○ ทรงพระกันแสง สุรเสียงแหบแห้ง โห่หาขหนี
 วอนว่าเท่าไร พรานไม่ยินดี อนิจจาน่าที่ จะปลัดมารดา
 ○ ฝ่ายนายพรานไพร จัดแจงดูไถ่ หน้าไม้ปืนยา
 หาบคอนปีกหาง ของนางไคลคลา เรียกหากัลยา มาเกิดจะไป
 ○ สงสารมโนห์รา ทรงพระโศกา ชลนาหลังไหล
 สะอื้นฮักฮัก ปี่มัจฉบรลย์ ดิ้นโดยโห่ให้ มิได้สมประดี
 ○ กลิ้งเกลือกเสือกกาย เพียงชีพจักวาย มอดม้วยเป็นผี
 นายพรานกลับมา เรียกหาหลายที ไม่ลุดจากที่ อยู่ที่นี่หรือไร
 ○ เรียกแล้วคอยเล่า จะให้ฮั้นเฝ้า อยู่อีกถึงไหน
 ยังนั่งโทมัส ฤชาขัดไม้ไป จะอยู่ที่นี่ได้ ก็ให้ว่ามา
 ○ นางฟังเสียงพราน วาจาว่าขาน หัวหาญหนักหนา
 จำเป็นจำไป จำใจจรคลา จากละอองบาทมา บิดาขหนี
 ○ โอ้แต่นี้ไป นับวันจะไกล ไกรลาสกรุงศรี
 ที่เสวยเคยเฝ้า ปิ่นเกล้าขหนี ทั้งหกพระพี่ อยู่ดีเถิดรา
 ○ เคยเล่นด้วยกัน เทียวในไพรสณฑ์ เก็บผลพฤษยา
 เคยเข้าไปในห้อง ขวนน้องเจริญ เคยสรงคงคา เก็บบุษยามาลี
 ○ พระพี่เก็บได้ ต่างองค์ส่งให้ น้องแหมเมเกศ
 เคยเสพเคยสรง เจ็ดองค์ทุกที โอ้ตั้งแต่เนี่ จะเปลี่ยเวเปล้าใจ

- เพลาสूरียาแสงศรี
ชวนกันจรลีลินลา
- ชำนักแม่จ๊กคอยหา
เร่งอัธยาอาศัย
- เจ็ดนางวันทาคลาไคล
ของใครใครเรียกเอามา
- ประดับปีกหางรจนา
โผขึ้นเวทามาบน
- มีดฟ้ามากกลางเวหน
เกลื่อนกล่นอากาศดาษดา
- บ่ายพัคตร์สู่ที่เคยมา
โถมถาศู่ฝั่งสระใหญ่
- เจรจาพาที่มีไป
ต่างองค์ก็ลงคงคา

บายคล้อยสุรีย์
จงฟังมารดา
เรียกหาข้าไท
พร้อมทุกกัลยา
ขึ้นด้วยปีกยนต์
ครั้นถึงร้อนร่า
พลางเปลื้องเครื่องไว้

ยานี

- บัดนั้นจึงพรานไพร
ระงับดริบฟังมา
- ค่อยย่อมองเข้าใกล้
แลเห็นอรแจ่มจันทร์
- ทั้งเจ็ดทรงเหมือนกัน
วันนั้นนางองค์ใด
- พิศเพ่งเล็งแลดู
นั้นแล้วแก้วพ้อ
- มั่นคงองค์นี้แล้ว
เมื่อจะใช้ลงไป
- กิดถึงทำวนาคราช
จักจับนางกินรา
- บ่วงแก้วนาคบาศ
เป็นนาคเลื้อยลงไป
- ร้องกรีดหวีดวุ่นวาย
ห้อมหุ้มกลุ่มกันมา
- วิ่งขึ้นจากสระปลัน
นางร้องพิทุลหัว
- งูร้ายรัดน้องไว้
พระพี่ไปรดเกศา

นึกในใจจวนเวลา
เสียดจระจากันมึนนาน
แอบอาศัยในพฤษภัสสัณฑ์
หมายไว้ นั่นคือองค์ใด
ทรงศรีสรรค์คู่สงสัย
เห็นชอบใจต้องคิดตา
อยู่เป็นครู่เห็นกัลยา
ผิวพัคตราจำแนใจ
หยิบบ่วงแก้วขึ้นทันใด
ยกกรไหว้พระนาคา
ซึ่งประสาทให้ขึ้นมา
ก็องค์นี้จึงมือไป
ฟังโอวาทของพรานไพร
ถึงทราวมวิรัตกัลยา
นางทั้งหลายแล่นเข้าหา
เห็นกัลยาตกใจกลัว
พระองค์สันอยู่ระรัว
ช่วยน้องด้วยจงเร็วรา
ไปไม่ได้แล้วเมอา
ช่วยด้วยรามาเร็วไว

๐ ฝ่ายพญานาคี เห็นไมอินดี จึงมีบัญชา
 หากว่านายบุญ มีคุณหนักหนา คั่งดวงชีวา ของข้าให้ไป
 ๐ แก้วนาคบาสนี้ พญาครุฑปีกี่ ย่อมกลัวฤทธิ์ไกร
 รักเจ้าเราปลิด ชีวิตส่งไป แล้วเอามาให้ อย่าได้อยู่นาน
 ๐ อันตัวของเรา เหมือนอยู่ร่างเปล่า สร้อยเส้ารำคาญ
 ขึ้นแก้วนาคบาสน ให้แก่นายพราน รับเอาบนาน กราบกรานจรดล
 ๐ ครั้นถึงพระทวาร นายประตู่เศษบาน ส่งพรานขึ้นบน
 พรานบุญดีใจ เข้าในไพรสมณฑ์ เดินดั้นจรดล ดันดัดลัดไพร
 ๐ เข้าคองออกคอง แนวนเนินสิงขร รับริ้อนคลาไคล
 สิบห้าราตรี ถึงที่สระใหญ่ หยุคอยู่แต่ไกล น้ำใจเบิกบาน
 ๐ ครั้นรุ่งราตรี เป็นวันบัณรสี ชอบที่นายพราน
 จึงแต่งสุมทุม พุ่มพฤกษาสาสมณ์ ที่จะทำการ มิดชิดปิดองค์

ฉบับ

๐ เมื่อนั้นจึงนางโคมยง พี่น้องเจ็ดองค์
 ชวนกันจะลงวารี
 ๐ พอได้ถึงวันบัณรสี กราบทูลชนนี
 วันนี้ลูกรักจักลา
 ๐ ไปเล่นสระสงรงคองคา ครั้นบ้ายสุริยา
 สายัณห์จะมาไม่นาน
 ๐ สมเด็จพระดาฟังสาร ไม่ขัดเขาวมาลย์
 โปรดปรานกำชับมากมาย
 ๐ โคมยงเจ้าจงระวังกาย เกลือกว่าอันตราย
 ศัตรูหมู่ร้ายราวี
 ๐ พี่น้องปกป้องกันจงดี อันการสตรี
 รักษาราศีจึงควร
 ๐ ไล่เล่ห์หลาจะหละจะลามลวน ชายจกชักชวน
 เจรจาตามแบบอย่าตาม
 ๐ เป็นเยื่อยึดยาราวความ จะต่อล่อลาม
 ชายชิตติดตามเจรจา
 ๐ สตรีจงดีลูกอา ระวังกายา
 รักษาตัวได้จึงดี
 ๐ คั่งสุวรรณอันพันราศี เป็นศักดิ์เป็นศรี
 บิดาชนนีดีใจ
 ๐ ทรามสงวนชวนกันเล่นไกล ระวังระไว
 จักไปก็ไปจงดี

○ ออกจากป่าใหญ่ ถึงที่อาศัย พญาจิตรชมภู
 จึงร้องเกริ่นกราย เรียกนายประตุ ที่ขึ้นมาอยู่ รักษาทวารชัย
 ○ นายประตุรู้จัก ได้ยินตระหนัก เสียงเรียกแต่ไกล
 จึงเบิกบาตาล ให้พรานลงไป ถึงพระโรงชัย ขึ้นเฝ้าภูมิ
 ○ พญาจิตรนาคา เห็นพรานป่ามา ปรีดาแจ่มศรี
 จึงกวักพระหัตถ์ ตรัสถามทันที เหตุการณ์ใดมี ฤาจึงมาหา
 ○ ฤาได้ทุกซักย เหตุการณ์สิ่งใดมี ฤาใครบีบา
 ฤาหนึ่งนีกถึง เจ้าจึงลงมา บอกตามสัจจา ให้จงแจ้งใจ
 ○ พรานบุญบังคม ยอกรประณม กราบทูลแจ้งใจ
 มาเฝ้าละอองบาท จอมราชฤทธิไกร พระองค์จึงได้ โปรดปรานปราณี
 ○ ข้าไปเที่ยวไพร พบสระหนึ่งใหญ่ น้ำใสบัวมี
 ผู่นางกินรา มาเล่นสระศรี ใครได้นารี เท่านั้นจึงมา
 ○ ขอยืมนาคบาศ ของพระภูวนาถ ได้โปรดเกศา
 ไปดักนางแก้ว ได้แล้วจักคลา เอาคืนลงมา ส่งพระจอมไตร
 ○ พญาจิตรนาคราช ออกชื่อนาคบาศ ห้วนหวาดพระทัย
 ดูจะดังดวงจิต จะคิดโฉน ผ่อนปรนกลใด คับในอุรา
 ○ จึงเพทุบาย ว่าแน่แนย มีคุณเรามา
 แก้วแหวนแสนสัตว* นพรัตน์ภูษา แพรพรรณผืนผ้า จงมาขนไป
 ○ หนึ่งนางนาคี พิภพเมืองนี้ สิตีเท่าไหน
 จะเอาชี**ร้อย มากน้อยเท่าใด จงเลือกเอาไป ตามใจปรารถนา
 ○ อันแก้วนาคบาศ คั่งดวงชีวตม์ ของอาตมา
 เอาอื่นอื่นไป เท่าไรดีกว่า ถึงนางนาคา ชั่วช้าเมื่อไร
 ○ แต่ล้วนดีดี เหวองค์ทรงศรี คั่งดวงแขไข
 จมลิ้มนิ่มนวล ยั่วยวนหยุดยัย ท่วงทีละไม ปลื้มในวิญญา
 ○ รูปโฉมประโลมจิต ชายใดได้พิศ ต้องคิดนัยนา
 ยิ้มแย้มยั่วยวน นำชวนเสน่ห์หา ถึงนางกินรา ไม่มาปูนพาน
 ○ นายบุญทูลสนอง ข้าแต่ละออง ของบรรณาการ
 ที่สิ้นเกศา ให้ข้าเดฉาน ไม่รับพระราชทาน ถวายคืนพันปี
 ○ พระคุณปกเกล้า ธุระข้าเจ้า มาเฝ้าบาทศรี
 ให้สมปรารถนา แก่ข้าธุลี กรุณาปราณี ครั้งนี้เถิดรา

* คำนี้จะเป็นคำว่า "สัต" หมายถึง ชื่อมาตราดวงโบราณ

** เขียนตามคำภาษาท้องถิ่น คำปัจจุบัน คือ กี่ร้อย

◦ จรมาจากที่ เนินฝั่งสระศรี พลางเก็บพฤกษา
 หามาห้าหลาย หวังถวายขรรค์ดา ครั้นถึงศาลา ประณตบทพาลย์
 ◦ ฝ่ายพระฤๅษี เอื้อนอรรธวาทิ ปราศรัยไพศาล
 คู่ก่อนประสก จรก* นายพราน ท่านไปพบพาน หรือปลอดเปล่านั้น
 ◦ นายพรานไต้หวันบ เกิดมาพึ่งพบ เหมือนทำขวัญตา
 งามเหมือนมนุษย์ สุดเลิศเลขา แต่เกิดตัวมา พึ่งเห็นกินรี
 ◦ วันนั้กระหับ** จะโจนลงจับ ลงในสระศรี
 แล้วรำพึงไป ไม่ได้เสียที โยมคิดวันนี้ พะวักพะวน
 ◦ ที่นี้จะลอง ทำบ่วงคอยคล้อง ลองคู่สักคน
 ถ้าได้เหมือนหมาย ไปถวายสุทณ ได้เป็นพืชผล สืบต่อต่อไป
 ◦ บัดนั้นฤๅษี ได้ฟังวาทิ ยิ้มแย้มปราศรัย
 ไข่เนื้อกลางป่า ปักยาในไพร จะจับเอาได้ คั่งใจปรารถนา
 ◦ นี้นคนเหมือนกัน รู้สิ้นสารพัน โยมอย่าเจรจา
 ชาวเขาไกรลาส เชื้อชาติเทวา ถ้อยคำเจรจา ภาษาเดียวกัน
 ◦ แต่ว่าเขาช่าง รู้ทำปีกหาง บินบนเนินหัน
 จะทำบ่วงคล้อง อย่างปองสำคัญ คิดไปฉันนั้น ให้เหน้อยป่วยการ
 ◦ ถ้าได้นาคบาศ บ่วงแก้วนาคราช พิภพบาดาล
 เอามาด้กไว้ เห็นได้เขาวมาลย์ เช่นชาตินายพราน จะเอาไหนมา
 ◦ พรานไพรได้ฟัง ยินดีจุจดัง ได้แก้วกินรา
 ฤๅษีชี้ช่อง เห็นคล้องหนักหนา ด้วยเมืองนาคา ไปมาจ่ายคาย
 ◦ คิดอยู่ในใจ จำจะลงไป หาพระสหาย
 ฤๅษีดูถูก เราถูกผู้ชาย นำที่ตีร้าย จะลือชื่อพราน
 ◦ คิดแล้วนั่งไว้ ทำเฉยเลยไป ปราศรัยไพศาล
 เช่นชาติโยมนี้น มันมีได้การ ท่านอยู่สำราญ เคนาน*** กราบลา
 ◦ ว่าแก่ฤๅษี ยอกรฐติ เหนือเกล้าเกศา
 แล้วบ้ายพักตร์ศัน จากบรรณศาลา ย่ามใหญ่ไสบ่า จรมาบัดใจ
 ◦ จะใคร่ไ้ได้นาง คิดทุกสียง**** มากกลางป่าใหญ่
 เข้าคองพงกว้าง แรมร้างค้ำไพร เสือข้างอย่างไร มิได้แลดู

* หมายถึง คนจร

** ภาษาปาก ภาษาเขียน คือ ขยับ

*** เขียนตามคำภาษาท้องถิ่น ภาษาปาก ภาษาเขียน คือ ดินัน

**** ภาษาโบราณ หมายถึง ก้าว

- รุ่งสว่างปัญญาคุณฎี ลาพระมุนี
เข้าไปพรไปสระพลัน
- แสงหาพฤกษาไพโรสณฑ์ มิดชิดปิดกัน
ที่อันจะบังกายา
- ฝ่ายฝูงนางสวรรค์นั้นมา โดยทางเวหา
บินราให้อ่อนร่อนลง
- สูที่อันเคยประสงค์ ปลดเปลื้องเครื่องทรง
ลงเล่นนทีมีนान
- บ้างชิงเด็ดดอกบุษบัน บ้างยื่นให้กัน
บ้างคำพูดผันไปมา
- นางนางบ้างเล่นเร็นหา บ้างแฝงบุษบา
บ้างโถมโศผากกลางชล
- บ้างไล่บ้างว่ายตามดล บ้างหนีบ้างคั้น
บ้างคำบ้างด้นผุดไกล
- ซี้ซิกหยุกหยอกกันไป นายบุญพรานไพร
ตั้งใจจะขาดสาวทนาง
- หมอบมองสอดส่องดูพลาง เฟ่งพิศดูนาง
หนังเนตรไม่วางนัยนาลง
- พินิจก็ยิ่งพิศวง พิศไหนด้วยทรง
เวยองค์อ่อนแอ็นอรชร
- ยิ่งยศชดชื่นชูกร อรโอษฐ์เอมอ่อน
คั่งวงกฤษรไอยรา
- จ้มลิ้มพริ้มพร้อมเพราตา นรลักษณ์พักตรา
ได้หล้าไม่เปรียบบุปปาน
- เนตรนางอย่างเนตรทรายฟาน * สุธเสียงอ่อนหวาน
กล่าวรสพจมานเพี้ยนกัน
- ริริก ** ซิกซี้นนัน เพลสาขันธ์
ชวนกันผันผายบินบน

สุรางคนางค์

- บัดนั้นนายพราน ออกจากสถาน สุมทุมบังคน
พรานแลตามนาง ในกลางเวहन เห็นหายไม่ยล สุดพินนัยนา

* ภาษาโบราณ หมายถึง สัตว์ประเภทกวาง

** ภาษาปาก ภาษาเขียน คือ ะริก

- บัดนั้นพระฤๅษี
มาตั้งพรหมวิหาร
- สิ่งสัตว์ไม่ราวี
พฤกษาในไฟรสณท์
.....ความขาด....
- ประสภจะไปไหน
สัตว์ร้ายมีนาณา
- แคร่รูปมาอยู่ป่า
ใครห่อนจรได้มี
- นายพรานบอกฤๅษี
มิได้เกรงอันใด
- ช่าสัตว์เสียนับโกฏิ
ย่อมอาจอหังการ
- ไหนไหนไปเจนนจบ
เกี่ยวทั่วทุกพงพี
- ข้าแต่พระดาบส
สระใหญ่อยู่ในป่า
- ญาติโยมทำถวาย
ฤๅเทพผู้ใด
- น้ำทำใสสะอาด
พฤกษาอันมีคั่น

ตอบวาทีแก่นายพราน
ค่อยสำราญในกมล
โรคโรตีมัระคน
พอเต็มและ..(ความขาด)..

เที่ยวมาโยในกลางป่า
ในหิมวาใช่พอดี
จนชราถึงเพียงนี้
มาถึงนี้ไกลกว่าไกล
ตัวโยมนั้นเชื้อพรานไฟพร
ถือน้ำไม้แลเป็นยา
เที่ยวสันโดษเดินในป่า
ดังพญาราชสีห์
ห้วยแหวกครบทุกคีรี
แต่ที่นี้พึงได้มา
อันทรงพรตถือภาวนา
ของขรัวตาฤๅณใด
ที่สบายให้อาศัย
สถาปสรครไ้ข้าพึงยล
ดูประหลาดเห็นชอบกล
บางสุกหล่นหวานสุดใจ

ฉบับ

- บัดนั้นดาบสฤๅษี
จึงมีวาจาปราศรัย
- ตอบความที่ถามทันใจ
สำหรับอยู่ในหิมวา
- เป็นที่อาศัยกินรา
สระสรคงคามินาน
- ลงเล่นลั่นเหล่าสาวสวรรค์
ผิวพรรณพิสวาสะบาดตา
- นิ่มนวลนำชวนเสน่ห์หา
พรรณนาถึงโฉมกินรี
- โยมมาพอบพบสบที่
พรั่งนี้ดูเล่นเป็นไร
- นายพรานฟังสารดีใจ
ที่ในสำนักฤๅษี

ฟังพรานพาที

สระศรีมิใช่ไร

เจ็ดวันจรมมา

รุ่มราวคราวกัน

สุดที่อาตมา

ถึงวันบัณรสี

จึงอยู่อาศัย

- บัดนั้นนายพราน ได้ของพระราชทาน กราบกรานนบไหว้
พญานาคจากสถาน ส่งพรานทันใจ ครั้นถึงทวารชัย มีพระบัญชา
- สั่งแก่พรานไพร ข้องขัดสิ่งใด จึ่งลงมาหา
ออกนำประตุ ผู้เฝ้าทวาร เพล่รับเข้ามา ให้พาลงไป
- เมื่อมีโองการ ผู้เฝ้าพระทวาร กับพรานแจ้งไซ้
ทั้งสองรับสั่ง บังคมท้าวไท พระองค์ลงไป พรานไพรขึ้นมา

ยานี้

○ พรานบุญครั้นถึงบ้าน
สินทรัพย์ซึ่งได้มา	เข้าสถานคั่นเคหา
เล่ากรรยาทุกสิ่งอัน
○ ครั้นอยู่จำเนียรมา
จะไปในอรัญ	คิดถึงป่าพนาสัมพั
เทียวหิมวันอันเคยจร
○ หน้าไม้ปืนยาพิษ
จะไปในดงคอน	เข้าดู * ดิคเสบียงคอน
เงาสิงขรเนินคีรี
○ เข้าดงพงพฤกัณฑ์
เปี่ยมไปด้วยวาริ	วันหนึ่งนั้นพบสระศรี
ใสสุดที่จะประมาณ
○ บุษบงเบญจบัวมี
สัตตบุษย์ผู้ชุก้าน	จงกลนี้หลายประการ
สัตตบรรณบานแย้มบังใบ
○ ริมรอบขอบสระเตียน
เป็นที่จำเริญใจ	รื่นเสถียรน่าอาศัย
พรรณดอกไม้มีนานา
○ แมลงภู่มแมลงผึ้ง
กลั้วเกลือกกลิ้งนุษบา	เสียงอิงคิ่งทั้งภุมรา
เคล้าบุปผาคลึงเกสร
○ พระพายชายพัดเรื่อย
เรณูรสเกสร	กลิ่นรื่นเฉื่อยฟุ้งจร
หอมบวรซาบอูรา
○ ลางต้นผลพวงคก
หวานหอมรสโอชา	บ้างสุกตกกลางสุธา
มีนานาหลากหลายพันธุ์
○ นายพรานชมพฤกษิ
แล้วกลับมาจากนั้น	สารพันมีอึ่งสวนขวัญ
เห็นพระคันธกุฎิ
○ จึ่งเดินเข้ามาหา
พรานไพรใจรักดี	ไหว้วันทาพระฤษิ
ถามถ้วนถึถึงโรคภัย
○ ผุ่งสัตว์เบียนบีทา
หนึ่งเล่าผลไม้	บ้างถุณาเป็นไฉน
พอหาได้ฤกัณคาร

* ภาษาโบราณ คำปัจจุบัน คือ ข้าวตู

- โรงหนึ่งเล่นปลาย พระรามแก้งตาย เข้าโกศมณี
 สีดาอาลัย ร่ำไห้โศก ไม่ชอบปลอบผี ลูกโล่งนวย
- โรงหนึ่งเล่นกลาง ทศพัทตร์ลักนาง สีดาโหมฉาย
 จึงเกิดสงคราม ลูกถามมากมาย นำฟันกันตาย วุ่นวายต่อมา
- หนึ่งโรงหนึ่งนั้น เล่นเมื่อทศกัณฐ์ กิดกลมายา
 ใ้หนางเบญจกาย กลายเป็นสีดา ทำตายลอยมา ราชาโศกศัลย์
- มีการมหรสพ ทุกสิ่งเสร็จจบ ครบทั้งเจ็ดวัน
 บ้างไม่ดูเล่น ใครเห็นแจ่มจันทร์ นางสาวสวรรค์ ทรามวัยมโนห์รา
- สุธนโพธิสัตว์ สุขเกษมโสมนัส แนบนุชนเสนาหา
 ประคองครองสาวท ไม่คลาดห้องคลา สองศรีปรีดา ผาสุกแสนทวี
- ไม่ระคางห่างไกล ชมจิตพิสมัย ในโอปรางค์ศรี
 เพลายื่นเช้า ขึ้นเฝ้าธิดี บิดุเรศชนนี เป็นนิจนิรันดร์
- ฝ่ายสองกระษัตรา มีความเสนาหา พระลูกจอมขวัญ
 ตั้งดวงนัยนา ซ้ายขวาเสมอกัน ชมชื่นหลุหรรษ์ บ้านเทิงพระทัย
- ฝ่ายนางมโนห์รา ไร่พระวงศา กำพร้าเมืองไกล
 แสนเสี้ยมเจียมองค์ ปลงจิตพิสมัย ไม่ข้องเคืองใจ พระทัยมารดา
- สมเด็จพระชนนี ความสวาทเทวี ศรีสะใภ้พึ่งงา
 ตั้งดวงหทัย ในพระอภัยมา ขอบพระอชฌา พระราชหฤทัย

ฉบับ

- เมื่อนั้นสุธนกุมารา ครองราชย์กัลยา
 เป็นผาสุกภาพขึ้นบาน
- มีบุโรหิตอาจารย์ พี่เลี้ยงกุมาร
 พระองค์โปรดปรานมากมาย
- มีบุตรผู้หนึ่งเป็นชาย เฒ่าทูลเกล้าถวาย
 ไว้ใช้ในไต้บาทา
- เดิมทีจะมีเหตุมา สุธมกุมารา
 ออกทีมหาโรงชัย
- มหาเด็กเสนาน้อยใหญ่ เฝ้าพร้อมอยู่ใน
 ท้าวไทมี่พระวาทา
- เรียกบุตรอำมาตย์หนึ่งมา พระองค์ปรีดา
 ก็ทรงสกาด้วยพลัน
- ถ้อยทีถ้อยเดินเพลินครัน เพลสาขัณฑ์
 ขยายผายผันคลาไกล
- ชายผู้ทอศกาทูลให้ เฉชะภูวไนย
 ได้ครองราชย์ศตุงการ

○ ขอเป็นปุโรหิตอาจารย์ แก้เกล้ากระหม่อมฉันจำนง	จงได้โปรดปราน
○ ท้าวไทให้ตามประสงค์ เจตจงก็ตามน้ำใจ	เราได้แทนองค์
○ บุตรปุโรหิตคิดใน ให้เขาดังใจปรารถนา	เออโฉนท้าวไท
○ จากเฝ้ามาเล่าบิดา มีความโกรธพันใจ	ฝ่ายเฒ่าชรา
○ กุลมกลัดขัดเค้นเคื่องใน ลูกเราเห็นไม่แทนตน	อาการนานไป
○ มีความพยาบาลสุทรน จะแก้ด้วยกลอันใด	นึกในกมล
○ ครั้นเข้าขึ้นเฝ้าจอมไตร สมเด็จพระอาทิตย์ธิเบศ	กราบทูลถวายในย
○ ว่าพระกุมารบัดนี้ ประหนึ่งจะมีอหังการ	พิเคราะห์ดูที
○ ถือพระองค์ว่าทรงศักดิ์ บุญญาภาพเกรียงไกร	มือทธิฤทธา
○ เห็นพาลกำเริบพระทัย หนักนั้นมีได้ราชา	จะไว้วางใจ
○ อาจารย์เสกสร้างมารยา โกรธาสุทรนกุมาร	หวังให้บิดา
○ ฝ่ายพระยาอาทิตย์ฟังสาร ภูบาลไม่ตรัสสิ่งใด	คำริตริการ

สุรางคนางค์

○ อยู่จำเนียรมา	ยังมีพระยา	นันทราชเวียงชัย
ทรงฤทธิ์ศักดิ์	อานุภาพเกรียงไกร	ยกพยุห์ทัพใหญ่
ไพร่พลคณา		
○ จะมาราณูรอน	เอาพระนคร	อัครปัญญา
พระทัยประสงค์	จำนงปรารถนา	ด้วยองค์นางฟ้า
จะมาชิงเอา		
○ ยักย้ายหลายทัพ	พลรบครบสรรพ	มาตามลำเนา
เข้าคองออกคอง	สิงขรเนินเขา	เดินเตาะเยาะเย้ย
เร่งร้าวพลมา		
○ ถึงแดนต่อแดน	นิวกเขตแคว้น	อัครปัญญา
หัวเมืองปลายค่าน	คิดอ่านบอกมา	วางเวรสารา
กราบทูลท้าวไท		
○ อาทิตย์วงศา	ทราบในสารตรา	ตรัสสั่งทันใด
เร่งเกณฑ์โยธา	เสนาน้อยใหญ่	คิดจะเอาใคร
เป็นแม่ทัพดี		

๐ ฝ่ายเฒ่าอาจารย์ คุมร้ายกุมาร พอได้ท่วงที
 จะสำเร็จจิต สมคิดครั้งนี้ ด้วยความไพบริ สุธนกุมาร
 ๐ จะทูลราชา ให้พระลูกยา คุมพลทหาร
 ออกต่อชิงชัย หวังให้สิ้นปราน คิดแล้วอาจารย์ กราบทูลทันที
 ๐ ขอพระกรุณา จะยกโยธา ออกชิงชัยศรี
 จะไว้วางใจ ผู้ใดได้มี เข้าศึกครั้งนี้ เห็นทีจะครัน
 ๐ จำเกณฑ์โยธา เมืองเอกโทตรี ออกตีติดพัน
 เกณฑ์กองทัพเพิ่ม ยกเต็มตามกัน ขอเชิญทรงธรรม สุธนกุมาร
 ๐ ยกพยุหทัพหลวง เสนาทั้งปวง พร้อมด้วยทหาร
 เสด็จออกอย่า ไพบริพวกพาล เห็นแต่กุมาร ทรงฤทธิ์ศักดิ์
 ๐ สมเด็จพระอาทิตย์ ฟิงบุโรหิต ทูลฉลองบัญชา
 ต้องในพระทัย ตรัสใช้ให้หา พระเจ้าลูกยา มาเฝ้าพระองค์
 ๐ สุธนกุมาร ครันได้ทราบสาร โองการประสงค์
 ขึ้นเฝ้าบิดุเรศ น้อมเกล้าล้าลง อาทิตยบิตุรงค์ มีพระบัญชา
 ๐ ตรัสแก่กุมาร ลูกรักสงสาร ทียอดเสนาหา
 ชึ่งราชการศึก เข็มฮักเข้ามา ลูกเอ๋ยบิดา ดำริพระทัย
 ๐ จักให้เสนา คุมพลอาสา ยกกองทัพใหญ่
 เป็นแต่ขุนนาง ไม้วางพระทัย เพลียงพล้าทำให้ ศึกได้ท่วงที
 ๐ จะเสียเกียรติยศ เราย่อมปรากฏ ฤทธิไกรเรื่องศรี
 จักบุกรุกราน หักหาญอย่า อย่าให้เสียที ไพบริทั้งปวง
 ๐ บิดาจะให้ กุมารชาญชัย ยกพยุหทัพหลวง
 เสด็จไปกำกับ กองทัพทั้งปวง พระลูกคั่งดวง ชีวิตบิดา
 ๐ เร่งไปจัดการ เกณฑ์พลทหาร อย่าได้อู่ช้ำ
 สุธนภูธร ยกอรวันทา รับพระบัญชา ออกมาทันใด
 ๐ ข้าเฝ้าทั้งปวง เสนาข้าหลวง ผู้น้อยผู้ใหญ่
 รับพระโองการ ผู้ผ่านภพไตร บังคมภูวไนย คลาไคลออกมา
 ๐ เร่งเกณฑ์กองทัพ พลรบครบสรรพ พลหมู่อาสา
 พลหอกพลดาบ กำซาบปืนยา พลข้างพลม้า พลรถบทธรร
 ๐ เร่งรัดกะเกณฑ์ แหเลนหลาวง้าวเขน คั้งโลโตมร
 พร้อมทุกหมวดหมู่ ธนุศิลป์ศร สุธนภูธร เข้าสู่ปราศรัย
 ๐ ตรัสเล่าขุบล ให้ขุนนิรมล เจ้าทราบทราบวัย
 ว่าพระบิดุเรศ โปรดเกศให้ไป ต่อพุทธชิงชัย ปรานภัยปัจจา
 ๐ พลังปลอบประโลม ภิรมย์ชมโฉม ด้วยความเสนาหา
 แขนบสุขสุดสวาท ในอาสน์ไสยา สองราชกระษัตรา ปรีดาหฤทัย
 ๐ ฝ่ายนิรมล ยกรวอนว่า สามิพิสมัย
 สมเด็จพระบิดา จะนิราแรมไกล ละข้าน้อยไว้ อยู่ปราศรัยเกรา

- ข้าบาทพลัดพราก ไร้ญาติปราศจาก สุริวงศ์พงศา
ได้พึ่งละอองบาท คั่งราชบิดา ปกเคียรเกล้ามา ผาสุกเย็นใจ
- ยังจะแรมร้าง ละข้าวอยู่ปรางค์ เองค้ออีกโฉน
เมียไม่ขอยู่ จะสู้ตามไป สิบยากเท่าไร ไม่ไกลธูดี
- สุธนทรงธรรม์ ประคองรับขวัญ ประโลมโถมศรี
พลาจเขยปลอบสมร ศูนย์ทรวาทิ ว่านุชนารี อย่างมิโสกา
- องค์แอบแนบนาง พลาจจุมพิตพลาจ สุบรรสนาสา
พี่จะจรลี กริพยุหโยธา ไปปราบปัจจา อรินทร์ราชรวารี
- แม้นนุชไปได้ ที่ไหนจะไว้ ให้อยู่ปรางค์ศรี
มิให้ห่างสาวท คลาดสักนาที พักว่าไยมี พี่จะพาจร
- นี้สุดพระทัย จะทูลฝากไว้ ชนนิบิคร
พี่ไปไม่ช้า จะมาสมสมร นุชอย่าอวรณ์ นักงานมารดา
- สมเค็จชนนี จะโปรดเกศี ย่อมทราบอุรา
ความสวาทนาถนุช แสนสุดเสน่หา ปีม่านคั่งว่า ดวงพระหทัย
- บัดนั้นมโนหฺร่า ฟังพระวจา สามิพิสมัย
ทูลฉลองละอองบาท จอมราชฤทธิไกร ครัสทั้งนี้ไซริ์ ขอบโนวาที
- ว่าพระมารดา ทรงพระเมตตา แก่ข้าบาทศรี
คุณล้นเกศา กรุณาปราณี ไซว่าพันปี ไมโปรดเมื่อไร
- แต่เป็นธรรมดา สามิกริยา สนิทพิสมัย
เป็นที่กำหนด ล้มผัสหทัย แรมร้างห่างไกล อาลัยแสนทวี
- พระฟังพจนา ศูนย์ทรวาจา มโนหฺร่ามารศรี
ช่างชะอ้อนวอนว่า เป็นนำปราณี พลาจเขยเทวี แล้วมีวาจา
- จำเป็นจำไกล เจ้าอย่ารำไร ฟังคำพี่ว่า
ประคองพระหัตถ์ ล้มผัสพักตรา รับขวัญกัลยา อุราแนบนาง
- คลึงเกล้าเต้าน้อง พลาจพลอดสอดคล้อง ประคองไม่ห่าง
เขยชวนชวนยั่ว เสียวท้าวสารพางค์ จุมพิตปรางนางลบเลื่อน....
-ลบเลื่อน..... ถึงวันฤกษ์ดี จะยกโยธา
ประโลมโถมงาม ด้วยความเสน่หา รับขวัญกัลยา แล้วพาจรลี
- ออกจากปรางค์มาศ ขึ้นสู่ปราสาท วังแก้วเรื่องศรี
ทูลลาละอองบาท จอมราชชนนี ขอฝากเทวี ไว้ได้บาทา
- ฝ่ายพระชนนี ได้ฟังพระศรี ศูนย์ทูลลา
มิใคร่ให้ไป อาลัยหนักหนา เหตุหากด้วยว่า การใหญ่ไพรี
- ห้ามหนักไม่ได้ ร่ำสั่งสอนไป พี่ไรถ้วนดี
เจ้าหนุ่มความนั้ก ลูกรักจงดี หน่วงเอาบารมี ที่พึ่งอาตมา
- อันองค์เทวี ธุระชนนี อย่างมีกังขา
เจ้าไปจงดี ให้มีเคชา ขอให้ปราบปรา ชัยชนะไพรี

๐ สุธรรณูธร น้อมเศียรยอกร รับพระชนนี
 มโนหรรษาขย คลายเกล้าเกศี เช็ดบาทสามิ โศภีร่ำไร
 ๐ ชูบเศียรพัดตรา ลงกับบาทา ชลเนตรหลังไทร
 ฝ่ายพระสามิ สุดที่จะไป ยอกรลูบไล้ สัมผัสปลุกฎาณค์
 ๐ สมเด็จพระมารดา มีพระวาทา ร่ำว่าปลอบนาง
 เจ้าอย่าโศกา ลูกอย่าเป็นกลาง เกยพัดตร์ขึ้นบ้าง ให้สร้างโคภี
 ๐ ครีสะไก่ได้ฟัง กลั้นโศกทรงนั่ง น้อมเกล้าเกศี
 หมอบเศียรกับบาทา พระราชสามิ หมอบเฝ้าชนนี อยู่ที่สมควร
 ๐ สุธรรณูมาร กราบกรานมารดา เสด็จมาโดยค้วน
 ขึ้นเฝ้าบิดุราษ นั่งอาสน์อันควร กราบทูลฝากนวล นุชนั้นมโนหรรษา
 ๐ อาทิตยฤทธิ์ ว่าแก่พระศรี สุธรรณูตรา
 อันองค์เทวี เป็นที่เสนาหา กับดวงนัยนา บิดาเหมือนกัน
 ๐ ลูกรักจักไป อย่าได้ไว้ใจ คือกใหญ่เข้มนั้น
 ไถ่ถอนผ่อนปรน ไพร่พลจัดกัน ลูก่ายหลายชั้น มั่นคงจงดี
 ๐ อย่าได้ประมาท ทะนงองอาจ คิคควรรถ้วนนถึ
 เรากี่ว่าเรา เขาว่าเขาคี อย่าหมิ่นไพร่ ว่าคิดแต่เรา
 ๐ อย่าฟังคำคน อย่าเชื่อใจคน อย่าเชื่อใจเขา
 ครีครรองพระทัย เห็นได้จึงเอา อย่าคิดใจเบา ต่อราชไพร่
 ๐ นายกองนายหมวด ลางคนมักอวด ล้วนว่าตัวดี
 ครันที่เข้ารบ เลียงหลบหลิกหนี อันคนเช่นนี้ มักมีมากมายน
 ๐ แต่ปากคีครัน ว่าตัวขยัน ยิงฟันใจหาย
 อวดว่ากล้าหาญ รุกรานแทบตาย โทกกมุลนาย กลับกลายได้คี
 ๐ จงจำคำสั่ง ตาคูหูฟัง ระวังเช่นนี้
 คนไม่ได้ทำ กล่าวคำอย่ายี่ ที่คนดีดี จะเสียน้ำใจ
 ๐ ใครจะบอกความ ชักไชรีไถ่ถาม ไต่ตามสงสัย
 จะพลอดสอพลอ อย่าเอออออกไป หนักหน่วงถ่วงใจ แล้วใคร่ดูการ
 ๐ ผู้ใดทำผิด ประหารชีวิต ให้สิ้นสังขาร
 ค้วยมิตั้งต่อ ในข้อราชการ ใครชอบโปรดปราน พระราชทานยศนาม
 ๐ ให้เจียดกระบี่ ทั้งพานพระศรี สัปทนคานหาม
 ค้วยไม่ย่อท้อ ตั้งต่อสงคราม พระราชทานตาม ความชอบเขามิ
 ๐ ไปเกิดพ่อไป สวัสดิ์มีชัย ฤทธิไกรเรื่องศรี
 ให้มีเคโซ ภิญญูมหิทธิ อย่าให้ไพร่ ย่ำยีบิดา

ยานี

๐ กุมารกรานกราบบาท ฟังโอวาทพระบัณฑูชา
 รับพรใส่เกศา บังคมลาพระบิดา

- พระองค์ลีลามมา
เสด็จออกนอกนคร
- สารถิเตรียมรถแก้ว
โหดช่วงควงจินดา
- พระที่นั่งหลังคาคาด
ข้อฟ้ายอครบราลี
- ประดับทับทิมศรี
กาบเกล็ดเพชรนิลเนม
- ข่ายเพชรระย้าย่อย
แวมวับปลาบแปลบสี
- รุ่งโรจน์โหดช่วงฟ้า
ข้อห้อยประจำยาม
- พระกลดกรรชิงกัน
ฉัตรธงฉัตรระย้า
- เทียมคัวยอศวราช
รถแก้วที่นั่งทรง
- นายม้าผูกม้าคัน
เชื้อชาติอาษาไนย
- ทรงเครื่องเรื่องที่สุด
ไบโพห์สังวาล
- ประดับดาวคารา
ผูกเสด็จงูพาลี
- นายช่างผูกช่างทรง
ว่องไวใจहरรษา
- งามอนผางดงาม
เครื่องอาณพานผูกพัน
- ที่นั่งหลังคาคาด
ขอคร่ำด้ามถมยา
- พระสูตรลายสุวรรณ
สุริยส่องต้องแผลมพลาม
- หน้ารำล้วนพลอยเพชร
หมอกวายุชาญชาตรี
- พระองค์สรงสนาน
กันทรสสัมผัสทา
- แล้วทรงสังวาลรัตน์
เกราะเพชรสวมพระองค์
- หมู่เสนาตามสลอน
พระภุชชตรวจโยธา
แสงวาวแวววามเวหา
ต้องสุริยาเรื่องรุจี
คัวยนพชาติช่วงชูศรี
ล้วนมณีศรีวามแวม
เนรกัณฐีมรกตแกม
แจ่มจรัสศรีศรี
พู่พวงห้อยล้วนมณี
คัวยรัศมีแก้วแวมวาม
พราวแพรวดาเรื่องอร่าม
พลอยแผลมพลามวามเวหา
บังสุริยฉันทันสุริยา
ทั้งซ้ายขวางามเยียรยง
แผ่นผางคดียิ่งเหมหงส์
เทียบไว้ที่เกยชัย
อันคำรณฤทธิไกร
กล่องว่องไวใจห้าวหาญ
ชมพูนุทแก้วประพาพ
โกสนเบาะอาณล้วนมณี
แก้วมุกดาช่วงชูศรี
เทียบไว้ที่เกยรจนา
อันเชื้อวงศ์ไอยรา
ห้าวหาญกล้าบ้ำบวมมัน
ต่อสงครามแข็งขยัน
ล้วนกุดันควงจินดา
คัวยนพชาติช่วงเวหา
แพรวพรายดาววามแวมวาม
รูดกางกั้นงามอร่าม
พู่ห้อยงามจามจรี
แก้วแกมเกล็ดจรัสศรี
จี้เข้าเทียบเกยรจนา
เสร็จจสำเร็จพระกายา
ทรงภูษาอันสูงทรง
สองพระหัตถ์ใส่ธำมรงค์
ทรงมงกุฎกรรเจียกจร

○ สร้อยดาบทาบอุรา
กำไลใส่พระกร

พระพาหุสวมสร้อยอ่อน
ทรงศิลป์ศรเครื่องศาสตรา

สุรางคนางค์

○ อาทิตยพิตุราช พร้อมด้วยขอมาศย์ มหาเสนา
เสด็จส่งกองทัพ พระโอรสา เข้าสู่พลับพลา อวยพระพรชัย
○ ครั้นได้ฤกษ์ดี ลั่นฆ้องสามตี ให้จุดปืนใหญ่
กองทัพทั้งปวง ยกเนื่องล่องไป ฉัตรธงไสว เป็นขนำดอัดกัน
○ กองร้อยคอยเหตุ ล้วนดีวิเศษ สงครามขยัน
ชำนาญการรบ รู้ครบทุกอัน ล้วนเคยประจัญ ปัจจามิตรมา
○ กองเล่นพลชั้นร ล้วนตัวเลือกสรร ขยันอาสา
ชำนาญในการ ชำนาญวิชา เชี่ยวชาญยุทธศาสตร์ อาวุธไม่กิน
○ วานยาทาดัว หนักเหนียวไซ้ซั่ว ไม่กลัวไฟริน
อาจองคงอยู่ ธนูศรศิลป์ ขวากหนามห้ามสิ้น ไม่เกรงอันใด
○ พวกแผ้วมรคา พวกทำพลับพลา ระวังกะไป
ที่เย็นที่ร้อน ประทับอาศัย รันน้ำกองไฟ รวดในลำเนา
○ ทัพพนุททพหน้า เกียกกายซ้ายขวา เสือป่าแมวเขา
ยกก่อนผ่อนทาง ให้วางบางเบา เดินเตาะเตาะเยาะเย เร่งร่ำกันไป
○ สุธนกุมาร ให้เคลื่อนทหาร กองทัพน้อยใหญ่
แล้วบังคมลา บิดาคลาไคล ขึ้นสู่เกยชัย ทรงคชสารจร
○ พระที่นั่งตัวดี ชื่อกมุทหัตถิ เชื้อชาตฤๅญชร
บวมมันหรรษา มีงาอันงอน อันงามบวร ดุจเอราวัณ
○ กุมารชาตฤๅญ ยอกรขึ้นไหว่ เทพในสวรรค์
เคลื่อนข้างพระที่นั่ง ตั้งให้สนั่น แตร...(ลบเลื่อน)... ..
○

เสื่อครุยดาบขัด หอกขัดใส่ซอง แต่งตามทำนอง ธรรมเนียมพนักงาน
○ ลั่นพลพวกม้า อันดับนั้นมา ฟันพลคชสาร
ข้างคั้งข้างเขน ตามเกณฑ์ในการ สรรพด้วยหมอกวาทู เครื่องอาวรณ์
○ พลปืนนั้นแต่ง ใส่หมวกเสื้อแดง นุ่งลายมะละกา
เดินคู่คู่กัน ขยันหนักหนา แห่เสด็จไปหน้า ไม่ช้าล้วนดี
○ พลหอกเดินคู่ ห่มเสื้ออินทธรณ ใส่หมวกคุ่มปี
เสื่อผ้าพระราชทาน ทหารดีดี ใส่เสื้อกำมะหยี่ เจ็ดคลี่คอรอง
○ พลดาบเดินคู่ ห่มผ้าชมพู ล้วนริมขลิบทอง
นุ่งสมปักลาย ใส่เสื้อครุยทอง เดินตามทำนอง คู่คู่กันไป
○ ทหารหน้าข้าง ถือดาบสองข้าง ฟิงถวยตัวใหม่
ขยันฟันแทง เข้มแข็งว่องไว มวยปล้ำลำใหญ่ ใครไม่ต้านทาน

- เสนาทั้งปวง โยนกข้าหลวง ซึ่งไปราชการ
 ขี่แคว่กันยา ม้ารถขสาร เปลญวนยั่วยาน กานหามานา
- ยกเป็นสามฝ่าย หมู่ซ้ายตามซ้าย หมู่ขวาตามขวา
 พลหมู่ทหาร เชี่ยวชาญอาสา สามารถอาจกล้า นำหน้าจรรลี
- กลองชนะกลองชัย เสียงอึงคะนึงไป ครั้นในวิถี
 กลองแขกกลองโชน ตะโพนตั้งตี พินพาทย์มโหรี คนตรีเรตรงอน
- ทั้งแตรฝรั่ง गुลาเป่าสังข์ นำเสด็จเดินก่อน
 สองข้างข้างทรง ฉัตรธงสลอน พัดโบกจามร กรรชิงฉัตรชัย
- ยกกระบัตร์ทัพหลัง พร้อมสัปคับคั้ง ยกตามเสด็จไป
 ไพร่พลเหนือยล้า รักษาयाไซ้ คามบทมีโน พิไชยสงคราม
- ปืนใหญ่ใส่ข้าง ปืนท้าวนกยาง จัดสรรกันห้าม
 ลูกดินสินลา* ลำเลียงลากตาม สำหรับสงคราม ชิงชัยไพร่
- ยกทัพครั้งนั้น พวกพลครามครัน สนนวิถี
 มากถึงสิบแปด อักโขภินี มีในบาตี เท่านั้นยกมา
- ฝ่ายฝูงอมเรศ ทุกเทพเทเวศน์ วิมานน้อยใหญ่
 ทั้งเทพสิงสู่ อยู่ทิศใดใด มาพร้อมอวยชัย ตามไปอภิบาล
- พวกเทพเทวา ยกทางเวหา มาสิ้นทุกสถาน
 ปางโพธิสัตว์ ยกพลศฤงคาร ไปปราบภัยพาล อรินทร์ราชไพรี
- พระเสด็จไป แรมร้างกลางไพร่ หลายวันราตรี
 คิดถึงคะนึงนาง ไปกลางวิถี โอ้ยามปานฉะนี้ เจ้าจะอาวรณ์
- จำเป็นจำไกล เสร็จการเมื่อไร จะไปสมสมร
 ยิ่งคิดถึงนาง พลาจเร่งบทร ทั้งถ้วนร็บร้อน จะไปชิงชัย
- พระองค์ลีลา กริพลโยธา ยกพยุหทัพใหญ่
 ถึงเมืองปลายค่าน สะท้านหวั่นไหว พระผู้ฤทธิไกร หยุตทัพพลับพลา

ยานี

- จะกล่าวถึงข้าศึก อันเหี้ยมฮึกอหังการ
- สามนต์ยกโยธา พันคณนามาเท่าไหน
- รู้ว่าพระสุธน กริธาพลมาชิงชัย
- ระย่อท้อพระทัย เกรงฤทธิไกรพระพันปี
- เทวาเที่ยวหลอกหลอน ตื่นกระฉ่อนเลิกล่าหนี
- เฉชะพระบารมี ไม่ทันตีแตกตื่นไป

* ภาษายปาก ภาษาเขียน คือ ศิลา ในที่นี้หมายถึง ปืนคาบศิลา

๐ สุธนกุมาร
 ให้แรงทัพน้อยใหญ่
 ๐ ชาวค่านบ้านเมืองยับ
 ซ่อมแปลงขึ้นคั้งเก่า
 ๐ พระองค์อยู่จัดแจง
 ดำนทางสร้างขึ้นใหม่
 ๐ บทนี้ยกไว้ก่อน
 ถึงองค์พระราช
 ๐ สถิตที่ปรางค์มาศ
 เหนือแท่นทิพย์มณี
 ๐ โอรสขณะศึก
 ว่าได้พระองค์นั้น
 ๐ พระพี่จากไสยาสน์
 คำปริตรในการ
 ๐ พระองค์จึงให้หา
 ผู้เฒ่าที่เข้าใจ
 ๐ บัดนั้นบุโรหิต
 สมเด็จพระโคมศรี
 ๐ อันในพระสุบิน
 จะได้แก่สุธน
 ๐ จะมีอานุภาพ
 คิดแล้วเฒ่าอาจารย์
 ๐ ด้วยเคื่องพระกุมาร
 จะเอาผู้อนามา
 ๐ ปองร้ายมาช้านาน
 จะให้ชิววยชนม์
 ๐ ฝันดีกลับว่าร้าย
 ทูลว่าพระองค์เจ้า
 ๐ โภโกยไอรชฐาน
 ศฤงการจะวอดวาย
 ๐ จึงทรงพระนิมิต
 เหตุนี้เห็นไม่นาน
 ๐ สมเด็จพระภูบาล
 เสโทออกโฉมกาย
 ๐ จึงมีพระโองการ
 ได้เคยพบเห็นมา

สั่งทหารในทันใด
 ยกตามไฟสุดแดนเรา
 เพราะกองทัพมาจุดเผา
 มิให้เขาเสียสิ่งใด
 ให้ตักแต่งเมืองน้อยใหญ่
 ป้อมปืนไฟให้รจนา
 จะกล่าวกลอนย้อนกลับมา
 ผู้บิดาอยู่บุรี
 พระไสยาสน์ยามราตรี
 นิทราหลับให้อัจจรรย์
 เพลาดึกนิมิตฝัน
 ลามพานพันรอบจักรวาล
 นิ่งเหนืออาสน์อันไพศาล
 ด้วยความฝันพระทัย
 โหรโหราอาจารย์ใหญ่
 ให้ทำนายร้ายฤๅดี
 ราพึงคิดตามคัมภีร์
 นิมิตนี้เป็นมงคล
 เฒ่าทราบสิ้นซึ่งเหตุผล
 พระลูกเรือทุกประการ
 ปราบตรีโลกอันไพศาล
 แก่ลิ่งกล่าวสารอัปรา
 เมื่อภูบาลทอดศก
 ตั้งให้ว่าแทนตัวตน
 ปองจะผลาญพระสุทนต์
 เห็นชอบกลพลอยเจ้าเอา
 แก่ลิ่งทำนายไปเปล่าเปล่า
 อย่าดูเบาจะอันตราย
 จะครธานสิ้นทั้งหลาย
 พระเคราะห์ร้ายพันประมาณ
 วิปริตอันพิศาล
 จะเกิดการอันตราย
 ฟังอาจารย์ทูลถวาย
 พระทัยหายวาบวิญญูณณ์
 ถามอาจารย์ผู้ปรีชา
 บ้างฤๅว่าเป็นโงน

○ ฝ่ายดาเฒ่าอาจารย์	คิดทำการไม่สงสัย
จะล้างนางอรไท	ศรีสะเกษของทรงธรรม
○ ถ้านางสิ้นชีวา	สามีมาจะโศกศัลย์
ให้ม้วยไปด้วยกัน	คิดฉนั้นนันทูลท้าวไท
○ ข้าแต่พระภูบาล	จำทำการพิธีใหญ่
เสดาะพระเคราะห์ร้าย	จำจะได้บุญชายัญ
○ ปลุกโรมมีราชวัตร	ให้หาคัดตัวมาครบครัน
อีกทั้งมนุษย์นั้น	สิ่งละร้อยตามตำรา

ฉบับ

○ เมื่อนั้นอาทิตย์วงศา	ได้ฟังวาจา
ตรัสสั่งเสนาทันใจ	
○ เร่งทำราชวัตรจัดทรัพย์	จัดทำการใหญ่
สิ่งใดให้ตามอาจารย์	
○ แล้วสั่งให้หาพวกพราน	บัดนี้มีนิทาน
ต้องการจะให้ไปหา	
○ เอาสัตว์จตุบาทนานา	สัตว์สองบาท
อย่าช้าเข้ามาจงไว	
○ นายพรานกราบกรานทันใจ	กะเกณฑ์กันไป
หาได้แล้วส่งเข้ามา	
○ ชังไว้ที่ห้องขालา	มีผู้รักษา
ให้นำทอดหญ้าอุ่นวย	
○ แต่ที่มนุษย์หญิงชาย	ให้เบิกขขาย
คนโทษที่ต้องจองจำ	
○ ให้ครบร้อยหนึ่งตามคำ	อาจารย์จะทำ
พลีกรรมการบูชาบุญ	

สุรางคนางค์

○ ฝ่ายบุโรहित	ผู้เฒ่าเจ้าคิด	ไถ่ถอนผ่อนผัน
จะทูลขอนาง	ล้างบุญชายัญ	เกลือกคนทั้งนั้น
		จะว่าอุ่นวย
○ เพราะนางมโนहरา	เป็นที่เสนาหา	แก้ท่านทั้งหลาย
จะทูลห้ามปราม	ความจะกลับกลาย	จึงคิดอุบาย
		กราบทูลท้าวไท
○ ว่าองค์ทรงธรรม	พระเคราะห์ร้ายครัน	อย่าเสด็จไปไหน
ข้าบาทบริจา	ฝ่ายหน้าฝ่ายใน	ขอห้ามมิให้
		เฝ้าพระราช
○ ในกาลสามวัน	นี้ห้ามกวาดขัน	ได้โปรดเกล้า
ฝ่ายพระภูบาล	อนุญาตบัญชา	ตามแต่ปัญญา
		ของตาอาจารย์

๐ ครั้นได้โอกาส ห้ามฝ่าเสียดขาด แล้วทูลภูบาล
 ทั้งปวงได้ครบ ประรกรำคาญ ยังจะต้องการ แต่วิทยากร
 ๐ บัดนั้นราชา อาทิตยวงศา ฤทธาราณูรอน
 ตรัสแก่อาจารย์ ถึงกาลปางก่อน อันวิทยากร ห่อนเห็นกายา
 ๐ รูปร่างอย่างไร มีอยู่ที่ไหน จะได้เอามา
 ฤาไครพบพาน อาจารย์จะหา เป็นแต่ปากว่า เห็นหน้าเมื่อไร
 ๐ ฝ่ายตาอาจารย์ ทูลลงโองการ ผู้ผ่านภพไตร
 ไม่ทราบเกตุ ว่ามีที่ไหน เห็นแต่สะเก็ก สมเด็จพระราชา
 ๐ นางชาวไกรลาส หน่อเนื้อเชื้อชาติ วิทยากรมา
 ขอเอาทำการ โปรตปรานเกศา ทรงพระกรุณา จะได้ง่ายดาย
 ๐ สมเด็จพระภูบาล ตรัสแก่อาจารย์ ท่านอย่าคิดหมาย
 ตัวเรามัวมิด ชีวิตวอดวาย ตายเสียก็ตาย ไม่คิดชีวิต
 ๐ อันองค์มโนห์รา แม้นมาตรอาตมา ลิ่นชีพอาศัย
 เป็นไรเป็นไร บรรลี่ยด้วยกัน จะบูชาด้วย ออย่ามุ่งกัลยา
 ๐ ทำการครั้งนี้ หวังให้อยู่ดี จำเริญสุขขา
 เออจะเอานาง มาล้างชีวา เสียให้มรณา ทำไปโยมี
 ๐ ฝ่ายตาอาจารย์ ฟังพระโองการ แล้วน้อมเกตุ
 ทูลลงละอองบาท จอมราชธิบติ จะหวงเทวี ใวันนี้เพื่อใด
 ๐ จำจะดำรง บำรุงพระองค์ ชีวงเป็นใหญ่
 อันนางเทวี พระศรีสะเก็ก พอหาได้ใหม่ มาให้กุมาร
 ๐ สมเด็จพระพิตร ฟังบุโรหิต ยิ่งคิดสงสาร
 ด้วยความเส่นหา กรุณานงคราญ มีพระโองการ เอื่อนอรรดตรัสไป
 ๐ จะล้างชีวี มโนห์รามารศรี เสียที่ไหนได้
 ตามบุญตามกรรม จะทำไปโย จะตายตายไป บรรลี่ยด้วยกัน
 ๐ ฝ่ายตาอาจารย์ ทูลลงโองการ ผู้ผ่านไอศวรรย์
 พระองค์ทรงฤทธิ์ อย่าคิดฉันทัน ไพรฟ้าในชั้นที่ เสมอพึงใคร
 ๐ อันฝ่าละออง ยิ่งร่มโพธิ์ทอง ที่สัตว์อาศัย
 จะคิดใจสั้น ฉันทันนั้นผิดไป มารักสะเก็ก ยิ่งกว่าพระกาย
 ๐ ถึงเลือดในองค์ แม้นอาพาธลง กอกเสียให้หาย
 เป็นแต่สะเก็ก อย่าได้เสียตาย ไซ้เนื้อเชื้อสาย พระองค์ทรงธรรม
 ๐ พระฟังวาจา เฒ่าอาจารย์ว่า โสกาสุคกลิ่น
 เส่นหาอาลัย สะเก็กจอมขวัญ โองการป้องกัน รัพันพิไร
 ๐ อนิจจาเทวี ตกมาถึงนี้ เส็งยมเจียมใจ
 ฐู่ฝากพระองค์ ปลงจิตพิสมัย มีให้ผู้ใด เคื่องขัดอชยา
 ๐ หนึ่งเล่าเท่านั้น เป็นศรีบุรี เรื่องเคยชศลา
 โอสร่วมรัก เป็นอรรคชยา ที่ยอดเส่นหา แห่งพระกุมาร

- เราเป็นผู้ใหญ่ ใช้พระลูกไป จากโอราชฐาน
อยู่หลังจะล้าง นางเสียดีนปราณ ครอบฤาจารย์ ท่านคิดผิดที่
- หนึ่งเล่ากุมาร สำเร็จราชการ มาถึงกรุงศรี
รู้ว่าเอานาง มาล้างชีวิต อนิจจาน่าที่ จะน้อยพระทัย
- จะทอดทุ่มกาย ให้ชีพวางวาย ตายตามกันไป
เออแม่นั้นนั้น จะทำใจเรา ไม่ยอมใจ อย่าได้เจรจา
- นี้แน่อาจารย์ อันองค์กุมาร กับนางกัลยา
ตั้งดวงหทัย นัยน์เนตรชายขวา แก้วตาของข้า เจียวตาอาจารย์
- จึงอาลัยนัก หาไม่ไม่พัก ให้คิดว่าขาน
ถ้าอื่นออกไป จะให้ทำการ อันองค์นงคราญ ปีม่านหัวใจ
- เมื่อพระลูกอยู่ พร้อมพักตร์ทั้งคู่ ได้คู่พิสมัย
ที่ยอดเสนาหา ยาพระหฤทัย เห็นหน้าทราวม้วย คุจองค์กุมาร
- ฝ่ายบุโรหิต ได้ฟังบพิตร จึงฉลองโองการ
พระไม่อาลัย แก่โอราชฐาน สมบัติศฤงคาร บริวารทั้งปวง
- ทั้งองค์หมื่นปี หนึ่งองค์มหีสี ทั้งพระลูกหลวง
รักศรีสะโล่ เป็นโยเป็นห่วง ยิ่งกว่าทั้งปวง อีกหรือว่าไร
- นิมิตรร้ายนัก จำเสียดของรัก แทนองค์จึงได้
ผิดชอบเอาตน ให้พ้นจากภัย อาลัยนางโย ไซ้เนื้อเชื้องค์
- ของนอกกายา ไพรบีฑา บุษาคระระหัดส่ง
จำเป็ลือปลดปลิด ชีวิตจึงคง พระจะพะวง ค้วยนางอย่างไร
- หนึ่งนวลอนงค์ ปรึบพร้อมล้อมองค์ ตั้งดวงแขไข
จะให้ครธาน ต้องการอันใด รักศรีสะโล่ ยิ่งกว่าพระองค์
- ถึงพระกุมาร ที่ยอดสงสาร จะต้องประสงค์
หาพระมหีสี เป็นที่จำนง มาถวายพระองค์ ไม่ได้ดูไร
- จะเพาะแต่ว่า องค์มโนหรรษา จึงจะพิสมัย
กระษัตริ์อื่นอื่น ในพื้นภพไตร มาเป็นสะโล่ ก็ได้เหมือนกัน
- จึงจะบริบูรณ์ ลินทรัพย์เพิ่มพูน สองฝ่ายให้ฝัน
นางนี้กำพร้า พรานป่าไพรสัณฑ์ จับพาจรจรัล แต่องค์เอกา
- เห็นด้วยรูปดี คนกาลกิณี ผิดเพศภาษา
เพียงเลี้ยงอรไท ไว้ในนครา มีศีกยกมา ทั้งฝันพิกล
- จะห่วงนางไว้ ต้องการอันใด เห็นไม่เป็นผล
อย่าหลงปลงสวาท ค้วยราชนิรมล จำเอาแก่นจัน ให้พ้นภัยพาล
- สมเด็จพระบาล ฟังดาอาจารย์ ว่าขานขบขัน
แก้เคียงเคียงเลียบ ปรายเปรียบทุกอัน ทูลขวางกางกั้น ทรงธรรม่วงวง
- คำวิพระทัย ครอบครุ์กนี้ใน มีใครจะปลง
กำหนดนางนัก พะวักพะวน ระทดพระองค์ เพียงปลงชีวิตัน

๐ ด้วยความเสนาหา ในนาถชายา แสนโหมนัสคัลย์
 เป็นเวทนา เห็นหน้าทุกวัน มีความผัดผัน จะไม่อาลัย
 ๐ นี้อยู่ดีดี จะฆ่าเทวี เสียนี้ฉันใด
 ราพิงถึงนาง พलगทอดพระทัย พระชลเนตรไหล อาลัยอาวรณ์
 ๐ จำให้พาที ตามแต่เห็นดี สุรเสียงอ่อนอ่อน
 สมคิดอาจารย์ กราบกรานยกกร รับสั่งภูธร กระห้อมกริมใจ
 ๐ สาวใช้สนิท เวรเฝ้าเข้าชิด ไต่ยื่นแจ้งไซรั
 อาจารย์ทูลเสด็จ สมเด็จพระอินัย จะล้างอรไท เสียให้สิ้นปราชณ
 ๐ นางหมอบนึ่งฟิง แล้วคลานถอยหลัง ออกมาไม่นาน
 พलगเข็ดชลดนา โศกาสงสาร ลูกเล่นลนลาน มายังวังนาง
 ๐ เข้าไปปรารภศรี ถึงวังเทวี โศกไม่สร้าง
 ชบเสียรอภิวาท กอดบาททรวนุคราง จะกราบทูลนาง ออกอัดกัดตัน
 ๐ บัดนั้นมโนหรร่า ตกใจประหม่า กายนางสิ้น
 ไม่รู้ว่าองค์ จะปลงชีวิต คิดว่าผิวขวัญ ไปเป็นฉันใด
 ๐ มีพระวาจา ตรัสถามไปว่า ใครมาฤาจน
 เร่งบอกแก่เรา ให้เข้าพระทัย ฝ่ายนางสาวใช้ ให้พलगทูลปลัน
 ๐ ข้าแต่แม่เจ้า อาจารย์ไปเฝ้า พระเจ้าไอศวรรย์
 กราบทูลราชา ผ่านฟ้าทรงธรรม จะล้างชีวิต แม่บูชาไฟ
 ๐ ข้าทราบเกศิ มาเฝ้าธุลี ทูลให้แจ้งใจ
 แม่จะคิดอ่าน ประการฉันใด อย่างวางพระทัย มีภัยถึงกาย
 ๐ บัดนั้นกัลยา ฟิงสาวใช้ว่า พระทัยวาทหาย
 พักตร์เผือดเหือดสี ขวัญหนีจากกาย ด้วยจะวอดวาย ลิ่นชีพชีวา
 ๐ พระองค์เทวี ลั่นคือลงผี และตีมัจฉา
 ยิ่งคิดเห็นจน ไม่พินมรณา จำว่ามารดา ให้ทูลท้าวไท
 ๐ คิดแล้วกัลยา เกล้ามวยเกศา ไม่ซำอยู่ได้
 นางเสด็จผายผัน บัดนั้นทันใด ลุดมือสาวใช้ มาไปด้วยกัน
 ๐ ออกจากวังนาง เข็ดชลดเนตรพलग เยาะอย่างขมิขมัน
 เข้าวังมารดา กายยังสิ้น ขึ้นบนอัมจันทร์ ล้มลุกคลุกคลาน
 ๐ เข้าในปรารภมาศ สวมกอดพระบาท แม่แล้วทูลสาร
 ไม่เป็นคำได้ อัดไปช้านาน ฝ่ายองค์นงคราญ มารดากลัดใจ
 ๐ กรค่อนทรวงผาง ลูบปฤษฎางค์นาง ถามพलगโหยให้
 ทอดท่มกายา ชลดนาหลังไหล คิดว่าสะใภ้ รัรักสามี
 ๐ สองกรตะกาย ทรวงแทบทำลาย ขยายเกศิ
 พระแก้วแววตา ยาจิตชนนี ที่นี้ชีวิต แม่ไม่มีไป
 ๐ โอ้พระลูกเอ๋ย เจ้าไม่เคยเลย สงครามศึกใหญ่
 ยังเยาว์หนุ่มนัก ลูกรักขึ้นไป ห้ามเจ้าเท่าไร ไม่ฟังมารดา

๐ ว่าโองการใช้ มีไปไม่ได้ กลัวภัยโทษา
 โยกรรมแม่แล้ว ลูกแก้วแม่อา ไหนเลยมารดา จะรอดเป็นองค์
 ๐ ข้อนทรวงเกลือกกลิ้ง อันอัคคคณิ่ง ทอดทิ้งองค์ลง
 ค้วยจิตคิดถึง คะนึ่งตะลึงหลง สำคัญมันคง ว่าองค์กุมาร
 ๐ เจ้าเสด็จไปทัพ คีร่ายไครกลับ มาแจ้งข่าวสาร
 เห็นศรีสะเกษ โหยให้กราบกราน คิดว่ากุมาร เป็นเหตุเภทภัย
 ๐ สะใภ้ทูลซ้ำ ครึ่งคำก่อนคำ ยิ่งซ้ำสงสัย
 ไม่รู้จักอรรถ ว่าตรัสนั้นใด ทูลพลาถนางให้ ไม่ทราบฐิติ
 ๐ สาวใช้ซึ่งรู้ ตามไปหมอบอยู่ ขูพานพระศรี
 ทูลความตามข้อ แด้มต่อเสาวนีย์ จึงทราบคดี ถ้วนถี่ทุกอัน
 ๐ ครั้นแจ้งประจักษ์ กลับรำไรรัก สะใภ้จอมขวัญ
 แม่เอ๋ยเป็นไฉน ให้ลงโทษทัณฑ์ จนถึงฆ่าฟัน สิ้นชีพชีวี
 ๐ บัดนั้นมโนหรรษา ระงับโศกา แข็งขันพาที
 กราบทูลมูลเหตุ ภัยเภทถ้วนถี่ ให้พระชนนี ทราบในพระทัย
 ๐ ซึ่งพระบิดา ทำการโกลา ตั้งพิธีใหญ่
 จะเอาคนมา ฆ่าบูชาไฟ เสดาะเคราะห์ภัย ที่ในอัครจรย์
 ๐ อาจารย์ทูลว่า ชีวิตบิดา ถึงสิ้นอาลัย
 ให้เอามโนหรรษา ฆ่าบูชาขัยญ ชีพองค์ทรงธรรม์ จึงจะวัฒนา
 ๐ ลูกไม่คิดกาย ชีวิตจะถวาย ตายแทนบิดา
 ให้ลือชื่อไว้ ไปชั่วกาลปา ว่าข้ามโนหรรษา ฉลองคุณบิทร
 ๐ แต่พระชนนี ได้โปรดเกศี ช่วนทูลอ่อนนออน
 ให้พระบิดุเรศ โปรดเกศคก่อน แต่พออุธร มาถึงเวียงชัย
 ๐ ขอให้เห็นหน้า ได้บังคมลา สามิพิสมัย
 จะดับชีวง ได้ปลงพระทัย นี่ยังห่วงใย อยู่ด้วยภัสดา
 ๐ ได้ลาสามิ ตามประเพณี หน้อยเถิดไม่ว่า
 รูปเทียนดอกไม้ ได้ขอขมา สิ้นธุระซ้ำ ก็หน้าตาไป
 ๐ วิดกเท่านั้น ถ้าสิ้นราศี ไม่มีสงสัย
 จะถวายชีวา ไม่คิดอาลัย หยุดรอพอให้ พระสามิมา
 ๐ ฝ่ายพระชนนี ได้ฟังวาที เทวีเจ้าว่า
 พระทัยสลด กำสรคโศกา ด้วยพระสุมิศา สะใภ้รำพัน
 ๐ จำไปกราบทูล ให้รู้เค้ามูล พระลูกจอมขวัญ
 นั้นใดจะล้าง นางบูชาขัยญ สิ้นคนทั้งนั้น เสียแล้วฤาไร
 ๐ คำริเท่านั้น เกล้ามวยเกศี สั่งลูกสะใภ้
 เจ้าอยู่จงดี ชนนี้จะไป เผ้าพระภูวไนย ทูลให้ทรงธรรม์

◦ นางเสด็จลาไคล ปิดพระทวารชัย จรไปด้วยปล้น
 พร้อมด้วยแสนสาว คุจดาวล้อมจันทร์ เชิดชโลศกศัลย์ ขมิขมันรีบไป
 ◦ ถึงที่เสด็จออก ตำรวจชั้นนอก ทูลบอกแจ้งไฉรั
 ห้ามเฝ้ากวัดขัน หลายชั้นจนใจ ตั้งทำการใหญ่ สั่งให้ตรวจตรา
 ◦ พวกอยู่ล้อมวง ซึ่งรักษาองค์ วังตรงออกมา
 กราบบาททูลเล่า ห้ามเฝ้าหน้ากนา ของจงทราบฝ่า ละของฐติ
 ◦ จะเสด็จเข้าไป เหมือนทำกรรมให้ ข้าบาททศศรี
 ว่าไม่ทักทาน เสียการพิธี ชิวข้านี้ นำที่บรรลย์
 ◦ นางฟังเสนี กราบทูลถ้วนถี่ คำริพระทัย
 ถ้าจะรุกราน หักหาญเข้าไป บัดนี้ก็ได้ ให้ถึงภูบาล
 ◦ แต่เห็นไม่ดี เป็นพระเสาวนีย์ ล่วงพระโองการ
 จะดำเนินได้ ว่าใจห้าวหาญ ทำให้เสียการ จะพาลมากไป
 ◦ คิดแล้วลีลาศ กลับสู่ปราสาท บัดนั้นทันใด
 นางเฝ้าพระทวาร ลนลานรีบไข เบิกทวารชัย เข้าไปมึนาน
 ◦ สวมกอดสะไภ้ ทรงกันแสงให้ ำไรสงสาร
 มีกรรมเราแล้ว ลูกแก้วเขาวมาลย์ ไปเฝ้าภูบาล ไม่ถึงราชา
 ◦ ทำการใหญ่หลวง เสนาทั้งปวง ห้อมล้อมหนักหนา
 พระเข้ามณฑล อยู่บนพลับพลา ห้ามพระมารดา มิให้เข้าไป
 ◦ เนาเถิดลูกอา ใครจะเข้ามา ในวังเราได้
 แม่จัดโชลนจำ รักษาทวารชัย ห้ามแหนมมิให้ ผู้ใดใกล้กราย
 ◦ นางฟังชนนี พักตร์เผือดทันที ใจวามขวิญหาย
 ผิวซิดคือผี ครั้งนี้เห็นตาย สุดที่จะหมาย พักตร์ฟุ้งผู้ใด
 ◦ เห็นแต่มารดา ไปจะวอนว่า เข้าหาไม่ได้
 กลับคืนมาเปล่า ห้ามเฝ้าวังใน เสาวนีย์ที่ไหน จะขัดโองการ
 ◦ อนิจจาอกเอ๋ย ที่ไหนอีกเลย จะมีสังขาร
 นำที่จะม้วยมุด สูญสุดสิ้นปราณ ชลเนตรคือธาร โหยหาสามี
 ◦ พระคุณเมียบเอ๋ย ไม่โปรดเมียบเลย เท่าถึงเกศี
 พ่อละเมียวไว้ ให้อยู่บุรี ขอตามจรลี พระมิให้ไป
 ◦ เมียนี้กำพร้า พระญาติวงศ์ ไม่มีที่ไหน
 เห็นฝ่าฐติ เป็นที่ขู่ใจ จะขอตามไป มิให้ลีลา
 ◦ โอ้อนิจจาเอ๋ย มีกรรมกระไรเลย แก่ข้าหนักหนา
 พลัดจากนิเวศน์ บิดุเรศมารดา มินำเข้ามา กำพร้าสามี
 ◦ แล้วยังมิสา จนตัวจะมา มอดม้วยเป็นผี
 ข่างมาจนใจ ได้ถึงเพียงนี้ จนลงถึงที่ ลั่นชีพชีวา
 ◦ แม้นอยู่บุรี ถึงเป็นเช่นนี้ ญาติมีพร้อมหน้า
 นี้ตกลาไกล ไร่พระวงศา จะบ้ายพักตรา ฟังพาผู้ใด

- เห็นแต่สามมี ก็ไม่อยู่นี่ มีราชการไป
ถ้ายู่นี้ด้วย ได้ช่วยแก้ไข เห็นยังมีให้ เมียสิ้นชีวา
- ถึงกระไรได้ผิด สิ่งใดสักนิด เล่าเกิดไม่ว่า
ควรทรงพระโกรธ โทษถึงมรณา ผูกคอไปฆ่า ให้สาแก่ใจ
- น้อยู่นี้จะล้างชีวี เสียให้ตัดขัย
กำพรว้าเด็ดเคี้ยว จะเหลียวหาใคร ทูลทูลเอาไว้ ให้สามมีมา
- สุดคิดเมียแล้ว พระจอมเทศแก้ว ไม่นโปรดเทศา
พ่อละเมียไว้ ให้ไกลบาทา โอนนิจจา เห็นหน้าผู้ใด
- ด้วยตัวพลัดมา แต่งองค์เอกา วงศาที่ไหน
จะฆ่าก็ตาย จะขายก็ได้ พ่อแม่ก็ไกล ไร้ญาติกา
- โอ้ทุกวันนี้ เจียมใจสุดที่ ไม่ถ้อยศลา
ด้วยตัวตกไร่ หมายฝากกายา ไม่คิดเลยว่า เชิญใจผู้ใด
- ผู้ใดมาหา อายุสูงกว่า เรียกว่าเป็นพี่
ควรเรียกเป็นป้า น้ำอาก็มี ไม่กล่าวขำยี้ หยาบหยามแก่ใคร
- เสี่ยงเจียมองค์ ไม่คิดหีบหย่ง เยอหยิ่งสิ่งใด
หมายฝากสังขาร ท่านทุกคนไป ควรฤยังไม่วาย รอดตายวายชนม์
- โอ้พระสามมี ไม่ทราบฐิติ ภัยเภทเหตุผล
ที่ไหนใครเล่า จะเอาขุบล ทูลบาทขุบล สมเด็จกัศดา
- ว่าข้าละอองบาท นิ่งพินาศ ชีวังสังขาร์
จะทำฉันทใด ให้ทราบอุรา ว่าสิ้นชีวา จากฝ่าฐิติ
- มีกรรมจำใจ เมียขวัญบรรลัย พระไม่เห็นผี
กลับมาถึงวัง จะตั้งโศกี้ พ่อเอ๋ยแต่นี้ จะอยู่เอกา
- ย่อมเคยปกเทศ เมียไกลลับเนตร หน้อยหนึ่งตรีสาทา
มิให้ห่างสาวาท คลาดพระบาทา แต่ขึ้นไปหน้า จะเปล้าพระทัย
- นับวันไปแล้ว พระจอมกระหม่อมแก้ว จะกันแสงให้
จะเห็นแต่เครื่อง เรื่องอยู่วังใน อากรรนานไป จะไม่บริบูรณ์
- เครื่องอบอาบองค์ สำหรับจะทรง จะสิ้นกลิ่นสุญ
นางใดจะมา ช่วยอนุกุล โอ้เจ้าพระคุณ จะโสกลงเมีย
- ที่ร้อนที่เย็น ที่เสวยเคยเล่น เห็นจะสูญเสีย
จะเศร้าพระทัย คั่งไฟลนเลีย จะโหยหาเมีย ไปทุกเวลา
- เคยเขยเคยชม เคยอยู่สู่สม ภิรมย์หรรษา
เมียมาม้วยมอด วายวอดชีวา จากพระอุรา พระสามมีไป
- พ่อจะเป็นม่าย เอกาแต่กาย เอื้องค้ออยู่ไหน
ชีพเมียยังมี เป็นที่ชู่ใจ โอ้แต่นี้ไป จะไม่บริบูรณ์
- พลัดจากละอองบาท มาสิ้นชีวาตม์ พินาศสาบสูญ
ไม่ทราบฝ่าละออง ทั้งสองพระคุณ ว่าลูกสิ้นบุญ จนสูญพระกาย

◦ นางจันทกินรี* มารดาสามี โศกก็ไม่วาย
 ฟังศรีสะเก พระทัยวาท พระมาลยา พลางปลอบเทวี
 ◦ โทษผิดหาไม่ หนนี้มีให้ เจ้าม้วยเป็นผี
 อันอรโหมย กับองค์ชนนี ตั้งว่าชีวิต ชีวิตเดียวกัน
 ◦ แม่ไม่ละเจ้า ตามบุญของเรา พระลูกจอมขวัญ
 แม้นไม่เมตตา จะฆ่าจะฟัน กอดพระศอกัน ม้วยมอดวอควาย
 ◦ ฝ่ายนางมโนห์รา ครีกในปัญญา จะมานิ่งตาย
 นางคิดอ่อนปรน ด้วยกลอุบาย กราบทูลถวาย สมเด็จพระมารดา
 ◦ ชีพจักปลดปลง จะขอแต่งองค์ เสียดหนักหนา
 แต่เครื่องประดับ สำหรับองค์มา อยู่พระมารดา จงได้โปรดปราน
 ◦ อันของทั้งนี้ บิดาชนนี พระราชทานเดฉาน
 ขอมากวิเวก ต่างบาทพทมาลย์ ถ้าลูกสิ้นปราณ ได้คิดตัวไป
 ◦ มารดาสามี ได้ฟังเทวี ไม่มีสงสัย
 กุญแจไขหีบ รีบเปิดเข้าไป เอาปีกหางให้ สะใจด้วยดี
 ◦ บัดนั้นมโนห์รา จอมขวัญก็ลยา เห็นของเทวี
 นึกในพระทัย เห็นไม่เป็นผี ยกอรชูลี เข้ารับจับเอา
 ◦ พลาทูลชนนี หมโหมลลูกนี้ แต่ตัวเปล่าเปล้า
 ได้ประดับองค์ พระทรงเพริศเพรา งามยิ่งกว่าเก่า ร้อยเท่าพันทวี
 ◦ ทูลพลาทแต่งพลาท ประดับปีกหาง มั่นคงตรงดี
 แล้วว่ามารดา ชมข้าพทศรี เห็นแต่เพียงนี้ ยังขอบพระทัย
 ◦ ประดับองค์หมด รำฟ่อนอ่อนชด ยิ่งจะพิสมัย
 จะถวายฝีมือ ให้ลือชื่อไว้ บุญน้อยตายไป จะได้ลือชา
 ◦ ว่าแล้วเทวี บังคมชนนี ฟ้อนรำไปมา
 มารดาสามี ยินดีหนักหนา รับขวัญก็ลยา จุมพิตเทวี
 ◦ ฝ่ายบุโรหิต พาพวกลูกศิษย์ เข้าสู่ปราสาทศรี
 นางนายประตู่ อยู่ล้วนตัวดี ห้ามปรามอึ้งมี มิให้เข้ามา
 ◦ อาจารย์ไม่ฟัง ทุ่มเถียงเสียงดัง รับสั่งให้หา
 จะต้องประสงค์ องค์มโนห์รา บัดนี้มีข้า เร็วเกิดเปิดบาน
 ◦ นางนายประตู่ ซึ่งรักษาอยู่ บ้างทูลนงคราญ
 ว่าบุโรหิต คิดว่าว่าขาน จะให้เผยบาน รุกรานมากมาย
 ◦ สมเด็จพระแม่ ละนางวิ้งแร่* ออกมาทำทาย
 เสาวนีย์มีนั้น สาวสวรรค์ทั้งหลาย ตอบว่าวุ่นวาย อ้ออึ้งกะนึ่งไป

* ตามเนื้อเรื่องควรเป็นนางจันทร์เทวี สันนิษฐานว่า เกิดจากการคัดลอกผิด

○ มโนหรรษาเทวี ครั้นพระชนนี จากที่คลาไคล
นางเสด็จผายผัน เพียบบุญรชช โศผินบินไป จากปรางค์จนา

ยานี้ ○ ขำลูกหลวง ○

○ บินเอยนางบินบน ทูลสั่งบังคมลา	ว่าเวหนนางเหลียวหา พระมารดาอยู่จงดี
○ ลูกรักจักลาไป อุครปญจาณี	อยู่ไม่ได้ในกรุงศรี คิดไม่มีโทษถึงตาย
○ เดิมคิดฝากพระองค์ บัดนี้มีอันตราย	กว่าซึ่งจะสืบสาย มาถึงกายจำขอลา
○ ฝ่ายนางแม่สามี แลเห็นกัลยา	ฟังวาทีงยแงนหา ข้อนอุราทอดทุ่มกาย
○ เอิกเกริกทั้งกรุงศรี ฝูงคนสิ้นทั้งหลาย	เสียงอึงมีร้องเวยวาย ทั้งหญิงชายวุ่นขุ่นมัว
○ ต่างคนรำไรรัก ฉันทไฉนไม่รู้ตัว	เสียดายนักแม่ทูลหัว อยู่ดีดีมาหนีไป
○ ลางคนกระซิบว่า จะฆ่าบุชหาไฟ	สมน้ำหน้าอยู่ทำไม หนีไปได้พ้นทุกข์นาง
○ ที่ยังมีเข้าใจ ตำราหาไหนบ้าง	ครั้นแจ้งไซ้รู้ตอกผาง จะให้ล้างเอาคนเป็น
○ ผู้เฒ่าเอากันตาย ความนี้มิใช่เล่น	มากี่หลายฟังจะเห็น จะเกิดเข็ญเมื่อปลายมือ
○ ทราบถึงพระพันปี จะเลิกทัพกลับชื่อ	ย่อมพอดคืออยู่ดอกฤ กลัวจะอื้อเป็นโกลา
○ ฝ่ายนางแม่สามี เสียดายนางกัลยา	ลูกจากที่ให้โทษหา ตั้งโศการ่ำฟ้าไร
○ แม่รักเจ้าน้อยฤ ไม่ว่าเป็นสะใภ้	คิดว่าชื่อไม่สงสัย ว่าเกิดในพระอุทร
○ แม่เอยกลับคืนมา ฉันทไฉนไม่อาวรณ์	แม่จะว่าให้ฟังก่อน มาตครอนจรไคลคลา
○ โทษผิดเจ้าหาไม่ น้กงานของมารดา	แม่มิให้สิ้นสังขาร์ ควรยั้งว่าไม่ไว้ใจ

* ภาษาโบราณ คำปัจจุบัน คือ รี หมายถึง เข้าไป

◦ ถึงไม่รักชนนี
 กลับมาถึงปรากฏใน
 ◦ ลูกเอ๋ยกลับมาก่อน
 สามีเจ้ากลับมา
 ◦ ฝ่ายนางมโนห์รา
 ขอลาบาทาไป
 ◦ ธรรมดาสัตว์ทั้งหลาย
 จำไปให้รอดตัว
 ◦ หาไม่ไหนจะคลาด
 ขอแทนพระคุณไป
 ◦ แล้วสั่งพระชนนี
 ช่วยบอกด้วยเถิดรา
 ◦ ใ้ว่าใจหน่ายแห่ง
 นิราศจากสามี
 ◦ บุญเราแต่เท่านั้น
 พิบัติมาซัดให้
 ◦ พलगแลดูปรากฏมาศ
 นับวันจะเศร้าหมอง
 ◦ บัลลังก์ที่นั่งเล่น
 พระทัยให้เกรียมกรม
 ◦ พ่อเอ๋ยเคยเคียงพักตร์
 เมียมุ่งฝากชีวี
 ◦ บัดนี้สุดความคิด
 มิไปก็จำไป
 ◦ พระทูลกระหม่อมแก้ว
 ถ้อยที่จะโสกา
 ◦ ยามเสวยเชยภิรมย์
 ยามชมภิรมย์ใน
 ◦ สงวนเมียมิให้คลาด
 ยามหนาวพระนิทรา
 ◦ ยามร้อนนอนให้พัก
 ยามสงขำระกาย
 ◦ พ่อเอ๋ยแต่นี้ไป
 จะโทมน์สหา
 ◦ นางพรำรำไพโร
 ไปหน้าเป็นห่วงหลัง

คิดสามมีบ้างเป็นไร
 จะโหยให้อยู่เอกา
 อย่าเพ้อรพึงแม่ว่า
 จะโสการำไพโร
 ฟังมารดาชลดนตรไหล
 อยู่ไม่ได้ด้วยความกลัว
 ย่อมหนีตายพระทูลหัว
 มีอยู่ทั่วทุกคนไป
 จากพระบาทอย่างสงสัย
 อยู่ในใต้ฝ่าบาทา
 ถ้าสามีกลับเข้ามา
 ข้าขอลาฝ่าธุลี
 แลจะแกลิ่งเอาตัวหนี
 ไปทั้งนี้ความจวนใจ
 ครอบครองกันไม่ถึงไหน
 เมียม่าไกลฝ่าละออง
 พระปราสาทามเรื่องรอง
 คิดถึงห้องพระบรรทม
 ที่ร้อนเย็นเคยสูสม
 รำปรารมภ์ถึงสามี
 ร่วมรสรักมเหสี
 ฝ่าธุลีจนบรรลีย์
 ปีมโลหิตชลดนตรไหล
 อยู่ไม่ได้ความมรณา
 เมียม่าแล้วจะโหยหา
 ทุกเพลาราดรีไป
 ยามบรรทมร่วมพิสมัย
 พระมิให้ไกลอุรา
 แสนสวาทสน่หา
 มิให้คลาห่างพระกาย
 เคยปรนนิบัติพระโจอมฉาย
 เคยถวายเครื่องทรงทา
 ไหนจะได้พบพักตรา
 กันไปกว่าสิ้นชีวัง
 ความอาลัยสุดกำลัง
 ทูลข้าสั่งพระชนนี

○ พระองค์จึงเลือกจัด มาเป็นมเหสี	นางกษัตริย์ที่อันดี เกิดลูกนี้ไม่น้อยใจ
○ อันเกล้ากระหม่อมฉัน จากฝ่าบาทาไป	จะปฎิญาณอย่าสงสัย จนบรรลี่ย่าคิดปอง
○ ไม่รวมเสนาหา มิให้ชายอื่นครอง	มีกัศดาอันถึงสอง สัมผัสต้องพระกายา
○ อันนอกจากพระองค์ ขอเป็นบริจา	มิให้ปลงเสนาหา แต่ราชาทุกชาติไป
○ ทูลสั่งพระชนนี มิใคร่จะคลาไคล	พลางโศกก็บีบคั้น เป็นห่วงใยด้วยกัศดา

พิลาป

○ มโนห์ราเทวี	โหยหาสามี	สุดที่พรรณนา	
เคยอยู่คู่สม	ภิรมย์हरษา	มิใคร่ไคลคลา	ร้อนร่ำรำพัน
○ ห่วงด้วยสามี	เอ็นดูชนนี	ไม่มีเคียดฉันท	
รักลูกที่สุด	ยิ่งบุตรในครรภ์	แต่นั้นับวัน	จะไกลบาทา
○ นางประทักษิณ	สามารถบรูรินทร์	บินท่องไปมา	
บังคมชนนี	รู้ขึ้นเวหา	สูงสูดนัยนา	รำเรอเยื้อยไป
○ มีผู้โง่เขลา	สุธนายาตรา	สงครามศึกใหญ่	
นางไม่ไปตาม	เหตุความเป็นไฉน	บาถักกล่าวไว้	ว่าเวรนั้นมี
○ อันนางมโนห์รา	ชาติก่อนโพ้นมา	ชื่อว่าเมรี	
สุธนายาตร	ไซ้ใครอื่นมี	คือองค์พระศรี	พระรตราชา
○ นางได้อธิฐาน	เมื่อตามภูบาล	จะสิ้นสังขาร	
ว่าในชาตินี้	เมรีตามมา	เกิดกายภาคหน้า	ราชาตามไป
○ เวรนางอย่างนี้	เราท่านก็ดี	อย่ามีสงสัย	
เวร* ชาตินั้น	มาทันอรไท	เพราะจองเวรไว้	จะใช้ชาติกัน
○ พิกลคลจิต	เสียไม่ให้คิด	ไปตามผัวขวัญ	
ไซ้ใจหน้ายแหนง	จะแกล้งจรจรัล	เวรนางชาตินั้น	มาทันทรมวย
○ คิดเห็นแต่ว่า	หนีจากมรณา	ให้พ้นจนาใจ	
ความรักสามี	พอดิเมื่อไร	นางตริกนี่ใน	ยิ่งให้ไศกา
○ พระทูลเกศ	มาถึงบุรี	มิได้เห็นหน้า	
จะทอดทุ่มกาย	จะฟ่ายชลนา	จะตามเมียมมา	ไม่ข้ามันคง

* คำนี้น่าจะเป็นคำว่า “เวรา” เพื่อให้ได้จำนวนคำถูกต้องตามฉันทลักษณ์

๐ เพราะความกำหนด จะจรขอนแก่น มาในไพร่ทรง
 เห็นทนทวย ทูเรคเดินดง ไม่คิดพระองค์ เสียแล้วเสนา
 ๐ จะร่ำคร่ำครวญ จะให้โหยหวน ระเห่นหา
 พระทูลเกล้าเฝ้า จะเสวยชลนา ทรมานกายมา ในป่าพงพี
 ๐ คำวิพระทัย จำแวงสั่งไว้ ที่พระฤๅษี
 ถ้าพระโหมงาม เสด็จตามจรลี ให้พระมุนี บอกแก่พระองค์
 ๐ เห็นลี้ล้อยลม และเห็นอาศรม ราอ่อนร่อนลง
 แทบบรรณศาลา ในป่าระหง จรเข้าไปตรง พระคันธกุฎี
 ๐ นางยอบหมอบกราบ วันทาอาจารย์ ประสบฤๅษี
 ปัญจกประคิษฐ์ สุจริตสามที พรางให้ไต่กี พิธีไฟโร
 ๐ ฤๅษีถามว่า อุบาสิกา นีมาแต่ไหน
 ร่ำบนทนทวย ด้วยเหตุอันใด เออโฉนมาได้ คนเดียวเอกา
 ๐ นางฟังฤๅษี ยอกรชูลี เห็นเกล้าเกศา
 โยมอยู่นคร อุดรปัญญา โผผินลีลา มาจากบุรี
 ๐ จรโดยเวหา สันโดษเอกา จรมาถึงนี้
 นามกรชื่อว่า มโนหรัทเวี ผู้เป็นมเหสี สุชนทรงธรรม
 ๐ บัดนั้นฤๅษี ตอบสารเสาวนีย์ เทวีด้วยปล้น
 อันอาดมา อยู่ป่าไพร่สัณฑ์ ไม่รู้จักกัน อย่าถือพระทัย
 ๐ นี้ฤๅษีชื่อว่า สীগมโนหรัทเวี รูปพึงแจ้งใจ
 จรจากราชฐาน เหตุการณ์อันใด จึงมาร่ำให้ อยู่ในพงพี
 ๐ นางฟังดาบส ยอกรประณต เห็นเกล้าเกศา
 ให้พรางเล่าพราง ตามเหตุซึ่งมี ให้พระมุนี แจ้งถี่ทุกอัน
 ๐ แรกเริ่มเคิมที บิดาสามี นิมิตความฝัน
 อาจารย์ทำนาย ว่าร้ายจกรรจ์ ให้บูชายัญ จึงบรรเทากภัย
 ๐ สมเด็จพระพิตร ให้บูโรหิต ตั้งพิธีใหญ่
 ครัสถามอาจารย์ ต้องการสิ่งใด จะหามาให้ ไม่ขัดอักษณา
 ๐ อาจารย์ไพรี จะผลาญชีวี ข้าโดยอิจลา
 แค่นทูลพระองค์ ไม่ทรงเมตตา จะล้างชีวา ข้าบูชายัญ
 ๐ จึงอยู่ไม่ได้ จวนตัวกลัวภัย จะสิ้นอาสัญ
 สามปีไปทัพ ไม่กลับมาทัน ข้าจึงจรจรล ประลาตลีลา
 ๐ นางเล่าขุบล ภัยเภทเหตุผล แต่ค้นจนมา
 ไม่เว้นสักสิ่ง เท่ากิ่งเกศา นางร่ำพรรณนา ให้ดาบสฟัง
 ๐ ฝ่ายพระฤๅษี ทราบในเสาวนีย์ จึงมีพจนัง
 อออือเออโฉน ฉันทใจจึงหวัง จะล้างชีวัง ชีวีเสิกา
 ๐ อนิจจาขอบใจ หนีรอดมาได้ ไม่สิ้นสังขาร์
 เเคราะห์ร้ายตายเปล่า ไหนเล่ากัลยา จะมีชีวา รอดมาได้โย

- บุญนางหนักหนา กอปรด้วยปัญญา พาดนพันภัย
ยังจะจรดล ไปหนแห่งใด ฤจะคืนไป ยังไอบูรี
- บัดนั้นกัลยา มีพระวาทา ว่าแก่ฤษี
รอดตัวมาได้ ไปโยอีกมี จะไปบูรี ไกรลาสเวียงชัย
- จำปลัดภัสตรา ด้วยกลั้วมรณา นั้นเป็นข้อใหญ่
บอกความคาบส กำสรคร่ำไร พลาบตั้งความไว้ ถึงพระสามี
- ข้าแต่อาจารย์ พระผู้ใจอารย์ อันองค์อารี
ถ้าพระภัสตรา ตามข้าบทศรี แม้นมาที่นี้ ช่วยเล่าให้ฟัง
- ว่าโยมนี่มา พิโรให้หา โสการ่าสั่ง
พระองค์ทรงฤทธิ อย่าคิดพะวัง เชิญเสด็จกลับหลัง ไปยังนครา
- อย่าตามไปเลย พระทูลหัวเอ๋ย จะสิ้นสังขาร
หิมวาสาถล ยากพันคนนา สุดที่ประมา ระมาณคำบด
- อันในไพรสาณฑ์ แสนสรรพ์กัณดา รกษัญชัคสน
ไร้ป้ามนุษย์ สุดที่จรดล ช่วยบอกยูล ให้ทราบอุรา
- ป้าใหญ่ไพรชัญ วังเวงสังค ส่วนห้วยเหวผา
ขอบขันธุ์อรัญเวศ เขตไท่เทวา ไม่มีมรคา พระอย่าเสด็จไป
- กลับเสียแต่นี้ จงหานารี กษัตริย์ใดใด
มาเป็นมเหสี อย่ามีสงสัย เมียไม่น้อยใจ อย่าได้สงกา
- อันว่าข้านี้ จนสิ้นชีวิต ไม่มีภัสตรา
นอกจากพระองค์ ไม่ปลงเส่นหา ขอเป็นบริจา ขาดินหน้าต่อไป
- จากมาทั้งนี้ เมื่อบ่ายหน้าหนี สามีเมื่อไร
คิดฝากพระองค์ จนปลงตักมัย พิบัติซัดให้ จึงได้จากกัน
- พลาบให้ร่ำไร พ่อเอ๋ยจำไกล จอมไครผัวขวัญ
สั่งข้าฤษี ถ้วนถี่ทุกอัน ช่วยบอกทรงธรรม์ อย่าให้จรดลา
- เอ็นดูพระองค์ จะไปปลดปลง ห้ามจงหนักหนา
ถ้าพันกำลัง ไม่ฟังขรัวตา บอกท้าวเถิดรา ทางอื่นอย่างจร
- ให้ไปตรงนี้ ตรงมือโยมชี้ หนทิสอุดร
เหวผาสามานย์ คาดด้วยสิงขร สมุทรสาคร เจ็ดชั้นกัณดา
- เมื่อโยมจะไป จำฝากยาไว้ ให้ถวายนุบาล
ภูษาธำรงค์ วงนี้ไพศาล จะฝากอาจารย์ ไว้ให้ภัสตรา
- ได้โปรดเกศิ ช่วยบอกพันปี ไปนี้ถึงป่า
ผลไม่มีพิษ ฤทธิยิ่งกว่ายา เสวยเป็นภักษา จะม้วยบรรลัย
- ให้จับวานร ตัวหนึ่งพาจร จึงสิ้นสงสัย
ถ้าพระจะเสวย ผลไม้สิ่งใด วานรกินได้ จึงไม่มรณา
- ครั้นถัดนั้นไป เป็นเชิงหวายใหญ่ หนามกรดทั้งป่า
สัตว์ใดใกล้กราย วายชีพชีวา อย่าคิดเลยว่า จะพ้นความตาย

- คูที่ขอบกล ผ้ารัดนกำพล ห่อหุ้มคลุมกาย
ปักยีสัตว์ซึ่ง มาถึงคิดหมาย ว่าเนื้อกวางทราย ฉาบตาพาไป
- ข้ามห้วยกรดพื้น พาย้งรังคน บนพฤษยาใหญ่
ให้ดับพระหัตถ์ ดริสร้องออกไป พญานกตกใจ ละไว้บินหนี
- ตั้งแต่นั้นไป ผลไม้กินได้ มีรสอันดี
หิมวาป่าใหญ่ล้าน ไพรพฤษยา อันจะจรรลี แสนยากสากล
- ยังมียักษา อยู่ในหิมวา สามสิบสองคน
แห่งหนึ่งนั้นไซริ์ ป่าใหญ่ไพรสมณต์ พฤษยามีต้น เรียบเรียงกันไป
- แห่งหนึ่งถึงงู มีมากอักษุ ไม่รู้เท่าไหน
ถัดนั้นยักษา คนหนึ่งโตใหญ่ โดยสูงขึ้นไป เจ็ดชั่วลำตาล
- ถัดไปข้างหน้า ยังมีคชชา พญาคชสาร
ทั้งคู่สู้กัน อยู่บนนิจกาล แล้วจะพบพาน เขาเงินเขาทอง
- หน่อเป็นคมกรด สะพรั่งดั่งมด บรรพตเรือรงรอง
มหิงส์สิงห์สัตว์ สัมผัสถูกต้อง อย่าได้คิดปอง จะไม่บรรลัย
- แห่งหนึ่งไฟช้ฎ ลำเบียดเยียดขัด แน่นอัดกันไป
งูท่าสายพาน ไม่หาญรอดได้ แขนงหนามใบ อย่าได้ต้องพาน
- ล้วนเป็นคมกรด พานพาดขาดหมด จะสิ้นสุดปราณ
แห่งหนึ่งภูผา กระทบลาดฉาน ดั่งว่าอาการ มีจิตวิญญา
- ไซ้แต่เท่านั้น มีสาครกัน เจ็ดแถวมเหมา
ริมฝั่งล้วนเขา สูงสุดลูกตา หว่างแถวคองคา ที่ราบไม่มี
- แต่ล้วนภูผา ใหญ่เชื่อมเทียมฟ้า หว่างนทีศรี
ใครจะดำเนิน เดินได้ไม่มี พระใจอารี พาทีให้ฟัง
- บอกตามคำซ้ำ ซึ่งร่ำพรรณนา มาแต่หนหลัง
แสนยากสากล ยิ่งพันกำลัง ถ้าท้าวไม่ฟัง จะขึ้นใจจร
- ช่วยบอกเถิดว่า ร่ายเวทเสกยา แล้วทาธุกรรม
ถึงที่กันดาร แผลงผลาญเสียก่อน แล้วจึงบทธร ไม่มีม้วยบรรลัย
- งูกับยักษา นั้นให้โรยยา เหนือลมจึงได้
แล้วให้แผลงศร ประหารยักษาใหญ่ ม้วยแล้วอย่าไป ข้างปลายบาทา
- พระยายักษ์จักพีน กลัรบรอดคงคืน กินเป็นภักษา
ไปข้างเกศี ไม่มีบีทา บอกสามีซ้ำ ให้ทราบคดี
- หิมวาสามารถ อย่าได้ประมาท จะม้วยเป็นผี
แห่งหนึ่งน้ำกรด กลบฝั่งนที อย่างลวารี ชีวีวายปราณ
- มีงูตัวหนึ่ง ตัวยาวพาดขึง ถึงฝั่งชลธาร
สัตว์ใดได้ข้าม เอาเป็นอาหาร อยู่บนนิจกาล ไม่พานไปไหน
- ให้เดินบนหลัง ครั้นถึงฟากฝั่ง โลดโผนโจนไป
ให้ได้หกศอก โจนออกให้ไกล จึงรอดตัวได้ ไม่มีม้วยชีวา

๐ ที่ร้ายหลายชั้น แต่ละแห่งกางกัน นับโยชน์โดยตรา
 แต่ที่สำคัญ จึงพรรณนา นอกนั้นไม่ว่า ชั้นหญ้าคมบาง

๐ แผลกหาหญ้าไซ พื้นเป็นกรดไป มีในระหว่าง
 แผลงศรประหาร ผลาญให้เป็นทาง ให้เหล็กแหวกกว้าง จึงยับพมालย์

๐ มโนหรัทเทวี ร่ำสั่งถ้วนถี่ ไว้ที่อาจารย์
 หวายกรดยังมี อยู่ที่อวสาน ศิลป์ศรท่อนหาญ จะผลาญบรรลย์

๐ แต่ที่ริมนั้น มีพฤษภาสัทม์ คั่นโตสูงใหญ่
 ผู่พญาปักมี อันมีฤทธิ์ไกร ทำรังอาศัย บนไม้สาขา

๐ ขึ้นไปถึงรัง ราตรีคอยฟัง สำเนียงสกุณา
 ถ้านกพวกใด จะไปนครา ยุคชนปักยา ได้พาเอาไป

๐ ครั้งลงรณณี ละชนปักยี่ โห้ขึ้นทันใจ
 พญาณกกลั่นกึก จักบินหนีไป จึงเข้าเวียงชัย ไกรลาสมุรี

๐ นางสั่งดาบส ทุกสิ่งเสร็จหมด สารพันถ้วนถี่
 พलगคูดั้นรอย พलगคอยสามี พลบค่ำราตรี เทวีกราบกราน

๐ ขอยู่อาศัย รุ่งเช้าจักไป ได้โปรดเจตนา
 รอดตายมาได้ อย่าให้สิ้นปราม ว่าแก่อาจารย์ นงคราญนิทรา

๐ ครั้นรุ่งราตรี อโนทัยไชศรี ส่องสว่างเวหา
 จากที่ไสยาสน์ อภิวัตน์วันทา สั่งขำรำว่า พระมหามุนี

๐ แล้วฝากยา ถ้ำรงค์ภูษา พระมหากุญชร
 พระองค์จึงได้ บอกให้พันปี ว่าของทั้งนี้ แก่จนหนทาง

๐ นีโยมสั่งไว้ บอกให้ท้าวไท เข้าใจใสสว่าง
 พलगเจ็ดชลาธา โศกาตั้งพलग ในพระทัยนาง ไม่วางวิญญา

๐ โศคนินบนบ่น ว่ายเวหาหน พलगเหลือยหลังหา
 คำวิพระทัย จะใคร่กลับมา อาศัยศาลา อยู่ทำท้าวไท

๐ แล้วคิดไปเล่า พระสามีเจ้า ยังหามาไม่
 ครั้นจะอยู่ท่า ชำนักกลัวภัย เขาตามจับได้ ไม่รอดชีวิต

๐ บ่ายพระพักตร์ คั่งต่อนครา ไกรลาสกรุงศรี
 บินพलगให้พलग ไม่สร้างโคก โหยหาสามี สุดที่พรรณนา

๐ โศคนันคั่นเมฆ ลอยลิวเวก มาในเวหา
 ครั้นเห็นพระนคร บินอ่อนร่อนรา ลงยังสุธา ยাত্রาเข้าไป

๐ ถึงพระทวาร นายประตูออกมา วันทาปราศรัย
 ทูลเป็นใจความ ห้ามปรามทรมวย แม่ตกลไปไกล ฟังได้กลับมา

๐ ข้าจะเข้าไป ทูลแก่ท้าวไท ทราบได้บาทา
 ค้วยพระเทวี เป็นที่เส่นหา จะทรงเมตตา แต่งรับฉันใด

๐ ผู้เฝ้าพระทวาร ว่าแก่เขวมาลย์ ลนลานเข้าไป
 ครั้นถึงจึงแจ้ง ลำแดงข้อไข ให้ทูลท้าวไท ค้วยนุชนงคราญ

ฉบับ

<ul style="list-style-type: none"> ○ เมื่อนั้นประทุมราชา 	ได้ฟังวาจา
<ul style="list-style-type: none"> ○ แห่งขุนเสนาทูลสาร 	
<ul style="list-style-type: none"> ○ ว่าพระธิดาภูบาล 	ตื่นมาสู่สถาน
<ul style="list-style-type: none"> ○ พระทัยเบิกบานยินดี 	
<ul style="list-style-type: none"> ○ ตรัสบอกนางจันทกินรี 	ผู้เป็นมเหสี
<ul style="list-style-type: none"> ○ ว่าพระบุตรกลับมา 	
<ul style="list-style-type: none"> ○ สั่งให้อยู่นอกพารา 	ใช้ว่าบิดา
<ul style="list-style-type: none"> ○ ไม่รักกัลยาเมื่อไร 	
<ul style="list-style-type: none"> ○ เหตุว่านางตกไปไกล 	มนุษย์วิสัย
<ul style="list-style-type: none"> ○ ยังไม่ให้เข้ากรุงศรี 	
<ul style="list-style-type: none"> ○ บัดนั้นนางจันทกินรี 	ผู้เป็นชนนี
<ul style="list-style-type: none"> ○ ยินดีพระทัยไสศานต์ 	
<ul style="list-style-type: none"> ○ ทูลตามมาเยือนเขาวมาลย์ 	กับองค์นงคราญ
<ul style="list-style-type: none"> ○ ทั้งทศาคลาไคล 	
<ul style="list-style-type: none"> ○ ความสวาทในราชหฤทัย 	ตั้งจะโศคลอยไป
<ul style="list-style-type: none"> ○ สาวใช้มิใคร่ตามทัน 	
<ul style="list-style-type: none"> ○ เสด็จออกจากวังขมิขมัน 	จรไปด้วยพลัน
<ul style="list-style-type: none"> ○ ครั้นถึงแลเห็นธิดา 	
<ul style="list-style-type: none"> ○ โถมเข้าสวมกอดลูกลยา 	ทรงพระโศกา
<ul style="list-style-type: none"> ○ ทั้งแปดกัลยาร่ำไร 	
<ul style="list-style-type: none"> ○ แก้วแม่แต่เจ้าจากไป 	แม่ตรอมพระทัย
<ul style="list-style-type: none"> ○ ร่ำให้เพียงสิ้นสุดปราณ 	
<ul style="list-style-type: none"> ○ ยากร้ายไม่แจ้งข่าวสาร 	ได้ทุกข์ทรมาน
<ul style="list-style-type: none"> ○ ฤสุขสำราญฉันใด 	
<ul style="list-style-type: none"> ○ ไปสู่ประเทศไหนใด 	แม่ทุกข์พระทัย
<ul style="list-style-type: none"> ○ มิได้เว้นว่างเวลา 	
<ul style="list-style-type: none"> ○ ฝ่ายองค์โคมยมโนหรรษา 	กราบทูลมารดา
<ul style="list-style-type: none"> ○ พรานป่าพาเข้าจรลี 	
<ul style="list-style-type: none"> ○ ไปถวายสมเด็จพระมี 	นามชื่อพระศรี
<ul style="list-style-type: none"> ○ สุชนราชราชา 	
<ul style="list-style-type: none"> ○ เป็นบุตรอาทิตยวงศา 	ครองกรุงพารา
<ul style="list-style-type: none"> ○ อัครปัญญากรุงศรี 	
<ul style="list-style-type: none"> ○ มารดาชื่อจันทร์เทวี 	กรรณาลูกนี้
<ul style="list-style-type: none"> ○ ที่สุดยังบุตรอุทร 	

○ ยินดีเป็นศรีนคร อวยพรไปทั่วทุกคน	เลื่องลือขจร
○ อยู่มาพระยาสามนต์ กริพลพยุห้คลาไคล	ได้รู้เหตุผล
○ มาแต่ประเทศอันไกล นครอุดรปัญญา	ประสงค์ซึ่งชัย
○ ฝ่ายองค์สมเด็จพระบิดา ให้สามีย้ายกันไป	มีพระบัญชา
○ ต่อณรงค์สงครามศึกใหญ่ ทางไกลยังไม่กลับมา	จะเป็นอันใด
○ พระองค์ทรงฤทธิ์บิดา นิทรานิมิตอัศจรรย์	อยู่พระพารา
○ ว่าได้ในองค์ทรงธรรม์ สามารถขอบขันธุ์จักรวาล	เลื่อยสามพานพัน
○ คืบเข้านาภิรมานาน ตะคั่งพื้นจากนิทราน	สมเด็จพระภูบาล
○ ตกใจไหวหวาดวิญญา ประหม่าพัคตร์เผือดผิดไป	เสโทออกมา
○ ให้หาโหราทันใจ ทูลว่าพระเคราะห์ร้ายครัน	อาจารย์ผู้ใหญ่
○ ให้มาสัตว์บุชายัญ อีกทั้งมนุษย์หญิงชาย	สิ่งละร้อยทุกพัน
○ บุโรหิตอิจจามากมาย ให้ล้างชีวีลูกลยา	กราบทูลธิบาย
○ สาวใช้ไฉนเล่นมา มารดาให้ทูลอ้อนวอน	ลูกจึงไปหา
○ งดทำสามีมาก่อน ห้ามเฝ้ามิให้เข้าไป	สมเด็จพระบิดร
○ มารดาท่านมาจนใจ ร่ำให้พิลาปโศกา	กลับมาทันใด
○ ให้ปิดทวารวังตรงตรา ว่ามีให้เข้าบรรลัษ	มีผู้รักษา
○ ความรักหากกลัวว่าไป จะล้างพระราชโองการ	เสาวนีย์ที่ใน
○ ลูกรักกลัวจักสิ้นปราณ ว่าขานสมเด็จพระมารดา	จึงมีพจมาน

- ขอเครื่องประดับกายา
ให้ข้าติดตัวตายไป
- มารดาส่งให้ทันใจ
จึงได้ปีกหางโดยจง
- ลูกรักประดับพระองค์
พิศวงสวาทพันใจ
- ฝ่ายบุโรหิตนั้นไป
ว่าโองการใช้ให้หา
- จะเผยแพร่เข้ามา
เสด็จลีลาออกไป
- ละข้าไว้ให้อยู่ใน
เผยบัญญัติขัยบินหนี
- ทูลความตามเหตุซึ่งมี
ถ้วนถึแต่ต้นจนมา

แม่นสิ้นชีวา

ไม่มีสงสัย

พระแม่ชมทรง

แอบอาศัย

ชนนีโกธธา

ข้ากลัวบรรลัษ

ให้ทราบรัฐลี

ยานี

- นางจันทกนิรี
กอดจูบลูบพักตรา
 - แรกเจ้าจากมารดา
ไม่พบแล้วทอดตน
 - ลูกน้อยรอดตัวมา
กุศลคลพระทัย
 - สงสารพระภัสสตา
ได้ทราบวาทวี
 - จะทอดพระองค์ลง
จะโถมนัสใน
 - คิดน่าสังเวชนัก
จะทรงซึ่งไศกี
 - รำพึงถึงเขยขวัณ
โศกซ้ำรำไพโร
 - ธิดาทังเจ็ดนาง
แปดองค์ทรงโสกา
 - ฝ่ายพระภูวนาก
คำรีในพระทัย
 - ตกไปมนุษย์โลก
ครั้นนางกลับคืนมา
- ผู้ชนนีฟังลูกยา
บุญหนักหนาไม่วายขนม
แม่ตามหาทุกแห่งหน
ตั้งแต่ทนทุกข์พระทัย
แม่เห็นหน้าเหมือนเกิดใหม่
คืนมาได้ถึงชนนี
เจ้ากลับมาถึงกรุงศรี
จากบุรีนิราไกล
แล้วจะทรงกันแสงให้
ด้วยมิได้พบเทวี
ไอ้ลูกรักของชนนี
ยามปานนี้จะป็นไฉน
สุดที่กลั่นชลงเนตรไหล
เพราะพระทัยเวทนา
คร่ำครวญครางถึงราชา
ปิ่นชีวาจะบรรลัษ
ประทุมราชผู้เป็นใหญ่
ด้วยทราวม้วยผู้ธิดา
ตั้งแต่โศกละห้อยหา
พระกัจจายอยู่ไม่วาย

○ ลูกรักดั่งดวงจิต	แสนสุดคิดพระทัยหา
รังเกียจเกลียดคลิ่นอาย	คิดไม่วายดับอุรา
○ หนึ่งเล่าประชากร	วิทยาธรจะครหา
จะดีเดียนนินทา	เสียดสีว่าทุกประการ
○ จึงมิให้อรไท	เข้าสู่ในพระราชฐาน
โปรดใ้นางเยววมาลัย	อยู่ปราสาทนอกนครา
○ ประทานคนใช้สอย	ให้ห้ำร้อยตักคงคา
โสทรจตรงองค์ธิดา	วันละห้ำร้อยกระออม
○ ใ้หานางสงรวารีส	อันปรากฏด้วยเครื่องหอม
ด้วยกลิ่นมณูษย์ปลอม	จัดให้พร้อมชำระกาย
○ ใ้ทรงซึ่งวาริ	อยู่เจ็ดปีเจ็ดเดือนปลาย
จึงรับโฉมฉาย	เข้าสู่วังจนา

สุรางคนางค์

○ บทนี้หยุดก่อน	จะกลับกล่าวกลอน	ย้อนยกหกมา	
ถึงพระสุทรน	กริพลโยธา	ไปปราบปัจจา	ชัยชนะไพรี
○ ใ้แต่่งราชสาร	บอกด้วยราชการ	เข้ามากรุงศรี	
พระจึงยกทัพ	เสด็จกลับจรีลี	ทรงกรมณี	เทียมด้วยอาษา
○ เสด็จเข้าไป	ชมพรรณมิ่งไม้	มาในแนวป่า	
การเกิดเกิดแก้ว	แต่่งแต่้วคุมกา	ม่วงมันม่วงป่า	พวาล่าโย
○ มะปรางนางแย้ม	กำมะหยี่มีแก้ม	กลีบแซมไสว	
บ้างแนมแกมก้าน	บ้างบานบังใบ	สาวหยุดพูดไทย	ใกล้แย้มแกมบาน
○ มะลิลาเลื้อยเลี้ยว	มะลิวัลย์พันเกี่ยว	แกมรสหอมหวาน	
พระพายชายพัด	สัมผัสต้องพาน	เหมือนกลิ่นเยววมาลัย	ติดพระอุรา
○ สาลิกาขมื่น	เหลืองอ่อนร้อนบิน	จับกิ่งพฤกษา	
พलगพูดตลอดแคล	จอแจเจรจา	กอกหน้ากลอกตา	ชดช้อยถ้อยคำ
○ คูที่อย่างว่า	จะรู้ภาษา	คารมคมขำ	
เหมือนนุชวอนที่	ท่วงทีถ้อยคำ	รีเรื่อยเฉื่อยน่า	ชื่นชูอารมณ์
○ โกลุจากาเหว่า	กระแวนแอนเคล้า	เฝ้าคู่คู่สม	
เจ้ามาด้วยพี่	ได้ช้ชวนชม	ปักษีภิมรมย์	ร่วมเรียงเคียงคลอ
○ กระไนไ้ป่า	แขกเต้าเขาชวา	ไ้ฟ้าพญาลอ	
ยางกรอกออกเอียง	ส่งเสียงร้องทอ	ลูกอ้าปากกรอ	รบเร้าเฝ้าวอน
○ สาลิกาพาคู่	เขาเคียงเรียงอยู่	สมสู่รังนอน	
เหมือนเมื่ออยู่ปรางค์	เชยนางแนบสมร	คิดถึงบังอร	บทจรรีบมา
○ ชมสัตว์จตุบาท	ละมั่งละมอด	กระทิงมหัสสา	
สิงโตโคกระต่าย	กวางทรายเสื่อปลา	ชะมดหมูป่า	เล็มลาเลียบไฟร

- คชสารผ่านดง ลัดป่าพาโขลง โยงข้ามน้ำไหล
- ลึงค่างบ้างขณะนี้ เม่นหมีหมาใน โคลคลอยพลอยไป เล่นไล่หยอกกัน
- ชมสัตว์ในไพร ขมนกขมิไม้ พระทัยกระสัน
- ครวญถึงคะเนียงนาง พลาจจรจรัล ออกจากอรัญ เร่งรถทจร
- ครั้นถึงนครา หยุครถปลดคม่า เสนาสลอน
- พระพิชัยรถทจร ปลงเกยบวร พระองค์เสด็จจร จากรรถรจนา

ฉบับ

- เมื่อนั้นสุธนกุมารา เสด็จสู่พิพัฒน์พา
- เสนาพริบพร้อมล้อมองค์
- เสด็จเข้าสู่ที่สระสรง ชำระพระองค์
- ทรงสุคนธรสละลายทา
- สำเร็จเสร็จสรงคงคา ทรงพระภุษา
- ประจงจับกลีบกลายชายแครง
- ตามคิดสายสร้อยพลอยแดง ระยับจับแสง
- สังวาลพานพาดอูรา
- ทับทรวงล้วนดวงจินดา ทรงพระมหา
- มงกุฎกรรเจียกพรางพราย
- แต่งองค์ทรงเครื่องเรื่องฉาย ประดับพระกาย
- ผันผายออกจากพลับพลา
- สอดคล้องพระบาทยาตรา เข้าสู่มหา
- พระราชนิเวศวังใน
- เสด็จเข้าที่เฝ้าโรงชัย บังคมทำวไท
- สมเด็จพระพิตรบิดา
- ฝ่ายพระยาอาทิตย์วงศา เห็นโอรสมา
- กลิ่นพระโสกาปราศรัย
- แข็งขันแหม่มขึ้นตรัสไป แต่ในพระทัย
- ระทดกำสรดมากมาย
- ตรัสถามด้วยความอันตราย หวังจะให้หาย
- ซึ่งกลิ่นพระโสกโสกา
- ไม่ตรัสด้วยความมโนหรรษา สมเด็จพระราชา
- ได้เกินสะเทิ้นพระทัย
- ฝ่ายพระกุมารชาณูชัย ทูลแจ้งแถลงไข
- ซึ่งไปปราบราชไฟรี
- แต่ต้นจนยกโยธี กลับมาธานี
- ให้ทราบมูลบิดา

- สมเด็จพระอริยวงศาคตญาณสมเด็จพระสังฆราช
เสนาหาโอรสพระองค์
 - ไม่กลั่นชลงนัยน์ไว้คง
พระองค์เข้าที่ไสยา
 - สุทรนชาญชัยไคลคลลา
มณเฑียรวิเชียรอำไพ
 - เสด็จเข้าสู่ปราสาทข้างใน
แทบใกล้สมเด็จพระมรดา
- คิดถึงมโนหรรษา
เสด็จสู่ที่ทรง
ออกจากมหา
ค่อยคลานเข้าไป

พิลาป

- นางจันทร์เทวี ผู้เป็นชนนี เห็นพระลูกยา
นางเสด็จจากแท่น ลูกเล่นออกมา สวมกอดลูกยา โศกาสลบลง
- กุมารชาญชัย ตะลึงสงสัย พระทัยพิศวง
ประหลาดหลากจิต ยิ่งคิดยิ่งงง ไม่รู้สึกองศ์ ว่าเป็นฉันใด
- ฝ่ายพระชนนี ครั้นได้สมดี* ตรัสความแจ้งไข
ว่าพระเทวี หนีจากปราสาทโน ด้วยว่าเคราะห์ร้าย ร้อนร้ายราวี
- เดิมทีมีเหตุ บพิตรบิดุเรศ ผู้รุ่งรัศมี
บรรทมไสยาสน์ ในราชราตรี พระองค์พันปี นิมิตรอัศจรรย์
- พระองค์ให้หา ผู้เฒ่าเข้ามา ทำนายทายฝัน
ทูลว่าเคราะห์ร้าย จะวายชีวัน ใ้หนูชายัญ ผันร้ายกลายเป็นดี
- เฒ่าบุโรหิต ดันยลคนคิด ใ้ทำดังนี้
กราบทูลภูบาล ตั้งการพิธี ใ้เอาเทวี นำบูชาัญญ
- ครั้นแม่แจ้งความ จะไปทูลห้าม เขาคิดป้องกัน
ใ้พระองค์เจ้า ห้ามเฝ้ากวัดขัน ที่ในสามวัน ที่จะทำการ
- แม่จึงใ้หานาง ใ้เฝ้าอยู่ในปราสาท จะต้องว่าขาน
ใ้จัดโขนจำ รักษาพระทวาร ปิดม่านลั่นदान มิใ้ใ้ใครมา
- ฝ่ายเฒ่าอาจารย์ ว่าพระโองการ ตรัสใ้ใ้หา
จะต้องประสงศ์ องศ์มโนหรรษา รบเร้าเฝ้าว่า จะใ้ให้เหยบาน
- พิบัตซ์ดใ้ เผิดเป็นไป เเคราะห์ร้ายมาพาน
เข้าคลพระทัย จะใ้ใ้ว่าขาน แก่เฒ่าอาจารย์ ใ้ใ้สาแกใจ
- แม่จึงจรลี ใ้หานางอยู่ใ้ มิใ้มีสังสัย
นางเผยบัญชีร บินร้อนหนีไป พ่อเฒ่าใจจวนใจ คิดใ้ใ้รู้วาย

* เขียนตามคำภาษาท้องถิ่นคำที่ถูกตัดคือ สมประดี

◦ กุมารชาณูชัย ครั้นแจ้งแถลงไข พระทัยวามหาย
 คั่งใครมาฟาด เสียรขาดจากกาย เพียงชีพจักวาย ชีวันบรรลีย์

◦ อัถอันคั่นเคียด พระพักตร์ผิวเผือก ปั้นเลือดตาไหล
 คั่งใครมาล้าง เอาดวงหทัย แควะควักลักไป จากพระกายา

◦ ระทระท้อน มิใครจะผ่อน ระบายนาสา
 พระต้องแก่นซัด กลุ้มกลัดอุรา ก้มเข็ดชลนา สะอื้นอัดไป

◦ นางจันทร์เทวี ผู้เป็นชนนี สุดที่ทำไม
 เห็นพระโอรส กำสรคร่ำไร นางปลอบเอาใจ ลูบไล้ปฤษฎางค์

◦ พ่ออย่าโศกนัก กรรมแล้วถูกรัก จึงเป็นต่างต่าง
 จะโศกาไป ก็ไช้ว่านาง จะคืนมาปรารงค์ อีกเมื่อไรมี

◦ กุมารชาณูชัย ถอนพระหฤทัย แพบถึงสัตถุณี
 พระพักตร์ผิวเผือก แห้งเหือดศรีมี แข็งจันทพาที ทูลถามมารดา

◦ เมื่อนางเสด็จไป ยังมีอาลัย ฤาสิ้นเสนาหา
 ฤาหากกลัวภัย จำใจจรคลา ฤาว่ากัลยา บริดาจรลี

◦ มารดาได้ฟัง บอกตามนางสั่ง เสรีจิ้นถ้วนถี้
 พ่อเอ๋ยว่าไย พระทัยเทวี เสนหาสามี สุดที่พรรณนา

◦ โอ้เสียคายนัก แก้วตายารัก ยอดสุดเสนาหา
 เจ้าละพีไว้ ให้อยู่เอกา เคยเคียงพักตรา นิทราแทนทอง

◦ รักนวลสงวนชม ประคินอารมณ์ มิให้โยมอง
 จะแอบแนบองค์ ประจงประคอง ค่อยถนอมอมต้อง ถูกถ้อมมือเบา

◦ ตั้งแต่นี้ไป ไหนเลยจะได้ ภิรมย์ชมเจ้า
 วังเวงเอกา อุราเรียมเปล่า ที่ไหนอีกเล่า จะพบพักตรา

อนิจจาปิตุเรศ ข่างไม่สังเวช เลยที่เดียวนา
 ไม่คิดแก่นาง จะล้างชีวา จะคิดลูกยา นี้บ้างไม่มี

◦ ถึงได้ชั่วช้า สามีภริยา ภิรมย์สมศรี
 ต่างนอกว่าชั่ว เจ้าตัวว่าดี เป็นประเพณี มีท้าวบ้านเมือง

◦ ถึงกระไรก็ดี ไม่เห็นแก่ชี คิดแก้ผ้าเหลือง
 ฤาหนึ่งจะว่า โกรธาจัดเคือง สิ่งใดในเบื้อง พระบาทบิดา

◦ ถึงกระนั้นก็ดี ก็ไม่ควรที่ เอนางไปฆ่า
 จะไปได้สั่ง ไว้ด้วยหนักหนา ลบเลื่อน.... ฟังพาวางใจ

◦ แล้วยังทูลฝาก ช้ำช้ำซากซาก อีกเท่าไหนไหน
 ไช้จะเบาความ ว่าวามวังไป ย่อมวางพระทัย จึงได้ลีลา

◦ ไปทัพเสียทัพ แดกถอยย่อยยับ เล่าเกิดไม่ว่า
 โทษถึงชีวิต เพราะผิดหนักหนา เอาเมียไปฆ่า ให้สาแก่ใจ

◦ ยกไปอย่ายี้ ช้ำศึกแตกหนี ขอบมีที่ไหน
 ควรได้ลูกเมีย กลับเสียเข้าไป จะไม่น้อยใจ อภิไคร์ก็ดี

๐ หากว่าบิดุเรศ จึงคืบงเหตุ ทำได้เช่นนี้
 ถ้าอื่นออกไป ที่ไหนอีกมี จักเป็นฐิติ ไม่ทันพริบตา
 ๐ ว่าแล้ววันฐิติ ทูลลาขณินิ ทันทไม่ช้า
 เสด็จออกจากห้อง เนตรนองน้ำยา จุกชายภูษา มาเช็ดชลนัยน์
 ๐ พระเนตรพกแดง ยิ่งเช็ดไม่แห้ง กันแสงยิ่งไหล
 ทั้งความกำหนด ทั้งขัดพระทัย ทั้งเสียน้ำใจ ทั้งให้ถึงนาง
 ๐ โอ้อั้วแก้วพี่เอ๋ย เวราไคเลย จึงให้เหินห่าง
 พระเสด็จยุรยาตร ลินลาศสู่ปรางค์ พलगเช็ดชลพलग อย่างเข้าห้องใน
 ๐ สาวสนมทั้งปวง โขลนจ่าข้าหลวง พี่เลี้ยงน้อยใหญ่
 รับเสด็จเดียรดาษ เกลื่อนกลาดอยู่ใน ครั้นเห็นท้าวไท เรอทรงโศกา
 ๐ ต่างคนสังเวช บ้างเช็ดชลเนตร บ้างโทมนัสตา
 บ้างทอดทุ่มกาย บ้างฟายชลนา บ้างก่อนอุรา บ้างว่าจนใจ
 ๐ สมเด็จพระมาร เข้าสู่สถาน ห้องแก้วเรืองไส
 เห็นที่เปล่าเปล่า ยิ่งเศร้าพระทัย ทอดองค์โหยไห้ ร่ำไรโศก
 ๐ เห็นที่บรรทม พระทัยเกรียมกรม ไม่สมประดี
 พระชู้ภูปลูกาด พาดพระสุทนต์ เครื่องพานพระศรี ตั้งที่ครบครัน
 ๐ แต่องค์เทวี ไม่มาอยู่ที่นี่ ใให้พี่รับขวัญ
 ใได้ชื่นอุรา เจรจาด้วยกัน หลงตรัสรำพัน พันเพื่อนวิญญา
 ๐ เมื่อพี่จะไกล มิใครจะไป ด้วยความเส่นหา
 ครั้นเสร็จการทัพ แล้วกลับไคลคลา บ่ายพระพักตรา นับมาทุกวัน
 ๐ มิได้ลืมใจ ยิ่งไกลเวียงชัย พระกายกระสัน
 ครั้นมาถึงปรางค์ ฝ่ายนางจรจรัด ที่ไหนชีวิตัน ชีวิตจะมี
 ๐ บรรทมไม่หลับ พระทัยร่ำสรรพ ถึงพระมเหสี
 จะอยู่อีกไย ในพระบุรี จะลาขณินิ จรติดตามนาง
 ๐ ตรองตริกนิกใน จนพระอโนทัย ไยศรีส่องสว่าง
 พระองค์ทรงพักตร์ แล้วซักถามนาง สาวใช้ในปรางค์ ทูลต้องคำกัน
 ๐ เสด็จเข้าที่ทรง ชำระพระองค์ ทรงเครื่องเรื่องฉัน
 เสวยโภชนาหาร ภูบาลจรจรัด เสด็จมาด้วยพลัน เฝ้าพระมารดา
 ๐ เข้าสู่ห้องใน กลานเข้ามาไกล พलगให้โหยหา
 บังคมแทบบาท พระราชมารดา ชบเศียรพักตรา กับฝ่าฐิติ
 ๐ ขอพระกรุณา โปรดเกล้าเกศา แก่ข้าบาทศรี
 ลูกรักจักลา ตามหาเทวี เฉชะบารมี พบศรีทราวม้วย
 ๐ สมความปรารถนา จะพากลับมา หาช้อยู่ไม่
 อันอยู่นคร เดือดร้อนพระทัย จะตรอมผอมไข้ เห็นไม่เป็นคน
 ๐ ฝ่ายพระขณินิ มีพระเสาวนีย์ ห้ามศรีสุทรน
 พ่อจะตามนาง ในกลางไพรสมนต์ เจ้าจะจรดล ไปหนแห่งใด

- ไกรลาศกฤษา บูราณท่านว่า ใครห่อนจรได้
เหวผาศาศเรศ หิมเวศเขาใหญ่ ไกลยิ่งกว่าไกล เขตให้เทวา
- หนึ่งเล่าภูธร เจ้าจะบทธจร ไปด้วยบาทา
ฝ่ายนางนิรมล บินบนเวหา ไหนพระลูกยา จะพบเทวี
- ลูกเอ๋ยอย่าไป คิดตามทรมว้ย ที่ไหนอีกนี่
ฟังมารดาว่า พ้ออย่าจรลี บ้านเมืองเทวี สุดที่ทางไกล
- สุรนเรื่องศรี ทูลฉลองชนนี แม้นมิให้ไป
ชีวังสังขาร จะนานถึงไหน นับวันบรลลัย เพราะให้โสกา
- อันพระเสาวนีย์ ตรัสห้ามทั้งนี้ ด้วยโปรดเกศา
มิให้ลูกไป กลัวไกลบาทา ที่ไหนชีวา ลูกยาจกมี
- ถ้าไปตามนาง เฉชะบุญปาง ได้นางมารศรี
สมความปรารถนา กลับมาบุรี* เห็นว่าจะดี กว่ามิให้ไป
- ไม่ได้เทวี ชีวาลูกนี้ จะมีถึงไหน
ตายเสียเปล่าเปล่า เพราะเศร้าพระทัย มารดาจใจ อวยชัยให้ตาม
- ให้เอาโยธา พวกพลอาสา ย้วยานคานหาม
มีารถขชา มาแต่สงคราม จงยกไปตาม พระราชเทวี
- กุมารชาญชัย ตอบเสาวนีย์ไชรั ที่สิ้นเกศี
ลูกรักจกกลา ฝ่ายละอองธุลี ไปตามเทวี แต่องค์เอกา
- ยกพลสภนธ์ไกร ออกจากเวียงชัย ผิดใหญ่หนักหนา
คั่งหนึ่งพิโรธ คุมโทษบิดา ทำทางอย่างว่า จะเอาบุรี
- สมเด็จพระบิตุเรศ ซึ่งเกิดพระเกศ จะเคื่องบทธศรี
หนึ่งเล่าจะให้ ยากไพร่โยมี จะไปทั้งนี้ ธุระลูกยา
- ใ้การแผ่นดิน เอาไพร่ไปสิ้น เขาจะนิบทา
ขอลาบาทงส์ แต่องค์เอกา แม้นมาตรวาศนา ไม่มาวยปราณ
- ฝ่ายพระชนนี ได้ฟังวาที สุรนทูลสาร
เออหนออ้อจริง กริ่งอยู่ข้างพาล จะเคื่องรำคาญ ขัดข้องพระทัย
- เอาแต่คนสนิท ไว้ใจใช้ซิด คิดพระองค์ไป
เป็นเพื่อนกายา มรคาป่าใหญ่ จะไม่เอาไป ฉันใดพ้ออา
- สุรนทูลไท โปรดทั้งนี้ไชรั ใส่ไว้เกศา
เอาเขาไปโย ใ้การโยธา ปากคนจะว่า พาข้าตามเมียบ
- ต้องการอันใด จะพาให้ไพร่ พลอยได้ยากเสีย
ให้ร้อนไปโย คั่งไปพลนเสีย แต่จะตามเมียบ ยากทั้งบุรี

* เขียนตามคำภาษาท้องถิ่นคำที่ถูกตัดคือ บุรี

◦ ขอพระพรชัย ปกเศียรเกล้าไว้ ได้โปรดเกศี
 ขอลาพระบาท ลินลาศจรลี ไปได้เทวี ลูกนี้จักลา
 ◦ นางฟุ้งโอรส คิดนากำสรด ยิ่งทมนัสสา
 พระลูกจะไป ไกลพระอุรา นางเศร้าโศกา พรรณนารำไร
 ◦ เจ้าจะจรดล โดยบาทขุศล องค์เดียวโฉน
 ครั้นจะห้ามนัก จักขัดพระทัย อวยพระพรชัย ให้มีเดชา
 ◦ พ่อไปจงดี ให้พบเทวี สมความปรารถนา
 อย่าให้ไพร่ ยายีปีศา อุบัติวโรคา อย่าได้ต้องพาน
 ◦ สุธรรณูทร หมอบเศียรรับพร บังคมบทมาลย์
 แล้วเสด็จลินลา จากราชฐาน เสนากราบกราน ตามเสด็จภูธร
 ◦ พี่เลี้ยงทั้งหลาย มหาเด็กเด็กชาย แล่นตามสลอน
 กราบทูลบาทขงผู้ พระองค์เสด็จจร จากพระนคร ขอตตามเสด็จไป
 ◦ โพรธสัตว์ตรีศห้าม ทั้งปวงจะตาม เข้าไปที่ไหน
 จงอยู่นครา รักษาเวียงชัย แล้วเอาใจใส่ ในกิจราชการ
 ◦ เราไปไม่ช้า ได้นางจะพา กลับมาสู่สถาน
 ค่อยอยู่จงดี อย่ามีภัยพาล อย่าได้เกียดร้าน การงานสิ่งใด
 ◦ สั่งแล้วจรจรัล เรียกเอาพระขรรค์ ธนุศิลป์ชัย
 พระเสด็จบพบาท ยุรยาตรคลาไคล พี่เลี้ยงร้องไห้ อ้ออึ้งคะนังวัง
 ◦ เสนาทั้งหลาย มหาเด็กเด็กชาย ยังไล่ตามหลัง
 กลับโศกไม่ได้ ชลนัยน์ไหลหลัง ทูลเกล้าจากวัง แต่องค์เอกา
 ◦ บริจาข้าไท มีให้ตามไป เวทนาหนักหนา
 บ้างรำไพโร บ้างให้โศกา บ้างเซ็ดชลนา บ้างว่าจงใจ
 ◦ พระองค์ลินลา ไปเที่ยวถามหา นายบุญพรานไพร
 ยืนอยู่นอกบ้าน พี่พรานไปไหน พรานบุญตกใจ วังไว้ออกมา
 ◦ บังคมแทบบาท พระมีพจนารถ ถามนายพรานป่า
 บุรินทร์ถิ่นฐาน บ้านเมืองกัลยา เดิมทีพี่พา มาแต่หนไหน
 ◦ พี่ไปได้รู้ ตำแหน่งแห่งอยู่ โคมตรูที่ไหน
 เอ็นดูเถิดรา ช่วยพาน้องไป ให้พบอรไท หน้อยเถิดพี่อา
 ◦ นายพรานทูลฉลอง ข้าแต่ได้ละออง ไม่ทราบเกศา
 บุรีที่ทาง แห่ นางกัลยา ไม่รู้หนว่า อยู่ฐานที่ใด
 ◦ นางมาสรงสนาน ในป่าหิมพานต์ ที่สระอันใหญ่
 แรกเริ่มเดิมที ฤๅธิบอไป จึงพบอรไท จับได้พาจร
 ◦ จะนำจรลี ได้จนสระศรี ถึงสระสาคร
 พ้นจากนั้นไป ยังไม่เคยจร แต่ล้วนสิงขร ห่อนมีมรคา
 ◦ ทูลแล้วประณม กราบถวายบังคม คืบเข้าเคหา
 จัดแจงอุ้งใต้ หน้าไม้ปืนยา ข่ามใหญ่ใส่บ่า นำหน้าเสด็จไป

ท้าวไทไคลคลา ออกจากนครา ชลนาหลังไหล
 เหลียวหลังตั้งตา กลับหน้ามาใน พรางทอดพระทัย ถึงพระมารดา

ยานี้

○ เมื่อนั้นนายบุญพราน มิ่งไม่มีมานานา	นำกุมารเข้าไปในป่า ในหิมวาสารพัน
○ มะปรางปริงปรางปรู จิงจ้อแจจจวงจัน	ปรังประคุ่มุโหมกมัน พื้นพวกพันโพเพกา
○ ตะขบข่อยข้างคูน ผลไม่มีมานานา	แคขนุนในแนวป่า จะรู้ว่าซ้ำความไป
○ ลางต้นผลพวงคก ลางหมู่มีแต่ใบ	เป็นเหยือกได้อาศัย ลูกหาไม่ผิดฤดู
○ ลางต้นผลพั้งวาย บ้างออกดอกช่อชู	หล่นเรียวยางลงแห่งอยู่ ฝั่งแมลงภู่วุ่นไป
○ บ้างผลัดใบแก่ก่อน ดอกแถมแถมกับใบ	แตกใบอ่อนต่อยอดใหม่ ส่งกลิ่นไกลกลุ้มกลางดง
○ เหมือนกลิ่นสะไบบาง คิดถึงเมื่อแอบองค์	ที่พระนางเจ้าเคยทรง ยอมบรรจงจุมพิตนาง
○ รวยรวยกลิ่นบุปผา เหมือนเมื่ออยู่ปรางค์	รื่นอุรารสต่างต่าง แอบแนบนางชื่นวิญญา
○ พระทัยเธอสังเกต พระกรรมพังกัลยา	นัยนัณตรสอดส่องหา แก้วที่อาอยู่หนใด
○ สำเนียงเสียงสกุณี จุกแหว่ววาบพระทัย	ร้องมะมีเจื้อยแจ่มใส สำคัญใจว่าเทวี

พิลาป

○ พรานนำทรงธรรม	ไปในไพรสมณฑ์	หลายวันราตรี
แลเห็นศาลา	อาศรมฤๅษี	หยุดบังคมชี้
○ พระองค์ทัศนาศนา	เห็นยอดช่อฟ้า	ศาลาตระหง่าน
มีพระวาจ	ว่าแก่นายพราน	กลับคืนไปบ้าน
○ พรานบุญทูลฉลอง	ข้าแต่ได้ละออง	ขอรอบบาท
จะตามเสด็จไป	ในไพรพฤกษา	กว่าจะสิ้นชีวา
○ โพรตต์ตัวธรรพ์ห้าม	ที่พรานจะตาม	เข้าไปโยมิ
ข้าจะจำนง	ตามองค์มเหสี	ให้รู้ระพี
○ กลับสู่เคหา	เลี้ยงบุตรภรรยา	ดีกว่านายพราน
ข้าจะตามติด	ไม่คิดสังขาร	จนได้เียวมาลัย
		ที่พรานอย่าไป

๐ พรานบุญบังคม ยอกรประนม กราบทูลฉลองไข
 รักบุตรภรรยา จะว่าไปใย ทูลเกล้าเป็นใหญ่ จะไม่ภักดี
 ๐ อันเจ้ากับข้า จำจะอาสา รongบาททศศรี
 ชีวิตเป็นแดน แทนฝ่าธุลี จึงจะควรที่ มีได้คึกคาย
 ๐ เจ้านายทุกขภัย ส่วนตัวจะไพล่ เอาความสบาย
 ข้าไม่รักเจ้า บ่าวไม่รักนาย จะเอาแต่ง่าย จะหมายพึ่งใคร
 ๐ สุทรนพึ่งพราน วาจาว่าขาน ก็ชอบพระทัย
 นี้เรابعับ ให้กลับคืนไป ฤ่ว่าจะไม่ พึ่งพระบัญชา
 ๐ ทุกข์ข้าคนเดียว จะพาพี่เที่ยว ไปใยในป่า
 จึงบังคับให้ กลับไปพารา อันเจ้ากับข้า ย่อมว่าพังกัน
 ๐ นายบุญพรานป่า สุดที่เจรจา ก้มหน้าโสภศลย์
 ตรีศความห้ามขาด ไม่อาจจรจัด พี่ไรรำพัน เอ็นดูกุมาร
 ๐ ทูลท้าวถ้วนถึ ถ้ำพระฤๅษี จะทราบข่าวสาร
 ตำแหน่งแห่งเหตุ นครเสนงคราญ กิริยาอาการ จะแจ้งกรรมัง
 ๐ ลีอยู่ที่นั่น บอกสิ้นทุกอัน รำพันให้ฟัง
 โศกพิลาป พลังกรบาททูลสั่ง สระใหญ่อยู่หลัง พระคันธกุฎี
 ๐ มรคาคลาไคล จากอาศรมไป เท่าไรอีกมี
 ประมาณสีโยชน์ นับในวิถี แต่พระกุฎี ไปสระสำคัญ
 ๐ กุมารชาลุชัย พรานซึบอกให้ เข้าใจครบครัน
 แล้วเสด็จคลาไคล เข้าในไพรสัณฑ์ พระมุงหมายมัน ตรงบรรณศาลา
 ๐ ฝ่ายนายบุญพราน แลตามกุมาร สงสารหนักหนา
 สันโดยเดินคง แต่องค์เอกา พรานฟายน้ำตา เวทนาท้าวไท
 ๐ กุมารชาลุณรงค์ บทจรเองค์ อ่างวังกลางไพร
 ถึงที่จงกรม อาศรมศาลา ดำเนิน* เข้าไป แพบโกศลกุฎี
 ๐ เข้าหาตบส ยอกรประนมต กำนับฤๅษี
 อภิวันท์บุญจรงค์ แล้วพลงพาที ถามพระมุนี ถึงภัยนานา
 ๐ พระผู้วิเศษ อันดับกิเลส เห็นเหตุภาคหน้า
 ละโลกโลกีย์ เป็นชื่ออยู่ป่า พยาธิโรคา บีชาฉันไค
 ๐ หนึ่งเล่าสิงห์สัตว์ ราวีพิบัติ บ้างฤๅจิน
 แมลงเหลืออบห่าน ยุงร่านรินไร ขบคอดตามไท ฤๅไม่มีชา
 ๐ หนึ่งเล่าผลาผล ไม่สู้ขัดสน พอชวนขวยหา
 ฤๅเต็มเต็มชัญ ขัดขาดเพลา ขอบใจอดสำห้ ผู้ทนทรมาน

* เขียนตามคำภาษาท้องถิ่นคำที่ถูกต้องคือ ดำเนิน

○ กับปีมั่งสัง มรรฐสุปึง เผ็ดเค็มเปรี้ยวหวาน
 ทั้งนี้ที่ไหน จะได้พบพาน ฤว่าอาจารย์ อดนานเคยไป
 ○ ฉันทผลเผื่อนฝาด เป็นนิจไม่ขาด ธาตุกลับกลายเป็น
 จึงไม่ร้อนรน กระวนผ่ายใน สู้ทนจนได้ ขอบใจอาจารย์
 ○ ฤษีปราศรัย โยมเอ๋ยว่าโย อันการกัณการ
 เหตุหากเห็นภัย ในวิภูสงสาร จึงละศกุงการ ทรมานกายา
 ○ อดกลั่นสันโดษ หวังเอาประโยชน์ ในภายภาคหน้า
 มาอยู่สู้จัน เต็มผลผลลา จันพอเป็นยา ปรมัตต์ทุกวัน
 ○ อันยุงรีนโร พยัคฆ์น้อยใหญ่ มีในไพรสัณฑ์
 ลัตัวร้ายนานา ในป่านี้ครั้น เหตุหากว่ากัน กำจัดด้วยฉวาน
 ○ แต่รูปออกมา ถือเพศบรรพชา ตั้งพรหมวิหาร
 ไรศันอันใด มีได้ต้องการ จึงได้สำราญ จำเรียวภาวนา
 ○ ประสกอยู่ไหน ประเทศหนใด มาโยในป่า
 ฤจะต้องการ หาว่านเก็บยา ฤจะออกมา บรรพชาเป็นชี
 ○ สุชนฟังถาม ยอกรประณาม บอกความฤษี
 โยมตามมโนห้รา กัลยาจรลี มาแต่บุรี อดุรปัญญา
 ○ เทวีหนีภัย จะไปหนใด ไม่ทราบเกศา
 พระผู้ใอาจารย์ อันชาญปรีชา เห็นนางจรมมา นี้ฤเป็นไฉน
 ○ ฤษีได้ฟัง สุนทรวาจิง วัจนิงถามไถ่
 ออเอออาดมา นีว่าป็นไร พระองค์จึงไม่ เสด็จลิณลา
 ○ นางมาถึงนี้ คอยท่าสามี โศกให้หา
 อยุธยาตรีหนึ่ง นางจึงจรคลา ร่ำสั่งอาดมา ไว้สารพัน
 ○ มิใครจะไป หนักหน่วงห่วงโย อาลัยผัวขวัญ
 อยู่ท่าซ้าเล่า เกลือกเขาตามทัน กลัวสิ้นชีวัน จึงสัญจรไป
 ○ สุชนกุมาร ได้เสวนาการ อาจารย์แจ้งใจ
 ฐู่ข่าวเทวี ยินดีพระทัย อดุคดังอย่างได้ พบองค์นิงคราญ
 ○ จึงถามฤษี ด้วยพระวาทิ สุนทรอ่อนหวาน
 เมื่อนางยุรยาตร จากบาทพทมลย์ อ่ำลาอาจารย์ ไปสถานที่ใด
 ○ ฤษีฟังถาม แห่งพระโฌมงาม บอกความแจ้งใจ
 อันนางกัลยา นั้นลารูปไป นครเวียงชัย ไกรลาสคีรี
 ○ เมื่อนางจะไป พิลาบร่ำไร ตั้งไว้ถ้วนถึ
 ถ้าวาบพิตร ตามติดจรลี ให้ออาดมานี้ พาที่ด้วยทาง
 ○ อันจะตามไป มรคาหาไม้ รกชฎักชขวาง
 ให้เชิญกลับหลัง อยู่วังครองปรารงค์ อันจะตามนาง นั้นทางไม่มี
 ○ อันจะตามไป ชฎูเชื่อเหลือใจ ไม่มีวิถี
 มนุษย์เคิงคิน จะสิ้นชีวี ท่านจะไปนี้ รูปเห็นขัดสน

- ถ้ามีวิชา เสด็จลีลา ไปเหนืออนภค
 นั้นและจะได้ เห็นไม่ขัดสน ท่านจะจรดล ไปนี้ไกลไค
- นางสั่งแล้วเล่า พระดาบสเจ้า อย่าวางพระทัย
 ถ้าสามีมา แจ้งเหตุจงได้ เมื่อนางจะไป จึงตั้งสัจจา
- อันนางอรไท พ้นจากท้าวไท มิได้เสันท
 จะสู้เป็นม่าย จนวายชีวา ชาตินี้นางว่า ไม่มีสามี
- นางตั้งอธิษฐาน ขอสร้างโพธิญาณ ด้วยพระโณมศรี
 อย่าได้สงสัย พระทัยภูมิ ที่จะยินดี ด้วยชายผู้ใด
- ถ้อยคำนางว่า จะครองกายา กว่าสิ้นตักขัย
 ขอเป็นบริจา ราชาต่อไป ทุกชาติจนได้ สำเร็จโพธิญาณ
- นางสั่งดังนี้ แล้วจึงจรลี ลินลาศจากสถาน
 ให้รูปห้ามปราม อย่าตามเขาวมालย์ หิมวันต์กันดาร ไกลนานนับปี
- สุธนกุมาร ได้ฟังเหตุการณ์ ทราบล้วนถ้วนถี่
 ถ้อยคำอรไท สั่งไว้ดังนี้ ยิ่งซ้ำโศก สุดที่พรรณนา
- ว่าแก่ฤาษี อันตัวโยมนี ไม่คิดสังขาร์
 ชีวิตจิตปลง อยู่องค์กัลยา จะกลับพารา นั้นอย่าพาที
- เกิดมาเป็นชาย ไม่คิดความตาย เท่ากึ่งเกศี
 โยมจะตามไป จนได้เทวี จึงพาจรลี กลับมาพารา
- วาสนาหาไม่ แม่นม้วยบรรลัย เสียในกลางป่า
 ใครไม่เห็นผี ดีกว่ากลับมา ไม่คิดชีวา ก้มหน้าตายไป
- ฝ่ายพระฤาษี หน่วงเหนี่ยวพันปี หลายทีเท่าไหน
 ไม่ฟังรูปห้าม ก็ตามพระทัย จะไปให้ได้ ไม่ขัดอชฌา
- เทวีฝากมนต์ ฝักรัตนกำพล ธำมรงค์ภูษา
 ให้พระเอาไป ได้แก่มรคา อันในหิมวา แสนยากกันดาร
- ให้จับวานร ตัวหนึ่งพาจร จะไปไพรสาณฑ์
 คำนางสั่งไว้ บอกให้ทุกประการ แจ้งใจกุมาร สิ้นสุดรำพัน
- ฤาษีขียนยา ธำมรงค์ภูษา ให้แก่ทรงธรรม์
 สุธนภูธร ยกอรอภิวันท์ รับเอาด้วยพลัน จากพระมุนี
- กลิ่นพระกายา ยังติดภูษา อยู่ที่เสี้ยวนี้
 กอดแอบแนบองค์ แล้วทรงโศก อนิจจาเจ้าพี่ นี่คิดฉันท
- สั่งมิให้ตาม อันจะฟังห้าม อย่าคิดสงสัย
 จะตามนิรมล ไปจนบรรลัย จะอยู่ไปไย ให้ทนเวทนา
- ไม่พบมารศรี ถ้าสิ้นชีวี สุดที่ตามหา
 อันยังเป็นคน ไปจนมรณา ไม่รักชีวา เท่าองค์เทวี
- โอ้แก้วพี่เฮ้ย ไม่ควรที่เลย เป็นถึงเพียงนี้
 ยิ่งร้ายยิ่งไป ยิ่งให้โศก ครันค้อยสมดี แล้วมีวาจา

๐ ว่าแก่ฤทัย พระใจอารี อยู่ดีเกิดนา
 คิณ्हลนารัก นี้จักกราบลา อภิวัตันทา พระมหามุนี
 ๐ คาบสอวยพร ให้พระภุช ได้นางมารศรี
 คัจจิตคิคมาย อันตรายอย่ามี สัตว์ร้ายโรติ อย่าได้ต้องพาน
 ๐ สุทธนยอกร คำนับรับพร แล้วลาอาจารย์
 เที้ยวจับวานร ได้ในไพรสาณท์ โห้หาเยวามาลัย ไปในพนาวา
 ๐ พระองค์เสด็จไป ตามแถวแนวไม้ ไพรสณท์พฤกษา
 ทรงผลหล่นกลาด ตกคายนานา กล้วยอ้อยน้อยหน้า พวาล่าโย
 ๐ ขนุนขนัน ส้มสุกลูกจัน ครบครันเท่าไหน
 สุกงามห้ามเหลือ มะเฟืองมะไฟ ขวิดขวาดคายไป ที่ในหิมวา
 ๐ กระบากละสัง ส้มซ่าฝรั่ง หัวหวายกล้วยป่า
 มะม่วงปริงปราง มะขางพุทรา ผลไม้ในป่า ตกคายนกลาดไพร
 ๐ พระรำพึงคิด ผลไม้มีพิษ นี้แล้วฤๅไหน
 นี้ฤๅสิหา กัลยาสั่งไว้ ว่ากินไม่ได้ จะม้วยชีวี
 ๐ นำกินจริงจริง มีครบทุกสิ่ง ยิ่งกว่าสวนศรี
 เก็บให้วานร กินก่อนทุกที่ ถัดันไรดี ภูมิแจ้งใจ
 ๐ พระจึงเสวยบ้าง ผลไม้ต่างต่าง ตามแถวแนวไพร
 ให้วานรกิน จึงสิ้นสงสัย รู้ว่าต้นใด มีพิษฤๅดี
 ๐ พ้นจากนั้นไป ผลไม้กินได้ รวดในวิถี
 คำรพระทัย ผลไม้ล้วนดี วานรตัวนี้ จะเอาไปโย
 ๐ พระองค์จึงปล่อย วานรตัวน้อย ไว้ในป่าใหญ่
 ฝ่ายวานรนั้น มั่นรักท้าวไท แต่ว่าจิตใจ ไม่รู้เจรจา
 ๐ พระปล่อยลิงไว้ สัตยูจรชอนไป ในไพรพฤกษา
 ถ้างซึ่งหวายกรด คาบสบอกมา นางสั่งไว้ว่า มีให้ต้องพาน
 ๐ พระอัญชุลี เอาพระบารมี มาตั้งอธิษฐาน
 เฉชะกุศล ผลโพธิญาณ ความที่กัณดาร ให้ได้โดยจง
 ๐ เห็นที่ขอบกล ฝ่ายรัตนกำพล ห่อหุ้มคลุมองค์
 ปักยีสัตว์ซึ่ง มาถึงพิศวง สำคัญมันคง ว่าสัตว์ในไพร
 ๐ โลบฉาบฉาบตา องค์กุมารา พาโผผินไป
 ข้ามหวายกรดพัน จับต้นไม้ใหญ่ เป็นที่อาศัย แห่งพญาสุกษี
 ๐ กุมารชาอุชัย ทำตามทรมวย สั่งไว้ฤๅมี
 จึงตบพระหัตถ์ ตรัสให้สามที พญาสุกษี ละไว้หนีไป
 ๐ พระเปลื้องกุษา ถอยองค์ลงมา จากต้นไม้ใหญ่
 รำพึงถึงตัว นำกล้วยบรรลัษ เฉชะขอบใจ รอดพ้นความตาย
 ๐ พระเสด็จลีลา เห็นพันธุ์พฤกษา ประหลาดหลากหลาย
 บ้างมีลูกดอก บ้างออกช่อราย แยมกลีบคลี่คลาย ส่งกลิ่นฟุ้งจร

◦ แผลงภูษี ภูรินบินอิง เค็ด้าคิ่งเกสร
 พระพายพัดเรื่อย หอมเนือยบวร เหมือนกลิ่นบั้งอร สมรจากไป
 ◦ ยิ่งคิดยิ่งเปล่า ยิ่งโศกสร้อยเศร้า ยิ่งเปล่าพระทัย
 วิบากจากน้อง ร่วมห้องพิสมัย โอกรรมสิ่งไร จึงได้จากกัน
 ◦ พระเสด็จไป ชมผลมิ่งไม้ ในป่าวนาสันต์
 พิศผลหล่นกลาด เตียรดาชไพรวัน เอนกอนันต์ สารพันมากมี
 ◦ ลูกไม้พิศาล ในป่าหิมพานต์ ตระการใสศรี
 เกิดมาพึงเห็น ชมเล่นดีดี คิดถึงมารศรี ยิ่งเศร้าเปล่าใจ
 ◦ เสด็จถึงงูร้าย อันมีมากมาย เกี่ยวก่ายกันไป
 บ้างขดพดตัว ชูหัวไสว ตาลูกคือไฟ อยู่ในหิมวา
 ◦ บ้างทำสิงหนาท แผ่นผกผงาด องอาจรหษา
 ลิ่นแลบแปลบแดง คั่งแสงสุริยา ยิ่งลั่นคณนา ในป่าหิมวันต์
 ◦ งูร้ายทำฤทธิ์ จบทั่วทุกทิศ อ้ออิงไพรสันต์
 กลุ้มกลัดเข้ามา ดินฟ้าเป็นควัน แทบสุธาสิ้น สนั่นหวั่นไหว
 ◦ บ้างโลดโคดมา จะเข้าเช่นฆ่า ดินฟ้าคือไฟ
 เสียงสนั่นลั่นศึก พลิ๊กเหลือใจ ทำอิทธิฤทธิ์ไกร เข้าใส่ภูมี
 ◦ พระยื่นพิศดู เห็นพวกพลูง ยืนอยู่ไม่หนี
 เห็นอ้ายงูร้าย จะวายชีวิ ทำอิทธิฤทธิ์ มะมีพงไพร
 ◦ ลางตัวพันพิษ ลางตัวแผลงฤทธิ์ สองตาคือไฟ
 ยกหัวแกว่งหาง วางมาแต่ไกล ตัวคำล่ำใหญ่ ล้วนตัวขยัน
 ◦ บ้างเล็กพังกาน บ้างโศทะยาน บ้างพานพันกัน
 ผงกยกหัว ล้วนตัวขยัน นางสั่งไว้นั้น ว่าให้โรยยา
 ◦ จึงเสกโอสถ ปราบปรอยโรยรด เหนือถมลงมา
 งูร้ายหน่ายหนี ไม่มีในป่า พระองค์ลั่นลา รีบร้อนจรดล
 ◦ รัญจวนครวญคร่ำ เขจรร้อนรำ มาในไพรสมนต์
 นुकแผ่แหวกหนาม มาตามนิรมล แทบจะสิ้นชนม์ เพราะแก้วกินรา
 ◦ เดินพลางโหยให้ มีกรรมจำไกล จากแก้วพ้อา
 เวราให้ผล ดลใจพื้มา ทนเวทนา เพราะเวรจำกรรม
 ◦ ก้มหน้าตายไป จะโทษผู้ใด ใครให้กระทำ
 เฉชะบารมี ช่วยอุปถัมภ์ ของจงช่วยนำ ไปได้โดยจง
 ◦ สัญจรชอนมา ไกลทั้งพารา มารดาบิดวงศ์
 ป่านนี้จะคอย ละห้อยเพียงปลง สังขารไม่คง เพราะทรงโสกา
 ◦ ญเอ๋ยได้ยาก เป็นกรรมวิบาก จึงจากวงศา
 แต่องค์เดียว เทียวสัญจรมา เพราะความเส่นหา ทรมากายตน
 ◦ ครวญพลางเดินพลาง เอื้องค้ออ้างว้าง ในกลางไพรสมนต์
 ครั้นถึงยักขา สามสิบสองคน พระจึงร้ายมนต์ ประทับกับยา

- ไรยลงเหนือลม กลิ่นยาอาคม ไปต้องยักษา
มัวเมาไปสิ้น ด้วยกลิ่นพิษยา พระเสด็จจินลา ล่วงล้ำเลยไป
- สันโดษเอกา ทูรศเวทนา ในป่าพนาลัย
ถึงพญาคชสาร อันสูงโตใหญ่ มีอยู่ในไพร ทั้งคู่สู้กัน
- กั้นกางขวางหน้า จำเพาะหิมวา ที่แคบคับขัน
จะลัดหลักหนี สุดที่จรจรัด พระขึ้นศรพลัน สังกาญราญรอน
- ครั้นพญาคชสาร นั้นถึงแก่การ ลั่นชีพม้วยมรณ
ลงสิ้นทั้งคู่ เพราะต้องลูกศร พระองค์จึงจร ไปไพรกันดาร
- ไปถึงยักษา ตนหนึ่งมึมึมา พ่วงพิพิศาล
โดยสูงขึ้นไป เจ็ดชั่วลำตาล คูเง้อมตระหง่าน เปรียบปานคีรี
- ฝ่ายพญายักษา อันมีฤทธา อานุภาพเรืองศรี
กระเวน* แวนแคว้น ในแดนพนาลี ครั้นเห็นพันปี ยักษีนี้กใน
- ขุนมารร้องถาม ท่านนี้เบาความ วู่วามมาไย
ในเนื้อมื่อยักษ์ ชีพจกบรลย์ รู้ฤหาไม้ จักวายชีวา
- เข้าในเขตเรา เนื้อหนังออเจ้า จะเป็นภักษา
เหมือนเนื้อกวางทราย เดินกรายเข้ามา จะสิ้นชีวา ไม่มากล้วย
- พระตอบขุนยักษ์ ท่านอวดฤทธิ์ศักดิ์ จักยิ่งกว่าใคร
ถ้าเราชั่วช้า จะอาจมาไย ธนูศิลป์ชัย เราคิดเมื่อมา
- ถึงว่าเราเล็ก เปรียบเหมือนหนึ่งเหล็ก เพชรอันคมกล้า
จักผลาญยักษ์ใหญ่ ให้ม้วยมรณา ถึงโตเท่าฟ้า จะว่าไปไย
- โตใหญ่เสียเปล่า คือตั้งภูเขา ไม่มีฤทธิไกร
เราคือเหล็กเพชร ไม่เจ็ดอันใด ผลาญภูเขาใหญ่ ให้เป็นผงคลี
- ขุนมารฟังฤทธิ์ เห็นเป็นวิจิตร อวดฤทธิ์ฤทธิ์
ชื่อหังการ ยังว่าตัวดี จะม้วยเป็นผี เดียวนี้เสนา
- ข่างว่ไม่กลัว ยังจะอวดตัว ว่ามีฤทธา
เงือตะบองเพชร ระเห็จเข้ามา เด็กเอี้ยวอดกล้า จะมาชิงชัย
- หม่อมน้อยนากิน มนุษย์เดินดิน มันจะสู้ใคร
จะเป็นเหยื่อยักษ์ ไม่พักหาไกล ยักษาขัดใจ แล่นไล่คฤกลี
- สุธนฤทธิ์ไกร ต่อประยูรชิ่งชัย ด้วยมารยักษ์
ดั่งลิ่วเหล็กเสาะ เข้าเจาะคีรี เพราะพระองค์มี ฤทธิ์ไกรชัยชาญ
- รบราญมารยักษ์ ได้ฟังมากนัก มีทุกนิทาน
ครั้นจะพรรณนา จะซ้ำป่วยการ พระแสงศรผลาญ ขุนมารมรณา

* เขียนตามคำภาษาท้องถิ่นคำที่ถูกตัดคือ ตระเวน

○ พระตรีภิกษุใน นางสั่งให้ไป ข้างเศียรรักษา
 จึงย่างบทธบาท ลินลาศยาตรา ไปในอรัญวา พนาเวศไพศาล
 ○ ผูกสัตว์นกไม้ มีอยู่เท่าไหน ว่าไปป่วยการ
 ผู้ฟังตั้งหู ใครรู้ทันาน จะว่าป่วยการ ให้อ่านเลขไป
 ○ ภูมินทร์ลินลา ถึงแถวแนวป่า พฤตยาอันใหญ่
 ดั้นเบียดเขียดยัด แน่นอัดกันไป กว้างน้อยเมื่อไร นับโยชน์ประมาณ
 ○ พฤตยาป่านี้ แน่นเบียดเสียดสี ทึบชฎกันดาร
 ทำไหนจะไป พื้นไพรพิศาล จะรู้อาการ ว่าไปถึงไหน
 ○ เที้ยเยี่ยมเลียบมา ไม่มีมรรคา ที่จะจรไป
 ทรวดองค์ลั่นงัน หยุดยั้งหายใจ ยอกรขึ้นไหว เทพไทพฤตยา
 ○ ข้าน้อยผู้เดียว ไม่มีที่เหลียว เปล่าเปลี่ยวเอกา
 ท่านเอ็นดูด้วย จงช่วยรักษา เทพเจ้าเทวา สิ่งสู่อยู่ไพร
 ○ ข้ำตั้งอภิวาท เทวาอากาศ ทุกเทพใดใด
 อินทร์พรหมยมเรศ หิมเวศป่าใหญ่ ขอมรคาไล ให้ข้าอย่างนาน
 ○ ด้วยสัจจวาที หน่อพระชินสีห์ เรอตั้งอธิษฐาน
 เสี่ยงด้วยบารมี ในที่กันดาร ให้ศรสังหาร เป็นทางบพจร
 ○ พระตั้งสัจจา ร่ายเวทเสกยา แล้วทาลูกศร
 พระองค์แผลงผลาญ ประหารราญรอน พิณาศม้วยมรณ์ เป็นทางกว้างไป
 ○ ภูวไนยไศลคลา ดันคั่นอรัญวา พฤตยาสูงใหญ่
 สัตว์ร้องอึงมี ษะนีโหยให้ โจมคสีไพร เสียงใสแจ้วมา
 ○ เคนเดียวคงครีมี สัตว์ร้องกระหิม เสียวแสยงขนฉ่า
 เย็นเยือกพระทัย เปล่าใจเอกา เสียงผีโป่งป่า กู้กองขานกัน
 ○ สัตว์ร้ายหมายเมียง บ้างส่งสำเนียง ปี่มเป็รียงเสียงสนั่น
 สิงหราชผาดผยอง ร้องระงมวัน พระทัยไหวหวั่น คือด้นจรดล
 ○ ถึงป่าไผ่กรด ที่ทึบไปหมด รกชฎจัดสน
 งูเท่าสายพาน ไม่หาญรอดพื้น กว้างหนาสาถล นับโยชน์โดยตรา
 ○ พระขึ้นศรชัช คำรพระทัย พื้นไผ่แน่นหนา
 บุญเข้ากับนาง คู่สร้างกันมา เฉชะโพธิญาณ จะแผลงศรชัช
 ○ บารมีเสียดแล้ว เฉชะคุณแก้ว พระรัตนตรัย
 จะแผลงศรผลาญ ไพรสามซ์อันใหญ่ ยับยู่ผุยไป อย่าได้ทันทาน
 ○ เฉชะบารมี พรหมวิหารทั้งสี่ เป็นที่นมัสการ
 ขอเป็นที่พึ่ง ลุถึงเขาวมาลย์ ไกรลาศพิศาล สิงขรคีรี
 ○ ผลสร้างมานาน พระไตรลักษณ์ญาณ อันรุ่งเรืองศรี
 เนาวคุณทั้งเก้า เป็นปิ่นโมฬี ช่วยข้าทั้งนี้ ขอมิมรรคา
 ○ อดถึงคิมรรค คุณวิเศษนัก อย่าพักพรรณนา
 จะกล่าวถึงคุณ ไพบูลย์หนักหนา จะนำชีวา ได้สุขสำราญ

◦ บารมีจึงช่วย อย่าให้มอดม้วย ที่ในไพธสามจ์
 จะแสดงศรัทธา มีฤทธิ์เชี่ยวชาญ เคชะโพธิญาณ จงได้ตั้งใจ

◦ ขอให้ลูกศร ประหารราญรอน ตลอดป่าใหญ่
 เป็นทางกว้างตรง พองค์เสด็จไป ร้ายเวทพิชัย เสกยาทาปราบ

◦ พระแสงศรไป สนั่นหวั่นไหว ดั่งฟ้าฟาดสาย
 ไม้กรดแหวกกว้าง เป็นทางสบาย ไม่มีระคาย ราศีสิงใจ

◦ เดินพลางโหยหา นิเวศนครา เจ้าอยู่ถึงไหน
 แต่ตั้งความเพียร ชีพเจียนบรรลัย เมื่อไรจะได้ ประสบพิศตรา

◦ ชีวงองค์ที่ เห็นจะเป็นผี อยู่ที่กลางป่า
 ความยากนี้กระไร สุดในวิญญาณ์ เห็นทีชีวา ไม่ยืนยาวนาน

◦ จะสิ้นอาสัณ เสียในหิมวันต์ ไม่ทันถึงสถาน
 ความตายรอบตัว นำกลัววายปราม ไพธสัทท์กันดาร ล้วนการบรรลัย

◦ เสด็จถึงบรรพต เขาทองเป็นกรด หน่อตั้งอยู่ไสว
 สมเด็จพระจร ขึ้นศรแสงไป จึงบทจรได้ ด้วยใจจินดา

◦ พันไปจากนั้น ถึงเขากระทบบัน สนั่นโกลา
 ประกายพรายพราว แวววาวเวหา เห็นสุดปัญญา ที่จะบทจร

◦ ทำฉันทไคดี จึงจะจรลี ได้พ้นสิงขร
 นั่งนึกตรึกไป พระทัยภูธร ท้าวเชยอกร เลี้ยงด้วยบารมี

◦ เคชะโพธิญาณ คู่สร้างสมภาร กับองค์มเหสี
 จะแสดงศรขว้าง ทำทางคีรี ให้เข้าจรลี ได้โดยสะดวกคาย

◦ พระถอดธำมรงค์ สวมศรมันคง พระองค์มุ่งหมาย
 โอมอ่านมนตรา เสกยาทาปลาย ยกขึ้นฟาดสาย เพลงพลันทันที

◦ ด้วยเคชะบุญ หน่อพุทธานุกร จะเป็นชินสีห์
 ลูกศรกาทาง ขวางกลางคีรี พระองค์จรลี เร็วรี่ผันไป

◦ หยุดยั้งคินคิด จะเอาชีวิต มาไว้เขาใหญ่
 ใครเลยจะอาจ สามารถมาใน รอดตนพ้นได้ เกิดไม่เหมือนกัน

◦ เสียวโล่ใจหาย คิดไม่รู้วาย พระกายยังสิ้น
 ศรตกลงจากเขา คินเข้าแล่งพลัน ถึงเขากระทบบัน ฉลาดานสะลานดา

◦ กุมารชาญชัย ครั้นค่อยคลายใจ ไปในพฤษยา
 เย็นเยือกพระทัย ภูวโนยลินลา ถึงแถวคงคา ฝั่งมหานที

◦ นี่แล้วฤาไร เทวีสั่งไว้ ที่พระฤาษี
 ว่าแถวคงคา ขวางหน้าเจ็ดที่ ริมฝั่งวาริ ไม่มีสุธา

◦ หว่างแถวสาคร แต่ล้วนสิงขร สูงเทียมเวหา
 เป็นหลั่นชันงอน ล้วนก้อนศิลา ต้องแสงสุริยา แลเลื่อมประพราย

◦ เจียวแดงแสงขาว สีแก้วแวววาว แพรวพราวหลากหลาย
 น้ำพุคุดัน ไหลลั่นกระจาย กระเซ็นเป็นสาย เป็นฝอยพรอยมา

◦ สิงขรเงอ่มง้า เป็นเพิงเพิงถ้ำ ลีกล้านยนา
 ผึ้งรวงรังไสว จับโก๊หล่น้าผา สูงสุดสายตา ระย้าเรียงรัน
 ◦ บนเพิงศิลา มีคั่นพฤษยา คั้งคั้งจัดสรรค้
 คูเป็นพุ่มพุ่ม เขียวข้อมเป็นมัน งอกงามตามกัน เป็นชั้นขึ้นไป
 ◦ แต่ถ้วนสิงขร ภูผาสาคร จะจรจันใด
 แม่น้ำขวางหน้า ภูผาสูงใหญ่ จะไปถันใด เป็นทางกันดาร
 ◦ ภูเขาเจ็ดชั้น มีแม่น้ำกั้น เจ็ดชั้นพิศาล
 กว้างลึกสุดโตศ นับโยชน์ประมาณ สัจจิตคิดอ่าน จะข้ามกลใด
 ◦ สดรู้สุดฤทธิ์ สุดในความคิด สัจจิตจะไป
 สุดในปัญญา เหลียวหาสิ่งใด สาครกว้างใหญ่ ไม่มีนาวา
 ◦ คัดนำใจหาย เอาตัวมาตาย เสียในคงคา
 จุกเจ้าเศร้าโศก วิโยคเอกา สัจจรซอนมา เอกาผู้เดียว
 ◦ จะข้ามกลใด สาครกว้างใหญ่ จะไปที่เปลี่ยว
 จะอยู่ที่นี้ สุดที่จะเหลียว น้ำใสไหลเชี่ยว เหลียวสุดนัยนา
 ◦ มีไปจำไป นิ่งอยู่ไม่ได้ จำจะไถลคลา
 นึกเอาบารมี ที่ได้สร้างมา ให้เป็นนาวา จะข้ามสาคร
 ◦ ยอกรขึ้นตั้ง เหนือเศียรอุตมังก์ สิริโรมบวร
 จะแสดงศรข้าม แม่น้ำสาคร เฉชะลูกศร เป็นนาวาทอง
 ◦ บารมีสร้างไว้ ประพฤติเป็นไป ได้คั้งใจปอง
 พระข้ามคงคา ด้วยนาวาทอง สิ่งใดไม่ต้อง สักกั้งเกศา
 ◦ ลมเรื่อยเรื่อยพัด นาวาแล่นลัด คัดสายชลา
 เร็วคือกั้งหัน บทันพริบตา พาพระแล่นมา ถึงฝั่งบานาน
 ◦ ยอกรเหนือเศียร เฉชะข้าเพียร พูนเพิ่มโพธิญาณ
 จะไปตามนาง คู่สร้างสมภาร ขอให้ศรผลาญ ภูผาพังลง
 ◦ พระขึ้นศรชัย ถอดพระธำมรงค์ใส่ พระทัยจ้านง
 แผลงไปพิฆาต โดยราชประสงค์ สิงขรทรุดลง เจ็ดแถวชลธาร
 ◦ ภูเขาเจ็ดชั้น พังลงทั้งนั้น ด้วยศรสังหาร
 ภูวนาถยาตรา ลินลาสำราญ ข้ามพันชลธาร เจ็ดแถววาริ
 ◦ ลูกศรแผลงไป กลับคืนมาได้ เข้าแล่งทุกที่
 เพราะพระโพธิญาณ พระบารมี ขององค์พระศรี พระราชกุมาร
 ◦ ภูวไนยไถลคลา ตามเนินศิลา เหวผาห้วยละหาน
 สันโดยเอื้องค้ เดินดงกันดาร เหน่นทรมาน ทูรสเวทนา
 ◦ ไอ้อ้อออกเรียม ระบบกรมเกรียม เพราะแก้วกินรา
 พี่ตั้งใจตาม ด้วยความเส่นหา จะขอเห็นหน้า อยู่ฐานที่ใด
 ◦ เข้าไปพระหง ดำเนินเดินดง ย่องยงเข้าไพร
 บาทาฟักข้า เป็นน้ำหนองไหล เดินมีใครได้ ยิ่งทรงโศกา

◦ เขาเงินเขาทอง เขาแก้วเรื่องรอง เป็นทองแถมมา
 รัศมีสีแก้ว วาวแววมหา เพชรนิลมุกดา เห็นน้ำผึ้งชม
 ◦ ดันกลีบพฤษ์มี ในทิศทั้งสี่ มากมีอุดม
 ตามปรารถนา ที่ชอบอารมณ์ อารมณ์ขนม กินเล่นสำราญ
 ◦ ว่างตัวหนึ่ง ใหญ่ยาวพาดชิง คั่งหนึ่งตะพาน*
 ลัทธิได้ไต่ข้าม เอาเป็นอาหาร อยู่นั่นนิจกาล ขวางพานถึงฝั่ง
 ◦ พระเหลือบแลไป พบงูตัวใหญ่ ดูจก้านางสั่ง
 จึงเสด็จคลาไคล จรไปบนหลัง ครั้นถึงฟากฝั่ง โลดโผนโผไป
 ◦ ได้ถึงหกศอก คั่งฤๅษีบอก พันออกไปไกล
 ทำตามเสาวนีย์ เทวีสั่งไว้ รอดตนพ้นภัย ท้าวไทโคลคลา
 ◦ เดินพลางทางคิด เห็นทีชีวิต ม้วยมิดในป่า
 หิมวันต์กัณดาร ล้วนการมรณา ยังอีกข้างหน้า จะเป็นจันใด
 ◦ โอ้แก้วพี่อา จะได้เห็นหน้า เจ้าฤๅหาไม่
 ฤๅจะเป็นผี อยู่ที่กลางไพร เห็นสุดพระทัย ที่ในหิมวา
 ◦ ภูธรจรไป เห็นพฤษ์ใหญ่ กิ่งก้านสาขา
 ถึงเชิงห้วยกรด คาบสบอกมา นึกในหัตถยา นี้แล้วกระมัง
 ◦ เทวีสั่งไว้ มีพฤษ์ใหญ่ พฤษ์นานทำรัง
 พระวงสงลัย พระทัยเธอหวัง พระองค์ทรงนั่ง หุคยั้งดูที
 ◦ พระองค์ทรงเดช ไกลคลาพนาเวศ ทูเรศไพรีศรี
 หุคองค์ลงนั่ง ได้รังสกุณี พิศดูถ้วนถึ เป็นน้ำใจหาย
 ◦ กิ่งก้านสาขา สูงเชื่อมเทียมฟ้า สุดดาแลพราย
 ใหญ่โตโสภา พันคณนามาย นกใหญ่ทั้งหลาย อาศัยทำรัง
 ◦ พิศดูต้นไม้ ทั้งสูงทั้งใหญ่ เป็นพันกำลัง
 อาศัยอันใด ขึ้นได้โดยหวัง ค่อยคิดรอรัง ผ่อนผันไปมา
 ◦ ครั้งหนึ่งหัตดิน ฉวยคร่ำพามิน ไปบนพฤษ์
 ครั้งนี้เห็นจน สุดพันปีญญา ที่จะช่วยพา ถึงพฤษ์สกุณี
 ◦ แตร่ำคร่ำครวญ กระสันรัญจวน อยู่ในไพรีศรี
 ลำบากยากองค์ เพราะหลงโลกีย์ เป็นประเพณี แต่โบราณมา
 ◦ โลภย์อนิจจัง ว่าเป็นทุกขัง เป็นอนัตตา
 ไม่เที่ยงไม่แท้ เวียนแก่ขรา เราท่านเกิดมา แต่ล้วนอนิจจัง
 ◦ เอาปีญญาหัก ลงในไตรลักษณ์ จึงเห็นมรณัง
 เกิดตายเวียนวน อยู่ในขุมขัง แลไม่เห็นฝั่ง เพราะตัวตมทา

* เขียนตามคำภาษาท้องถิ่นคำที่ถูกตัดคือ สะพาน

- ดัชนีหาพาลหลง พาให้เวียนวง อยู่ในทุกขา
นำเอาตัวคน ทนเวทนา เพราะตัวค้นหา จึงชำนาญพาน
- ดัชนีหาสมุทรไท* จะนำคนไป ในกลางชลธาร
มีดีไม่เห็นหน คือวิภูสงสาร จมอยู่ช้านาน ทรมานกายา
- สงสารสาคร ชัดพาเร่ร้อน ไปตามชล
ในท้องชลธาร กันดารหนักหนา ไม่เห็นฝั่งฝ้า มีดมนอนธการ
- สุธนกุมาร นั่งปลงปัญญา ในไตรลักษณ์ญาณ
เห็นทุกข์เห็นภัย ในวิภูสงสาร แล้วนั่งสำราญ คอยดูสุกณี
- ยามเย็นรอนรอน สุบรรณบินว่อน มานอนพฤกษี
พระจิ้งเต่างองค์ มั่นคงจงดี เพลารাত্রี ภูมิขึ้นไป
- แสนยากสากล พฤกษีมีต้น ใหญ่ยิ่งกว่าใหญ่
คอยหวังพระกาย ปีนร้ายขึ้นไป พระเสโทไหล ลงโขมกายา
- ขึ้นได้ถึงรัง แอบองค์ทรงนั่ง แฝงฟังปีกษา
ไต่รู้ในที่ สุกณีเจรจา ทราบพระอรุรา ลิ่นสารพัน
- ว่าวันพรุ่งนี้ ไกรลาสกรุงศรี มีการทำขวัญ
พระราชธิดา ราชาทรงธรรม พญานกขวนกัน จะไปบุรี
- พระแจ้งกิจจา ค้ำขูร์ภาษา พญาปีกษี
จึงแอบอาศัย ในรังสุกณี เหม็นสาบสุดที่ จะกลั่นทนทาน
- มีได้บรรทม พระทัยเกียมกรม ปราบมกรั้รดาญ
แล้วคำริ*ไป ถึงในราชฐาน ละราชศฤงคาร ช้านานมาครัน
- มาจากปรารงค์ศรี มาได้เจ็ดปี เจ็ดเดือนเจ็ดวัน
โอ้พระชนนี นำที่โสภศลย์ คอยนับคืนวัน เพลารাত্রี
- อนิจจากุเอ๋ย ไม่พอที่เลย จะรักมเหสี
หลงด้วยมาตุคาม มาตามกระษัตริ์ ละพระชนนี ไว้ที่ในวัง
- จะเสวยชลา ตั่งแต่คอยหา เห็นเข้าหายไป
ไม่ทราบชูลี ลูกนี้เป็นโจน จะดรอมน้อมไผ่ รำให้โสภี
- หนึ่งเล่าตัวข้า แม่นลิ้นขนมา เสียในไพรศรี
ที่ไหนไกรเล่า จะเอาคดี ไปทูลชนนี ให้ทราบบาทา
- หากไม่ปลดปลง ถ้ำสิ้นชีวง เสียในไพรป่า
โลहितมั่งสัง เนื้อหนังกายา จะเป็นภักษา แก่สัตว์ในไพร

* เขียนตามต้นฉบับไม่ปรากฏคำนี้ในพจนานุกรม ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าน่าจะเป็นคำว่า "สมุจจัย" แปลว่า การรวบรวม ซึ่งมีความหมายสอดคล้องกับเนื้อเรื่อง คือ ดัชนีหาทั้งหมด

** เขียนตามภาษาท้องถิ่น คำที่ถูกตัดคือ คำริ

○ ใครจะมาพบ กเพชรากษากศพ ถึงนี้ที่ไหน
 อัฐิจะกลาด เร็วราดรายไป ทั้งท่อนน้อยใหญ่ อยู่ในสุธา
 ○ เพราะรักมเหสี ตั้งร้ายกระษัตริ ไม่มีที่หา
 ผู้ตายตามคิด ไม่คิดชีวา แสนจะทรมาน มาน้อยเมื่อไร
 ○ เออไม่พอที่ นางเอาตัวหนี จะมีเมียใหม่
 ใช้สิ้นกระษัตริ ทำนี้เมื่อไร จะมาบรรลย์ เสียในหิมวา
 ○ ถ้าอยู่บุรี ปรนนิบัติฐลี ชนนิบิดา
 เป็นผลแก่ตัว ไปชั่วกัลปา จะมีดีกว่า มาตามกระษัตริ
 ○ หนึ่งเล่าบรवार สมบัติพิศฐาน มิใช่ไม่มี
 ปรากฏยศไกร ไปทุกกรุงศรี ยังไม่ว่าดี มาเที่ยวทรมาน
 ○ นิเวศเวียงวัง บริบูรณ์มั่งคั่ง เปรมปรีดิ์พิศาล
 บันเทิงพระทัย ว่าไม่ตำราญ จะมาสิ้นปรมาณ เพราะนางกลางไพร
 ○ กลับพ้อองค์เปล่า จะคิดใจเบา ปานนี้อีกโฉน
 เกิดมาเป็นชาย กลัวตายฤาไร จำแจ้งพระทัย ให้ถึงเทวี
 ○ คูกรสุชน รอดตายวายชนม์ พันมาหลายที
 ยังอีกน้อยหนึ่ง จะถึงมเหสี มากิดฉันนี้ ผิดที่หนักหนา
 ○ ไหนไหนมาได้ จะท้อพระทัย เมื่อใกล้กัลยา
 แรกออกจากปรารงค์ ใครจ้างให้มา สมเด็จพระศาสดา ห้ามแล้วไม่ฟัง
 ○ หิมวาป่าชฎ แสนยากสาหัส อุดสำหะซัง
 มาได้ใกล้ถึง รำพึงถอยหลัง เช่นนี้มีบั้ง อยู่ฤกว่าไร
 ○ เพียรมารหลายปี จนถึงเพียงนี้ จะกลับไปไหน
 พระเจ้าทั้งปวง ที่ลวงกลับไป เพราะเพียรจึงได้ สำเร็จโพธิญาณ
 ○ นี้มาตามนาง เป็นองค์คู่สร้าง ร่วมจิตพิชฐาน
 หวังเอาประโยชน์ พระโพธิญาณ จึงทนทรมาน ผู้ตายหมายมา
 ○ ตามมาทั้งนี้ เพราะประเวณี ดอกฤาสีว่า
 สิหมายผูกพัน สัพพัญญูตา ในภายภาคหน้า จะมาท้อไย
 ○ สอนพระองค์แล้ว พระทัยผ่องแผ้ว พระพักตร์ผ่องใส
 จนจวนสว่าง สางแสงอนทัย ค่อยแทรกเข้าไป ในจนสกุณี
 ○ หมู่ราชปีกษา ครั้นรุ่งสุริยา แจ่มจักรศรั
 ไปเหนืออำพน เคลื่อนกล่นมากมี หมายมาธานี ไกรลาสนคร
 ○ สุทรนราชา จีหลังปีกษา นกพาบินจร
 สูงสุดเมฆมา ชมคารากร เหนือยุคนธร บรรพตคีรี
 ○ พระชมดาวเดือน กลุ่มกลาดกล่นเคลื่อน พราวแพรวรัศมี
 ดาวไถดาวม้ ดาวกาเรื่องศรี ทั้งดาวหามผี ธิบริขึ้นมา
 ○ รุ่งขึ้นรางราง แสงทองกระจ่าง สว่างเวหา
 ค่อยนอนค่อนั่ง เหนือหลังสกุณา นกพาพระมา ในกลางเวहन

๐ ปักษาพاجر เหนือนภกร ร่อนขึ้นเบื้องบน
 สุริโยแก่กล้า เข้าอาศัยชน พระทัยร้อนรน แพบจนเจียนการ
 ๐ แต่จากกรุงศรี อุดรธานี มานี้หึ่งนาน
 เพราะพระจากน้อง ร่วมห้องไอสถาน จากทั้งศฤงคาร บิดามารดร
 ๐ แสนยากสุดจิต ผู้เสียชีวิต ตามคิดดวงสมร
 ตรากตรำระกาย ไม้วายอาวรณ์ ดำเนินเดินจร แพบตายวายปราณ
 ๐ วันนี้ออกแล้ว จะถึงกรุงแก้ว ไกรลาสพิศาล
 เจ้ายังรู้เหตุ ภัยเภทอาการ จะตามเขาวมลัย เพียงชีวาสัตย์
 ๐ ปักษาพاجر ข้ำมน้ำสิงขร สาคกรหิมวันต์
 เข้าแคว้นแดนกรุง ไกรลาสเมืองสวรรค ร่อนราลงพลัน เพื่อแสวงหากิน
 ๐ ฝ่ายพระสุชน คล้อยเคลื่อนเลื่อนคน จากชนสกุลิน
 เข้าแอบอาศัย ในพุ่มพฤกษิน ริมฝั่งวาริน สระน้ำมંગล

ยานี

๐ บทนี้จะยกไว้	จะกล่าวไปถึงนิรมล
สาวใช้ห้าร้อยคน	ซึ่งดักขลสรงเทวี
๐ ครั้นถึงเพลา	ลงสู่ท่าที่สระศรี
เจรจากันอ้อมมี	ตั้งแต่นั้นไม่ได้มา
๐ แต่เราดีกวารี	ได้เจ็ดปีเจ็ดเดือนตรา
กับอีกเจ็ดทิวา	ทั้งวันนี้สำเร็จกัน
๐ ฝ่ายพระบุตรราช	ฟังประหลาดคิดอัศจรรย์
จะใคร่ถามสาวสรร	พระทัยพรั่นกลัวแพร่งพราย
๐ ผูกนางห้าร้อยคน	ครั้นดักขลแล้วผันผาย
นางหนึ่งอยู่สุดท้าย	พระองค์หมายจะพาที
๐ เศษโพธิญาณ	จะพบพานมเหสี
อย่าให้นางคนนี้	ยกหม้อน้ำขึ้นได้เลย
๐ นางนั้นยกไม้ไหว	บันพ็ไกรกรรมกุเอ๋ย
ทุกทีนี้ยอมเคย	ยกขึ้นได้คั่งใจจง
๐ พระฟังสาวใช้ว่า	เดินออกมาให้เห็นองค์
พระทัยคิดประสงค	จะใคร่ถามถึงเทวี
๐ สาวใช้ได้ทัศน	มีวาจาเป็นไมตรี
ท่านเอ๋ยช่วยน้องนี้	ยกวารีหนอยเถิดรา
๐ ทุกวันข้ายกได้	วันนี้ไซ้ร้หลากหนักหนา
ท่านจงได้เมตตา	ยกให้ข้าน้อยเป็นไร

- สมเด็จพระพันปี
ศรีสวามิภักดิ์
 - นางนั้นบอกพระองค์
ผู้เป็นเจ้าแห่งข้า
 - มนุษย์จับนางไป
พระให้สรงวาริ
 - วันนี้จะรับนาง
ทำขวัญโนนห้รา
 - สมเด็จพระกุมาร
บอกนามพระเทวี
 - จึงถอดพระขำรงค์
เคชะพระโพธิญาณ
 - ขอให้พระขำรงค์
คนอื่นนอกกว่านี้
 - พระยกหม้อน้ำสรง
พระองค์ส่งหม้อให้
 - ฝ่ายองค์พระกุมาร
พลางคอยฟังข่าวหา
- ได้ทวงทีรีเข้าไป
ตักไปโยนระนองอา
ตักไปสรงแม่มนโห้รา
พระบิดาให้ขัดสี
กลับมาได้คืนธานี
อยู่เจ็ดปีเจ็ดเดือนตรา
เข้าสู่ปรังครังงานา
เป็นการใหญ่ในบุรี
ได้ฟังสารนางสาวศรี
ความยินดีพันประมาณ
แล้วพระองค์อธิษฐาน
สร้างมานานกับเทวี
ไปถึงองค์มเหสี
อย่าได้มีใครได้ไป
เอาขำรงค์บรรจงใส่
นางสาวใช้ทูนเศียรมา
อยู่ตำราญที่ศาลา
ไม่ลีลาไปหนใด
- เมื่อนั้นมโนห้ราทรมวีย
ที่สรงสนามวาริ
 - ฝ่ายนางห้ำร้ายทาสี
ยกหม้อมณีคงคา
 - โสรจสรงองค์อรชยา
รีบริ่นจรมาพอทัน
 - ยกหม้อคงการคพลัน
สวมสอดพระหัตถ์ทรมวีย
 - นางเห็นขำรงค์สงสัย
ตั้งได้เห็นหน้าสามี
 - เหตุไฉนขำรงค์ครั้งนี้
ไว้ที่กุฎีหิมวา
 - ขรอยสมเด็จพระภักศา
กิริยาอยู่สระวาริ
 - นางตะลึงด้วยความยินดี
อยู่นี้อย่าได้ไปไหน
- เสด็จเข้าสู่ใน
บังคมชูลี
นางหนึ่งซึ่งข้า
พระขำรงค์นั้น
เสียววาบพระทัย
ลีฬากฤณี
ท้าวเธอตามมา
ห้ำนางทาสี

○ นางนั้นพรั่นจิตคิดไป ด้วยได้อยู่ซ้ำฟังมา	กระหนก * ตกใจ
○ นางกษัตริย์รับผลัดภญา โดยเร็วไม่ซ้ำทันที	สัมผัสสากายา
○ แล้วเสด็จเข้าห้องมณี เร่งเร็วมานิ่งไว	ตรัสเรียกทาสี
○ เสาวนีย์ตรัสถามทันใจ จึงไปอยู่ซ้ำฟังมา	ตัวคิดเป็นไฉน
○ สาวใช้กราบกับบาทา อาญาไม่พินแกสี	ทูลตามสั่งจา
○ ซ้ำด้วยยกหม้อวาริ ผิดที่ประหลาดหลากใจ	ไม่พินปรูพี
○ ทุกวันยกไคว้องไว ผิดใจจึงหนักนั๊กหนา	วันนี้เป็นไฉน
○ มานพผู้หนึ่งเดินมา แจ้งใจเรียกหาตามจน	ไม่รู้จักหน้า
○ วานให้ช่วยยกทะนน ** ร้อนรนรีบรัดเร็วมา	จึงได้จรดล
○ ทั้งนี้แต่จะโปรดเกศา มาถึงทีหลังเพื่อนกัน	เหตุมีจึงซ้ำ
○ เทวีฟังคดีสาวสรร ชายนั้นจะมาแต่ไหน	ซักถามกระชั้น
○ รูปทรงวงพักตร์ฉันใด อยู่ใกล้ๆไกลฟังมา	คิดคะเนในใจ
○ ผิวพรรณสัณฐานกายา เป็นเพศภาษาอันใด	สุรเสียงเจรจา
○ ท่วงทีกริยาอย่างไร ว่าไปอย่าได้อำความ	ประมาณปานไฉน
○ สาวใช้ครั้งได้ฟังถาม แต่ตามซึ่งได้เห็นมา	ทูลแถลงแจ้งความ
○ ชายนั้นไซ้ชวอนครา คั่งว่าจะมาแต่ไกล	ดูทีกริยา

* ภาษาโบราณ คำปัจจุบัน คือ ตระหนก

** หมายถึง หม้อโบราณขนาดใหญ่ หม้อทะนน ก็เรียก

○ ถ้อยคำน้ำเสียงปราศรัย	ผิดเพี้ยน
มิใช่เทวินทร์อินทร์จันทร์	
○ ครูชานาคีคนธรรพ์	จริตผิดกัน
ชายนั้นใช่ชานวกร	
○ ผิดเพทเวทวิชาธร	แต่กาลปางก่อน
บ่อนเคยเห็นพืงมา	
○ รูปโฉมประโลมโลกา	ยิ่งเพทเวท
ผิวพรรณพักตราแจ่มจันทร์	
○ กมขำล้าโลกหลากครัน	มือถือพระขรรค์
ธนูศิลป์ศรศาสตรา	
○ แต่ฝ้านุ่งห่มกายา	คูเวทนา
ทูลตั้งว่าไม่มี	
○ จะว่าเชยใจก็ใช่ที่	พระองค์ทรงศรี
สุดที่จะเปรียบประไมย*	

สุรางคนางค์

○ มโนหรรษาเทวี	ได้ฟังทาสี	กราบทูลแจ้งไข
สำคัญมันคง	ว่าองค์ภูวไนย	แมนแท้แนใจ
○ คำสาวใช้ว่า	แต่พระภูษา	มิใคร่จะมี
คิดน่าสงสาร	ประมาณสุดที่	เว้นแต่ชีวี
○ พระทูลเกศเอ๋ย	ไม่คิดตัวเลข	อดสำห้มาได้
นำที่ลำบาก	อดอยากยากใจ	หิมวาป่าไกล
○ วาสนามาได้	เคหะชอบใจ	ไม่ม้วยเป็นผี
นางทรงโสกา	เวทนาสามี	ทั้งความยินดี
○ ในจิตพิศवास	ตั้งใจจะขาด	จะใคร่เห็นหน้า
จะสุกก่อนห้าม	วู่วามออกหา	เกือบบาทบิดา
○ คิดพลางจัดสรร	ภูษาสุวรรณ	ที่อันสกลไส
ปรากฏงดงาม	ตามชอบพระทัย	ให้นางสาวใช้
○ สิ่งวิเศษใน	คนเก่าเข้าใจ	ให้เร่งจัดหา
แต่งเครื่องเอมโอา	โภชนโอา	มีรสนานา
○ สุพรรณภาชนะแก้ว	เร่งทำเทียบแล้ว	อีกทั้งของหวาน
ให้นางสาวใช้	ไปถวายภูบาล	ฝ่ายองค์เขาวมาลย์
		คำรพระทัย

* ภาษาปาก ภาษาเขียน คือ อุปไมย

- จะออกไปหา เชิญเสด็จเข้ามา บัดนี้มิได้
- เกรงพระอาชญา บิดาเป็นใหญ่ จำจะเข้าไป ทูลให้มารดา
- แล้วส่งสาวใช้ พี่เลี้ยงน้อยใหญ่ เฝ้าแก้ไขจนจำ
- จะเสด็จลาไกล เข้าในนครา สาวสรรกัลยา เตรียมท่าเทวี
- บ้างเชิญพระกลด บ้างเชิญโอสถ พานหีบพระศรี
- เชิญพานงูษา พัศवालวิชนี ล้วนนางนารี พริบพร้อมล้อมองค์
- สอดคล้องพระบาท นางเสด็จลีลาศ ตั้งราชเหมหงส์
- เข้าวอสุวรรณ เจดฉันทบรรจง พระสูตรรูดวง รอบวอจรคลา
- รีบเสด็จเข้าไป ถึงราชวังใน พระทัยหรรษา
- ออกจากวอทอง เยื้องย่องยาดรา เข้าในมหา ปรางค์มาสมณิ

ณ บัง

- บัดนั้นนางจันทกนิรี เห็นพระบุตริ
- อะไฉนเทวีจึงมา
- สมเด็จพระราชบิดา แต่งการโกลา
- จะรับเข้ามาวังใน
- แล้วจะทำขวัญทรมวย วันนี้การใหญ่
- ฉันทใคร่ร้อนจรคล
- ถ้าทราบละอองบาทยุคล จักเคืองกมล
- ไยจึงรีบร่นขึ้นมา
- เมื่อนั้นจอมขวัญมโนห้รา กราบทูลมารดา
- ให้ทราบใต้ฝ่าธุลี
- บัดนี้พระราชสามี ของข้าบาศรี
- ท้าวเธอจรลีตามมา
- ลูกจึงมาแจ้งกิจจา ไม่ทันให้หา
- อาชญาไม่พ้นเกศิ
- เมื่อนั้นนางจันทกนิรี ผู้เป็นชนนี
- ได้ฟังวาทีธิดา
- ว่าพระสามีตามมา เห็นผิดหนักหนา
- มีพระวาจาดอไป
- ลูกว่ามารดาสงสัย ประหลาดหลากใจ
- ที่ไหนมนุษย์จะมา
- ทั้งนี้เพราะความเสนาหา คิดถึงภัสดา
- เห็นเป็นกายารูปทรง
- ขุกเหลือบเคลือบคล้ายว่าองค์ ด้วยจิตคิดปลง
- จึงหลงว่าสามีมา

○ สะกดใจไว้ลูกอา	มโนมยีนี่นา
ใครก่อนจะมาได้มี	
○ ถึงองค์ทรงธรรม์พันปี	ยังรักเพวี
สุดที่จะคิดตามมา	
○ ฝ่ายองค์โถมยมโนหรั	ชมเคียรพักตรา
ชีวาอยู่ได้ฐติ	
○ สาวใช้ไปต้กวารี	อาศัยพันปี
ยกหม้อมณีคองคา	
○ พระเออรำมรงค์ใส่มา	จึงทราบเกศา
รู้ว่าพระราชสามี	
○ อันพระรำมรงค์วงนี้	ลูกฝากฤษี
ไว้ที่ภูฎีหิมวา	
○ ส่งไว้ให้ถวายราชา	พระองค์เอามา
ให้เข้าได้เป็นสำคัญ	
○ ข้าจึงแต่งโกชนาพลัน	ให้นางสาวสรร
ออกไปถวายราชา	
○ ลูกจึงมาแจ้งมารดา	ล่วงพระอาชญา
ชีวาอยู่ได้ฐติ	
○ บัดนั้นนางจันทกนิรี	ฟังพระบุตรี
ได้ทราบคติทุกอัน	
○ จึงพาธิดาจรจรัด	ขึ้นเฝ้าทรงธรรม์
บัดนั้นมีได้นั่งนาน	
○ ครั้นถึงบังคมภูบาล	โถมยงนงคราญ
เขามาลัยกราบทูลด้วยพลัน	
○ ข้าแต่พระองค์ทรงธรรม์	บัดนี้เขยขวัญ
จรจรัดมาตามเทวี	
○ อาศัยอยู่ในสวนศรี	ศาลาซึ่งมี
ริมสระเทวีมงคล	
○ นางเข้ามาแจ้งเหตุผล	จึงพานิรมล
มาทูลยุบลคดี	

สุรางคนางค์

○ เมื่อนั้นพระบาท	ประทุมราช	ผู้รุ่งรัศมี	
ท้าวไทได้ฟัง	วาจกเทวี	อะไฉนจะนี่	ประหลาดหลากใจ
○ ฤาพระลูกยา	กำหนดภัสดา	หลงว่าเพื่อไป	
เสน่หาพาจิต	ให้คิดพิสมัย	เคลิ้มเคล้นเห็นไป	ว่าสามีมา

○ พระอรพินนาถ รัญจวนป่วนสวาท ด้วยความเสนาหา
 พระทัยนางนั้น ผูกพันภัสดา ฤๅได้ทัศนา พักตรามั่นคง
 ○ บัดนั้นมโนห้รา ผู้มีกิริยา พักตราสูงทรง
 ทูลฉลองละอองบาท บิตุราชสุริวงศ์ ลูกได้ธำมรงค์ ในหม้อองคคา
 ○ เดิมนางทาสี ไปได้กวารี ได้ทราบเทศา
 ประสบพบพักตร์ ถามทักเจรจา ลูกแต่งโภชนา ไปถวายภูบาล
 ○ ประทุมราชา ได้ฟังวาจา กัลยาทูลสาร
 มนุษย์ผู้นี้ ย่อมมีสมภาร หิมวันต์กัณดาร มาไม่มรรณา
 ○ เลิศล้ำมนุษย์ ฤทธิที่สุด อานุภาพหนักหนา
 ในแนวพนาลี ไม่มีมรคา แต่ชั่วกัลปา ใครมาได้มี
 ○ สามารถมาได้ ย่อมมีฤทธิไกร ชาลุชัยเรืองศรี
 วาสนาหาไม่ ที่ไหนอีกมี ชีพมาถึงนี้ อย่าได้สงกา
 ○ มีเพียรมานะ ความอดสาหะ เพราะด้วยเสนาหา
 ผู้เสียชีวิต ไม่คิดชีวา อดสำหตามมา คิดนำปราณี
 ○ กุมารนั้นเล่า กับธิดาเรา ภิรมย์สมศรี
 สมัครสังวาส ร่วมราชประเพณี กันถึงเพียงนี้ จะพรากจากไย
 ○ คำริแล้วตรัส ด้วยความโสมนัส จะแจ้วแจ่มใส
 ไปรดให้ธิดา ลีลาออกไป เชิญเสด็จท้าวไท มาในบุรี
 ○ แล้วสั่งเสนา เร่งจัดมหา บุษบกมณี
 จามรทานตะวัน กางกั้นสุริย์ศรี ปี่พาทย์มโหรี ดนตรีตรงอน
 ○ เครื่องสูงสำออง ครอบถ้วนทุกอย่าง ซึ่งเสด็จแต่ก่อน
 ตามพระเทวี บัดนี้จะจร ไปเชิญภุชรา พระสามีนาง
 ○ ตรัสโปรดคั้งนี้ ฝ่ายพระมเหสี ยินดีสุดอย่าง
 บังคมภุชรา ยอกรับัญจางค์ ทูลลาพานาง เยื้องย่างออกมา
 ○ มโนห้ราเทวี ตามเสด็จชนนี ถึงที่ทูลลา
 เข้าอสุวธรรม สาวสรรช้ายขวา ตามเสด็จกัลยา โขสนจำนางใน
 ○ ฝ่ายฝูงเสนา เกณฑ์กันโกลา แล่นหาขวกไขว่
 แล้วเชิญบุษบก เร่งยกออกไป เครื่องสูงไสว ฉัตรชัยจามร
 ○ อันองค์อรรไท เร่งนางสาวใช้ มีให้หยุดหย่อน
 พระทัยเทวี อยู่ที่ภุชรา แล้วว่าจะจร จากที่นั่นไป
 ○ เฉชะบารมี อย่าให้พันปี จรลีไปไหน
 พलगเดือนสาวศรี พี่เลี้ยงนางใน เร่งเดินไวไว อย่าได้รั้งรอ
 ○ เฒ่าแก่ไปก่อน ไปเหน้อยก็อ่อน หายใจพอพ
 ถอยลงเดินย้าย อยู่ท้ายพระวอ สาวสาวห้าวรอ อ้ออ้อหน้าใจ
 ○ นางแหวกม่านมอง นัยเนตรสอดส่อง เสียวเสียวพระทัย
 จะได้พบพักตร์ ขอครักพิสมัย ตั้งหน้าแลไป มิได้พริบตา

๐ พระทัยนางนั้น รัญจวนป่วนปิ่น จะใคร่เห็นหน้า
 พวงนางสาวสรร เตือนกันจรคลา ถึงสระศาลา สวนแก้วด้วยพลัน
 ๐ นางเห็นภูวไนย สาวศรีมีใคร่ วางวอทองทัน
 จากวอจรคลา เข้าหาผิวขวัญ ทรวงองค์ภีวันท์ กราบกับบาทา

พิลาป

๐ กอดบาทเข้าแล้ว พ่อเอ๋ยเมียแก้ว ตั้งหน้าคอยหา
 ว่าแต่เท่านั้น อัดอันอุรา ชบเคียรพักตรา เกลือกกลิ้งนึ่งไป
 ๐ สุทรทรงธรรม สุดที่จะกลืน ความโศกไว้ได้
 ชบพักตร์พิงเศศ ชลเนตรนองไหล แม่เอ๋ยจักได้ มาพบพักตรา
 ๐ ตรัสได้เท่านั้น สะอื้นอัดอั้น ไม่ผ่อนนาสา
 พระกรเบื้องซ้าย พายพระชลนา พระกรเบื้องขวา ลูบปฤษฎางค์นาง
 ๐ สองกษัตริย์นั้น เพียงชีพชีวัน จะวายจากร่าง
 เฒ่าแก่ไขลอนจำ ซึ่งมาด้วยนาง พलगโศกปมป่าง จะวอดวายปราม
 ๐ ด้วยสองกระบัตรา ทรงโศกโศกา คิดน่าสงสาร
 สุดกลืนสังเวช ชลเนตรคือธาร ทั้งสองเขาวมาลย์ ปานชีพบรรลัย
 ๐ มโนห้ราเทวี ค่อยฟื้นสมดี เทวีรำไร
 พ่อเอ๋ยอดสำห้ มาหาเมียได้ ที่นี้เมียไม่ มอดม้วยมรณา
 ๐ แต่จากภูลี มาจนวันนี้ เนตรไม่ขาดหน้า
 จะสิ้นชีวง เพราะทรงโศกา เสวยแต่ชลนา ทุกรাত্রีกาล
 ๐ สุทรนุทร ได้ฟังสมร บังอรทูลสาร
 จึงยกความเก่า มาเล่าเขาวมาลย์ เมื่อจากนงคราญ ไปผลาญไฟรี
 ๐ ไกลเจ้าเปล่าจิต คั่งปลงชีวิต ไว้ในปรางค์ศรี
 ครั้นเสร็จกองทัพ กลับมาบุรี รู้ว่าเทวี จรลีจากมา
 ๐ พี่ทอดองค์ลง หวังให้ชีวง ปลงชีพสังขาร์
 อยู่ไยเป็นคน ให้ทนเวทนา แต่องค์เอกา อยู่ไปไยมี
 ๐ ตายเสียดีกว่า ผิดชอบก้มหน้า ไปสู่เมืองผี
 ให้หายอาลัย ซึ่งให้โศก ชีวงยังมี นำที่ตรอมใจ
 ๐ กลับคิดเวียนวน จะมาตีตน ให้ตายก่อนไข้
 จะเสียวาสนา อดสำห้ตามไป เกลือกกว่าจะได้ พบองค์เทวี
 ๐ วาสนาหาไม่ แม้นม้วยบรรลัย เสียให้รู้ที่
 เห็นจะดีกว่า จึงลาชนนี ออกจากบุรี จรลีตามมา
 ๐ ถึงพระคาบศ ได้แจ้งเหตุหมด ปรีดาหนักหนา
 ได้พระธำมรงค์ ภูษามนต์ยา ยินดีตั้งว่า เห็นหน้าเขาวมาลย์
 ๐ แล้วสั่งฤาษี มาจากภูฎี เข้าในไพรธัมภ์
 ทนทุกข์ทุเรศ หินเวศกันดาร แสนยากทรมาณ มาน้อยเมื่อไร

◦ ในจิตคิดว่า จะรอดตัวมา ถึงนี้ที่ไหน
 ด้วยในไพโรสาคท์ ล้วนการบรรลย์ ดายไหนตายไป แข็งใจจรมมา
 ◦ ผู้ทนลำบาก มีได้คึกคาก ด้วยความเสนาหา
 ชูบหอมตรอมลง เพราะทรงโสกา แต่จากนครา มีได้สมประดี
 ◦ เก็บผลพฤษยา เสวยต่างโภชนา มาในไพโรศรี
 เอาป่าเป็นเรือน เจ็ดเดือนเจ็ดปี นอนเหนือปรุพี เป็นนิรันดร
 ◦ เอาไฟไม้ปู ต่างพระขี้กู่ ท่อนไม้ต่างหมอน
 ยากยิ่งอย่างไร มีได้อาภรณ์ คิดแต่จะจร ให้ถึงเทวี
 ◦ ฝ่ายนางมโนห์รา กราบทูลภัสดา ให้ทราบชูลี
 เมื่อเมียแรมร้าง จากปรางค์เรื่องศรี พ่อเอ๋ยสุดที่ จะไว้วางตัว
 ◦ พระว่าพะวัง ห่วงหน้าห่วงหลัง เพราะพระทูลหัว
 จะอยู่ลาใช่ จำไกลด้วยกลัว ทั้งความรักผัว ก็สุดปัญญา
 ◦ มีไกลจำไกล พระวักวนใจ หวนไปหวนมา
 พระทูลกระหม่อม จอมเกศเกศา พ่อเอ๋ยดั่งว่า จะขาดพระทัย
 ◦ มิมาจำมา กลัวความมรณา นั้นเป็นข้อใหญ่
 ไม่รอดชีวา จะมาจากไย เพราะความบรรลย์ จึงไกลจรจรัด
 ◦ ออกจากปรางค์ใน คิดเสียวเปลี่ยวใจ จะไกลผัวขวัญ
 ทูลสั่งชนนี ถ้วนถี่ทุกอัน กราบบังคมคัล อภิวันท์ทูลลา
 ◦ ถ้อยที่ถ้อยเล่า ไปถึงความเก่า แต่ต้นจนา
 พलगเช็ดชลเนตร สังกษหนักหนา ทั้งสองกระษัตรา พิลิปไรไร
 ◦ ฝ่ายนางเฒ่าแก่ ข้าสาวชวแม่ พี่เลี้ยงน้อยใหญ่
 กำสรคโสกา ชลนานองไหล ครั้นฟื้นขึ้นได้ พิศวงทรงธรรม
 ◦ สาวศรีซ้ายขวา ชมโฉมราชา ลักษณะสี่สัน
 ทรงสมกลมกล่อม เพียบพร้อมครบครัน สะกิดเพื่อนกัน กระซิบเจรจา
 ◦ มนุษย์ก็จริง พระทรงยัง ยิ่ง อย่างยอดเสนา
 ถึงเทพในสวรรค์ ทุกชั้นเทวา ก็งามนานา เช่นนี้ไม่มี
 ◦ พี่เลี้ยงสาวใช้ หมอบกลาดตายไป ตามได้พฤษยา
 พलगพิศคองค์ ชมทรงพันปี ทั้งพวกนารี มีได้พริบตา
 ◦ ชุกเห็นพระองค์ เบือนพักตร์ไปตรง พอสบนัยนา
 ทำทีกระบวน นำชวเสนาหา ชม้อยช้อยตา ข้าเลี้ยงเหลือบไป
 ◦ ลางนางทำอาย ขยับขยาย กลายผ้าห่มใหม่
 ที่ยิ้มยิ้มแกม แยมแยมละไม คั่งหนึ่งจะใคร่ ชวไนให้พาทิ
 ◦ อันนางสาวใช้ ไม่ซำกกลัวใจ มีใช้พอดิ
 ยิงนางพี่เลี้ยง ที่เคียงข้างที่ กระเบียดเสียดลี พอดิเมื่อไร

- บ้างตั้งใจพิศ บ้างนึกในจิต บ้างคิดในใจ
กระซ้อยกระซด ปลดผ้าจากไหล่ ออกให้เห็นกาย ฤทัยวาทาย
- อันน้ำใจไซรี ที่ตั้งจะให้ผูกพัน มั่นหมาย
ไซ้หัวตัวดี ล้วนมีแบบคาย กระบวนชวนชาย ขยายขอบกล
- ไข่แต่สาวน้อย สาวใหญ่คล้อยคล้อย พานกล้าทุกคน
เป็นแพ็คครักวักค้อน ภูธรหลายหน เธอไม่รู้กล สรวลพาที
- นางแก้วมโนห์รา ครั้นสร้างโศกา กราบทูลสามี
ว่าพระบิดา ให้ข้าบทศรี มาเชิญพันปี ไปเฝ้าบาทา

ยานี้

- เมื่อนั้นพระสุธน ฟังบุลลทราบอุรา
ว่าองค์พระบิดา ให้ออกมาเชิญเข้าไป
- ระเบียบดับโศกา เช็ดชโลนาพักตร์ผ่องใส
ฝ่ายองค์นางอรไท ให้สาวใช้สั่งเสนา
- เสนีครั้นได้ฟัง ว่ารับสั่งนางให้หา
ให้ยกบุษบกมา ให้มโนห์ราเข้าวอปล้น
- เสนาวิชาธร ประณมกรบังคมคลัด
เชิญองค์พระทรงธรรม ขึ้นสู่ที่อันอำไพ
- พระทรงบุษบกแก้ว แห่สองแถวล้วนใสว
สังข์เตรแซ่แข็งไป เสี่ยงกลองชัยก้องโกลา
- พิณพาทย์มโหรี ลำเนียงมีนครา
สุธนเข้าฝ่ายหน้า มโนห์ราเข้าฝ่ายใน
- ฝ่ายองค์ประทุมราช พระภูวานาถซึ่งเป็นผู้ใหญ่
เสด็จออกพระโรงชัย ทรงนั่งในแท่นมณี
- เสนาวิชาธร พร้อมสลอนยอขุติ
หมอบเฝ้าเจ้ากรุงศรี อยู่ในที่คายนดา
- สมเด็จพระภูบาล มีโองการตรัสให้หา
เชิญองค์กุมารา ศรีสุธนเข้ามาใน
- เสนารับโองการ แล่นลนลานโดยฉับไว
ครั้นถึงบัณฑุกมไหว้ ทูลท้าวไทไปทันที
- ว่าองค์ประทุมราช ให้ข้าบาทบทศรี
มาเชิญฝ่ายสุติ เข้าไปที่พระโรงชัย
- สุธนครั้นได้ฟัง ผู้รับสั่งทูลแจ้งใจ
พระองค์เสด็จไป เข้าสู่ในโรงมณี
- ครั้นถึงอภิวาท บังคมบาทบทศรี
กุมาราขุติ นั่งดูขมิไม่เจรจา

ฉบับ

<ul style="list-style-type: none"> ○ เมื่อนั้นประทุมราชา พิศเพ่งพักตรากุมาร ○ เห็นองค์พระทรงศรราญ ภูบาลยินดีปรีดา ○ มีความกำหนดเสนาหา ราชาตรีสถามยุบล ○ นี้ฤๅชื่อว่าสุชน กังวลสิ่งใดจึงมา ○ กุมารทูลฉลองบัญชา มโนห้ราผู้เป็นมเหสี ○ ขอทราบฝ่าละอองธุลี ชีวีอยู่ได้บทมาลัย ○ บัดนั้นประทุมชัยชาญ ภูบาลจึงมีวาจา ○ มเหสีเป็นที่เสนาหา จากพระอูราฉน์ใด ○ เริดร้างห่างแล้วกันไป เออโฉนอีกเล่าจึงมา ○ หากว่าบุญนางหนักหนา มโนห้ราจะม้วยบรรลัย ○ บัดนี้ได้คิดฉน์ใด อริญในไพรพงพี ○ แสนเขาป่าขัณฑ์คีรี สุดที่จะนับพรรณนา ○ ปางก่อนแต่ชั่วกัลปา ใครห่อนจะมาเมื่อไร ○ กุมารนี้มาฉน์ใด ฤๅหะเห็นได้โดยจง ○ ฝ่ายพระสุชนฤทธีรงค์ พระองค์กราบทูลราชา ○ ตั้งแต่เหตุผลค้นมา ลินลามมาจากเวียงชัย ○ ข้าบาทไปราชการไกล อยู่หลังตั้งจิตฉันทา 	<p>ทอดพระนัยนา</p> <p>เทพไม่ป่วนปาน</p> <p>ชอบพระหัตถยา</p> <p>มีกิจอนุสนธิ์</p> <p>ข้าตามกัลยา</p> <p>เบื่องบาทมุณี</p> <p>ครั้นได้ทราบสาร</p> <p>เหตุโฉนไคลคลา</p> <p>เห็นสิ้นเยื่อใย</p> <p>หาไม่ชีวา</p> <p>อดสำห้มาได้</p> <p>ทั้งแฉวนที</p> <p>มมนุษย์นั้นา</p> <p>คู้อศรรย่ใจ</p> <p>หมอบเศียรเกล้าลง</p> <p>เมื่อนางจรคลา</p> <p>อาจารย์ผู้ใหญ่</p>
---	---

<ul style="list-style-type: none"> ○ กราบทูลสมเด็จพระบิดา 	ขอล้างชีวา
ขานี้บูชชาัญญ	
<ul style="list-style-type: none"> ○ ฝ่ายนางกัณฐ์สิ้นอาลัย 	จึงเสด็จจรจรล
จากพระนครจรมา	
<ul style="list-style-type: none"> ○ แจ้งอยู่แก่ใจมโนห้รา 	เข้าไปยุทธา
กลับมาจึงทราบคดี	
<ul style="list-style-type: none"> ○ ว่าองค์วรุณขนาารี 	ผู้เป็นมเหสี
มานี้เข้าจึงจรคล	
<ul style="list-style-type: none"> ○ ไม่วิดชีวิตววยขนม 	จะตามนิรมล
ให้จงพอบองค์นงคราญ	
<ul style="list-style-type: none"> ○ มาในหิมวันต์กัณดาร 	เสียงด้วยโพธิญาณ
ธนูแผลงผลาญราญรอน	
<ul style="list-style-type: none"> ○ แสนเขาป่าขัณฑ์สาคร 	พินาศม้วยมรณ
จึงได้บทธจรตามมา	
<ul style="list-style-type: none"> ○ ทั้งนี้แต่จะโปรดเกศา 	ขอรองบาทา
อยู่ในใต้ฝ่าธุลี	
<ul style="list-style-type: none"> ○ เมื่อนั้นประทุมเรื่องศรี 	ได้ฟังวาที
จึงมีพระราชโองการ	
<ul style="list-style-type: none"> ○ ครัสแก่สุวรรณมินาน 	เจ้าผู้ชัชชาญ
กุมารอย่างน้อยพระทัย	
<ul style="list-style-type: none"> ○ ไซ้จะแกล้งกลัดตัดใจ 	ผิดเพศพิสัย
ด้วยไซ้มนุญย์เหมือนกัน	
<ul style="list-style-type: none"> ○ ฝ่ายฝูงเทพเวศในสวรรค 	เทพไท้เทวัญ
คนธรรพ์เทพบุตรครุฑา	
<ul style="list-style-type: none"> ○ จะค่อนติเตียนครหา 	คัปในอุรา
สุดที่เจรจาจนใจ	
<ul style="list-style-type: none"> ○ ฝ่ายพระกุมารเล่าไซ้ 	กับองค์อรไท
รักใคร่ได้ตามติดพัน	
<ul style="list-style-type: none"> ○ บิดาก็ไม่เตียดฉันท 	จะให้ครองกัน
ไซ้จะแกล้งกลั่นฉันใด	
<ul style="list-style-type: none"> ○ เจ้าจงสำแดงฤทธิไกร 	ให้ปรากฏไป
ทั้งในพิภพโลกา	
<ul style="list-style-type: none"> ○ ยั้งได้แลฤฎาราช 	ถ้าเรื่องฤฎา
เทวาจะมาอวยพร	
<ul style="list-style-type: none"> ○ ปางนั้นสุวรรณภูธร 	หมอบเศียรขอร
กราบทูลบิครทันใจ	

○ พระต้องประสงคฺ์สิ่งใด ชีวิตอยู่ได้บาทา	ไม่จัดพระทัย
○ ข้าแต่พระราชบิดา ใคร่เห็นฤทธาสรชัย	ถ้าจะปรารถนา
○ อางจงทรงฤทธิ์เกรียงไกร ให้ทอดพระเนตรฤทธิ์	จะขอเพลงไป
○ บัดนั้นประทุมเรืองศรี ให้จัดแจงที่จิงพลัน	ตั้งขุนเสนี
○ เอาต้นตาลโตนดเจ็ดอัน พินันให้ห่างหว่างสะวา	ฝังเคียงเรียงกัน
○ ไม้มะเดื่อชุมพรถอนมา ห้ำศอกสี่เหลี่ยมเท่ากัน	เจ็ดอันให้หนา
○ เพดานศิลาเจ็ดชั้น เหล็กนั้นเจ็ดแผ่นอย่าคลา	ทองแดงเจ็ดอัน
○ เหล็กแลทองแดงศิลา ห้ำศอกทุกสิ่งละเจ็ดอัน	โดยกว้างโดยหนา
○ ตั้งแถวสนามเรียงรัน ชั้นละสี่ศอกออกไป	เว้นว่างห่างกัน
○ เอาเกวียนเจ็ดเล่มเรียงไว้ ในเกวียนจนเต็มอย่างนาน	ขนกรวดทรายใส่
○ เสนาทำตามโองการ ประทุมราชราชา	แล้วทูลฎบาล
○ พระองค์ทรงฟังเสนา ว่าแก่สุธนกุมาร	จึงมีวาจา
○ เจ้าผู้เรื่องฤทธิ์ชัยชาญ แสดงผลลาญให้โลกถืออา	ศาสตราชำนาญ
○ ้วยศปรากฏโลกา จะมาสรรเสริญเย็นยง	ทุกเทพเทวา

สุรางคนางค์

○ สุธนกุมาร	รับพระโองการ	กราบกรานบิตุรงค์
แล้วเสด็จไป	พระทัยประสงคฺ์	จะเพลงฤทธิรงค์
○ พระตั้งอริษฐาน	เคชะสมภาร	โพธิญาณสร้างมา
จะลำแดงเดช	เทเวศพร้อมหน้า	ให้เรื่องเคชะ
○ แล้วขึ้นสรชัย	บายพระพักตร์ไป	พระทัยประสงคฺ์
เพลงไปพิฆาต	โดยราชจ้านง	ยับยู่ยู่ผยผง
		ระยำทำลาย

◦ สำเนียงสนั่น เสียงบันลือลั่น คั่งฟ้าฟาดสาย
 ทองแดงเหล็กหนา ศิลาเรียงราย ทั้งเกวียนกรวดทราย กระจายไม่คง
 ◦ กำลังลูกศร ยังเขาสุมธรร สิงขรทรุดลง
 ไม่ต้านทานได้ บรรลี่ยศุขผง ลูกศรคืนคง เข้าแล่งทันใจ
 ◦ เอิกเกริกโกลา สะเทือนเวหา สุธาหวั่นไหว
 ผุ่งเทพเทวา มาพร้อมอวยชัย สรรเสริญท้าวไท ฉัตรธงบูชา
 ◦ ชาววิชาธร ขอบเศียรขอร ขึ้นเหนือเกศา
 เกรงเดชฤทธิธม สุธนราชา ลำแดงเคชา หน้าธารกำนัล
 ◦ ประทุมราชา ได้เห็นศักดิ์ ฤทธาเขยขวัญ
 ยังมีเสน่ห์หา ลีลาด้วยพลัน ประคองรับขวัญ สวมกอดกุมาร
 ◦ เจ้าผู้เรืองฤทธิ์ ศาสตราประสิทธิ์ ด้วยศรแผลงผลาญ
 จะให้ปรากฏ ลือยศกุมาร เทพชมสมภาร ยิ่งยงขึ้นไป
 ◦ ยังคิดปรีธนู คั่นหนึ่งอันอยู่ สำหรับกรงไกร
 นุรุษพันหนึ่ง จึงยกขึ้นไหว บิดาจะใคร่ ให้โลกเลื่องลือ
 ◦ เจ้าฤทธิแรง ยกขึ้นลำแดง ยังได้แลดู
 ถ้ายกศิลป์ไหว เทพไฟที่จะลือ ประนอนนับถือ ทั่วโลกโลกา
 ◦ สุธนภูธร น้อมเศียรขอร รับพระบัญชา
 มิได้ย่อท้อ จะขออาสา ตามแต่บิดา ประสงค์สิ่งไร
 ◦ ทูลแล้วประนม น้อมเศียรบังคม เข้ายกศิลป์ชัย
 เสียงเออबारมี เป็นที่อาศัย ยกศรขึ้นได้ คั่งใจจินดา
 ◦ เทพไฟในสถาน ซ้องสาธุการ สะท้านเวหา
 ธงผ้าธงกระดาษ อภิวัตน์วันทา คนธรรพ้อสุธา เทวาอวยชัย
 ◦ ประทุมราชา มีความเสน่ห์หา ปรีดาแจ่มใส
 แล้วมีพจนารถ ประกายตรีสไป แท่นศิลาใหญ่ อยู่ในนครา
 ◦ จะยกผายผัน คนถ้วนถึงพัน จึงจะเคลื่อนคลา
 ถ้าเจ้ายกได้ คั่งใจปรารถนา ผุ่งเทพเทวา จะสาธุการ
 ◦ สุธนประนม ขอรบังคม รับพจมาน
 เห็นแท่นศิลา อันหนาพิศาล สมเด็จพระบาล ดำเนินเข้าไป
 ◦ ขอบองค์ลงนั่ง ริมแท่นบัลลังก์ ศิลาอันใหญ่
 ขอรเบื่องขวา ลูบมาลูบไป ตำริพระทัย เห็นไม่เคลื่อนคลา
 ◦ พระจึงอริษฐาน เดชะโพธิญาณ สมภารสร้างมา
 ขอจงยกได้ อย่าให้อัปรา ผุ่งเทพถ้วนหน้า จะมาไยไฟ
 ◦ ครั้นอริษฐาน แล้วมิได้นาน ยื่นขึ้นทันใด
 โอบอุ้มศิลา อันหนักว้างใหญ่ ยกชูขึ้นได้ เที่ยวไปเที่ยวมา
 ◦ เปรียบคั่งจ้อย่าง ทารกยกฟาง ขึ้นวางเหนือบ่า
 ไม่นหนักพระกาย สบายกายา พาเดินไปมา หน้าพระลานชัย

◦ ชาววิชาการ มาพร้อมสลอน ยอกรไสว
 เบียดเสียดเยียดยัด อึงอัดกันไป ดังว่าเวียงชัย ไกรลาสจะพัง

◦ พวกนายตำรวจ เอาหวายไล่หวาด เท่าไรไม่ฟัง
 บ้างหลบล้มปะ เอะอะตึงตัง ข้างในให้มัน ยังยึดอัดกัน

◦ ทุกเทพบูชา จัตรีขนานนา โกลาสนัน
 สรรเสริญสมภาร กุมารครั้งนั้น พรหมินทร์อินทร์จันทร์ ทุกชั้นเทวา

◦ กุมารชาญชัย วางศิลาไว้ ที่เดิมเอามา
 ประทุมเป็นใหญ่ มีใจเสนาหา เอื้อนอรรถวิจนา ว่าแก้ท้าวไท

◦ บิดาให้ทำ ไซ้ทารกรรม กุมารเมื่อไร
 จะให้ปรากฏ เกียรติยศเกรียงไกร หวังว่าจะให้ กันความนิทา

◦ ฝ่ายฝูงอมรเมศร ทุกเทพเทเวศ จะก่อนครหา
 มนุษย์มาสู่ อยู่ด้วยเทวา ได้เห็นฤทธา จะว่าใครมี

◦ ฝ่ายเจ้าเล่าไชรี หวังมาอยู่ใน ไกรลาสกรุงศรี
 ตั้งจิตพิศวง ด้วยองค์เทวี จะเป็นไรมี ไม่ขัดพระทัย

◦ แต่ว่ากุมาร กับนางร้างนาน มาเป็นเท่าไหน
 ยังรู้จักองค์ มั่นคงฤไ จักจึงจำได้ จะให้ครองกัน

◦ สุธนทูลฉลอง ข้าแต่ได้ละออง อันองค์จอมขวัญ
 ถึงว่าโฉมยง จะปลงชีวิต แต่อดีตนั้น ไม่พินเพื่อนใจ

◦ ประทุมราชา ได้ฟังวาจา มีจิตพิสมัย
 เสด็จเข้าวัง ตรัสสั่งข้างใน ให้อรทรมวย ทั้งเจ็ดธิดา

◦ ประดับพระองค์ สุวรรณบรรจง ทรงพระภูษา
 ที่ยอดสอดศรี ไม่มีราคา ให้เจ็ดกัลยา ทรงเครื่องเหมือนกัน

◦ นางจันทกินรี ผู้เป็นมเหสี สั่งลูกจอมขวัญ
 เจ็ดนางได้ฟัง กราบบังคมคิด แล้วเสด็จจรจัด จากพระมารดา

◦ เข้าสู่ที่สรอง ชำระพระองค์ แล้งทรงภูษา
 นำกุหลาบอาบองค์ เครื่องทรงรจนา สำหรับกายา กลิ่นฟุ้งขจร

◦ พระฉวีผุดผ่อง ละออละออง ผัดพักตร์ผิวอ่อน
 พระมหากำไล สวมใส่พระกร ประดับอาภรณ์ มณีอำไพ

◦ สองเบื้องพระหัตถ์ ล้วนนพรัตน์ ชำรงค์ทรงใส่
 สว่างลาดาบสร้อย ห้อยข้อยแว่วไว กรรเจียกจูไร ประไพพริ้ว

◦ สะอึ่งทับทรวง พระเต้าพุ่มพวง คั่งควมณี
 พระฉายทรงส่อง ประคองเกศี ปิ่นเกล้าจูรี สอดแซมชฎา

◦ แต่ล้วนมณี แจ่มจักร์ศรี จับสิญญา
 แสงแก้วแวววาว เปล่งปลานัยนา ล้วนดวงจินดา แวมวามอร่ามเรือง

◦ แต่งองค์ครั้งนั้น ยิงยวดกวัดขัน ดูจอกแขกเมื่อง
 วิไลใสดี รัศมีเลื่อมเหลืออง ล้วนค่าควรเมื่อง แก่ถึงกลิ่นสรรพ์ทรง

○ ขนนี่นำนาค นางเสด็จลีลาศ คั่งราชเหมหงส์
 ขึ้นเฝ้าละอองบาท จอมราชฤทธิรงค์ พร้อมทั้งเจ็ดองค์ ทรงเครื่องเหมือนกัน
 ○ ประทุมราชา เฟ่งพิศริดา ทั้งเจ็ดจอมขวัญ
 พระจิ้งจอกธำมรงค์ ให้นำเรียงรัน สืบสนปนกัน กับแก้วมโนห์รา
 ○ แล้วมีโองการ ให้เชิญกุมาร เจ้าเสด็จเข้ามา
 นายตำรวจใน รับใส่เกศา ลูกเล่นลีลา ไม่ช้าทันที
 ○ ครั้นถึงพระองค์ ถวายบังคมลง กราบทูลถว้นถึ
 ว่าพระผ่านฟ้า ให้ข้าจรลี มาเชิญพันปี เสด็จเข้าไป
 ○ สุทรนได้ฟัง ตำรวจรับสั่ง มาทูลแจ้งไข
 พระองค์ยาดรา ลีลาคลาไคล เข้าสู่ปรางค์ใน ปรางค์มาศมณี
 ○ ครั้นถึงพระองค์ ยอกรประณม ประณตบทศรี
 ว่าพระผ่านฟ้า ให้ข้าจรลี มาเชิญพันปี เสด็จเข้าไป
 ○ สุทรนได้ฟัง ตำรวจรับสั่ง มาทูลแจ้งไข
 พระองค์ยาดรา ลีลาคลาไคล เข้าสู่ปรางค์ใน ปรางค์มาศมณี
 ○ ครั้นถึงบังคม ยอกรประณม ประณตบทศรี
 แทบบาทบิดรงค์ พร้อมองค์ชนนี แล้วไม่พาที นิ่งเส็งยมเจียมองค์
 ○ ประทุมราชา ตรัสแก่เขวารา ผู้ชาญฤทธิรงค์
 พระราชาชริดา ข้าทั้งเจ็ดองค์ กุมารเจ้าจง ทอดทศนาใน
 ○ องค์มเหสี ของเจ้าอยู่นี้ ด้วยฤทธิไม่
 กุมารรู้จัก ชักกรจงไป จะภิเษกให้ เจ้าครอบครองกัน
 ○ สุทรนกุมาร รับพระโองการ ยอกรอภิวันท์
 ข้าเลื่องนัยนา แลหาเม็ยขวัญ ซึ่งนั่งอยู่นั้น ไม่รู้จักนาง
 ○ พี่น้องเหมือนกัน รัศมีสีสัน ผิวพรรณไม่ห่าง
 พิศเพ่งเล็งหา นัยนาไม่วาง ไม่รู้ว่านาง มโนห์ราองค์ใด
 ○ ดูแล้วดูเล่า ชะเง้อหาเปล่า จะเอาที่ไหน
 เจ็ดนางไม่ผิด จริตไม่ไกล พระองค์จึงไม่ รู้จักพักตรา
 ○ พี่น้องเจ็ดองค์ พระโจอมรูปทรง วงพักตร์ลักขณา
 วาดทรงสถาน ป้อมปานดั่งว่า แกล้งหล้อหลอมมา ร่วมพิมพ์เดียวกัน
 ○ สุทรนจนจิต ไม่รู้ที่คิด ไถ่ถอนผ่อนผัน
 ให้ทำสิ่งใด ทำได้ทุกอัน ที่นี้แกล้งกัน จริงแล้วแลเนา

ยานี้

○ จะกล่าวถึงตรีเนตร องค้อมเรศในคิงสา
 บัลลังก์อาสน์ไศยา แข็งดั่งว่าแผ่นดินกระดาน
 ○ ประหลาดหลากหลายหน้า เล็งทิพย์มาในสถาน
 จึงเห็นพระกุมาร มารำคาญข้องอุรา

◦ เอลองคัโพธิสัตว์
 ละไว้ไม่นำพา
 ◦ จำเป็นจะลงไป
 ดำริแล้วจรรลี
 ◦ การจวนด้วยโดยพลัน
 แปลงกายหายกายา
 ◦ ตัวเราคืออินทรา
 ให้ดูแมลงวัน
 ◦ แล้วจับที่เกศา
 สูชนเข้าพระทัย
 ◦ แลเห็นแมลงวันทอง
 จึงรู้ว่าเทวี
 ◦ ประจักษ์ใจสันทัด
 ต้องกรแก้วกัลยา
 ◦ หกนางพระพี่เจ้า
 เดิมทีสำคัญ
 ◦ ด้วยเห็นเธอเพ่งพิศ
 ว่าท้าวเธอใฝ่ใจ
 ◦ ครั้นเห็นพระโคมยง
 ทั้งหกพระพี่ยา
 ◦ ประทุมผู้เรืองเดช
 ต้องกรอรแจ่มจันทร์
 ◦ จึงมีพระบัญชา
 ให้ทำพิธีใหญ่
 ◦ สมเด็จพระชนนี
 ส่วนองค์พระบิดา
 ◦ แล้วเข้าโรมณี
 เทวามาแฉจน
 ◦ จึงเชิญเจ้าทั้งสอง
 ได้ฤกษ์เบิกบายศรี

จะได้ตรัสกายภาคหน้า
 หมู่วิทยาจะย้าย
 ช่วยจึงได้ในครั้งนี้
 จากปรากฏศรีวิมานมา
 ถึงไม่ทันจะพริบตา
 กระซิบว่าแ้วพระกรรม
 บัดนี้มาช่วยทรงธรรม์
 บินวนเวียนเศียรทราวม้วย
 นั่นคือว่ามีไซไคร
 เพราะหัสสนัยน์* ไฉยินดี
 จับที่น้องเกล้าเกศี
 อ้องคั่นเจิวสลิหว่า
 ยกพระหัตถ์ยื่นเข้ามา
 มโนห์ราบังคมพลัน
 คิดช่วยเปล่าสิ้นทั้งนั้น
 ว่าทรงธรรม์พอพระทัย
 ต่างองค์คิดคะนึ่งใน
 ด้วยจะให้ต้องกายา
 ไปต้ององค์กนิษฐา
 เหลือบนัยนาแลดูกัน
 ทอดพระเนตรเห็นเขยขวัญ
 คั่งสำคัญมันคงใจ
 สั่งข้างหน้าแลข้างใน
 จะภิเษกสองฝั่ง**
 ให้ขัดส้อมโนห์รา
 ฝ่ายข้างหน้าแต่งสูชน
 อันเป็นสุภผล
 ในมณฑลทำพิธี
 นั่งเหนือกองแก้วมณี
 ทำตามที่อยู่บรูตาม

* ภาษาปาก ภาษาเขียน คือ สหสนัยน์

** ภาษาโบราณ หมายถึง นาง, นางงาม

สุรางคนางค์

๐ ภิเษกเสรีจรรพ เทพเทวากลับ คินไปสถาน
 สุธนโพธิสัตว์ โสมนัสเบิกบาน ทั้งสองสำราญ ในสถานอำไพ
 ๐ ภิรมย์ชมชิด ประจำเจิมจิต แสนสนิทพิสมัย
 เกลียวกลมสมสวาท ไม่คลาดห่างไกล ประคองครองใจ พระทัยเปรมปรีดิ์
 ๐ เพลาเย็นเช้า แต่งองค์ขึ้นเฝ้า ปิ่นเกล้าธบริดี
 เป็นนิจไม่ขาด ในราชปรารงค์ศรี มีไฉ่ราศี ข้องขัดพระทัย
 ๐ อยู่จำเนียรมา ราตรีนิทรา บรรทมหลับไหล
 ที่ในไสยาสน์ เหนืออาสน์อำไพ กุมารชาลุชย ฟันในนิทรา
 ๐ คิดถึงชนนี โอ้อ่านฉะนี้ จะให้โหยหา
 จะทุกข์โถมใน* ร่ำไรโรศกา ด้วยลูกเสนาหา ว่าซ้ำหายไป
 ๐ แต่จากชนนี มาได้หลายปี ปานฉะนี้เป็นไฉน
 พระโรคโรคา บีชาฉันใด จะชুবตรอมใจ เห็นไม่สมดี
 ๐ ยิ่งนึกตรึกไป ออกเอ๋ยฉันใด เป็นได้เช่นนี้
 คิดผิดหนักหนา ถือว่าตัวดี มารักสตรี ยิ่งกว่ามารดา
 ๐ รักเมียกว่าแม่ ได้แก่ลูกแล สมคำท่านว่า
 พ่อแม่เกิดหัว จนตัวใหญ่มา มีได้นำพา มามัวเมียไป
 ๐ อันบุตรภรรยา ไม่มัวยมรณา พอลาได้ใหม่
 ถ้าว้าชีวี ชนนี้บรรลัษ จะเอาผู้ใด มาเป็นมารดา
 ๐ อันอื่นหาได้ พ่อแม่นี้ไซ้ร้ หายากหนักหนา
 ปานนี้เป็นไฉน ไม่ทราบวิญญา ยิ่งให้โศกา สะอื้นหนักไป
 ๐ บัดนั้นมโนหรร่า ฟันจากนิทรา ตะลึงสงสัย
 เห็นพระสามี โศกีร่ำไร พูลถามภูวไนย ทนใดมิเนียน
 ๐ ขอพระกรุณา ฉันใดจึงมา โศกาสงสาร
 ขัดเคืองสิ่งใด ขอได้โปรดปราน ให้กระหม่อมฉัน ทราบในวิญญา
 ๐ ฤาพระโทมณัส ว่าข้าปรนนิบัติ ไม่ชอบวิญญา
 ฤาร่วมภิรมย์ ไม่สมพักตรา ฤาลักขณาข้า ไม่ชอบพระทัย
 ๐ ไม่รู้สีกว่า มีภัยโทษา สิ่งใดเลยไฉน
 ฤาขึ้นไปเฝ้า ปิ่นเกล้าภฟไตร ตรัสด้วยสิ่งใด คับในอุรา
 ๐ สุธนอุธร ได้ฟังสายสมร ชะอ้อนวอนว่า
 จึงมีวาจ้ง กล่าวทั้งน้ำตา ตอบแก้วักถยา ด้วยปล้นทันใด
 ๐ ว่าไยฉันนั้น ฟังได้พบกัน ดอกฤาเป็นไฉน
 จะว่าพระน้อง ไม่ต้องพระทัย จะเสียน้ำใจ อย่าได้พาที

* ภาษาปาก ภาษาเขียน คือ โทมณัส

◦ เคยชมสมสมคร จำงปลงรัก เป็นอรรคมเหสี
 เข้าดั่งดวงจิต จึงคิดจรถี กังขาราคี จะตามมาไย
 ◦ หนึ่งเล่าบิดา ไม่ตรัสวจนา ให้แห่งที่ไหน
 พิโสภโคศิกิ ดั่งนี้เมื่อไร คำนึงนึกไป ถึงพระมารดา
 ◦ พระจอมเกศแก้ว จะคอยนักแล้ว มานานหนักหนา
 จะคิดสงสัย ว่าได้กัลยา ฤม้วยมรณา จึงซ้ำหายไย
 ◦ จะทรงโสภิกิ พิศิดดั่งนี้ จึงกันแสงให้
 นำที่ทูลกระหม่อม จะตรอมพระทัย กลัวจะบรรลัย เพราะให้โสภิกิ
 ◦ เพลารุ่งเช้า จะขึ้นไปเฝ้า ปิ่นเกล้าบาทศรี
 พระราชบิดุรงค์ ท้องคั่นนี้ ขอลาธุลี ไปเยือนมารดา
 ◦ แล้วว่าเทวี เจ้าอยู่กรุงศรี จงดีก่อนนา
 พี่จะจรไป มีใค้อยู่ซ้ำ พอให้มารดา ทราบฝ่าธุลี
 ◦ ว่าพี่ยังอยู่ มีไปให้รู้ จะเศร้าหมองศรี
 ชูบตรอมผอมลง จะปลงชีวิ ไม่รู้ว่าพี่ พบองค์นงคราญ
 ◦ นางฟังสามิ ออกนามชนนี เทวีสงสาร
 ขอรนเหนือเกศ ชลเนตรคือธาร พระคุณโปรดปราน ปิ่นป่านมารดา
 ◦ ลูกพลัดบุรี ไปฟังธุลี ย่อมมีเสน่ห์หา
 ปรานีที่สุด คุจดวงนัยนา เมื่อวันจากมา โศกาแสนทวี
 ◦ พระองค์ยาตรา ได้โปรดเกศา แก่ข้าบาทศรี
 จะขอตามเสด็จ ไปเฝ้าชนนี บังคมธุลี ให้ดีพระทัย
 ◦ พระฟังนงราม เอื้อนอรรดรัสห้าม โฉมงามทรมวย
 จะอยู่นคร จะจรที่ไหน หิมวาป่าไกล มีไช่พอดี
 ◦ จรด้วยพระบาท ทางนั้นสามารถ ในราชวิถี
 หิมวันต์กันดาร ไกลนานนับปี ความยากแสนทวี ไม่มีมรคา
 ◦ นางทูลท้าวไท หิมวันต์ฉันใด ทราบในเกศา
 ยากเป็นไฉน ไม่ไกลบาทา ไปจนมรณา ในฝ่าธุลี
 ◦ คุจดังครั้งก่อน พระองค์เสด็จจร ออกจากกรุงศรี
 ขอตามเสด็จไป มีให้จรถี ให้อยู่บุรี จึงมีอันตราย
 ◦ ตั้งแต่ขึ้นไป จนชาติเกิดใหม่ อย่าได้คิดหมาย
 ไม่ห่างพระบาท ไม่คลาดพระกาย จะขอสู้อยู่ ได้ละอองธุลี
 ◦ หนึ่งเล่าภัสดา เมื่อแรกเสด็จมา ตามข้าบาทศรี
 ย่อมตรัสประภาษ แก่ราชเสนี ไปได้เทวี จะคืนเวียงชัย
 ◦ มีเพียงมานะ ความอุตสาหะ อดสำหมาได้
 สมดั่งปรารถนา ไม่พาเข้าไป จะได้อันใด เอาไปเจรจา
 ◦ กลับไปเปล่าเปล่า เสนาข้าเฝ้า จะครหา
 ถึงจะบอกใคร ว่าได้มโนหรร่า เป็นแต่ปากว่า ไม่มาเห็นจริง

๐ สุธนฟังนาง ทูลฉลองต้องอย่าง ถูกทางทุกสิ่ง
 รับขวัญโฉมยง เอนองค์แอบอิง พรางเชยสมรมิ่ง ยอดยิ่งเขาวมาลัย
 ๐ พิสมัยในสวาท สุริยาอุรยาตร ส่องโลกทั่วสถาน
 สรงพระพักตรา สรงราเมิกบาน เข้าที่สรงสนาน ชำระพระกาย
 ๐ แล้วทรงภูษา คันธรสลายทา ตระหลบบอบาย
 ประดับอาภรณ์ บวรเจดฉาย เจดฉันทรรณราย เปร็จพิพรายเพราะตา
 ๐ แล้วเสด็จลีลาศ สู่ปรารค์ปราสาท บิดูราชไม้อ้ำ
 ถึงถวายบังคม บรมราชา เทบบาทมุสิกา กราบทูลทันที
 ๐ ขอพระราชทาน เก้าอี้ระหม่อมฉัน ภูบาลบพศรี
 มาอยู่ใต้ละออง ร่องฝ้าฐิติ พระเดชบารมี ปกเศียรเกล้ามา
 ๐ พระคุณที่สิ้น แสนสุดสากล เย็นเกล้าเกศา
 แต่ละอองบาท จากราชนครา อุดรปัญญา มาซ้ำหลายปี
 ๐ ขอพระกรุณา ได้โปรดเกศา แก่ข้าบพศรี
 ลูกคิดถึงองค์ บิดูรงค์ชนนี ขอลาฐิติ ไปเยือนสองไท
 ๐ จากบาทบพศรี มานานหลายปี ป่านนี้เป็นไฉน
 พระโรคโรคา บีฑาฉันไค ประชวรเจ็บไข้ ฤกษ์อภัยวัฒนา
 ๐ ไปพอบพบพัคตร์ ให้แจ้งประจักษ์ ลูกรักไม่ซ้ำ
 ฝ่ายนางโฉมยง อรองค์ชยา จะบังคมลา ตามเสด็จไป

ฉบัง

๐ เมื่อนั้นประทุมราชา ได้ฟังวาจา
 สุธนทูลลาคลาไคล
 ๐ เอื้อนอรรถวิจนาปราศรัย คิดชอบชอบใจ
 จำไปเยือนท้าวสักทิต
 ๐ เจ้ามาก็ซ้ำหลายปี เป็นตายร้ายดี
 ไม่ทราบฐิติสองเรา
 ๐ ขรอยคอยหาหนักหนา ลูกรักจักลา
 ก็ตามอัชฌาศัย
 ๐ ครัสพลางทางตรีภนีใน กุมารชาณูชัย
 คั่งบุตรเกิดในอุรา
 ๐ หนึ่งเล่าเจ้ามีศักดา เดินด้วยบาทา
 เทวาจะมาไยไพอ
 ๐ คิดแล้วหีบพระขรรค์ชัย พระราชทานยกให้
 ท้าวไทจึงมีวาจา
 ๐ อันพระขรรค์แก้วแว้วฟ้า ถ้ำพระลูกยา
 ปรารถนาจรดลหนไค

สามารถอาจพาหะไป ฤทธิไกรประหารราญรอน	○ สามารถอาจพาหะไป ฤทธิไกรประหารราญรอน	ได้ดุดังใจ
ยอกรับเอาทันใด	○ สุธนบังคมภูธร ยอกรับเอาทันใด	น้อมเศียรโอนอ่อน
ใครไปมุนยโกลกี๋	○ ปางนั้นประทุมชาญชัย ใครไปมุนยโกลกี๋	ตำริพระทัย
สุธนราชกุมาร	○ คิดแล้วจึงมีวาที สุธนราชกุมาร	ว่าแก่พระศรี
พิภพอุครปัญญา	○ บิดาจะไปสู่สถาน พิภพอุครปัญญา	เขื่อนท้าวผู้ผ่าน
ให้เกณฑ์โยธาครามครัน	○ ตรัสแล้วมีพระบัญชา ให้เกณฑ์โยธาครามครัน	สั่งขุนเสนา
กัณฑ์รบ * หน้าไม้ปืนยา	○ พลโล่แหลนหลาวเกาทันท์ กัณฑ์รบ * หน้าไม้ปืนยา	โตมรเขนขยัน
แกลั่วกล้าอาวุธชิงชัย	○ พลธนูศิลป์ศาสตรา แกลั่วกล้าอาวุธชิงชัย	พลหมู่อาสา
ไพชนมณเฑียรมณี	○ ตั้งเสร็จแล้วเสด็จลาไกล ไพชนมณเฑียรมณี	เข้าที่ห้องใน
แล้วมีเสาวนีย์ทันใด	○ ตรัสแจ้งแห่งอัครมเหสี แล้วมีเสาวนีย์ทันใด	นางทราบวาที
เข้าไชรู้ขอตามจรรลี	○ ยอกรบังคมทูลไท เข้าไชรู้ขอตามจรรลี	พระองค์เสด็จไป
สามิแห่งข้ามโนห้รา	○ ใครไปประสมมเหสี สามิแห่งข้ามโนห้รา	ซึ่งเป็นชนนี
กัณฑ์ตามภาษาสตรี	○ หวังให้รู้จักพักตรา กัณฑ์ตามภาษาสตรี	ได้สบสนทนา

สุรางคนางค์

○ บัดนั้นพระบาท	ประทุมราช	ผู้รุ่งรัศมี	
มีพระบัญชา	ว่าแก่เทวี	เจ้าจะจรรลี	ด้วยพี่ตามใจ
○ นางจันทกนิรี	ผู้เป็นมเหสี	ยินดีแจ่มใส	
ตรัสแก่บุตรี	บัดนี้ภูวไนย	จะพาเสด็จไป	ในมุนยโกลกา

* คำนี้ไม่มีในพจนานุกรม น่าจะคัดลอกผิด คำที่ถูกน่าจะเป็น “กัณฑ์แรก” หมายถึง กองทำหน้าที่แรกเพื่อป้องกันจอมทัพ

◦ มีพระเสาวนีย์ ครัสตามถ้วนถึ เฒ่าแกโจลนจำ
 พี่เลี้ยงสาวสรร พร้อมกันถ้วนหน้า ให้เตรียมกายา จักตามเสด็จไป
 ◦ ถึงวันฤกษ์ดี จะยกโยธา บุรีห้วนไหว
 ฝ่ายนางกษัตริย์ เร่งรัดข้างใน ทรงเครื่องวิไล ประไพโรจ
 ◦ วิจิตรรจนา ไปด้วยอสังการ ภูษาสอดศรี
 สว่างล้นทับทรวง ล้วนด้วยมณี คำควรวูรี มากมีราคา
 ◦ แต่งองค์สำอาง ประดับปีกหาง ทั้งนางโจลนจำ
 พี่เลี้ยงสาวใช้ ขวักไขว้ไปมา รีบแต่งกายา เตรียมท่าเทวี
 ◦ สองราชกระษัตริฯ ประทุมราชา สุทรนเรื่องศรี
 พระองค์ทรงเครื่อง รุ่งเรืองรูจี จตุรงค์เสณี อิงมีนคร
 ◦ อันเมืองไกรลาส เพศภูมิชาติ ชาววิชาวร
 ย่อมถือพระขรรค์ อันมีฤทธิ์รอน จึงเหาะเหินจร ได้โดยเวหา
 ◦ ฝ่ายฝูงกระษัตริฯ ถ้าจะจรลี โดยทางนภา
 ประดับปีกหาง เป็นอย่างสืบมา จึงบินลีลา ไปได้ทุกคน
 ◦ ปางนั้นพระบาท ประทุมราชา ผู้เรื่องฤทธิ์รณ
 มีพระวาทิ สั่งศรีสุทรน ให้กรีฑาพล ขึ้นบนนภา
 ◦ สุทรนกุมาร รับพระโองการ ใส่เกล้าเกศา
 พร้อมด้วยอำมาตย์ พลราชเสนา ยกเป็นกองหน้า นำเสด็จท้าวไท
 ◦ ประทุมราชา ผู้เป็นบิดา ยกพยุหทัพใหญ่
 ขึ้นบนนภา เวหาห้วนไหว มีดฟ้ามาใน อากาศดาษดา
 ◦ พวกพลครามครัน เสียงบันลือถัน สนั่นเวหา
 นางจันทกนิรี กับศรีมโนห์รา ทั้งแปดกัลยา โจลนจำข้างใน
 ◦ ทาสีพี่เลี้ยง มากมายรายเรียง พร้อมเพรียงคูไสว
 ยกเป็นกองหลัง ตามเสด็จท้าวไท ล่องฟ้ามาใน นกดลอนธการ
 ◦ สมเด็จพระพุทธ ใกล้เคียงนคร อุดรปัญญา
 เพลาราดรี ลงที่สุธา นอกพระพารา ไม่ใกล้ไม่ไกล
 ◦ ตั้งทัพพลับพลา ที่ออกเสนา ข้างหน้าข้างใน
 เสียงอึงคึงถัน สนั่นห้วนไหว ชาวเมืองตกใจ มิใช่พอดี

ยานี้

◦ ปางนั้นอาทิตย์ราช พระไสยาสน์ในปราสาทศรี
 ครั้นรุ่งสว่างราตรี พี่นจากที่บรรทมใน
 ◦ ได้ยินสำเนียงถัน ถึงพระกรรมยิ่งสงสัย
 จึงเผยบัญชรชัช แปรพักตร์ไปเห็นพลับพลา
 ◦ ประหลาดหลากโฉน สึกเมืองโดยกโยธา
 มาถึงพระพารา มากหนักหนาน่าอัศจรรย์

◦ ขอบเขตจันทร์เสมา
 ค่านทางก็กำกวม
 ◦ ฉันทไคไม่มีข่าว
 ตรีศเรียกมเหสี
 ◦ แล้วเสด็จออกฝ่ายหน้า
 เร่งไปปิดประตู
 ◦ จัดไพร่ให้รักษา
 หอรบปรบป็นใหญ่
 ◦ ให้จัดคนแก่วักล้า
 ชิงชัยได้ท่วงที
 ◦ แข็งขันขึ้นพาทิ
 ทรงธรรม์พรันพระทัย
 ◦ ถ้าวาพระลูกอยู่
 ย่อมเกรงเคชเคชา
 ◦ กุมารจากกรุงศรี
 ทะนงอาจงใจ
 ◦ เห็นได้โดยสำราญ
 หยากเยื่อ * ข้องบาทา
 ◦ ฤาหนึ่งดูตั้งว่า
 ประมาณนั้นฉันทไค
 ◦ ราฟิ่งถึงอาตมา
 บุรีมีอันตราย

ย่อมรักษาอยู่กวัดขัน
 มีหลายชั้นทุกบุรี
 จนมาฉาวขึ้นในนี้
 พระหัตถ์ชี้ให้นางดู
 สั่งเสนาหาเหยยสุ
 เกณฑ์ขึ้นอยู่เชิงเทินใน
 ทุกเสมารอบกรุงไกร
 ประจุไว้รับไพร่
 ออกอาสาในครั้งนี้
 ซ้ำย่ำยื้อย่ำปราศรัย
 ให้เสนินี้มีน้ำใจ
 ราฟิ่งไปถึงลูกยา
 ไหนศักรูจะมีมา
 ออกระอาทุกทิศไป
 ดอกจิ้งมีข้าศึกใหญ่
 ยกพลไพร่มาหยุดท่า
 เปรียบประมาณปานตั้งว่า
 แล้วสลัดเสยบัคใจ
 คายเขาพาล่มออกไป
 ได้สมบัติเราง่ายดาย
 กับอุราพระทัยหาย
 จะเบี่ยงบ้ายประการใด

ฉบัง

◦ เมื่อนั้นสุรนกุมารา
 ทูลลาประทุมเป็นใหญ่
 ๗๙ ◦ เสด็จจากพลับพลาคลาไคล
 ๗๐ ◦ แพบไคสี่รศรจนา ๗
 ◦ ชาวนครอุดรปัญญา
 ฉวยคว้าวาวุศิลปัสสร
 ◦ ฝ่ายหมู่เสนาวิชาธร
 ร้องด้วยสุนทรวาจา

ครั้นรุ่งสุริยา
 คำนินเข้าไป
 ตกใจประหม่า
 แต่เห็นเดินคอน

* ภาษาโบราณ คำปัจจุบัน คือ หยากไย่

- เราใช้อื่นไกลไหนมา
ข้าเฝ้าสุทธรณฤทธิไกร
 - ท่านจงเร่งเผยทวารชัย
สู่นคราย่านาน
 - ฝ่ายผู้อยู่เฝ้าพระทวาร
มีความตื่นบานอารมณ์
 - ดุสลอนขอกรประณม
นิยมโสมนัสยินดี
 - บัดนั้นสุทธรณฤทธิไกร
ซึ่งรักษาทวาร
 - ให้เข้าไปแจ้งกิจจา
ให้ทราบได้ฝ่าธุลี
 - เสนารับใส่เกศ
ถึงที่พระราชวังใน
 - คลานเข้าเฝ้าพระจอมไตร
ชีวิตอยู่ได้บาทา
 - บัดนี้พระโอรสา
เข้ามาเฝ้าฝ่าธุลี
 - ยับยั้งอยู่นอกบุรี
มาแจ้งธุลีบาทา
 - บัดนั้นอาทิตยวงศา
ปรีดาในราชฤทธิ
 - หายความกำหนดทันใด
ตรัสใช้ให้สุระเสนา
 - เร่งไปให้เปิดทวาร
กุมารบัดนี้ยาวนาน
 - อมาตย์รับราชโองการ
ให้เผยทวารทันที
 - บังคมทูลว่าพันปี
มาเชิญธุลีเข้าไป
 - บัดนั้นกุมารชาญชัย
เข้าในนครด้วยพลัน
 - ข้าเฝ้าเก่าใหม่แจจัน
เพศพันธุ์ละอย่างต่างไป
 - กุมารผู้ชาญฤทธิไกร
ปรากฏมาสสุวรรณบรรจง
- คือเป็นเสนา
รับเสด็จเข้าไป
เห็นพระกุมาร
กราบถวายบังคม
ตั้งสุระเสนา
แห่งพระบิดา
แล่นมาทันที
กราบทูลทันใด
เสด็จลีลา
ให้เข้าบทศรี
รู้ว่าลูกยา
พระพักตร์ม่วงใส
รับพระลูกยา
แล่นกลับลงลาน
ให้เข้าบทศรี
พระองค์คลาไคล
ถ้อยทีดูกัน
ดำเนินเข้าไป

○ ครั้นถึงบิตุเรศฤทธิรงค์ ทั้งองค์พระราชชนนี	ชมเสียรกราบลง
○ มารดาสวมกอดทันที ยินดีที่สุดปัญญา	พลงให้โศกี
○ จุมพิตพลงพิศพิศครา มารดาไม่มีวชิรี	ทูลหัวแม่มา
○ แม่คอยน้อยฤภูมิ โศกีไม่เว้นเวลา	พ่อเอ๋ยหนนี้
○ ยามเสวยแม่เสวยชลนา ไสยาไม่หลับลิ้มใจ	ยามเข้านิทรา
○ ทนทเวษชลเนตรนองไหล จนในวิญญาไม่วาย	แต่พระลูกไป
○ เจ้าจรวงค์เดียวเปลี่ยวกาย ดีร้ายไม่ทราบอุรา	ยากเย็นเป็นตาย
○ สามกษัตริย์โสมนัสสรรษา หิววแถวทางอย่างไร	ถามไถ่ไปมา
○ สุธนกราบทูลแจ้งใจ เดินในหิมวันต์กันดาร	แสนยากสุดใจ
○ ลูกรักเพียงจักวายปราณ ปิ่นปานชีวิตไม่มี	ทนทุกข์ทรมาน
○ ไปถึงไกรลาสกรุงศรี ได้ทำพิธีมงคล	ประสบเทวี
○ ประคองครองราชนิรมล มณเฑียรวิเชียรรมณี	ในรัตนไพชยนต์
○ แสนสุขเสาวภาคย์โศกี ข้องเคืองกมลกลใด	ไม่มีราศี
○ ความสุขก็สุขสุดใจ มีทุกข์ก็ทุกเพลลา	แต่ในพระทัย
○ ค้วยไปไกลละอองบาทา ไม่เว้นทิวาราตรี	โหยให้โศกา
○ จึงลามาเยือนธุลี ปราณีให้พลยกมา	บิดาเทวี
○ ทั้งองค์บิตุเรศมารดา เสด็จมาเฝ้าฝ่าละอองธุลี	ของเจ้ามโนห์รา
○ ขับยังอยู่นอกบุรี มาทูลคดียุบล	ให้ข้าบาทศรี

สุรางคนางค์

- อาทิตยวงศา ฟังพระลูกยา มาทูลเหตุผล
พระองค์แจ้งใจ ทราบในกมล ว่าพระจุมพล ประทุมราชา
- เจ้ากรุงไกรลาส พระองค์ยุรยาตร เสด็จมาหา
คำวิพระทัย จะให้เสนา ไปเชิญเสด็จมา ก็เห็นไม่ดี
- จึงมีใบบอก แก่ยอดเขาวมาลย์ มิ่งมิตรมเหสี
แต่งเครื่องเอนมโหช โภชนาอันดี ไปถวายพันปี ประทุมชาญชัย
- ให้วิเสทกลาง แต่งเครื่องขุนนาง ผู้น้อยผู้ใหญ่
ชาววิเสทนอก เร่งบอกกันไป จัดแจงเลี้ยงไพร่ อย่าได้วันวัน
- แล้วสั่งข้างหน้า หม่อมขุนเสนา ข้าเฝ้าทั้งนั้น
ผู้น้อยผู้ใหญ่ บอกให้ทั่วกัน จะเสด็จจรจัด ขมิขม้นจงไว
- ตั้งแล้วพระองค์ เข้าที่ทรง ทรงเครื่องเรื่องใส่
ฝ่ายพระมเหสี เข้าที่ทรงใน แต่งองค์วิไล ประไพโรจิ
- ทั้งสองกระษัตริย์ ประดับกายา รจนาเรื่องศรี
พร้อมด้วยอำมาตย์ หม่อมราชเสนีย์ ฝ่ายองค์เทวี พร้อมด้วยนางใน
- ออกจากสถาน สุธรรณกุมาร นำเสด็จคลาไคล
ถึงราชพลับพลา เข้าหาโรงชัย เชิญเสด็จนั่งใน เหนืออาสน์บวร
- ประทุมวิชา พระชันษา นั้นเยาว์วัยอ่อน
มีได้กังขา วันทาภูธร อาทิตยฤทธิรอน คอบรรบอภิวันท์
- ฝ่ายนางมโนห์รา รับเสด็จมารดา เข้ามาด้วยปล้น
สองมเหสี ยินดีหฤหรรษ์ คอบรรบอภิวันท์ ปราศรัยไปมา
- หกษัตริย์สบสม ระรื่นชื่นชม ภิรมย์हरษา
ด้วยได้รู้จัก พร้อมพัศตร์เจรจา ถ้อยตรัสวิจนา ตามประเพณี
- ต่างองค์ถามไถ่ ถึงความป่วยไข้ โรคภัยเสียดสี
กิจการนครา โภชนาสาทิ บริบูรณ์พูนมี เปรมปรีดิ์ฉันท
- หนึ่งราชปัจจา ข้าจันทเสมา ผาสุกเป็นไฉน
เมืองบ้านด่านแดน แวงแคว้นภพไตร ฝนฟ้านาไร่ ทำได้ง่ายคาย
- ฤาหนึ่งลูกค้า แจกไทยไปมา สู้หาซื้อขาย
มากุมนขมเย็น ไม่เป็นอันคราย สุขเกษมเปรมปราย อยู่ฤาฉันท
- หกษัตริย์วิจนา ถ้อยถามไปมา ปรีดาแจ่มใส
ชมชื่นรื่นเรียง บันเทิงพระทัย ถ้อยที่ถามไถ่ ด้วยใจยินดี
- อาทิตยราชา ว่าแก่กล้า มโนห์รามารศรี
โทษผิดบิดา เจ้าอย่าไพร่ ลูกเอ๋ยพ่อนี้ หลงแล้วแม่อา
- ฟังบุโรหิต บิดาได้ผิด จงงดโทษา
แต่นี้สืบไป มิให้อนา* ฝ่ายนางมโนห์รา ไม่ถือพระทัย

* หมายถึง อนาคต

- อาทิตยวงศา ว่าแก่ราชา ประทุมชาลุชัย
พระลูกสองศรี เป็นที่พิสมัย จะภิเษกให้ เจ้าครองศงคาร
- ผ่านภพพารา อุดรปัญญา พระมหาสถาน
อันตัวของข้า ชราแก่การ ประทุมภูบาล มีพระวาจา
- ข้าบาทนี้ไฉริ้ จะเว้นเวียงชัย ไกรลาศภูผา
ให้พระกุมาร ผู้ชาญฤทธา เป็นเจ้าวิทยา ฟากฟ้าภพไตร
- สองราชกษัตริย์ ประรองคองโสมนัส ไม่ขัดฉมาลัย*
ภิเษกกุมาร ผู้ชายฤทธิไกร เสวยราชย์ราชย์ สองไอนคร
- สุธนโพธิสัตว์ รับราชสมบัติ ทั้งสองบิดา
สี่ราชกษัตริย์ โสมนัสहरณา ให้พระลูกยา ครองสองบุรี
- ต่างองค์อนุญาติ ประสิทธิ์ประสาท พระพรชัยศรี
ให้เจ้าสององค์ ทรงภพโมลี เรื่องอิทธิฤทธิ อย่างมีภัยอัน
- หกกษัตริย์วิจนา พร้อมพระพักตรา อยู่วาระเจ็ดวัน
ประทุมราชา จะลาผายผัน ดำริตั้งนั้น มีพระวาจา
- ฝ่ายองค์เทวี คือพระบุตรี โนมศรีมโนหéra
ไว้ได้ละอองบาท สองราชนาถา บิดุเรศมารดา พระสามีนาง
- อาทิตยฤทธิไกร กล่าวพจนานา พิไลไสสว่าง
สิ่งหนึ่งสิ่งใด มิให้ระคาย อย่าวิตกนาง จงวางพระทัย
- หกกษัตริยา อภิวัตวันทา กันตามวิสัย
ประทุมราชา ลาแล้วคลาไคล เสด็จกลับคืนไป ไกรลาสคีรี
- อาทิตยฤทธา พระเสด็จยาดตรา เข้ามากรุงศรี
สุธนราชา มโนหéraเทวี ตามเสด็จชนนี เข้าที่วังใน
- พระโพธิสัตว์ เสวยสุขโสมนัส ทั้งสองกรุงไกร
ศรัทธาอารี เป็นที่อาศัย คนยากเข็ญใจ มิให้อนาทร
- ทั้งสองนครา เป็นบรมสุขขา ผาสูกตโมสร
ไพร่ฟ้าประชาชน ประนอมขอร เป็นที่สถาพร ห่อนมีราศี
- เข้าเหลือเกลื่อพูน ด้วยเดชะบุญ พุทธพงศ์ชินสีห์
ทรงพระศรัทธา กรุณาปราณี พูนเพิ่มบารมี ประโยชน์โพธิญาณ
- จนจำเนียรมา ทรงพระชรา สิ้นชนม์สังขาร
ขึ้นไปเสวยสวรรค ชั้นดุสิตาณาน แสนสุขสำราญ วิมานเมืองบน
- ท่านทั้งหลายนั้น เมื่อด่วงเบญจจันทร์ แยกกันปฏิสนธิ์
ตามขถากรรรม ได้ทำใส่ตน กุศลอกุศล แต่งคบบอภิบาล
- บ้างไปเสวยสวรรค แล้วกลับเวียนวัน มาสู่สงสาร
ห้องเที่ยวไปมา อยู่ชั่วหึ่งนาน ชาติสุคนิพพาน มาพร้อมพักตรา

* หมายถึง อฉมาลัย

- อันพญานาคราช ซึ่งได้นาคบาท มาแต่พรานป่า
- สวัสดี* กลับชาติ คือองค์โมคคลา ผู้เป็นมหา สาวกเขียวชาญ
- ประสบฤๅษี ซึ่งนางเทวี สั่งบอกภูบาล
- สวัสดี* กลับชาติ ที่สุดอวสาน ประสบอาจารย์ ผู้ชาญปรีชา
- ประทุมภูธร ซึ่งเป็นบิดร สายสมรมโนร่าห์
- กระหัดกลับชาติ คือธรรมเสนา สารีบุตรเบื่องขวา แห่งมหาศพล
- นายบุญพรานป่า ซึ่งได้มโนห้รา มาถวายสุรชน
- ชาติสุดปลดปลง คือองค์อานนท์ อุปฏิฐากศพล จนเสร็จจินพพาน
- อันบุโรหิต อาจารย์ผู้ฝึก ที่คิดปองผลาญ
- คือเทวทัต ซึ่งไปทรมาน อยู่ในนรกานต์ ที่สุดอวีจี
- อาทิตยราชา ซึ่งเป็นบิดา สุรชนเรื่องศรี
- กระหัดกลับชาติ ไขอื่นใครมี คือองค์พระศรี สุทโรทรราชา
- นางจันทร์เทวี ผู้เป็นมเหสี ประมวลชาติมา
- คือนางสิริ มหามายา เป็นพุทธมารดา พระมหาชินวงศ์
- นางจันทกนิรี ผู้เป็นชนนี มโนห้ราโถมยง
- เมื่อกลับชาติมา วาสนาตามส่ง มีนามชื่อองค์ พระโตดม
- อันองค์มโนห้รา เมื่อกลับชาติมา มีได้หลักหนี
- คือองค์พิมพา สุนทรเทวี ชนกชนนี ราหุลกุมาร
- สุรนราชา เมื่อกลับชาติมา ที่สุดอวสาน
- คือองค์ชินโรส พระทศพลญาณ พระศาสดาจารย์ โปรดปรานปรานี
- ชักเอาบุพชาติ ชาติกนิบาท นิทานทั้งนี้
- มาตรัสเทศนา โปรดจตุทั้งสี่ ภิกขุภิกขุณี อุบาทสสิกา
- บ้างถึงมรรคผล เป็นอริยบุคคล ตามแต่วาสนา
- บ้างได้โสดา สกทาคา ได้อนาคา อรหัตก็ดี
- สุรนมโนห้รา มีพุทธฎีกา ไว้แต่เพียงนี้
- แต่งตามกระแส ลี้นวาระบาติ เอวังก็มี เท่านั้นบริบูรณ์

○ หนังสือมโนห้รา เขียนจบแต่ ณ วันจันทร์ เดือนแปด ทูตียาษาฒ แรม 10 ค่ำ
พุทธศักราชล่วงแล้วได้สองพันสี่ร้อยเก้าพรรษา สังขยาสามเดือนกับเก้าวัน เพลาสามโมงเศษ

ประวัติผู้วิจัย

ชื่อ นางสาวสิริวรรณ วงษ์ทัต
วุฒิการศึกษา อักษรศาสตรบัณฑิต ปีการศึกษา 2525
สาขาวิชาภาษาไทย
มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

อักษรศาสตรมหาบัณฑิต ปีการศึกษา 2535
สาขาวิชาภาษาไทย
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร
ตำแหน่ง ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ระดับ 8 ภาควิชาภาษาไทย
คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์
มหาวิทยาลัยบูรพา จังหวัดชลบุรี
ประสบการณ์ในการเขียน

งานวิจัย

สิริวรรณ วงษ์ทัต. 2541. วรรณกรรมคำสอนสำหรับกษัตริย์ ในโครงการวิจัย “ภูมิปัญญาของ คนไทย : ศึกษาจากเอกสารวรรณคดี” พ.ศ. 2541-2543 หัวหน้าโครงการ คือ ศาสตราจารย์ ดร. นิยะดา เหล่าสุนทร เมธีวิจัยอาวุโส ได้รับทุนสนับสนุนจากกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

_____. 2542. ประถม ก กา และปฐมมถา และ อุบายพจน์ ในโครงการวิจัย “ภูมิปัญญาของคนไทย : ศึกษาจากเอกสารวรรณคดี” พ.ศ. 2541-2543 หัวหน้าโครงการคือ ศาสตราจารย์ ดร. นิยะดา เหล่าสุนทร เมธีวิจัยอาวุโส ได้รับทุนสนับสนุนจาก กองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

_____. 2543. พระปฐมสมโพธิกถาและความสัมพันธ์กับภาพจิตรกรรมฝาผนัง ในโครงการ วิจัย “ภูมิปัญญาของคนไทย : ศึกษาจากเอกสารวรรณคดี” พ.ศ. 2541-2543 หัวหน้าโครงการคือ ศาสตราจารย์ ดร. นิยะดา เหล่าสุนทร เมธีวิจัยอาวุโส ได้รับทุนสนับสนุนจาก กองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

สิริวรรณ วงษ์ทัต. 2545. รายงานการวิจัยเรื่อง การศึกษาการสร้างตัวละครปรปักษ์ในวรรณคดีไทย. ได้รับทุนสนับสนุนจากงบประมาณรายได้ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา

หนังสือ

สิริวรรณ วงษ์ทัต และคนอื่น ๆ. 2545. มหาชาติชลบุรี ในโครงการสำรวจวรรณกรรมท้องถิ่น ภาคตะวันออก ลำดับที่ 1 หัวหน้าโครงการคือ ศาสตราจารย์รัชวีช ปุณโณทก

ตำรา

สิริวรรณ วงษ์ทัต และคนอื่น ๆ. 2545. ศิลปะการพูด. ชลบุรี. ภาควิชาภาษาไทย คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา.

เอกสารประกอบการสอน

สิริวรรณ วงษ์ทัต และคนอื่น ๆ. 2541. ภาษาไทย 1. ชลบุรี. คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา

_____. 2543. กติชนวิทยา. ชลบุรี. คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา. ได้รับทุนสนับสนุนจากคณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา

บทความวิชาการในวารสาร

สิริวรรณ วงษ์ทัต. 2541. “วรรณกรรมร่วมสมัยของลาว”. วารสารอินโดจีนศึกษา ฉบับพิเศษ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา ปีที่ 6 ฉบับที่ 6 (กรกฎาคม 2541)

_____. 2542. “แบบเรียนภาษาไทย”. วารสารวิชาการมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา. ปีที่ 7 ฉบับที่ 8 (มิถุนายน-ธันวาคม 2542)

_____ และคนอื่น ๆ. 2542. “เพลงภูมิแผ่นดิน นวมินทร์มหาราชา : การศึกษาเชิงวิเคราะห์” วารสารวิชาการมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา ปีที่ 7 ฉบับที่ 8 (มิถุนายน-ธันวาคม 2542) 2543.

ศิริวรรณ วงษ์ทัต. “วรรณกรรมคำสอนสมัยธนบุรี”. วารสารวิชาการมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา ปีที่ 8 ฉบับที่ 9-10 (มกราคม - มิถุนายน และ กรกฎาคม - ธันวาคม 2543)

_____. 2544. “ความเชื่อในพิไชยสงคราม”. วารสารวิชาการมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยบูรพา ปีที่ 9 ฉบับที่ 11-12 (มกราคม—มิถุนายน และ กรกฎาคม—ธันวาคม 2544)

_____. 2545. “ตัวละครปรีดิ์เกษมในวรรณคดีไทย”. วารสารวิจัย บูรพาศึกษา ปีที่ 1 ฉบับที่ 1 2545.

_____. 2546. “ฉันทอภัยพานร : โอวาทสำหรับผู้ปกครองประเทศ” วารสารรวมบทความทางวิชาการ ภาษาและวรรณคดีไทย เอกสารประกอบการสัมมนา 20 ปีบัณฑิตศึกษา สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

บทความเผยแพร่ทางวิทยุกระจายเสียงรายการ “มนุษย์กับสังคม”

ตุลาคม 2538 — กันยายน 2539

1. ปีใหม่เป็นคนใหม่
2. ความเชื่อเรื่องวิญญาณ ภูตผี
3. ออกกำลังกายเพื่อสุขภาพ
4. วันสงกรานต์
5. ชาตินิยม : ความภูมิใจของคนไทย
6. โลกทัศน์ของกวีในวรรณคดีไทยสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ตอนต้น
7. นิทานชาดก
8. น้ำใจ

ตุลาคม 2539 — กันยายน 2540

1. วินัย : สิ่งสำคัญสำหรับทุกคน
2. คำสอนอันอมตะของสุนทรภู่
3. เทศน์มหาชาติ

ตุลาคม 2540 — กันยายน 2541

1. อยู่อย่างมีความสุข

2. นิทานพื้นบ้าน : ตำนานแห่งประเพณี
3. ประเพณีกองข้าว
4. รู้ได้จากการอ่าน
5. ประเพณีบุญบั้งไฟ
6. มหาจุลสถาน
7. พระโพธิสัตว์โกสामภิน
8. การผูกมิตร
9. เหลียวมองผู้สูงอายุ
10. คำสอนโบราณ

ตุลาคม 2541 — กันยายน 2542

1. ภูมิปัญญาไทย คติสอนใจ
2. กตัญญูเยี่ยงกุมภกรรณ
3. ละครรำของไทย

ตุลาคม 2542 — กันยายน 2543

1. เครื่องจักสาน
2. ผ้าไทย : ศิลปหัตถกรรมพื้นบ้าน
3. ความสัมพันธ์ระหว่างประเพณีกับวรรณกรรมท้องถิ่นอีสาน
4. เพลง : สื่อสัมพันธ์สู่เด็ก
5. คำสอนในสุภาษิตสอนหญิง
6. พิไชยสงคราม : คุณสมบัติของผู้นำทัพ

ตุลาคม 2543 — กันยายน 2544

1. คติความเชื่อของคนไทย
2. งานหัตถกรรมจากเส้นใยพืช ตอนที่ 1
3. งานหัตถกรรมจากเส้นใยพืช ตอนที่ 2
4. ความเชื่อของชาวอีสาน
5. พระอภัยมณี : วรรณกรรมเรื่องเอกของสุนทรภู่
6. สิ่งบันเทิงในอดีต
7. ลีเก : การแสดงพื้นบ้านของไทย

184280

ตุลาคม 2544 — กันยายน 2545

1. อิเหนา : พระเอกหรือผู้ร้าย
2. อิเหนา : นักรักผู้ยิ่งใหญ่
3. จินตะหรา : หญิงผู้นำสงสาร
4. ยี่มครองโลก
5. สิ่งดี ๆ ในนิทานเวตาล
6. หนังสือใหญ่
7. วิธีครองชีวิตให้มีความสุข
8. แม่ : พระที่ถูกลืมองข้าม

ตุลาคม 2545 - กันยายน 2546

1. เรื่องฮ้วน
2. 5 ธันวาคม วันพ่อแห่งชาติ
3. อยู่ด้วยกันด้วยความรัก
4. ขอโทษ - ให้อภัย
5. บริจาคโลหิต : ช่วยชีวิตเพื่อนมนุษย์
6. ความดีที่ไม่สิ้นสูญ
7. เครื่องดื่มสมุนไพร
8. กินอาหารให้ถูกต้อง